

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 90, №4, 2023

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

İnstitutun "Elmi əsərlər"i 1934-cü ildən nəşr edilməyə başlamışdır.

2024-cü ildə "Elmi əsərlər" in 90 illiyi tamam olur.

İnstitut üzrə 150 nömrəli əmri diqqət mərkəzinə gətiririk:

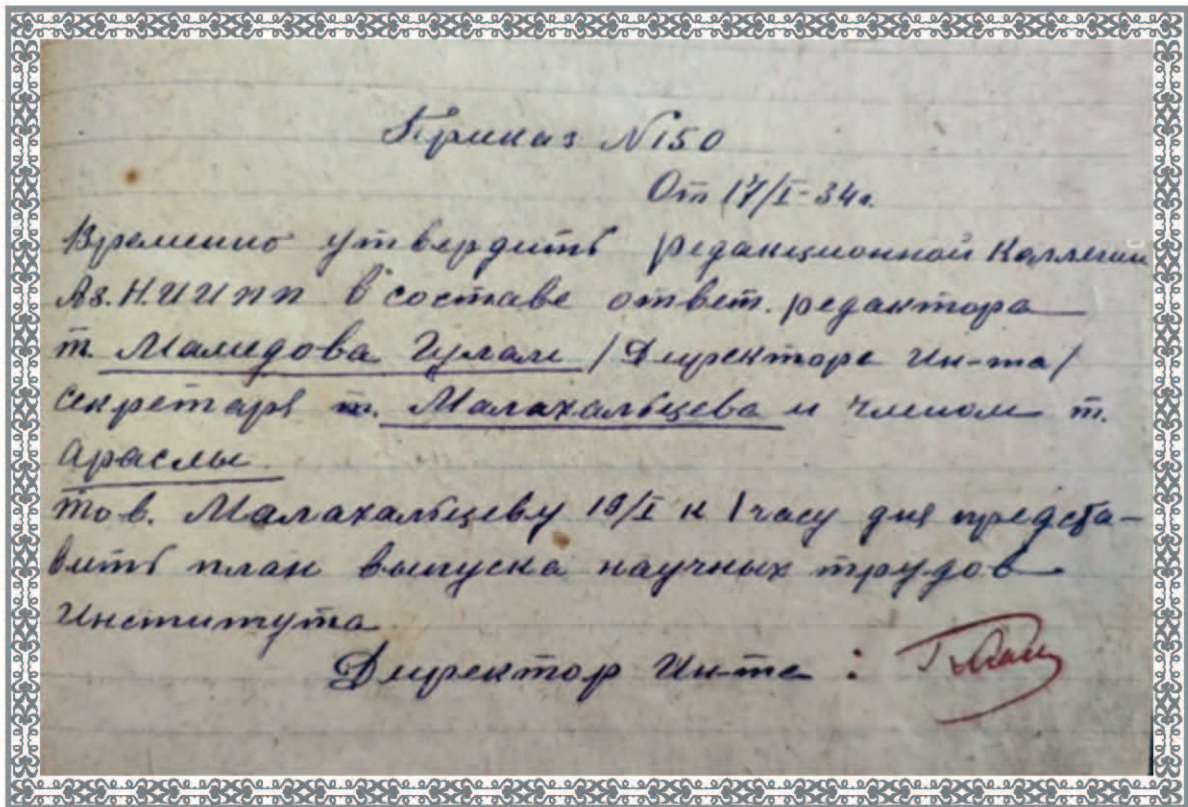
«Научные труды» института издаются с 1934 года.

В 2024 году исполнится 90-летие «Научных трудов».

Доводим до сведения приказ № 150 института:

"Scientific works" of the Institute have been published since 1934. In 2024, the 90th anniversary of "Scientific works" will be completed.

We bring to the attention Order No. 150 of the Institute:

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

RESEARCHBIB
ACADEMICRES
OURCEINDEX

<https://zenodo.org/record/7714846#.ZCqgSnZBzIV> — Zenodo

https://archive.org/details/20230309_20230309_1112 — Internet Archieve

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=122986> — Index Copernicus

<https://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2409-8817> — Researchbib

https://www.slideshare.net/Humeyir/scientific-works-257022296?from_search=0 — SlideShare

<https://www.calameo.com/books/0073359955276c2cd4d80> — Calameo

<https://isindexing.com/isi/viewjournal.php> — International Scientific Indexing

<http://olddrji.lbp.world/Search.aspx?J=Scientific%20Works&S=0> — Directory of Research Journals Indexing

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 90, № 4, 2023

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ 90, № 4, 2023

SCIENTIFIC WORKS

volume 90, № 4, 2023

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır

İldə 6 nömrə nəşr olunur

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr edilir.*

*Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.*

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir*

Baş redaktor:

Akif Abbasov – pedaqogika elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov – pedaqogika elmləri doktoru, professor

Məsul katib:

İlham Cavadov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, kimya ü.f.d. **Rüfət Əzizov**, ped.ü.f.d., dos. **Ənvər Abbasov**, ped.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.e. d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.e. d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.e.d., prof. **Müdəfiə Mahmudov**, ped.e.d., prof. **İntiqam Cəbrayilov**, ped.e.d. **Pıralı Əliyev**, ped.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyas.elm.ü.f.d. **Anar Nağıyev**

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.e.d., prof., Moskva)
A.K.Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.e.d., prof., Alma-Ata) **O.M. Topuzov** (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.e.d., prof., Düşənbə)
V. Brilller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof. (Nyu-York)
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol. ü.f.d., dosent, Samara) **Tran Mai Uos** (Banking Universitetinin baş müəllimi, fəlsəfə doktoru, dosent, Vyetyam)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Lalə Məmmədli, Dinarə Əsədova, Şəfəq Məmmədova, Günel Quluzadə, Şükür Aslanov

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики*

*Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики*

*«Научные труды» издается с 1934 года. Периодичность издания: 6 номеров в год.
«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей
Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:

Акиф Аббасов – доктор педагогических наук, профессор

Заместитель главного редактора:

Гумеир Ахмедов – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный секретарь:

Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Редакционная коллегия:

Эмин Амруллаев, док.ф. по хим. **Руфат Азизов**, док.ф. по пед., доц. **Энвер Аббасов**, док. пед.н., проф. **Видади Халилов**, док. пед.н., проф. **Фарахим Садыгов**, док. пед.н., проф. **Фаррух Рустамов**, док. пед.н., проф. **Хикмет Ализаде**, док. психол. н., проф. **Рамиз Алиев**, док. пед.н., проф. **Мудафия Махмудов**, док. пед.н., проф. **Интигам Джабраилов**, док. пед.н. **Пирали Алиев**, док. пед.н., проф. **Шахин Тагиев**, док. пед.н., проф. **Мубариз Амиров**, док. пед.н., проф. **Новруз Мусаев**, док.ф. по полит. н. **Анар Нагиев**

Редакционный совет:

Б.Г. Алиев (чл.-корр. НАНА, док. психол.н., проф., Азербайджан)
А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, док. пед.н., проф., Азербайджан)
Н.Д. Никандров (акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)
А.К. Кусайнов (президент Казахской АПН, док. пед.н., проф., Алма-Ата)
О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогике, док. пед.н., проф., г. Киев)
И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, док. пед.н., проф., Душанбе)
А. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф., Нью-Йорк)
С.П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)
А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)
А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, док. пед.н., проф., Москва)
Н.В. Наумова (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, док.ф. по психол., Самара)
Tran Mai Uoc (старший преподаватель Университет Банкинга, д. филос., доц., Вьетнам)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Лала Мамедли, Динара Асадова, Шафаг Мамедова, Гюнель Гулузаде, Шукюр Асланов

© ИОАР, 2023

*Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan*

*Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002
of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*

*"Research Papers" has been published since 1934. Frequency of publication: 6 issues per year.
"Research Papers" are included in the list of publications recommended by the decision of
the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan*

Editor in Chief:

Akif Abbasov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Deputy Editor in Chief:

Humeyir Ahmadov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Executive Secretary:

Ilham Javadov – *doctor of philosophy in pedagogy, associate professor*

Editorial board:

Emin Amrullaev, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in ped., assoc.-prof. **Anvar Abbasov**, dok.of ped. sciences, prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farahim Sadigov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farrukh Rustamov**, dok.of ped. sciences, prof. **Hikmet Alizade**, dok.of psychol. sciences, prof. **Ramiz Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mudafie Mahmudov**, dok.of ped. sciences, prof. **Intigam Jabrailov**, dok.of ped.sciences **Pirali Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Shahin Tagiyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mubariz Amirov**, dok.of ped.sciences, prof. **Novruz Musaev**, Ph.D. in political sciences **Anar Nagiyev**

Editorial Council:

B.H. Aliyev, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doc. of psychological sciences, prof., Azerbaijan)

A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of ped. sciences, prof., Azerbaijan)

N.D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, dok. of ped. sciences, prof., Moscow)

A.K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of ped. sciences, prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of ped. sciences, prof., Kiev)

I.Kh.. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of ped. sciences, prof., Dushanbe)

B. Briller (Executive director of Higher Education Sector Analysis at Columbia University, Dr. prof., New York) **S.P. Lomov** (Head of the department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

A.A. Ahin (professor at Hacettepe University, Turkey)

A.S. Sidenko (Leading researcher of the Academy of Social Management, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)

Tran Mai Uoc (Senior lecturer, Banking University, PhD, associate professor, Vietnam)

Editorial staff:

Irada Amiraliyeva, Lala Mammadly, Dinara Asadova, Shafag Mammadova, Gunel Guluzade, Shukur Aslanov

ÜMÜMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV – 100
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100
THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV – 100

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

UOT 371

Akif Nuraga oğlu Abbasov
pedaqogika elmləri doktoru, professor,
Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi
<https://orcid.org/0000-0002-9210-7141>

ÜMÜMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR GƏNCLƏR
SİYASƏTİNİN BANİSİDİR

Акиф Нурага оглу Аббасов
доктор педагогических наук, профессор,
Заслуженный учитель
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ – ОСНОВАТЕЛЬ
СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Akif Nuragha Abbasov
doctor of pedagogical sciences, professor,
Honored teacher
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.

NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV – FOUNDER OF MODERN YOUTH POLICY

Xülasə. 2 fevral hər il ölkəmizdə Gənclər Günü kimi qeyd edilir. Bu, təsadüfi deyildir. Gənclər siyasəti hazırda respublikamızda həyata keçirilən dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir gənclər siyasətinin əsası isə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *Ümummilli Lider, gənclər siyasəti, müasir gənclər siyasəti, “Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Gənclər və İdman Nazirliyi, Gənclərin I Forumu*

Резюме. 2 февраля ежегодно в нашей стране отмечается День молодежи. Это не случайно. Молодежная политика в настоящее время является важной частью государственной политики, реализуемой в нашей республике. Основу современной молодежной политики заложил наш общенациональный лидер Гейдар Алиев.

Ключевые слова: *общенациональный лидер, молодежная политика, современная молодежная политика, Закон Азербайджанской Республики о молодежной политике, Министерство молодежи и спорта, I молодежный форум*

Summary. February 2 is annually celebrated in our country as Youth Day. This is no coincidence. Youth policy is currently an important part of the state policy implemented in our republic. The basis of modern youth policy was laid by our national leader Heydar Aliyev.

Key words: *national leader, youth policy, modern youth policy, Law of the Republic of Azerbaijan on youth policy, Ministry of Youth and Sports, I Youth Forum*

Yaşlı nəsil, orta yaşlı şəxslər cəmiyyətin həyatında, istehsalatın, elmin, incəsənətin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində uğurla çalışır, respublikamızı dünyada ləyaqətlə təmsil edirlər. Çox yaxşı. Gənclər ölkəmizin gələcəyidir. Onları gənc yaşlarından cəmiyyətin idarə olunmasına hazırlamaq lazımdır. Hazırda bu istiqamətdə səmərəli işlər görülür, onlar məsul vəzifələrə irəli çəkilirlər.

Ulu Öndər deyirdi: “Bizim bu günki gəncliyimiz sağlam düşüncəli gənclikdir, vətənpərvər gənclikdir, xalqını, millətini sevən gənclikdir... Gənclərimiz mükəmməl təhsil almalı, həyatı dərinlən öyrənməli, dünyada gedən prosesləri bilməlidir. Lazımı fəaliyyət göstərərək öz xalqına, dövlətinə xidmət etməlidir”.

Həç də təsadüfi deyildir ki, hər il 2 fevral ölkəmizdə Gənclər Günü kimi qeyd edilir.

Azərbaycan gənclərinin təşkilatlanaraq ümummilli problemlərin həlli ilə bağlı mübarizə etməsi əslində yeni hadisə deyildir. Bu məsələnin tarixi on doqquzuncu yüzilliyin axırlarına gedib çıxır. Bu barədə Ümummilli Liderimiz daha səhih məlumat verir: “Azərbaycan gənclərinin təşkilatlanaraq ümummilli problemlərin həlli uğrunda mübarizəyə başlaması XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Bu dövrdə bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər Azərbaycanda gənclər hərəkatının ümumi strategiyası və ideologiyasının formalaşmasına təkan verərək gəncliyin həyatında dərin iz buraxmışdır. Bununla yanaşı, o zaman Azərbaycanda yaranmış siyasi

vəziyyətin, mədəni və ictimai-siyasi mühitin də Azərbaycan gənclərinə güclü təsiri olmuşdur. Azərbaycanda təşəkkül tapmış yeni tipli məktəb, demokratik mətbuat və dünyəvi teatr gənclərin milli-siyasi şüurunun inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Avropada və Rusiyada təhsil almış azərbaycanlı gənclərin mədəni və ictimai-siyasi həyatda böyük fəallığı da həmin dövrün səciyyəvi cəhətlərindəndir. Hələ 1902-ci ildə “Müsəlman gənclik təşkilatı” ətrafında birləşən Azərbaycan gəncliyi sonralar Rusiya imperiyasının və Sovet İttifaqının tərkibində olmaqla mövcud geosiyasi məkanın tələbləri çərçivəsində fəaliyyət göstərərək böyük inkişaf yolu keçmişdir” (1, s. 103).

Gənclər siyasəti hazırda respublikamızda həyata keçirilən dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Müasir gənclər siyasətinin əsası isə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu siyasətin əsas məramı böyüyən nəslin mənəvi-psixoloji və fiziki baxımdan sağlam yetişməsinə, yüksək qabiliyyətli və istedadlı gənclərin aşkarlanmasını və onların respublikamızın gələcəyinə töhfə verməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Ölkəmizdə gənclər siyasəti hazırda da müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməkdədir. Cənab İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində milli mənlilik şüuruna, milli düşüncəyə, milli qürur, milli iftixar və vətənpərvərlik hisslərinə,

yüksək intellektual səviyyəyə malik gənclər cəmiyyətin həyatında layiqli yer tuturlar.

Dövlətin qaygısı və dəstəyi sayəsində Azərbaycan gəncliyində özlərinə, öz qüvvələrinə inam hissləri çox artmışdır.

Hazırda gənclər cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Madam belədirsə, deməli, inkişaf və inteqrasiya da onların ünvanına yazılmaqdadır.

Ulu Öndər gənclərə aid məsələləri daim öz siyasətinin başlıca tərkib hissələrindən biri kimi nəzərdən keçirirdi. Belə ki, 1969-1982-ci illərdə ölkəmizə rəhbərliyi dövrlərində çoxsaylı tədris müəssisələri, hərbi məktəblər, gənclər mərkəzləri açılmışdı.

Ümummilli Liderin təşkilatçılığı ilə 15 mindən artıq gənc keçmiş ittifaqın sayılıb-seçilən ali məktəblərində (50-dən çox şəhərin 170 ali məktəbində) 80-ə yaxın sahəni özündə birləşdirən 150 ixtisas üzrə təhsillə əhatə olunmuş, yeni ixtisaslar almışlar.

Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin I forumunda bu xüsusda demişdir: “Bütün bunların hamısı o vaxtlar Azərbaycanın gələcəyi üçün yeni-yeni mütəxəssislər hazırlamaq məqsədi daşmışdır. Bu iş biz hələ 70-ci ildən başlamışdıq. Mən bu gün çox məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, bu, şəxsən mənim təşəbbüslə olmuşdur. Mən hələ o vaxtdan ölkəmizin gələcəyini düşünürdüm”.

1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev bir daha gənclərlə işi diqqət mərkəzində saxlamış, 6 may 2002-ci il tarixli Sərəncamla “Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu (2) imzalamışdır. Bu qanun 3 fəsildən və 14 maddədən ibarətdir.

Qanunun I fəslə “Ümumi müddəalar”, II fəslə “Gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri”, III fəslə “Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin təşkilati, maddi və maliyyə təminatı” adlanır.

Qanunun “Əsas anlayışlar” adlı birinci maddəsində “gənclər siyasəti” anlayışına aydınlıq gətirilir. Göstərilir ki, “gənclər siyasəti gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemi”dir (2).

Bu qanunda gənclər yaşı barədə (gənclər - yaşı 14-dən 29-dək olan şəxslər) məlumat almaq mümkündür.

Qanunun 3-cü maddəsində da “Gənclər siyasətinin məqsəd və prinsipləri” öz əksini tapmışdır. Qeyd olunur ki, “3.1. Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas məqsədi gənclərin fiziki, əqli və mənəvi inkişafına şərait yaratmaq, onların imkan və bacarıqlarının reallaşdırılmasına, sosial problemlərinin həllinə və hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına kömək etməkdir” (2).

3-cü maddənin 2-ci bəndində “Gənclər siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırılır: “3.2.1. Gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunması;

3.2.2. cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi, onların intellektual və yaradıcılıq potensialının ümummilli problemlərin həllinə səfərbər olunması;

3.2.3. gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı qadın və kişilərin hüquq bərabərliyinə riayət edilməsi;

3.2.4. qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, yaşa görə gənclərin hüquq və azadlıqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi” (2).

Eyni zamanda gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində dövlətin vəzifələri (maddə 4) ilə də tanış olmaq mümkündür. Diqqət yetirək:

“4.0.1. gənclər siyasəti sahəsində qanunvericilik aktlarının, dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

4.0.2. hüquqi və fiziki şəxslərin gənclərlə iş sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;

4.0.3. gənclərin təhsili, tərbiyəsi, fiziki, əqli və mənəvi inkişafı, sağlamlığının qorunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

4.0.4. gənclərin peşə hazırlığı, məşğulluğunun təmin olunması, sahibkarlıq fəaliyyəti, bazar iqtisadiyyatının əsaslarına dair biliklərə yiyələnməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

4.0.5. gənclər siyasəti sahəsində informasiya təminatının həyata keçirilməsi;

4.0.6. gənclərin hərbi xidmətə hazırlanması;

4.0.7. gənclər siyasəti sahəsində tədbirlərin maliyyələşdirilməsi;

4.0.8. gənclərin vəziyyətinin təhlili və problemlərinin həlli ilə əlaqədar elmi araşdırmaların aparılmasının təşkili;

4.0.9. Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq tədbirlərdə iştirakına, dünya gəncləri ilə, o cümlədən xarici ölkələrdə yaşayan gənc həmvətənlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafına imkan və şəraitin yaradılması;

4.0.10. dünya gəncləri arasında sülhün, qarşılıqlı anlaşmanın və əməkdaşlığın gücləndirilməsi, gənclər siyasəti ilə bağlı elm, təhsil, mədəniyyət və digər sosial və humanitar sahələrə yönəldilmiş fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədi ilə Gənclər Fondunun yaradılması

4.0.11. gənclər siyasəti sahəsində kadrların hazırlanmasının təmin olunması;

4.0.12. istedadlı və yaradıcı gənclərin aşkar edilməsi və inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;

4.0.13. gənclərə ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq sahəsində biliklərin verilməsi, bu sahədə xidmət göstərən müəssisələrin işinin təkmilləşdirilməsi” (2).

“Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun II fəslində “Gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri” özünə yer almışdır. Həmin istiqamətləri nəzərdən keçirək:

“Maddə 5. Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və mədəni həyatda iştirakı

5.1. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi məqsədi ilə hərbi-tətbiqi idman növlərinin və hərbi-idman oyunlarının keçirilməsi, gənclərin mədəni-kütləvi tədbirlərə cəlb edilməsini.

5.2. Dövlət gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına, mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə yönəlmiş televiziya və radio verilişlərinin, teatr tamaşalarının və filmlərin hazırlanmasına, ədəbiyyatın və mətbuat orqanlarının nəşrinə kömək göstərir.

5.3. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, onlar arasında cinayətkarlığın, narkomanıyanın və digər mənfi meyillərin azaldılması və aradan qaldırılması, habelə cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş gənclərin sosial adaptasiyası üçün tədbirlər həyata keçirirlər.

5.4. Gənclərin və gənclər təşkilatlarının teatr, konsert və sərgi salonlarından, yaradıcılıq emalatxanalarından, studiyalardan, laboratoriyalardan istifadəsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən güzəştlər müəyyən edilə bilər.

5.5. Gənclər arasında vətənpərvərlik işinin gücləndirilməsi, onların ahəngdar inkişafı və asudə vaxtının təşkili, gənclərə psixoloji reabilitasiya, hüquqi və informasiya yardımlarının göstərilməsi məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada “Gənclər evi” sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsi yaradılır” (2).

Fəsilərə daxil olan ayrı-ayrı maddələrdə “İstedadlı gənclərə dövlət qayğısı (maddə 6); “Gənclərin sağlamlığının qorunması və fiziki inkişafı” (maddə 7); “Gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi” (maddə 8); “Gənc ailələrə dövlət yardımı” (maddə 9); “Gənclər təşkilatlarına dövlət yardımı” (Maddə 10); “Gənclər siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində gənclərin iştirakı” (maddə 11); “Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakı” (maddə 12); “Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin maddi və maliyyə təminatı (maddə 13); “Yekun müddəaları” (maddə 14) öz ifadəsini tapmışdır.

“Gənc ailələrə dövlət yardımı” adlı 9-cu maddə ilə tanış olaq:

“9.1. Yaşayış evi tikmək və ya mənzil almaq, ev təsərrüfatı yaratmaq üçün gənc ailələrə həcmi və verilmə qaydası qanunvericiliklə müəyyən edilən güzəştli ipoteka kreditləri və ssudalar verilir.

9.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı gənc ailələrlə bağlı sosioloji-tədqiqat işlərinin aparılmasını təmin edir və informasiya bankını yaradır” (2).

Ölkəmizdə gənclər siyasətinə böyük önəm verilməsinə bariz nümunə gənclərin təşkilatlanması məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən 1994-cü il 26 iyul tarixində Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması barədə fərmanın imzalanması; 1996-cı il fevralın 2-də keçirilən Azərbaycan Gənclərinin I Forumu idi.

Gənclərin I Forumunda Ümummilli Lider Heydər Əliyev gənclər və idman siyasəti ilə bağlı respublikada həyata keçirilən işlərdən söz

açdı, gəncliyin qarşısında mühüm vəzifələrin dayandığını bildirdi.

Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması nəticəsində dövlətin gənclərlə bağlı siyasəti artıq vahid mərkəzdən idarə olunmağa başladı. Bu barədə Heydər Əliyev deyirdi: “Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldıqdan sonra dövlət gənclər siyasəti sahəsində mühüm işlər həyata keçirilmiş, nazirliyin yerli strukturları formalaşmış, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi və fiziki inkişafı, hüquqlarının müdafiəsi, onların beynəlxalq qurumlarda iştirakı və gənclər təşkilatlarının (1, s. 105) fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində lazımi tədbirlər görülmüş, bir sıra dövlət proqramları hazırlanmışdır” (1, s. 106).

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 29 iyul 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə ölkəmizdə dövlət gənclər siyasətinin reallaşması və gənclərlə bağlı problemlərin həllində dövlət orqanlarının məsuliyyətini artırmaq üçün qərara alındı:

“1. Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı təsdiq edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin nəzdində gənclərin problemləri üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzi yaradılsın.

3. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi gənclərin problemləri üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin əsasnaməsini bir ay müddətində hazırlayıb təsdiq olunmaq üçün Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin gedişi haqqında hər təqvim ilinin sonunda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına arayış təqdim etsin.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmandan irəli gələn məsələləri həll etsin və dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planının yerinə yetirilməsinə nəzarət etsin” (1, s. 106).

Problemin aktuallığı. Heydər Əliyev irsi həmişə öz aktuallığı və faydalılığı ilə diqqət mərkəzində dayanmışdır və daim diqqət mərkəzində olacaqdır.

Problemin yeniliyi. Heydər Əliyev müasir gənclər siyasətinin banisi kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 21-ci kitab. Bakı: Azərneşr, 2007, 480 s.
2. <https://mys.gov.az/qanunvericilik/qanunlar/5/gncnr-siyasti-haqqinda-azrbaycan-respublikasinin-qanunu>

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. İ.H. Cəbraylov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 371

Sahib Əmirxan oğlu Məmmədov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti, əməkdar müəllim

HEYDƏR ƏLİYEVİN MULTİKULTURAL VƏ TOLERANTLIQ SİYASƏTİ

Сахиб Амирхан оглы Мамедов
доктор философии по педагогике
доцент кафедры педагогики и психологии
Мингячевирского Государственного Университета
Заслуженный учитель

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНАЯ И ТОЛЕРАНТНАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Sahib Amirkhan Mammadov
doctor of philosophy in pedagogy
associate professor of department of Pedagogy and psychology
at Mingachevir State University,
Honored teacher

MULTICULTURAL AND TOLERANT POLICY OF HEYDAR ALIYEV

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan gənclərinin həyatında milli dəyərlərin və mənəvi keyfiyyətlərin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bəhs edilir. Azərbaycan xalqının ən nəcib keyfiyyətlərindən olan multikulturalizm və tolerantlığın həyatımızda mühüm yer tutduğundan və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyatının və fəaliyyətinin bu sahədə bazis nümunə olduğu qeyd olunmuşdur. Onun uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycan dünyada fəal mövqə və söz sahibidir.

Açar sözlər: *tolerantlıq, multikulturalizm, etnik qruplar, siyasət, qloballaşma, mədəniyyət, dövlət, din, xalq, gənc*

Резюме. В статье повествуется о том, что национальные ценности и нравственные качества имеют важное значение в жизни современной азербайджанской молодежи. Было отмечено, что толерантность и мультикультурализм одно из важных качеств характера азербайджанского народа. В то же время отмечено, что жизнь и деятельность нашего общенационального лидера Гейдара Алиева являются ярким примером в этой сфере. Благодаря его дальновидной политике Азербайджан имеет активную позицию и голос во всем мире.

Ключевые слова: *толерантность, мультикультурализм, этнические группы, политика, глобализация, культура, государство, религия, народ, молодежь*

Summary. The article says that national values and moral qualities are important in the life of modern Azerbaijan youth. It was noted that the life and activities of our national leader Heydar Aliyev are a vivid example in this area. Thanks to his forward-looking policy, Azerbaijan has an active position and voice in the world.

Key words: *tolerance, multiculturalist, ethnic groups, politics, globalization, culture, state, religion, people, youth*

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müd-
rik siyasəti nəticəsində demokratiyanın ayrılmaz
hissəsi olan multikultural dəyərlər bu gün dövlət
siyasətinin ən önəmli istiqamətlərindən birinə
çevrilmişdir. Artıq Azərbaycan multikulturaliz-
mi cənab İlham Əliyev tərəfindən müdrikcəsinə

inkışaf etdirilməklə dünya üçün bir nümunəyə çevrilib. Azərbaycan tolerantlığının, multikulturalizminin özünəməxsusluğu həm də onun tarixi kökləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dövlətlərdə də multikultural dəyərlərə loyallıq münasibət bəslənilib. Bu dəyərləri sistemləşdirib, siyasi və hüquqi bir bazanın yaradılması isə XX əsrin sonlarında Ümummilli Lider Heydər Əliyevə nəşib olmuşdur. Ulu Öndər ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra müstəqilliyimizin ilk dövründə də bu sahədə dəqiq ideoloji hədəfi seçdi. Belə ki, əsrlər boyu Azərbaycanda formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkışaf etdirib, onu keyfiyyətə yeni müstəviyə keçirdi. Konstitusiyanın 25-ci maddəsində bildirilir: “Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır” [2].

Azərbaycan xalqı bu bəşəri dəyərləri yüz illərlə qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürüb, Azərbaycanda bütün dinlərə və digər millətlərə mənsub olan toplumlara tarixən tolerant münasibət bəslənilib. Tolerantlıq hər kəsin fərqli ifadə tərzinə hörmətlə, ziddiyyət təşkil etsə belə, onun fikirlərinə dözümlü yanaşmaqdır. Bu isə Azərbaycanın milli-mədəni, mənəvi dəyərləri, tarixi ənənələri və bütövlükdə türk millətinin xarakteri ilə bağlı olan məsələdir.

Hər bir xalqı, milləti yaşadan və mövcudluğunu şərtləndirən səbəblərdən biri onun adət-ənənələri, milli-mədəni irsidir. Adət-ənənələrimiz uzun illər ərzində qəlibləşərək bu günümüzdə gəlib çatıb. Bu günədək onları, müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq, qoruyub bizə çatdırıblarsa, elə də onları gələcək nəslə çatdırmalıyıq. Biz onları yazılmayan qanunlar adlandırırıq. Elə şeylər var ki, onları dillə demək, qanunla yoluna qoymaq olmur. Məsələn, heç bir qanunda insanların bir-birinə yaxşılıq etməsi barədə maddə yoxdur. Qədim zamanlarda bəzi insanlar bir-birinə əl tutmağa, kömək etməyə çalışıb. Adət-ənənələrimizin hər birinin qayəsində əl tutmaq,

yardım etmək, kədərinə və sevincinə şərik olmaq anlamı dayanır.

Azərbaycanın folklor, musiqi və təsviri sənət əsərlərində Novruz adət-ənənələri geniş və hərtərəfli şəkildə təzahür etdirilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Novruz bayramı ilə əlaqədar demişdir: “Novruz bizim ümummilli bayramımızdır. Mən hesab edirəm ki, indi artıq müstəqil Azərbaycan üçün bu bayramdan əziz bayram ola bilməz” [3].

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, yüz illər boyu yüksək mənəvi-əxlaqi və etnik-dini tolerantlıq ənənələrinin qorunub saxlandığı Azərbaycanda ayrı-ayrı xalqlar, dinlər və etiqadlar arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və qardaşlıq münasibətləri mövcuddur. Onlar bütün əlamətdar günləri, o cümlədən multikultural ənənələrin daşıyıcısı olan Novruz bayramını böyük coşqu ilə qeyd edirlər. Bu baxımdan Novruz həm də onların bir araya gəlməsində mənəvi bağlantı olaraq geniş imkanlar yaradır. Eyni zamanda, xalqımız tarixin bütün mərhələlərində olduğu kimi, digər xalqların mədəni ənənələrinə də hörmətlə yanaşmışdır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin multikultural dəyərlərə söykənən mədəni nailiyyətləri xalqımızın uzun illər yaşatdığı, nəsillərdən nəsillərə ötürdüyü milli-mənəvi dəyərlərin əsasında formalaşmaqdadır.

Milli azlıqların hər birinin inkışaf yolu Azərbaycanla bağlıdır. Sevincini, kədərinə, uğurunu yerli xalqla bölüşən bu azlıqları həm də əsrlərin ruh birliyi qovuşdurur. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva çıxışlarının birində bildirmişdir: “Ölkəmizin mədəniyyəti burada yaşayan xalqların qarşılıqlı birliyinin, sintezinin qovuşuğudur. Əgər onlar olmasaydı, mədəni irsimiz belə zəngin, mükəmməl olmazdı. Bundan sonra min il də keçsə, milli azlıqlarla azərbaycanlılar həmişə bir yerdə olacaqlar” [4].

Bizim mədəniyyətimiz, əxlaqımız bu istiqamətə yönəlmişdir. Bizim düşüncəmiz belədir ki, din ayrı, millət ayrı olan xalqlar bir-biri ilə mehribanlıq, dostluq şəraitində yaşamaqlıdır. Onda tərəqqi də, inkışaf da olacaq. Biz azərbaycanlılar gözümüzü dünyaya açandan ətrafımızda digər millətlərin nümayəndələrini görmüşük və onlara öz doğmalarımız kimi baxmışıq. Bunu

bizə daha çox multikultural mədəniyyətimiz təlqin edir.

Ölkəmizdə multikultural dəyərlərə söykənən mədəniyyət formalaşmışdır. Bizim Azərbaycanda yaşayan millətlərlə ortaq mədəni dəyərlərimiz var.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev demişdir ki, Azərbaycanın zənginliyi həm də burada yaşayan müxtəlif xalqların sayının çoxluğu ilə səciyələndir. Bu gün ölkəmizdə mövcud olmuş tolerantlıq və multikulturalizm mühitinin daha da güclənməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olub və bu siyasət dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Tolerantlığı azərbaycançılıq ideologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi sayan Ulu Öndər dəfələrlə bəyan etmişdir ki, milli-dini müxtəlifliyə dözümlü yanaşma, ölkənin bütün vətəndaşlarına bərabər hüquqların verilməsi Azərbaycanın demokratiya yolu ilə inkişafının əsas prinsiplərindən birini təşkil edir.

“Azərbaycan Respublikasının ən böyük sərvəti, bəlkə də ən birinci sərvəti burada uzun illər bir yerdə yaşamış, dostlaşmış, qardaşlaşmış müxtəlif xalqların birliyi” [5] – deyən Heydər Əliyev bizim cəmiyyət olaraq bəşəri dəyərlərə münasibətimizin ən orijinal və aydın izahını vermiş, Azərbaycanı milliyyətdən və dinindən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların nümayəndələrinin doğma vətəni adlandırmışdır.

Problemin aktuallığı. Heydər Əliyev irsi həmişə öz aktuallığı və faydalılığı ilə diqqət mərkəzində dayanır.

Problemin yeniliyi. Məqalədə Heydər Əliyevin multikultural və tolerantlıq siyasəti diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə magistrantlar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, Bakı, 11.01.2016.
2. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”, -Bakı, 2015.
3. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş və yekun nitqi, Bakı, 02.10.2001.
4. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın Bakıda keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda çıxışı, -Bakı, 2011.
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, 20-ci cild. -Bakı, 2007.

E-mail: mehdiyevaulviyya@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok.*, *prof. İ.H. Cəbrayilov*
ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 371

Afaq Qasım qızı Qasımova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Lənkəran Dövlət Universitetinin
pedaqogika, psixologiya və incəsənət kafedrasının dosenti
<https://orcid.org/0000-0002-9136-4840>

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Афаг Гасым гызы Гасимова
доктор философии по педагогике,
доцент кафедры Педагогике, психологии и искусства
Ленкораньского Государственного Университета

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ЭТАПЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Afaq Gasim Gasimova
doctor of philosophy in pedagogy
associate professor of department of Pedagogy, psychology and art at Lenkoran State University

DEVELOPMENT OF AZERBAIJANIAN EDUCATION AT THE STAGE OF HEYDAR ALIYEV

Xülasə. Azərbaycan təhsilinin, maarif və mədəniyyətin inkişafı Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk dövründən başlayaraq dövlətimizin təhsil sahəsinə xüsusi diqqət və qayğısı, müəllimlərin şərəfli əməyinin dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi respublikaya rəhbərliyin Heydər Əliyev mərhələsində çox yüksək səviyyədə olmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyev hakimiyyətinin həm birinci və həm də ikinci mərhələsində təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, Azərbaycanda orta ixtisas, ümumtəhsil və ali məktəblərinin sayının artırılmasına, maddi texniki bazanın təkmilləşdirilməsinə və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olunmuş, yüksək ixtisaslı, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması üçün xüsusi göstəriş və tövsiyələr verilmişdir

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, təhsil, tərbiyə, mənəviyyat, islahatlar*

Резюме. Развитие и прогресс азербайджанского образования и культуры тесно связаны с именем и деятельностью Великого Лидера Гейдара Алиева. Начиная с этапа независимости Азербайджанской Республики особое внимание и забота уделялись сфере образования и культуры, качеству образования, подготовке компетентных учителей. Особое внимание было направлено на развитие образования как на первом, так и на втором этапе правления общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, образование, воспитание, духовность, реформы*

Summary. The development and progress of Azerbaijani education and culture are closely connected with the name and activities of the Great Leader Heydar Aliyev. Starting the independence of the Republic of Azerbaijan, special attention and care was paid to the field of education and culture, the quality of education, the training of competent teachers under the leadership of Heydar Aliyev. Particular attention was paid to the development of education both at the first and second stages of the reign of national leader Heydar Aliyev.

Key words: *Heydar Aliyev, education, upbringing, spirituality, reforms*

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq 30 təhsil, mədəniyyət və iqtisadiyyatın təkmilləş-
ildən çox bir zaman ərzində Azərbaycanda elm, məsi və tərəqqisi bilavasitə ümummillə liderin

adı və onun yorulmaz, fədakar əməyi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan təhsilinin dünya standartlarına uyğunluğu, xüsusilə Avropa təhsilinə inteqrasiyası, dərin bilikli, savadlı gənclərin dünyanın nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almalarına göndərilməsi, Azərbaycanda hərbi məktəblərin yaradılması, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrinin latın əlifbasında nəşr edilməsi, maarif və mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin əməyinə yüksək dəyər, diqqət və qayğı göstərilməsi Heydər Əliyev ideyalarının əsasını təşkil etmişdir. Onun geniş əhatəli yorulmaz fəaliyyətində elm və təhsilin tərəqqisi həmişə xüsusi yer tutmuşdur.

Hələ 1969-1982-ci illərdə ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətinə rəhbərliyinin birinci mərhələsində təhsilimizə çox böyük qayğı ilə yanaşaraq Avropa standartlarına cavab verən çoxsaylı məktəb binası tikilərək istifadəyə verilmişdir. Ölkəmizdə yeni Ali təhsil müəssisələri açılaraq, maddi-texniki bazası möhkəmləndirilərək lazımi avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Təhsilin cəmiyyətin tərəqqisində və inkişafında mühüm yer tutduğunu yüksək dəyərləndirən Heydər Əliyev deyirdi: *“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o, mütləq, hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Təhsil millətin gələcəyidir”* (1, s.438).

Təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu və insan şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında vacibliyini və əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən dahi liderin qəbul etdiyi sərəncamlar, uzaqgörənliklə təqdim etdiyi konseptual düşüncələr və ideyalar, tarixi məsləhət və tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatlarının yerinə yetirilməsində ən vacib təməllər və əsaslardır. Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, gənc nəslin düzgün tərbiyə olunması, istiqamətlənməsi, ilk növbədə, təhsilə və milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıqdan asılıdır.

Məlumdur ki, 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər Azərbaycanın həyatında xüsusi bir dövr olmuşdur. Azərbaycan Sovetlər birliyinin tərkibində olmuşdur, bu dövrdə də dahi rəhbərin dediyi kimi, Azərbaycan böyük inkişaf yolu keçmişdir. Həmin illərdə, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ilk mərhələsində Azər-

baycanın şəhər, kənd və qəsəbələrində 770-ə qədər məktəb binası istifadəyə verilmiş, respublika Ali məktəblərinin sayı 12-dən 17-yə, burada təhsil alan tələbələrin sayı isə 70 mindən 100 minə çatdırılmışdır. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə 5 yeni Ali təhsil müəssisəsi açılmışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərdə respublika əhəlinin yaşayışını, məişətini, həyat tərzini müasir səviyyəyə qaldırmaq üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilirdi. Müasirləşməyə doğru xidmət edən mütərəqqi elm-təhsil islahatları Azərbaycan üçün, eyni zamanda, respublikadan kənara kadr hazırlığına hesablanmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev hər il ittifaq rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq daha çox sayda azərbaycanlının keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu Ali məktəblərində təhsil almaya nail olmuşdur. Bəzi müasir ixtisaslar üzrə Azərbaycanda kadr hazırlığının aparılmadığı bir şəraitdə bu addım son dərəcə əhəmiyyətli idi. Bununla sanki müstəqil Azərbaycanın yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatı işinə hazırlıq görülürdü.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə elm və təhsilin inkişafına bir pedaqoq məharəti ilə xüsusi diqqət yetirərək elm və təhsil, maarif və mədəniyyət, mənəviyyət və əxlaq, məktəb, ailə və ictimaiyyət problemlərinə kompleks şəkildə yanaşmışdır. Dövlət başçısı bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirmiş və mühüm tarixi fərmanlar, sərəncamlar imzalamışdır.

1992-ci Təhsil Qanununun qəbul olunması, ali və orta ixtisas məktəblərində qəbulun test üsulu ilə aparılması, qeyri-obyektivliyə və mənfi hallara qarşı mübarizənin aparılması müstəqilliyin ilk dövrlərində təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində atılan mühüm addımlardan idi. Təhsil sistemi getdikcə təkmilləşir, dövlət səviyyəsində təhsil sahəsində qəbul olunmuş qərar və sərəncamlar gənclərdə yüksək bilik potensialını aşkara çıxartmağa, yeni standartların və metodların tətbiqinə stimül yaradırdı.

Deyə bilərik ki, Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti artıq praktik olaraq real şəkildə özünün müsbət şəkildə təzahürünü göstərməkdədir.

Təhsil sahəsində aparılan işləri sistemli və planlı şəkildə həyata keçirmək məqsədi ilə ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 mart tarixli sərəncamı əsasında “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası” yaradıldı. Bu islahat proqramı Azərbaycan təhsili sahəsində yeni, uzunmüddətli və ən mütərəqqi mərhələnin əsasının qoyulması demək idi. Heydər Əliyev aparılacaq bu ciddi və uzunmüddətli təhsil islahatına xüsusi diqqət və böyük həssaslıqla yanaşılmasını tövsiyə edir və deyirdi: “*Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə də ticarətdir. Bu, Cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır... Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri, tədrisi dəyişikliklər xarakteri daşıyır. Heç vaxt yol vermək olmaz ki, on illərlə yaranmış şeyi bir gündə vurub dağıdasan, ondən sonra heç bilmədiyini yeni bir şey yaradasan.*” (2).

Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” xalqın geniş müzakirəsinə verildikdən sonra prezident Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyunun 15-də tarixi bir gündə – Milli qurtuluş günündə bu proqram xüsusi sərəncamla təsdiqləndi (3). Beləliklə, müasir təhsil tariximizin parlaq bir səhifəsinə mərhələli olaraq dinamik xarakterli təhsil islahat proqramı yazılmış oldu. Bu səhifəyə sonrakı illərdə daha yeni təhsil proqramları, təhsil standartları, təhsil Qanunu, kurikulumlar, Dövlət təhsil strategiyası yazıldı. Bu təhsil islahatı proqramı təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, diferensiasiyası və inteqrasiyası kimi prinsipləri özündə birləşdirərək Azərbaycan milli təhsil sisteminin strategiya və taktikasını, uzunmüddətli konsepsiyasını və təməlini yaratmışdır.

Ulu öndərin “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamı (Bakı şəhəri, 15 iyun 1999-cu il) təhsildə gələcək islahatlar aparmaq üçün əsaslı zəmin yaratdı. İslahat proqramında deyildiyi kimi: “*Təhsil sahəsinin islahatı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində, bütövlükdə*

təhsil sisteminin strukturu, idarə sistemi və iqtisadiyyatında köklü yeniləşmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Ölkəmizdə start götürmüş geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sahəsində də mühiim dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır” (3).

İslahat proqramının əsas məqsədi təhsilin hərtərəfli gələcək inkişafı üçün əsaslı zəminin, yaradılması, dövlət siyasətini həyata keçirmək və bu sahədə möhkəm təməllərin qoyulmasıdır. Bu münasibətlə islahat proqramında yenə deyilir: “*Təhsil sahəsində islahat proqramının əsas məqsədi məktəbəqədər, orta, ali, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir*” (3).

İslahat proqramında təhsilin əsas inkişaf istiqamətləri göstərilərkən təhsilimizin inkişaf tarixinə dair çox dəyərli məlumatlar da verilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dünyəvi təhsil sisteminə qoşulsa da, Avropaya inteqrasiya edilsə də hələ qədim və orta əsrlərdə özünün mükəmməl təhsil sistemi olmuş, zəngin mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri olmuşdur. Bu bərdə islahat proqramında belə deyilir: “*Eramızın üçüncü əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilkin savad verən ayrıca məktəblər mövcud olmuşdur. VII əsrdə isə elmi təhsili daha yüksək məqama qaldıran İslam dininin təsiri ilə oxumaq istəyənləri əhatə edən təhsil sistemi yaranmışdır. Artıq X-XIII əsrlərdə Təbriz, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Həmədan, Ərdəbil kimi şəhərlər elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi.*

XII-XV əsrlərdə Azərbaycan yüksək ali təhsil müəssisələri ilə dünyada məşhurlaşmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanın Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Naxçıvan, Bərdə, Təbriz, Marağa kimi şəhərlərində ali məktəblər, rəsədxanalar, kitabxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Həmin ali məktəb-

lər memarlıq, musiqi, astronomiya, təbabət, dəqiq elmlər və say üzrə biri digərini təkrar etməyən, təmayülə malik olmuşlar.

XIX əsrin əvvəllərində Gülistan və Türkmənçay müqavilələri əsasında Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın tərkibinə qatıldı, qısa müddət ərzində bütün milli məktəblər ləğv edildi, əvəzində təlim rus dilində olan tədris müəssisələri yaradılaraq, milli təhsil sistemimizin əsaslarına güclü zərbə vuruldu. Bununla yanaşı, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində pedaqoji fikrin səciyyəvi cəhətlərindən biri klassik pedaqoji ideya və ənənələrin Avropa üslublu dünyəvi təhsil təcrübəsi ilə birləşməsi və təlimdə yeni üsulların tətbiqinin diqqəti daha çox cəlb etməsi idi. Rus imperiyasının süqutu nəticəsində 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı.

Respublikada təhsil sistemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə öz təşəkkülünü tapmış və xüsusilə 20-ci illərdə Azərbaycan sovetləşəndən sonra bu sahə əhəmiyyətli dərəcədə sürətlə inkişaf etdirilmişdir” (3).

Probelemin aktuallığı ondan irəli gəlir ki, Təhsil İslahatı Proqramı bitmiş bir proqram deyil, daim inkişafda və davam edən mühüm dövlət sənədidir. Bu proqramdan irəli gələrək təhsilin gələcək inkişaf perspektivləri və strategiyası müəyyənləşdirilməklə, mərhələlər üzrə təhsil sisteminin strukturunda, idarə edilməsində, məzmununda, maddi-texniki bazasında, iqtisadiyyatında, kadr hazırlığı və təminatında əsaslı islahatların aparılmasını tələb edirdi.

Bu islahat proqramının davamı olaraq *Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında* 2000-ci il 13 iyun, *“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında* 2001-ci il 9 avqust, *“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi barədə* 2003-cü il 2 yanvar standartları təhsilin səviyyə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük rol oynadı. 2002-ci il 4 oktyabrda isə ölkə başçısının imzaladığı *“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında”* sərəncamı milli təhsil sisteminin inkişafında mühüm amillərdən biri kimi səciyyələndirilən ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yarat-

mışdır. *“Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında”* Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı isə ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur. Təhsil İslahat Proqramı yalnız təhsil müəssisələrini əhatə etmir, o tələbə gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsi, stimula üçün əsaslı sənəd idi. Belə ki, ali məktəb tələbələrini üçün Prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Prezident tərəfindən 2001-ci il 3 sentyabr tarixli fərman bunun ən bariz nümunəsi oldu.

Problemin elmi yeniliyi haqqında deyə bilərik ki, Azərbaycan təhsilinin inkişafında, dünya standartlarına uyğun təhsil sisteminin yaradılmasında, təhsilin Avropa və dünya məkanına inteqrasiyasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəsna dərəcədə xidmətləri olmuşdur

Problemin praktik əhəmiyyəti çox dəyərlidir. Belə ki, 2023-cü il Heydər Əliyev ili olaraq, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illiyinin qeyd edilməsi bir dövründə dahi rəhbərin təhsilin inkişafında xidmətlərini yeni fakt və məlumatlarla hörmətli təhsil işçilərinin, müəllim və tələbələrin, magistrant və doktorantların diqqətinə təqdim etmək qiymətli praktik material və dəyərli mənbə hesab edilə bilər.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı ölkəmizin möhtərəm prezidenti, cənab İlham Əliyev milli təhsil sisteminin inkişafı məsələsinə Azərbaycanın gələcək inkişafının əsas strateji xətti kimi baxır. Prezident belə hesab edir ki, *Azərbaycanın inkişafının yeganə yolu təhsildən, müasir biliklərdən, intellektual əməyin inkişafından, informasiya və kompüter texnologiyalarının geniş tətbiqindən keçir.*

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin *“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı* təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ açmışdır (4). Bu mühüm dövlət sənədini təhsil sistemimizin metodoloji əsası, pedaqoji elmimizin təməl prinsipi hesab edə bilərik. Bu sənəd ölkə prezidentinin təhsilə göstərdiyi ardıcıl diqqət və qayğısından, onun təhsil haqqında dediyi müdrik kəlamlarından və xüsusilə “maddi kapitalın insan kapitalına çevirmək” ideyasından qaynaqlanır ki, bu da müasir dövrə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxs yetişdirmək, dərin bilikli, geniş dünyagörüşlü,

yüksək əxlaq və mənəviyyətə sahib insan yetişdir-
məkdir. Elə bir insan ki, keçmiş irsi yaşada bilir, bu
günün reallığını görə bilir və gələcəyi təsvir edə

bilir. Yəni yetişdirdiyimiz insan bu gün dünənkin-
dən, sabah isə bu gündən daha bilikli, daha ağıllı
və daha hazırlıqlı olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev H.Ə Müstəqillik yollarında. -Bakı: Azərbaycan, -1997, -538 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş və yekun sözü - 17 mart 1999-cu il // Xalq. -1999, 19 mart.
3. Əliyev H.Ə. “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı”. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, -72 s.
4. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı // “Xalq qəzeti”, 2013, 25 oktyabr.

E-mail: e.rauf@aqroservis.gov.az

Rəyçilər: *ped.elm.dok.,prof. M.M. Əmirov,*
ped.elm.dok.,prof. R.L. Hüseynzadə

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

UOT 371

Динара Самидали гызы Асадова
старший специалист
Института Образования Азербайджанской Республики
<https://orcid.org/0009-0002-5352-7730>

ЧЕЛОВЕК, ШАГНУВШИЙ В ИСТОРИЮ

Dinara Samidali qızı Əsədova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
baş mütəxəssisi

TARİXƏ QƏDƏM QOYAN İNSAN

Dinara Samidali Asadova
senior specialist at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

A MAN WHO STEPED INTO HISTORY

Резюме. В статье отмечается, что наш общенациональный лидер Гейдар Алиев является эталоном, критерием, мерилom и образцом гражданственности и азербайджанства для всех нас. Его пример гражданственности является отличным источником образования. Жизнь, деятельность и деяния Великого Лидера Гейдара Алиева – книга азербайджанства, а его любовь к народу и идеи – его теория. Гейдар Алиев является духовной школой патриотизма и азербайджанства.

Ключевые слова: феноменальная личность, Великий Лидер, духовные ценности, история, народ

Xülasə. Məqalədə qeyd olunur ki, Ümummilli liderimiz bizlər üçün vətəndaşlığın və azərbaycançılığın etalonu, meyarı, ölçüsü və nümunəsidir. Onun vətəndaşlıq nümunəsi böyük təlim-tərbiyə mənbəyidir. Ulu öndər Heydər Əliyevin həyatı, fəaliyyəti və əməlləri azərbaycançılığın kitabı, onun xalqına olan sevgisi, fikirləri isə nəzəriyyəsidir. Heydər Əliyev vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın mənəviyyat məktəbidir.

Açar sözlər: fenomen şəxsiyyət, Ulu Öndər, mənəvi dəyərlər, tarix, xalq

Summary. The article notes that our national leader Heydar Aliyev is the standard, criterion, measure and model of citizenship and Azerbaijanism for all of us. His example of citizenship is an excellent source of education. The life, work and deeds of the great leader Heydar Aliyev is the book of Azerbaijanism, and his love for the people and ideas is his theory. Heydar Aliyev is the spiritual school of patriotism and Azerbaijanism.

Key words: phenomenal personality, Great Leader, spiritual values, history, people

В истории всегда существовали такие личности, которые не довольствовались быть героями, лишь, своего времени, а как факел, озарили весь дальнейший путь своего народа. Высказанные с большой гордостью, слова Гейдара Алиева – «Я всегда гордился, и сейчас горжусь тем, что я - Азербайджанец!» ещё раз подтверждают сильную привержен-

ность этой великой личности и великого человека к своей земле и к своему народу.

Гейдар Алиев был, есть и всегда будет в нашей памяти и сердце, он внедрил патриотизм, причастность к азербайджанству, в общественное самосознание, сделав их его неотъемлемой частью, главным содержанием эпохи, в которую мы живем.

XXI век характеризуется как период интеграции науки, образования и глобальной мысли, азербайджанского образования в мир, вписан в историю и увековечен как этап формирования нового мышления во времени и пространстве. Крупнейшее знаменательное историческое событие этого периода было связано с именем Гейдара Алиева, одной из редких личностей, кому удавалось вписывать свое имя на славные страницы истории на сто, а может, и на тысячу лет. Культура каждого народа является воплощением его величия, мудрости и единства. Азербайджанский народ известен во всем мире как народ обладающей древней историей и культурой.

На протяжении всей истории многие личности сыграли определенную роль в создании азербайджанской культуры и образования и высокой оценке ее духовной роли. Величайшей личностью новой эпохи был великий лидер Гейдар Алиев. Глубокий ум, богатые знания, широкий круг интересов, целеустремленность, серьезность, внутренние и внешнеполитические успехи, способность защитить независимость и целостность Азербайджана, внимание и забота, проявленные им к науке, культуре, искусству и образованию, сделали Гейдара общенациональным лидером.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев был феноменальной личностью, обладающей энциклопедическим мышлением, глубокой эрудицией и мудростью. Он имел непревзойденные заслуги в обогащении национально-духовных и нравственных ценностей Азербайджана общечеловеческими идеями. Его всегда интересовало насыщенное подвигами историческое прошлое, богатые духовные ценности, материальное и нравственное наследие, образование и культура азербайджанского народа. Великий лидер Гейдар Алиев постоянно следил за всесторонним развитием и взлётом нашей национальной культуры.

В современный период миссия защиты духовно-нравственных ценностей каждого народа и передачи их будущим поколениям ложится на феноменальные личности. Только народы, воспитавшие великих личностей, уверенно идут вперед на прочном нравствен-

ном фундаменте в течение тысячелетий. Великий лидер Гейдар Алиев взял на себя эту трудную и судьбоносную миссию в Азербайджане. Гейдар Алиев, сумевший защитить чистые убеждения и здоровые ценности народа выше всех политических процессов, поднялся на вершину вечной жизни как лидер.

Феномен Гейдара Алиева неизменен. Он великий политик, и факты это подтверждают. Надежное решение судьбоносных вопросов во всем мире сумело вобрать в здоровое сознание людей. Современный Азербайджан является неоспоримым фактом мира, и мировая политика также смотрит на этот неоспоримый факт реальными глазами. Эту реальность создал выдающийся политик, государственный деятель, феноменальный ум Гейдар Алиев.

Важнейшим показателем многолетнего лидерства феномена Гейдара Алиева в Азербайджане является именно усиление стремлений и чувств национальной государственности, основанных на таких фундаментальных принципах, как безмерный подъем азербайджанской идеологии, национального духа, развитие национального самосознания, и возвращение исторической памяти народа к своим истокам. В результате патриотической деятельности гениального вождя в общественном сознании пробудились и приобрели новое психологическое содержание чувства независимости, в республике сформировался интеллигентный класс с национальным духом.

Наш общенациональный лидер всегда с уважением относился к нравственным ценностям воспитавшего его Азербайджана, а также был великим духовным лидером, высоко оценивая его и рекомендуя в пример всей молодежи. Гениальный лидер, любящий и оберегающий все духовные богатства азербайджанского народа, с глубоким уважением воспринял эти ценности как главное условие роста и воспитания новых поколений. «Мы наследники редкого наследия. Каждый гражданин Азербайджана должен стремиться быть достойным этого наследия и подходить к прошлому, настоящему и будущему нашей страны с великим историческим прошлым,

богатой культурой и высокой духовностью с глубоким чувством ответственности» [2, с.56].

Личность Гейдара Алиева открыто или тайно несет в себе великий идеал Азербайджана и является его картой, идеей, смыслом существования, воплощением. Главная суть нашей системы образования, обучения и воспитания должны заключаться в том, чтобы вместе с Гейдаром Алиевым научить будущие поколения познавать азербайджанство, веру в родную землю и народ.

С именем Гейдара Алиева, человека, которого сама история выдвинула на первый план, связано, как известно и мощное экономическое и культурное развитие Азербайджана конца 60-х, всех 70-х и начала 80-х годов прошлого столетия, отрезка времени, названного периодом восхождения Азербайджана. Да, именно Гейдар Алиев вывел в те годы нашу республику из прорыва, именно он стал впоследствии одним из руководителей огромной державы.

Удивительно ли, что, когда республика наша, обретя государственную независимость, переживала свои самые нелегкие времена, когда охватили ее хаос и анархия, поднял голову агрессивный армянский национализм, приведший к сепаратистскому движению и кровопролитию, азербайджанский народ вновь призвал своего великого лидера, и он сумел встать у штурвала, пустившегося в трудное плавание независимого государства.

Нефтяные контракты и установление внутри страны стабильности и спокойствия, проведение экономических реформ и подъем сникшей было культуры, наконец, прекращение огня в войне с Арменией и первые успехи азербайджанской дипломатии по урегулированию конфликта... Все это – Гейдар Алиев, все это – результат величия его мысли, слова и дела.

Гейдар Алиев был, есть и всегда будет в нашей памяти и сердце, он внедрил патриотизм, причастность к азербайджанству, в общественное самосознание, сделав их его неотъемлемой частью, главным содержанием эпохи, в которую мы живем. Выдвижение духа национализма и азербайджанства на первый план в азербайджанском образова-

нии стало стратегическим курсом политики нашего великого лидера Гейдара Алиева. Все это дает основание еще раз убедиться и с полным оптимизмом смотреть в будущее, и быть уверенным в том, что современное азербайджанское образование развивается по стратегическому курсу, определенному нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно продолженному уважаемым господином Президентом Ильхамом Алиевым. Мудрые наставления нашего великого лидера Гейдара Алиева, архитектора и основоположника образовательных реформ, будут для нас постоянным негасимым факелом на нашем пути.

Такие люди, как Гейдар Алиев, подобны морю так можно охарактеризовали нашего Великого лидера. И это действительно так. Вдумайтесь в эти слова! В самом деле, как многое вбирают в себя подобные Гейдару Алиеву неординарные, талантливые, преданные поставленной цели и уверенные в ее достижении личности! Интеллект и мудрость, цельность, масштабность, яркость и обязательно творческое начало – вот что составляет их партитуру. Все мы помним всегда содержательные, четкие, умные, отличающиеся железной логикой, решительностью публичные выступления нашего выдающегося лидера.

Актуальность статьи. Главная суть нашей системы образования, обучения и воспитания должны заключаться в том, чтобы вместе с Гейдаром Алиевым научить будущие поколения познавать азербайджанство, веру в родную землю и народ.

Научная новизна статьи. Гейдар Алиев был, есть и всегда будет в нашей памяти и сердце, он внедрил патриотизм, причастность к азербайджанству, в общественное самосознание, сделав их его неотъемлемой частью, главным содержанием эпохи, в которую мы живем.

Практическая значимость статьи. Генеральный лидер, любящий и оберегающий все духовные богатства азербайджанского народа, с глубоким уважением воспринял эти ценности как главное условие роста и воспитания новых поколений.

Литература:

1. Heydər Əliyev ideallığı.- Bakı: Nurlan, -2001.
2. Heydər Əliyev və Şərq. 6 cilddə / Müəllif və tərtibçilər: Q. Allahverdiyev, V. Sultanzadə), -Bakı: Çarşıoğlu, -2005.
3. Гейдар Алиев. Образование – будущее нации. -Баку: Просвещение, -2002.
4. Сеидов М., Рзаев М. Гений, опередивший время. -Баку: Вектор, -2008.
5. Президент Ильхам Алиев и развитие образования в Азербайджане. -Баку, 2008.
6. Агамалиева Р. Азербайджанское образование навстречу XXI веку: управление, приоритеты, реформы. -Баку, 1998.

E-mail: dinara.asadova@internet.ru

Рецензенты: *док.фил.но пед. И.Б. Амирлиева,*
док.фил.но пед. Л.А. Мамедли

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

**ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS**

UOT 37.0

Müdəfiə Cəmil oğlu Mahmudov

pedaqogika elmləri doktoru

Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-1416>

MÜASİR TƏHSİL PROBLEMLƏRİ VƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏLƏR

Мудафиэ Джамиль оглу Махмудов

доктор педагогических наук,

профессор Азербайджанского Технического Университета

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И
МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ**

Mudafia Jamil Mahmudov

doctor of pedagogical sciences

professor of Azerbaijan Technical University

**CONTEMPORARY EDUCATIONAL PROBLEMS
AND INTERDISCIPLINARY RELATIONS**

Xülasə. Məqalədə riyaziyyat və pedaqogika fənləri arasında əlaqə və riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqindən, yeri, rolu məqsədindən, riyazi düsturların mahiyyətindən danışılır. Fənlərin müasir tələblərə uyğun yeniləşməsi, müasirləşməsi və təkmilləşməsində riyazi modellərdən istifadə edilməsinin əhəmiyyət kəsb etdiyi işıqlandırılır. Təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və müəllimlərin apardığı eksperimentlərdə riyazi modellərdən istifadə mühüm nəticələrə səbəb olur.

Açar sözlər: *model, fənlərarası, təlim, təhsil, tətbiq, anlayış, qrafik, üsul, funksiya, arqument, əyri, teorem, isbat*

Резюме. В статье повествуется о наличии связи между предметом математики и педагогике, применении математики к педагогике, ее предназначении, а также о месте, роли и сущности математических формул. Подчеркнуто, что использование математических моделей важно при обновлении, модернизации и совершенствовании предметов в соответствии с современными требованиями. Применение математических моделей в улучшении качества обучения, повышение качества образования и эксперименты, проводимые учителями, приводят к значительным результатам.

Ключевые слова: *модель, межпредметные, обучение, образование, применение, понятие, график, метод, функция, аргумент, кривая, теорема, доказательство*

Summary. The article tells about the connection between the subject of mathematics and pedagogy, the application of mathematics to pedagogy, its purpose, as well as the place, role and essence of mathematical formulas. It is emphasized that the use of mathematical models is important when updating, modernizing and improving objects in accordance with modern requirements. The use of mathematical models in improving the quality of education, improving the quality of education and experiments conducted by teachers lead to significant results.

Key words: *model, interdisciplinary, learning, education, application, understanding, graph, method, function, argument, curve, theorem, proof*

İndiki dövrdə məktəb qarşısında duran vəzifələrdən biri də insanın həyat boyu bilik və bacarıqlara malik olması ilə bərabər, həm də ilk anda onun yeni bilik və bacarıqlara malik olmasıdır. Günü-gündən sürətlə dəyişən texnologiyalar təhsil sistemində də özünü əks etdirir, yəni onun yeniləşməsinə qarşıya qoyur. Bir sıra mütərəqqi ölkələrdə belə bir fikir var ki, müəllim hazırlığı diskret şəkildə dəyişilir, yəni bir formadan başqa formaya doğru dəyişilir, daha doğrusu bir ixtisasartırma kursundan başqasına dəyişilir. Məktəb qarşısında duran vəzifələrin həyata keçməsinə qarşıya çıxan çətinlik və problemlərdən biri də tədris materiallarının, proqram və metodikaların tez-tez yeniləşməsidir. Əgər əvvəllər müəllimin bir istiqamətdə tədris materiallarının mənimsənilməsi tələb olunurdusa, bu gün ondan qat-qat çox müxtəlif tədris materiallarının mənimsənilməsi tələb olunur. Ölkəmizdə təhsilin hər bir pilləsi üçün müəllim hazırlığının yeni modelləri işlənməmişdir və belə bir formada təhsil prosesi fasiləsiz təhsil kimi özünü əks etdirir.

Əgər dünyanın nüfuzlu ölkələri kimi dövlət məktəblərində işləyən müəllimlər xüsusi imtahanlar verib təlim hüququ verən lisenziya əldə edərsə, onda meydana çıxan çətinliklərin və problemlərin aradan qaldırılması yolları öz həllini tapar. Müəllim müəyyən müddət səriştəli həmkarların müşahidəsi altında işləməlidir və yalnız bundan sonra müstəqil işləməyə hüquq əldə edə bilər. Təəssüf ki, bir çox ali texniki məktəblərdə magistraturanı bitirən məzunlara ixtisaslarına uyğun olmayan dərs yükü ayıraraq auditoriyaya buraxırlar. Orta ümumtəhsil məktəblərində müəllim işləmək üçün ölkə ərazisində qüvvədə olan lisenziya alırlar, bəs onda bu qayda nə üçün ali təhsil məktəbləri üçün tətbiq olunmur? Əgər deyilən qaydalar öz həllini taparsa, onda lisenziya sahibləri ən yüksək əmək haqqı almağa layiqdir.

Qeyd edək ki, lisenziyanın qüvvəsi əbədi deyil, yəni imtahanları müntəzəm olaraq yenidən vermək lazım gəlir. Hazırda ali məktəblərin əksəriyyətində müəllim hazırlığı və yenidən hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bir sıra ali texniki məktəblərin kafedralarının təhsil portalında yerləşdirilmiş materiallar azdır, olanlar isə dövlət təhsil standartlarına uyğun deyil və kompüterlərlə təminatına zərurət doğurmur. Əsas məqsəd təlim prosesində İKT-

dən istifadə etməklə peşə üzrə hazırlığı üçün lazım olan bütün materialların əhatə olunmasıdır və müəllim qıtlığının aradan qaldırılması məqsədilə ixtisaslı müəllim statusu əldə etməyə aparılan alternativ təhsil proqramlarının hazırlanmasıdır. Əgər müəllimlər təhsil resurslarından istifadə edərsə, onda onlar təhsilin informatizasiyası sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədə nail olurlar.

Ağrılı nöqtələrdən biri də odur ki, magistraturanı bitirən məzunlar üçün stajkeçmə kursları öz həllini tapmayıb. Müəllimin bir mütəxəssis olaraq təşəkkülünə yönəlmiş olan bu proqram onun bacarıq və səriştələrinin təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Artıq bir sıra ali texniki məktəblərdə müasir tələblərə uyğun kadrların hazırlanması universitetlərin səlahiyyətinə verilmişdir. Həm də bir sıra fənlərin genişlənməsinə, əzəmətli strukturların bağlanmasına, kadr hazırlığının daha mütərəqqi formalarının dəstəklənməsinə, texniki və iqtisadi təhsil almaq üçün imkanlar spektrinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Deməli, məzunlara öz peşə keyfiyyətlərinin inkişafına bir neçə ilə bir dəfə deyil, fasiləsiz olaraq ehtiyac duyulur.

Ali təhsilin modernləşdirilməsi dedikdə, biz ali təhsilin ABŞ, Avropa və dünyanın ən nüfuzlu ölkələrinin təhsil sferasına inteqrasiyasını başa düşürük. Müasir təhsilin modernləşdirilməsi indiki dövrün tələbidir, lakin bu istiqamətdə aparılan işlər qaneedici deyil. Sual olunur bəs ali texniki məktəblərdə vəziyyət necədir? Bir sıra hallarda orta təhsili kafi səviyyədə bilənlər ali məktəbə daxil olur və diplom alırlar. Səbəb nədir? Nə üçün tələbələrımızdə təhsilə həvəs aşağı səviyyədədir və gənclərimiz təhsil almağa can atmırlar? Səbəbi təhsilin bütün pillələrində müəllimlərimizin müzakirəsindən sonra daha düzgün işıqlandırılı bilər.

Əvvəlki onilliklərlə müqayisədə müəllimlərimizin bir çoxu öz vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmir və öz işlərində səriştəli deyillər.

Bir məsələni də qeyd edək ki, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə məqsəd əhalinin 60%-nin ali təhsil almasıdır, bunu isə inkişafa malik qloballaşan dünya tələb edir. Deməli, ali məktəblərdə pis təhsil almış şəxs həyatda heç vaxt uğurlu ola bilməz. Müşahidələr göstərir ki, müstəsna hallarda bəzi kafedralarda fənlər üzrə tədris proqramlarının tərkibində dövlət təhsil

standartları müzakirə olunub. Tədrisə qarşı müasir müqavimətin olmaması çoxlu sayda ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Əgər dövlət imtahan mərkəzindən ali məktəblərə tələbə seçimi müasir tələblərə uyğun olarsa, onda müəllim bilik yolunun mühəndisinə, fərdi təhsil trayektoriyası üzrə məsləhətçiyə çevrilər. Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, biliyin zahiri motivləri yaradılmalı, yüksək səviyyəli təhsil vermək dəbə salınmalıdır və həm də müəllimlərdə motivasiya yaratmaq lazımdır. Ölkəmizdə bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş, lakin bu gün bu görülmüş işlər çox cüzdür. Göstərilən problemlərin vaxtında və yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün düzgün kadr seçimi rol oynayır.

Əsas faktlardan biri də qeyri-pedaqoji ali məktəblərdə müəllim hazırlığı modelidir və tələbələrin məktəblərdə praktik işi üçün şəraitin yaradılmasıdır. Qeyri-pedaqoji ali məktəblərdə kadr seçiminin gerçəkləşdirilməsinin gedişində müəllim hazırlığının yeni sistemi hazırlanmalıdır. Müəllimlərin pedaqoji təhsilinin minimal səviyyəsinə ixtisas tələblərini işləyib hazırlamaq və yeni texnologiyaların hazırlanmasını nəzərdə tutan pilot layihələrin işə salınması öz həllini tapmalıdır. Müşahidələrdən aydın olur ki, qeyri-pedaqoji ali məktəblərdə gənc və perspektivli kadrların inkişafı və irəli çəkilməsi sahəsində qanəedicilik işlər görülməlidir.

Bir maraqlı faktı qeyd edək. Qeyri-pedaqoji ali məktəblərə qəbul olunan abituriyentlərin imtahan qiymətləri çox aşağıdır. Hətta riyaziyyat fənni üzrə imtahandan "0" balı olan abituriyent tələbə adına layiq görülür, bu halda belə sual meydana çıxır: bu halda ali məktəb rəhbərlərinin və müəllimlərin çıxış yolu necə olmalıdır? Nəhayət, qeyd edək ki, kolleclər kiçik mütəxəssislər hazırlayan məktəbdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarının tələbata uyğun müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Əgər kollec məzunlarının hamısı ali məktəbə daxil olarsa, onda bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik mütəxəssislərdən danışmaq yersizdir və bu halda xoşagəlməyən hallar özünü göstərir.

Qeyd edək ki, ali təhsil müəssisələrində yeni ixtisasların açılması ilə bağlı qarşıda bir sıra vəzifələr durur. Bunlar kadr hazırlığı sistemində müvafiq dəyişikliklərin aparılması, yeni

standartların hazırlanması, kafedraların sayının optimallaşdırılması, bəzi fakültələrin birləşdirilməsi, bağlanması, ali məktəblərin strukturunun və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin aparılmasıdır.

Hazırda, ümumiyyətlə desək, müəllimlərin fəaliyyətinin çox hissəsi auditoriyadan kənardır, yəni onlar başqa təhsil müəssisələrində işləyirlər və s. Nə üçün, səbəb nədir? Səbəb dərs yükündən əlavə elmi-tədqiqat işlərinə, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına, tələbələrə sərbəst iş sərf etməməsidir, onda belə olan halda heç bir keyfiyyətli təhsildən söhbət gedə bilməz. Müşahidələr göstərir ki, bir sıra ali texniki məktəblərdə ən məsul vəzifələrdən biri olan fakültə dekanı və kafedra müdirləri öz üzərlərinə düşən vəzifə borclarının nədən ibarət olduğunu bilmirlər.

İndiki dövrdə əlavə təhsilin ixtisasartırma, təkmilləşdirmə, stajkeçmə, yenidən hazırlanma, yaşlıların təhsili və s. kimi istiqamətlərin həyata keçməsi öz həllini tapmayıb. Digər tərəfdən, həm də aşağıdakıları göstərmək olar: dərs yükünün optimal müəyyənləşdirilməməsi, azsaylı qrup və birləşmələrin yaradılmaması, dərs yükünün minimal həddə müəyyən edilməməsi, tələbə-müəllim nisbətinin müasir göstəricilərə uyğunlaşdırılmaması.

Ölkəmizin təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar tədris prosesinin və müəllim hazırlığının yeniləşməsinə və modernləşməsinə də qarşıya qoyur. Aydındır ki, hər bir elmin təlim metodları yeni fənn nəzəriyyələrinin yaranmasına səbəb olur və bu hal isə həmin elmin başqa nəzəriyyələrə diferensiasiyasına və inteqrasiyasına səbəb olur. Buna görə də fənlərin tədrisində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yeni təlim metodlarından istifadə olunmalıdır. Dəqiq fundamental elmlərin tədrisi metodikasının əsas vəzifələrindən biri də təfəkkürün inkişafı və idrak fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Yeni təlim metodları təlimin yeniləşməsinə səbəb olur, bu proses isə təhsilçilərin biliyinin dərinləşməsinə, möhkəmlənməsinə və idrak fəaliyyətinin dəyişməsinə, təfəkkürün inkişafına səbəb olur.

Fənlərarası və varislik prinsipini həyata keçirərkən əsas amillərdən biri də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunmasıdır. Gələcək mütəxəssislərin müa-

sir tələblərə uyğun təhsilə nail olmasında İKT-nin yeri və rolu, məqsəd və vəzifələri öz əksini tapmalıdır, çünki tədris prosesində meydana çıxan çətinliklər və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında İKT-dən istifadə mühüm rol oynayır. Onda təhsilalanlar tərəfindən əldə olunan bilik və bacarıqlar nəzəri və praktiki istiqamətlərdə müasir tələblərə cavab verir. Son əlli ildə elmlərin sürətlə inkişafı onlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaratdı, yəni elmlərin bir-birinə nüfuz etmə prosesi baş verdi. Buna görə də elmlər öz tədris sferasını genişləndirdi.

Hər bir elmdə elmi biliklərin diferensiasiyası yeni tədqiqat metodlarının yaranmasına səbəb olur və elmlər arasında oxşar qayda və qanuna uyğunluqların aşkar edilməsi məsələsinin analiz və araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Bu problemlər ilk dəfə XII əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Yeni elm sahələrinin yaranması onlar arasında sadəcə sintez olaraq özünü göstərmir, o, həm də yeni sahələrin qayda və qanunauyğunluqlarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, elmlərin bir-birinə inteqrasiyası və diferensiasiyası nəticəsində yaranan yeni elm başqa elmlərlə əlaqə olmadan da inkişaf edə bilər.

XX əsrin ortalarından başlayaraq elmlərin bir-birinə sirayət etməsi və inteqrasiyası sürətlə inkişaf etmiş və yeni nəzəriyyələrin (elmlərin) yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, coğrafiya və s. kimi elmlərin inteqrasiyası prosesi yeni elmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur, yəni: riyazi fizika, fiziki kimya, fiziki coğrafiya, geofizika, biokimya, biokibernetika, biofizika və s. Qeyd edək ki, bu səbəbdən elmlərin inteqrasiyası fənlərin də inteqrasiyası zərurətini yaratmışdır.

Təhsilin bütün pillələrində fənlərin tədrisi prosesində tədqiq olunan istiqamətlərdən ən əhəmiyyətli olanlardan biri də fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması problemidir, bu isə keyfiyyətli təlim və təhsilə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Elmlərin bir-birinə inteqrasiyası həm də dəqiq fundamental elmlərlə humanitar elmlər arasında əlaqələrin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Təhsil sistemində isə riyaziyyat və pedaqogika elmlərinin (fənlərinin) bir-birinə inteqrasiyası riyazi modelləşmədən bir aparat kimi istifadə olunması zərurətini yaratmışdır, yəni təlim prosesində yeni metod və formalardan istifadə olunmasına səbəb olmuşdur.

Professorlar Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev və b. "Pedaqogika" dərsləri vəsaitində təlim prosesinə müxtəlif yanaşmalardan, məsələn, kibernetika, təlimin alqoritmləşdirilməsi, problemli təlim və s. haqqında olan metod və formalar öz əksini tapmışdır. Kibernetika orta məktəbə proqramlaşdırılmış təlim ideyasını gətirmişdir. Alqoritm təlim fəaliyyətini sadə addımlara bölür və nəticədə cavaba çıxarır. Problemli təlimin xüsusiyyətləri dedikdə isə təhsilalanlar qarşısında problemli vəziyyətin yaradılması, problemin həlli üzrə hipotezin (fərziyyənin) irəli sürülməsi, təhsilalanlar arasında elmi mübahisə və nəticələrin yekunlaşdırılması başa düşülür. Göstərilən dərsləri vəsaitində həm də interaktiv (və ya fəal təlim metodları) sırasına daxil olan tədqiqat bacarıqlarıdır. Arqumentlər gətirərkən təhsilalanlar onları sübutlarla əsaslandırılmalıdır. Bu halda məntiq nəzəriyyəsindən sadə anlayış və misallar göstərmək kifayət edir.

Hər bir elmdə özünə uyğun proseslər vardır, məsələn: fiziki proses, kimyəvi proses, pedaqoji proses və s. və bu proseslərdə dəyişən kəmiyyətlər mövcuddur. Dəyişən kəmiyyətlərin iştirakı ilə riyazi məsələlər meydana çıxır və bu halda dəyişənlər arasında asılılıqlar olur. Dəyişənlər arasında asılılıq olmadıqda belə məsələyə baxılmaz, çünki bu cür məsələlərə baxmaq heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, gedilən yol zamandan asılıdır, $s = s(t)$, sürət zamandan asılıdır $v = v(t)$ və çevrənin uzunluğu, dairənin sahəsi radiusdan asılıdır, yəni: $C = 2\pi r$, $S = \pi r^2$ və s. Deməli, verilmiş iki dəyişən kəmiyyətdən biri qiymətini dəyişdikdə ikinci də ondan asılı olaraq qiymətini dəyişir, bu halda deyilir ki, iki dəyişən kəmiyyət arasında funksional asılılıq vardır. Birinci dəyişən kəmiyyət arqument, və ya ixtiyari dəyişən adlanır, ikinci asılı dəyişən kəmiyyət isə funksiya adlanır, məsələn: $s = s(t)$ funksional asılılıqda t arqument, s isə funksiyadır. Bu funksiya birdəyişənli funksiya adlanır, yəni funksiya ancaq bir dəyişəndən asılıdır.

Dərsləri prosesində debatlarla 5-10 dəqiqəlik hazırlıq zamanı mövzuya dair məlumatın toplanması, yəni "məlumat bankı" yaranır. Qrupdan bir nəfər bu məlumatı qeyd etməlidir, yəni məlumata daxil olur:

- 1) misallar;
- 2) faktlar;
- 3) statistika;
- 4) sitatlar.

Arqumentin yaradılması:

- 1) dəlilin irəli sürülməsi;
- 2) dəlilin izahı;
- 3) dəlilin sübut edilməsi;
- 4) nəticələr.

Riyaziyyat elmində isə verilmiş məsələnin həlli üçün konkret olaraq aşağıdakı kimi addımlara baxılır:

- 1) məsələnin qoyuluşu;
- 2) məqsəd;
- 3) tətbiq olunan metod;
- 4) isbat, teorem.

Axırıncı iki varianta diqqət yetirdikdə, riyaziyyat və pedaqogika elmləri arasında əlaqələrin olduğu özünü əks etdirir.

İndi isə riyaziyyat və pedaqogika fənləri arasındakı əlaqələrə, riyaziyyatın pedaqogika elmində tətbiqinə, onun yeri, rolu, məqsəd və vəzifələrinə, əhəmiyyətinə və psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinə baxaq. Bu deyilənlərin həyata keçməsi insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühüm amil kimi təsir edir. Aydınadır ki, pedaqogika elmində insanın təlim, tərbiyə və təhsilinin qanun və qanunauyğunluqları öyrənilir. Bu anlayışlar arasında funksional asılılığı göstərək, yəni bunlardan biri dəyişildikdə, digəri də ondan asılı olaraq dəyişilir.

Riyaziyyat elmində olduğu kimi pedaqogikada da ən mühüm anlayışlardan biri funksiya anlayışıdır. Bu anlayış iki çoxluğun elementləri (ünsürləri) arasında uyğunluq yaratmaqla bağlı olan anlayış kimi başa düşülür.

Tutaq ki, T və E hər hansı iki çoxluqdur (təlim və təhsilin keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur) T çoxluğu təhsilalanın təhsilinin (elminin, biliyinin) keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur, E isə təhsilalanın təlim zamanı nail olduğu

biliyinin keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur. Tutaq ki, t_ℓ , E çoxluğunun bir elementidir, yəni $t_\ell \in E$ və t_s isə T çoxluğunun elementidir, $t_s \in T$, onda tərifə aşağıdakı kimi şərh edə bilərik.

Tərif. E çoxluğundan götürülmüş hər bir $t_\ell \in E$ elementinə T çoxluğundan yeganə qayda ilə bir $t_s \in T$ elementi qarşı qoyan f uyğunluğuna funksiya (təhsil) deyilir və $t_\ell \in E$, $t_s = f(t_\ell)$ və ya $f : E \rightarrow T$ kimi işarə olunur. E çoxluğuna f funksiyanın (təhsilin) təyin oblastı (və ya varlıq oblastı) deyilir. Burada E təlim zamanı təhsilalanın biliyinin keyfiyyət göstəriciləri çoxluğudur və $D(f)$ kimi işarə olunur. Bütün $t_s = f(t_\ell) \in T$ qiymətlər çoxluğuna isə funksiyanın (təhsilin) qiymətlər çoxluğu və ya dəyişmə oblastı deyilir və $E(f)$ kimi işarə olunur.

t_ℓ dəyişəni sərbəst (ixtiyari) dəyişən və ya arqument adlanır, t_s dəyişəni isə asılı dəyişən və ya funksiya adlanır.

Funksiya əsasən üç üsulla verilir: analitik üsul (düstur şəklində), cədvəl üsulu və qrafik üsul.

Funksiyanın (təhsilin) analitik üsulla verilməsi dedikdə, onun bir və ya bir neçə düstur və ya tənlik vasitəsilə verilməsi başa düşülür. Bəzən funksiyanın (təhsilin) keyfiyyət göstəricilərinin analitik şəkli elə olur ki, təlimin (arqumentin) keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq təhsilin keyfiyyətinin necə dəyişməsi əyani olaraq görünür və ya təhsilin (funksiyanın) keyfiyyətlərinin analitik şəkli məlum olmur. O, ancaq təlimin (arqumentin) keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən $t_{\ell_1}, t_{\ell_2}, \dots, t_{\ell_n}$ qiymətlərinə uyğun olaraq $t_{s_1} = f(t_{\ell_1}), t_{s_2} = f(t_{\ell_2}), \dots, t_{s_n} = f(t_{\ell_n})$ qiymətləri mümkün olur, yəni:

t_{ℓ_n}	t_{ℓ_1}	t_{ℓ_2}	t_{ℓ_3}	...	t_{ℓ_n}
t_{s_n}	t_{s_1}	t_{s_2}	t_{s_3}	...	t_{s_0}

Şəkil 1.

Bu halda deyilir ki, təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisi cədvəl şəklində verilmişdir. Şəkil 1 və ya $t_{s_0} = f(t_{\ell_0})$ düsturu üçün t_{ℓ_n} və t_{s_n} -in konkret qiymətləri üçün funksiya cədvəl şəklinə düşür, yəni:

t_{ℓ_n}	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
t_{s_n}	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

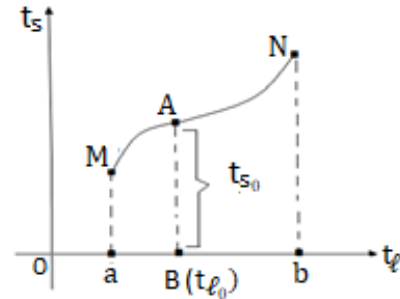
Şəkil 2.

Bu halda deyilir ki, təhsilin (funksiyasının) keyfiyyət göstəriciləri cədvəl şəklində verilibdir (şəkil 2).

Təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisinin verilmə üsullarından biri də qrafik üsuldür. Qrafik üsul vasitəsilə təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricilərini aşkar şəkildə görmək mümkün deyil və bir sıra dəlillərin izahını verərəkən dəyişən kəmiyyətlər (təhsil və təlim) arasındakı asılılığı yalnız qrafik şəkildə tapmaq mümkün olur.

Tutaq ki, tədris prosesində $O t_s t_\ell$ elm, biliklər çoxluğu sistemində MN əyrisi verilmişdir və t_ℓ oxuna çəkilmiş perpendikulyar olan hər bir düz xətt MN əyrisini bir nöqtədə kəsir. M nöqtəsinin (bilik, elm) a nöqtəsi təlimin keyfiyyət göstəricisi, b nöqtəsi isə təhsilin keyfiyyət göstəricisidir. $[a, b]$ parçasının ixtiyari $t_\ell = t_{\ell_0}$ qiymətinə uyğun olan B nöqtəsindən absis oxuna perpendikulyar çəksək o , MN əyrisini müəyyən bir A nöqtəsində kəsəcək. A nöqtəsinin ordinatını t_s ilə işarə edək. Aydındır ki, A nöqtəsi 1-ci rübdə olduqda $t_\ell > 0$ və $t_s > 0$, yəni təhsilin keyfiyyət göstəriciləri yaxşı vəziyyətdədir. Digər rüblərdə isə təhsilin keyfiyyətindən danışmaq olmaz, çünki 2-ci rübdə $x < 0$, 3-cü rübdə $x < 0$, $y < 0$ və 4-cü rübdə $x > 0$, $y < 0$. Şəkil 3-dən aydındır ki, təlimin keyfiyyətinin istənilən göstəricisinin bir t_{ℓ_0} qiymətinə təhsilin müəyyən bir t_{s_0} qiyməti uyğundur.

Deməli, hər bir $t_\ell \in [a, b]$ qiymətinə t_s -in bir ədədi qiyməti uyğundur, yəni MN əyrisinin verilməsi t_ℓ təlimi (argumenti) ilə t_s təhsilinin (funksiyasının) keyfiyyət göstəriciləri arasında asılılıq təyin edilmişdir, yəni $t_s = \varphi(t_\ell)$ funksiyası qrafik şəkildə verilmişdir. Bu cür MN əyrisinə təhsilin (funksiyanın) keyfiyyət göstəricisinin əmələ gətirdiyi qrafiki deyilir (şəkil 3).

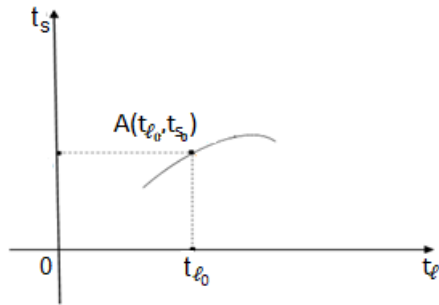

Şəkil 3

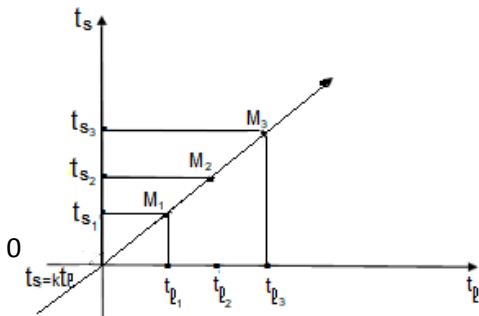
Nəhayət, qeyd edək, təhsilin (funksiyanın) qrafik üsulla verilməsi dedikdə onun sadəcə olaraq qrafikin verilməsi başa düşülür və bu qrafikə əsasən t_ℓ -in hər bir qiymətinə qarşı t_s -in bir qiyməti tapılır. Bu qrafiklər xüsusi cihazlar vasitəsi ilə də verilir.

İndi isə təlim, tərbiyə və təhsil anlayışları ilə bağlı aşağıdakı hallara baxaq. $t_s t_\ell$ müstəvisinin (elm, biliklər çoxluğunda) t_ℓ oxunda təlimin keyfiyyət göstəricilərinin qiymətlərini qeyd edək, yəni $t_{\ell_1}, t_{\ell_2}, t_{\ell_3}, \dots, t_{\ell_n}$ və t_s oxunda uyğun olaraq təhsilin keyfiyyət göstəricilərini qeyd etsək, onda aydındır ki, $t_{\ell_1} < t_{\ell_2}$ olduqda $f(t_{\ell_1}) < f(t_{\ell_2})$, $t_{\ell_2} < t_{\ell_3}$ olduqda $f(t_{\ell_2}) < f(t_{\ell_3})$ və s. Onda həmin çoxluqda təhsilin keyfiyyət göstəriciləri artan, $\varphi(t_{\ell_1}) > \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda azalandır deyilir. $\varphi(t_{\ell_1}) \leq \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda təhsilin keyfiyyət göstəriciləri azalmayan, $\varphi(t_{\ell_1}) \geq \varphi(t_{\ell_2})$ olduqda artmayandır deyilir. Verilən oblastda, çoxluqda artan, azalan, azalmayan və artmayan funksiyaya (təhsilə) monoton funksiya monoton təhsil (təhsil) adlanır. Deməli, t_ℓ təliminin (argumentin) keyfiyyət göstəricisinin hər bir qiymətinə qarşı t_s təhsilinin (funksiyasının) bir qiyməti tapılır (şəkil 5). Bu halda aydındır ki, təhsilin keyfiyyət göstəriciləri təlimin keyfiyyət göstəricilərindən düz mütənasib asılıdır. $t_s = kt_\ell$ düsturunda k -xarakteristika adlanır, o deməkdir ki, təlimin prinsip və metodlarından elə istifadə

etmək lazımdır ki, təhsilin keyfiyyət göstəricisi birqiymətli olsun.

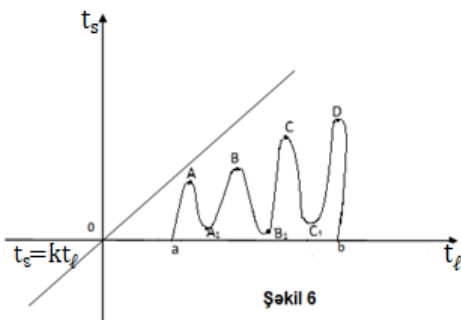

Şəkil 4

Şəkil 5

Tədris prosesində müxtəlif baş verən hadisələrdən asılı olaraq təlimin keyfiyyət göstəriciləri Şəkil 6-kı kimi olur. Tutaq ki, müəyyən $[a, b]$ intervalında $t_s = f(t_f)$ funksiyasının qrafiki verilmişdir. $t_s = f(t_f)$ funksiyasının qrafikinə diqqət yetirsək görürük ki, A_1, B_1, C_1 nöqtələrində təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin minimal (ən aşağı) qiymətləri göstərilib. A, B, C və D nöqtələrində isə təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin maksimum (ən yüksək) qiymətləri göstərilib. $[a, b]$ intervalını yarım illəri (semestrləri) nəzərə almaq olar.

Şəkil 6

Deyənləri nəzərə alıb nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, tədris prosesi çox mürəkkəb bir

prosesdir, yəni bu qrafiklər müxtəlif ola bilər, buna görə də istənilən hal üçün analogi olaraq dediklərimizi uyğun olaraq şərh edə bilərik.

Tutaq ki, $[a, b]$ intervalında yarım ildə (1-ci semestrə) təhsilənlərin bilikləri Şəkil 6-kı kimidir. Oktyabr→noyabr→dekabr aylarında təhsilənlərin hamısının və ya müəyyən hissəsinin və ya birinin əldə etdiyi biliklər Şəkil 6-də göstərilən əyri kimi yüksəlmiş və ya enmişdir. Bu tip formalardan istifadə didaktik imkanların genişləndirilməsini əks etdirir və təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin analiz və araşdırılmalarını pedaqoqların öhdəsinə buraxır. Bu hal təhsilənlərin müvəffəqiyyət faizini, onlar arasındakı müqayisəni aydın Şəkil 6-də təsvir edir və hər bir təhsilənlərin, sinfin, müəllimin nəticələrinin baxılan yarım il (semestr) dövründə necə dəyişməsinə izləmək olar.

Tədris zamanı istifadə edilən inteqrasiya təhsilənləri inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi daşıyan, fənlər arasında və fənlər daxilində əlaqə və asılılıqları dərinləşdirir.

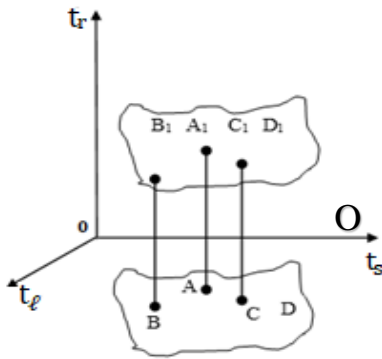
Hazırkı dövr insanların inkişafına, müasir dövrün tələblərinə uyğun yaşayış tərzinin yaxşılaşmasına xidmət göstərə biləcək bilik və bacarıqlar sisteminə yiyələnməyi tələb edir, yəni: müxtəlif elmlərin köməyi ilə eyni anlayış və kəmiyyətlərin öyrədilməsi; bir elmi metodun başqa elm sahəsinə tətbiqinin öyrədilməsi; eyni qanun və nəzəriyyələrdən istifadə edərək müxtəlif elm sahələrinin öyrədilməsi.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, fənlərin tədrisində göstərilən faktlarda İKT-dən istifadə yeni tədris infrastrukturunu yaradır və effektiv idarəetmə sistemini müəyyənləşdirir. Fənlərin tədrisində İKT-nin tətbiq olunmasının aktuallığı eksperimentlər vasitəsilə öz əksini tapmalıdır. Fənlərin tədrisində İKT-dən istifadə olunduqda təhsilənlərdə fənnə maraq yüksəlir. Təhsilənlərin biliyinin qiymətləndirilməsində meydana çıxan problemlərin həllində İKT-dən istifadə yolları və bu halda alınan nəticələrin tətbiqi üsulları verilməlidir. Müxtəlif formalarda keçirilən yoxlamaların təhlilində eksperiment aparılan qruplarda nəticələr araşdırılmalıdır və bu halda göstəricilərin özünü əks etməsi tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Qeyd edək ki, $t_s = f(t_f)$ funksional asılılığında təhsil (funksiya) ancaq bir dəyişəndən, təlimdən (arqumentdən) asılıdır. Lakin ola bilər

ki, t_s təhsili (funksiyası) ancaq t_l təlimindən (argumentindən) yox, həm də t_r tərbiyədən asılı olsun, yəni $t_s = f(t_l, t_r)$, burada t_s təhsili (funksiyası) iki dəyişəndən (təlim və tərbiyədən) asılı funksiyadır.

$O t_l t_r$ biliklər çoxluğunda (oblastında) yerləşən D çoxluğunda (oblastında) təyin olunmuş $t_s = f(t_l)$ funksiyasına II, III və IV rüblərdə baxılması mənasızdır. D oblastının hər bir (t_l, t_s) nöqtəsindən qaldırılmış perpendikulyar üzərində $t_r = f(t_l, t_s)$ ədədinə bərabər parça ayırsaq onda üçölçülü fəzada $M(t_l, t_s, t_r)$ nöqtəsini alırıq, burada $t_s = f(t_l, t_r)$. Koordinatları $t_s = f(t_l, t_r)$ tənliyini ödəyən M nöqtəsinin həndəsi yerinə ikidəyişənli $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki deyilir. $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki səthdən (elm, biliklər çoxluğundan) ibarətdir. Deməli, $O t_s t_l t_r$ üçölçülü fəzasında $t_s = f(t_l, t_r)$ funksiyasının qrafiki olan D_1 səthi (oblastı), bilik və elmdən ibarət olan çoxluqdur (şəkil 7).

Şəkil 7

Əgər t_s funksiyası ikidən çox argumentdən asılı olarsa, yəni o, həm də təlim və tərbiyənin prinsip və metodlarından asılı olarsa, onda funksiyanın qrafikini vermək mümkün deyil.

Tədqiqatçının və müəssisənin qabaqcıl müəllimlərinin fəaliyyətində yaradıcılıq elemen-

ti olmalıdır, yəni ideya irəli sürən müasir tələblərə uyğun dönüş yaratmalıdır. Yenilikçi (novator) müəllim pedaqogikanın məlum olan qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini dəyişir. Ümumiyyətlə bütün dövrlərdə yenilikçilik ənənəvi qaydaları pozduğu üçün yaxşı qarşılanmır. Müəssisələrdə əldə olunan qabaqcıl təcrübəni öyrənilib digərlərinə ötürüldüyü halda, yeniliyi həmişə yaymaq mümkün olmur və yenilikləri bəzən ancaq müəllifin özü tətbiq edə bilər. Nəzəriyyəçi professor-müəllim, metodist yeni ideyanın yarandığını gözləmir. O, fəaliyyəti zamanı yenilik nüvəsini görən kimi inkişaf etdirməyə və bu ideyaya məntiqi məzmun və forma verməyə çalışır. Bu halda tədqiqatçının köməyi ilə formalaşan ideyası və ya fantaziyasının yayılması tətbiqi yaradıcı proses olmalı, hər bir alimin və müəllimin təşəbbüskarlığı ilə birləşməlidir.

Əgər tədqiqatçının nəzəri tapıntısı real və məntiqli olarsa, özü və başqaları tərəfindən istifadə edilərsə, onda o pedaqoji nəzəriyyəyə əsaslanaraq öyrənilməlidir. Deyilənləri nəzərə alıb qeyd edə bilərik ki, yeniliklərin öyrənilməsi, ümumiləşdirilib yayılması və daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə yaranan problemlər qaydaya salınmalı, perspektiv istiqamətlər işlənib hazırlanmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir zamanda elmlər arasında, konkret olaraq fənlər arasında inteqrasiyada riyazi forma və metodlardan istifadə pedaqogika elmini yeni ideyalarla zənginləşdirir. Bu baxımdan riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqi öz aktuallığını göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq riyaziyyatın pedaqogikaya tətbiqinə dair forma və metodlar diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ölkəmizin təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar bütün innovativ imkanlardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Məqalə fənlərarası əlaqələrə dair tədqiqat apararı müəllimlərə, magistrələrə, doktorantlara və dissertantlara kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan məktəbi. - 2013, № 5
2. Кудрявцев, В.Т. Актуальные проблемы развития творческих способностей в обучении и воспитании / В.Т. Кудрявцев.-М., -2008.
3. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. -Bakı, -2009.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür / Ə. Əlizadə.-Bakı: Pedaqogika, -2001.
5. Abbasov, A.N. Pedaqogika / A.N. Abbasov. -Bakı: Mütərcim, -2015.

6. Ağayev, Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik / Ə.Ə. Ağayev. -Bakı: Adiloğlu, -2006.
7. Həsənova L. Riyaziyyat müəlliminin hazırlığında riyazi təfəkkür və pedaqoji funksiyalar // -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2017, № 6.
8. Pedaqogika. / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, İ.N. İsayev., A.İ. Eminov. -Bakı: Maarif. -2006.
9. Kərimov, Y.S. Pedaqoji tədqiqat metodları. / Y.S. Kərimov. -Bakı: Azərənəşr, -2009.
10. Ağayev, Ə.Ə. Təhsilin modernləşdirilməsi: tarixilik, varislik, müasirlik. Müasir mərhələdə pedaqoji elmin inkişaf perspektivləri.- Bakı, -2004. -s. 98-122.
11. Mehrabov, A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. / A.O. Mehrabov. -Bakı: Mütərcim, -2007.
12. Mahmudov, M.C. Riyazi analiz. 1 hissə. / M.C. Mahmudov, N. Şixəliyev, V. Muradov. -Bakı: Zərdabi, -2019.
13. Mahmudov, M.C. Dünyada təhsil sistemləri. / M.C. Mahmudov. -Bakı: Mütərcim, -2014.
14. Mahmudov, M.C. Ali texniki məktəblərdə fənlərarası əlaqələrin bəzi aktual problemləri. / M.C. Mahmudov, A. Tahirova //Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. - Bakı: - 2021. № 2.

E-mail: mahmudov45@mail.ru
Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* **N.R. Abbasov,**
ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmirəliyeva**
Redaksiyaya daxil olub: 23.02.2023

UOT 37.0

Rəhimə Mahmud qızı Mahmudova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-3742-1337>

TƏLƏBƏ MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİ HAFİZƏ, TƏFƏKKÜR VƏ TƏXƏYYÜL PARADİQMALARI KONTEKSTİNDƏ

Рахима Махмуд гызы Махмудова,
доктор философии по педагогике, доцент
Бакинский Государственный Университет

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ В КОНТЕКСТЕ ПАРАДИГМ ПАМЯТИ, МЫШЛЕНИЯ И ВООБРАЖЕНИЯ

Rahima Mahmud Mahmudova,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Baku State University

INDEPENDENT ACTIVITY OF STUDENTS IN THE CONTEXT OF PARADIGMS OF MEMORY, THINKING AND IMAGINATION

Xülasə. Məqalədə müstəqil təlim fəaliyyətinin müxtəlif metodika və texnologiyalar baxımından təşkili mexanizmləri açıqlanır. Müəllif müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkilini hafizə, təfəkkür və təxəyyül paradıqmaları kontekstində təhlil edir. Onun fikrincə, hafizə meyarlı təlim prosesində öyrənənlərdə müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin formalaşma imkanları məhdud olur. Təlim təfəkkür meyarları əsasında təşkil olunanda təhsilalanlar müstəqil fəaliyyətə cəlb olunurlar. Bunun nəticəsində onlar “öyrənməyi öyrənmiş” olurlar. Bu onların gələcək fəaliyyətlərində özünütəhsil imkanlarını genişləndirir. Təlim prosesində təxəyyül paradıqması prioritet olanda isə təhsilalanlarda müstəqil yaradıcı fəaliyyət üçün zəruri keyfiyyətlər formalaşır. Müəllif ali məktəblərdə təlimin təşkilində hər üç paradıqmanın vəhdətdə tətbiq edilməsini məqsəduyğun hesab edir.

Açar sözlər: *müstəqil iş, müstəqil təlim fəaliyyəti, hafizə paradıqması, təfəkkür paradıqması, təxəyyül paradıqması, metodika, texnologiya*

Резюме. В статье описаны механизмы организации самостоятельной учебной деятельности с точки зрения различных методов и технологий. Автор анализирует организацию самостоятельной учебной деятельности в контексте парадигм памяти, мышления и воображения. По его словам, в процессе обучения на основе запоминания учащиеся имеют ограниченные возможности для самостоятельного обучения. При организации обучения на основе критериев мышления обучаемые вовлекаются в самостоятельную деятельность. В результате они «научились учиться». Это расширяет их возможности для самообразования в дальнейшей деятельности. Когда парадигма воображения является приоритетной в процессе обучения, у учащихся формируются необходимые качества для самостоятельной творческой деятельности. Автор считает целесообразным применять все три парадигмы в единстве при организации обучения в высшей школе.

Ключевые слова: *самостоятельная работа, самостоятельная учебная деятельность, парадигма памяти, парадигма мышления, парадигма воображения, методика, технология*

Summary. The article describes the mechanisms of organizing independent training activities in terms of different methods and technologies. The author analyzes the organization of independent learning activities in the context of memory, thinking and imagination paradigms. According to him, in the memorization-based learning process, learners have limited opportunities for independent learning. When

training is organized on the basis of thinking criteria, students are involved in independent activity. As a result, they "learned to learn". This expands their opportunities for self-education in their future activities. When the paradigm of imagination is a priority in the training process, the necessary qualities for independent creative activity are formed in the students. The author considers it appropriate to apply all three paradigms in unity in the organization of training in higher schools.

Key words: *independent work, independent learning activity, memory paradigm, thinking paradigm, imagination paradigm, methodology, technology*

Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq, yeni nəslin təlim və tərbiyəsi yaşlı nəslə düşündürmüşdür. Əsrlər ərzində onlar yeni nəslə bilik və bacarıqlarla silahlandırmağın yollarını axtarmışlar, bu istiqamətdə müxtəlif ideyalar irəli sürülmüş, formalaşmış və tətbiq edilmişdi. Həyata keçirilən bütün pedaqoji işlər göstərmişdir ki, təlim prosesinin necə təşkil olunmasından asılı olmayaraq bilik və bacarıqlar yeni nəsil tərəfindən müstəqil olaraq mənimsənilməlidir. Təbii ki, bu, pedaqoji prosesin öz qanunauyğunluqlarından irəli gəlir: təlim və tərbiyənin ikitərəfli – informasiyanın verilməsi və mənimsənilməsi prosesindən ibarət olması bu aktın həyata keçirilməsinin uğurunun müəllimin fəaliyyəti ilə bərabər öyrənmənin müstəqil fəaliyyətindən asılı olduğunu göstərir. Buna görə də müstəqil təlim fəaliyyətinin təşkili məsələsi həmişə aktual pedaqoji problemlərdən biri kimi qiymətləndirilib və prioritet olan təlim konsepsiyalarının tələb etdiyi texnologiyalar əsasında həyata keçirilib.

Müstəqil təlim fəaliyyəti müxtəlif texnologiyalar müstəvisində

Yeni nəslin təliminin səmərəli təşkili müəllimləri həmişə narahat etmişdir. Məlum olduğu kimi, dünya pedaqoji arenasında keçən əsrin ortalarına qədər bilik hafizə paradigması əsasında yeni nəsle ötürülürdü. Bu paradigmanın tətbiqində əsas məqsəd biliyin mənimsənilməsi idi. Müəllimlər dərs prosesində biliyin ötürülməsi məqsədi ilə müxtəlif metodika və texnologiyalardan istifadə edirdilər. Bu metodika və texnologiyaların köməyə ilə müəllim dərs prosesində informasiyanı öyrənmələrə “ötürür”, öyrətdiyi biliyi mənimsəməsi üçün öyrənmələrə tapşırıqlar (həm şifahi, həm də yazılı) verirdi. Öyrənmələrin müstəqil işləməsi məqsədi ilə verilən bu tapşırıqlar onun hafizə imkanları ilə düz mütənəsib olduqda təlimdə uğurlar əldə olunurdu.

Lakin hələ keçən əsrin ortalarında, cəmiyyətin sürətli inkişafı prosesində hafizə meyarlarına əsaslanan metodika və texnologiyalar ilə hazırlanan kadrların dövrün tələblərinə cavab

vermədiyi üzə çıxdı. Belə ki, ali məktəblərdə hazırlanan kadrlar istehsalata gedənə qədər onlara öyrədilmiş biliklər yeniləri ilə əvəz olunurdu. Bu, yeni kadrların fəaliyyətlərini dövrün tələblərinə uyğun qurmasında çətinliklər yaradırdı. Belə ki, tətbiq olunan metodika və texnologiyalar öyrənmələrdə müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin formalaşmasına hesablanmamışdır. Yaranmış bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün işçilərin ixtisaslarının artırılması məsələsi aktuallaşdı, ixtisas artırma kursları yaradıldı. İxtisas artırma kursları müəyyən müddət ərzində qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirdi. Lakin bu məsələnin tam həlli yolu deyildi, həm nəzəri və həm də praktik elm öz inkişafını günü-gündən artırır. Təhsil strategiyasının dəyişməsinə ehtiyac yaranmışdı. Hafizə meyarlarına əsaslanan təlim tələbləri ödəmirdi, bilik və bacarıqların öyrənmələrin müstəqil yolla əldə etmə qabiliyyətlərini formalaşdırmaq üçün yeni metodika və texnologiyaların hazırlanması zərurətə çevrilirdi. Təlim prosesində “ötürülmüş” yeni bilikləri mənimsəmək məqsədi ilə öyrənmələrə evə verilmiş müstəqil iş bu funksiyanı tam yerinə yetirə bilmirdi.

Bu zərurətdən çıxış edərək, keçən əsrin ortalarında təhsilənlərin biliyi müstəqil olaraq öyrənmə bilməsi üçün təlimin onların müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulması pedaqoji problem kimi aktuallaşdı. Tələbənin təlimin biliyi passiv mənimsəyən obyektindən, fəal mənimsəyən yaradıcı subyektinə çevirmək təlim prosesinin yeni vəzifəsi kimi dəyərləndirildi. Yəni, təlim prosesində biliyin hazır şəkildə ötürülmə texnologiyasının öyrənmələrin biliyi müstəqil yolla əldə etmə texnologiyası ilə əvəz edilməsi önəmli pedaqoji problemə çevrildi. Bu təlim paradigmasından təhsil paradigmasına keçid demək idi.

Təlim paradigması “oxu – yadda saxla” modelinə əsaslanırdı. Müstəqil iş kimi evə verilmiş tapşırığı kim daha yaxşı yaddaşına “həkk edə” bilirdisə, o daha yaxşı qiymət alırdı. Bu paradigmaya əsaslanan təlim prosesində öyrənmə

ona görə passiv iştirakçı sayılırdı ki, o öyrənərkən materialı olduğu kimi qəbul edirdi.

Hələ keçən əsrin əvvəllərində P.P. Blonski hafizə ilə təfəkkürün qarşılıqlı sıx əlaqədə olduğu fikrini irəli sürürdü. Bu istiqamətdə biliyin mənimsənilməsi zamanı hafizə və təfəkkürün imkanlarını müqayisəli təhlil edərək, öyrənənlərin əqli inkişafında təfəkkürün imkanlarının geniş olduğunu aydınlaşdırdı (1). Təxminən eyni dövrdə L.S. Vıqotski təlimin inkişafetdirici imkanlarını ayırd etdi. O bu imkanların təfəkkür məkanında olduğunu sübut etdi. L.S. Vıqotski inkişafın iki səviyyəsini ayırd edirdi: - aktual inkişaf zonası və yaxın inkişaf zonası (2).

Aktual inkişaf zonası hafizə məkanı ilə, yaxın inkişaf zonası təfəkkür məkanı ilə sıx bağlı idi. Bu iki mərhələ arasında dialektik qanunauyğunluqlara söykənən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Fikri proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq tələbə aktual inkişaf zonasından yaxın inkişaf zonasına keçid edə bilər. Şagirdin əqli inkişafında yaxın inkişaf səviyyəsinə üstünlük verən L.S. Vıqotski, əqli inkişafı təmin etməsi üçün təlimin inkişafdan irəli olmasını, yalnız belə olduqda inkişafa şərait yarana biləcəyini vurğulayırdı. Bu tədqiqatları ilə L.S. Vıqotski əslində inkişafetdirici təlimin əsasını qoydu.

P.P. Blonski və L.S. Vıqotskinin tədqiqatları həm nəzəri, həm də praktik baxımdan bu gün də yüksək qiymətləndirilir və müasir təlim konsepsiyaları üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin zamanında həmin tədqiqatlar öz praktik təcəssümünü tapa bilmədi. Əvəzində 50-ci illərdə C. Gilfordun və V. Blumun tədqiqatları inkişafetdirici təlimin formalaşmasına təkan verdi. Onların tədqiqatları təhsilalanların müstəqil fəaliyyət imkanlarını artırdı.

C. Gilford intellekt problemini tədqiq edirdi. Tədqiqatlarının nəticələrinə görə intellektin strukturunu fikri əməliyyatların xarakterinə görə aşağıdakı kimi ayırd edirdi: idrak, hafizə, divergent məhsuldar təfəkkür, konvergent məhsuldar təfəkkür, qiymətləndirmə (qiymətləndirici təfəkkür) (3).

C. Gilford tədqiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlmişdir ki, fikri qabiliyyətlər fikri əməliyyatların xarakterinə; fikri proseslərin məzmununa və fikri əməliyyatların məhsullarına görə bir-birindən fərqlənirlər. İntellektin struktur modelində ayırd edilən bu üç parametrdən birincisi

(fikri əməliyyatların xarakteri) Ə.Ə. Əlizadənin fikrincə, daha önəmli əhəmiyyətə malikdir. İkinci və üçüncü parametrləri məhz onun əsasında açıqlamaq olar (4, s. 40).

C. Gilford intellekt modelində idrak və hafizə kimi fikri əməliyyatlarla yanaşı diqqəti təfəkkür prosesinə cəlb edir və onu üç səviyyədə – konvergent təfəkkür, divergent təfəkkür və qiymətləndirici təfəkkür kimi səciyyələndirir. Divergent təfəkkür yaradıcı fəaliyyəti özündə ehtiva edir. C. Gilford divergent təfəkkürü təxəyyülə əlaqələndirir və onun inkişafında təxəyyülə önəm verirdi.

Qiymətləndirici təfəkkür mövcud standartlara söykənərək, cisim və hadisələrin nə qədər adekvat olmasını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Onun əsas funksiyası qiymətləndirmədir. Bu ağılın keyfiyyətləri, xüsusən tənqidilik və müstəqillik ilə əlaqəlidir.

C. Gilfordla eyni zamanda, B. Blum öz əməkdaşları ilə birlikdə təlim məqsədləri taksonomiyası hazırladı. Bu taksonomiya sadədən mürəkkəbə doğru düşünmə (fikirləşmə) bacarıqlarının altı - bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə səviyyəsini (5, s. 16) müəyyən etdi. Təlim məqsədləri taksonomiyası təhlil (analiz) və tərkib (sintez) kimi iki fikri əməliyyat üzərində qurulur və fikirləşmə sərişələrinin müxtəlif səviyyəsini özündə ehtiva edirdi.

C. Gilford və B. Blumun tədqiqatları P.P. Blonski və L.S. Vıqotskinin tədqiqatlarını aktuallaşdırdı. Beləliklə, inkişafetdirici təlim ideyası pedaqoji arenada özünə möhkəm yer edə bildi və bu istiqamətdə çoxlu sayda tədqiqatlar aparıldı.

İnkişafetdirici təlimin bərqərar olması fəal təlim metodlarının yaranmasına təkan verdi. Fəal təlim metodlarının tarixi qədimdir. Müxtəlif dövrlərdə mütəfəkkirlər, maarifçilər, qabaqcıl müəllimlər onlardan istifadə etmişlər C. Gilford və B. Blumun tədqiqatları axarında pedaqoqlar təlim metodlarını qruplaşdırarkən, ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı fəal təlim metodlarına da geniş yer verməyə başladılar. Məsələn, M.N. Skatkin və M.Y. Lerner təlim metodları sırasına problemlə anlama, qismən axtarıcılıq və tədqiqat (6, s. 146-184), Y.K. Babanski induktiv və deduktiv, reproduktiv və problem axtarış, müstəqil iş, öyrənməyə həvəs (7, s. 181-202), Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, İ.N. İsayev, A.İ. Eminov

müşahidə, evristik müsahibə, tədqiqatçılıq, problem situasiya (8, s. 142-158), A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə evristik müsahibə, problem situasiya, tədqiqatçılıq (9, s. 51-59), L.N. Qasımov, R.M. Mahmudova evristik müsahibə, diskussiya, çalışmalar, laborator işlər, oyun (10, s. 266-288) və s. kimi yeni metodlar əlavə etmişdir. Ali məktəb pedaqogikasında problemlə vəziyyət (situasiya), evristik müsahibə, diskussiya, analitik, sintetik, induktiv, problem-axtarış (11, s. 109-113), problemlə şərh, deduktiv, qismən axtarış və ya evristik, tədqiqatçılıq, tələbən tədris materialı üzərində müstəqil iş metodları. (12, s. 203-205) Bu metodlar fikri əməliyyatların formalaşmasına və bu kontekstdə əqli inkişafa istiqamətlənmişdir.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi təhsil müəssisələrinin həyatında yeni mərhələyə çevrildi. Bu metodların tətbiqi həm öyrənənin idrak fəallığını, həm də müstəqil fəaliyyətini artırdı. Dərsdə dialoqa geniş yer verilir, problemlə vəziyyət yaradılır və problemin müzakirə müstəvisində araşdırılır, təhsilənlər tədqiqatçılıq prosesinə cəlb edildilər və s.

Fəal təlim metodları tətbiq edilərkən, müəllim təhsiləni onun "yaxın inkişaf zonasına" (L.S. Vıqotski) uyğun olan problemi həll etməyə istiqamətləndirir. Bu zaman onlar problemi həll etmək üçün hafizəsində olan biliklərini yada salır. Lazımı hallarda qarşısına çıxan çətinliklə bağlı müəllimə sual verir, onun istiqamətləndirici cavabları və hafizəsində olan biliklərə istinad edərək, müqayisə, təhlil, tərkib və s. nəticəsində müstəqil fəaliyyət göstərir və problemi həll edir. Bu müstəqil fəaliyyət nəticəsində onda tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edir. Daha dəqiq ifadə etsək, hafizə paradigmatına əsaslanan təlim zamanı verilən müstəqil iş, təfəkkür paradigmatına əsaslanan təlimdə öyrənənin müstəqil fəaliyyəti ilə əvəz olundu və bunun nəticəsində öyrənənlərdə müstəqil öyrənmə qabiliyyətlərinin formalaşması üçün geniş üfüqlər açıldı.

Dərsin belə təşkili daha çətindir. Müəllim fəal təlimi həyata keçirmək üçün problemi düzgün seçməli və planlaşdırmalı, tələbələrin idrak fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirməli və problemin həlli yollarını tələbəyə göstərməlidir. "Problemlə təlimin əsas pedaqoji-psixoloji məqsədi tələbədə professional problemlə təfəkkürü

formalaşdırmaqdır. Buna nail olmaq məqsədi ilə aşağıdakı tələblərə əməl etmək lazımdır.

-problemə maraq oyadan motivlərin yaradılması;

-məlum və məlum olmayan biliklərin rasionallıq nisbəti;

-hər mərhələdə meydana çıxan problemlərin imkanlara müvafiq olması;

-problemin həlli nəticəsində alınan informasiyanın öyrənən üçün şəxsi məna kəsb etməsi" (12, s. 283).

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, təfəkkür paradigmatına əsaslanan fəal təlim təhsilənləri qarşıya qoyulmuş problemin həllinə istiqamətləndirir. Bu zaman tələbən müstəqil fəaliyyəti önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Hafizə əsaslı təlim ilə təfəkkür əsaslı təlim arasında önəmli fərqlərdən biri təhsilənlərin müstəqil fəaliyyətinə cəlb olunmasından ibarətdir. Yəni bu yolla tələbəyə "öyrənməyi öyrətmək" məqsədini reallaşdırmaq mümkün olur. Bu bacarıq istehsalatın müxtəlif sahələrində işləyərkən, onun özünütəhsil vasitəsi ilə öz ixtisasını artırmaq imkanı verir.

Keçən əsrin sonlarında B. Blumun təlim məqsədləri taksonomiyasının yeni variantı pedaqoji arenaya təqdim olundu. Bu taksonomiyaya əsasən düşünmə (fikirləşmə) bacarıqlarının səviyyələri aşağıdakı ardıcılıqla təqdim olundu:

Xatırlamaq, anlamaq, tətbiq etmək, analiz etmək, qiymətləndirmək, yaratmaq.

Görəsən qısa müddət ərzində B. Blumun taksonomiyasının modifikasiya edilməsinin səbəbi nə idi? Görəsən bu taksonomiyalar bir-birlərindən nə ilə fərqlənir?

Koqnitiv məqsədlər taksonomiyasının iki variantının səviyyələrini müqayisə etdikdə, son variantda "yaratma" səviyyəsinin ayırd edilməsi görürük. Prof. Ə.Ə. Əlizadə qeyd edirdi ki, "taksonomiyanın ilk variantında ayırd edilmiş fenomenlər koqnitiv aspektdə işıqlandırıldığı halda, son variantda onlar artıq kreativ proseslər kimi nəzərdən keçirilir" (5, s. 26). Əslində B. Blum taksonomiyasının ikinci variantı, mahiyyəti etibarlı ilə, biliyin mənimsənilməsi daha yüksək səviyyəyə, yaradıcılıq səviyyəsinə qaldırılmasını özündə ehtiva edir.

Yaradıcılıq psixologiyada təxəyyülün əsas funksiyası hesab edilir. "İnsan yaradıcılıq yoluna özünün müxtəlif qabiliyyətlərinin axarında

gəlib çıxır. Bu yolun baş keçidi təxəyyül dünyasıdır. Təxəyyülsüz insanın digər qabiliyyətləri mahiyyətə özlərinin yaradıcılıq vüsətini itirirlər” (4, s. 93). Məsələyə belə yanaşma dərstdə təxəyyülün inkişafı problemini aktuallaşdırır. Təlim prosesində öyrənənin müstəqil fəaliyyətinin səmərəli təşkili təxəyyülün inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli yollarından biri kimi əhəmiyyətli dir. B. Blum taksonomiyasının ikinci variantı interaktiv təlimin formalaşmasına səbəb oldu. İnteraktiv təlimin aktuallaşması və məktəb həyatına daxil edilməsi müasir dərstdə təxəyyülün inkişafı üçün geniş imkanlar açdı. “Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib” (13, s. 11).

İnformasiyanın hazır şəkildə yeni nəsə ötürülməsi və informasiyanın müstəqil öyrənilməsi texnologiyaları mahiyyəti etibar ilə biliyin təhsilalan tərəfindən mənimsənilməsinə özündə ehtiva edir, lakin nəticə etibar ilə onlar bir-birindən köklü surətdə fərqlənilirlər. Əgər birinci halda öyrənən verilmiş informasiyanı qəbul edərkən, ona heç bir münasibət bəsləmirsə, ikinci halda öyrənilən materialda cisim və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini axtarır, qanunauyğunluqlarını tapmağa çalışır, fərziyyə irəli sürür, təhlil və tərkib edir, nəticə çıxarır. Bu prosesdə qarşısına çıxan suallara cavab tapır. Birinci halda öyrənən informasiyanın əldə edilməsində passiv mövqedə, ikinci halda isə fəal mövqedə durur. Öyrənənin təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilməsi onda müstəqil fəaliyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da onun özünün ömrü boyu öz inkişafına nəzarət etməsinə imkan verir.

İnteraktiv təlim müəllimlə təhsilalanların qarşılıqlı əməkdaşlığına əsaslanır. Bu zaman təhsilalanlar idrakı baxımdan fəal olurlar. “İnteraktiv təlim, ilk növbədə, xüsusi bir yola çevrilmiş fəal öyrənmə növüdür. Bu zaman qarşılıqlı əlaqə təkcə müəllim və tələbələr arasında deyil, həm də qruplar və ya ayrı-ayrı tələbələr arasında baş verir. Başqa bir şəkildə buna "dioloji öyrənmə" deyilir” (13).

Bəs interaktiv təlimi fəal təlimdən fərqləndirən əsas cəhət nədən ibarətdir? Fəal təlim zamanı təhsilalan qarşısına qoyulan problemi həll edir. Bu zaman yeni bilik təhsilalanın müstəqil fəaliyyətinin təşkili strategiyasına əsaslanır. İnteraktiv təlimdə bu strategiya daha yüksək səviyyə qalxır. Belə ki, problemin həlli təkcə biliyin əldə edilməsi ilə yekunlaşmır, həmçinin mənimsənilmiş biliyə yaradıcı münasibətin formalaşması həyata keçirilir. Bu zaman təkcə hafizə və təfəkkürün inkişafı deyil, həmçinin yaradıcı təfəkkür və təxəyyülün inkişafı üçün geniş imkanlar yaranır. Təlimin yeni prinsiplərinin (şəxsiyyətə yönəlmiş, fəal idrak, inkişafetdirici təlim, qabaqlayıcı təlim, təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi, əməkdaşlıq, dioloji təlim) (13, s. 9-10) və metodlarının (əqli hücum, BİBO, auksion, klaster, anlayışların çıxarılması, söz assosiasiyaları, insert, müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, akvarium, rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə, təqdimatlar, essələr, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya, ziqzaq, karusel və s.) (14, s. 44-45) yaradılması biliyin mənimsənilməsi prosesində yaradıcı təfəkkür və təxəyyül inkişafını şərtləndirir.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi dərslərin yeni mərhələlərinin meydana gəlməsinə rəvac verdi. Pedaqoji ədəbiyyatda interaktiv dərslərin mərhələləri aşağıdakı formada təqdim edilir: 1.Motivasiya, problemin qoyulması; 2.Tədqiqatın aparılması; 3. İnformasiya mübadiləsi; 4. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili; 5. Nəticə, ümumiləşdirmə; 6.Yaradıcı tətbiq etmə; 7.Qiyətləndirmə və ya refleksiya (14, s. 21).

Bu mərhələləri diqqət təhlil etdikdə, görürük ki, onlar B. Blumun taksonomiyasının ikinci variantına müvafiq olaraq qurulub və mahiyyəti etibar ilə aşağıdakı məsələləri özündə ehtiva edir:

1.Təqdim olunan bacarıq səviyyələrinə müvafiq olaraq, təhsilalanların bütün dərslərin müstəqil fəaliyyətdə olması;

2.Təhsilalanların müstəqil fəaliyyətinin yaradıcı xarakter daşması;

3.Fikri əməliyyatlarının səviyyəsinə və fəallıq dərəcəsinə müvafiq olaraq bilik və bacarıqlara müstəqil yiyələnmə mexanizmi.

Nəticə

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatları nəticəsində təhsilin strukturunda köklü dəyişikliklər yaranmışdır. Bu dəyişikliklərdən biri də ali təhsildə bakalavriat və magistratura pillələrinin olmasıdır. Buna müvafiq olaraq, təhsilin məzmunu dünya standartlarına uyğunlaşdırılmış və yeni tədris planları hazırlanmışdır. Tədris planlarının təhlili göstərir ki, dünyanın qabaqcıl ali məktəblərinin müvafiq olaraq ali təhsil müəssisələrində tədris auditoriya məşğələlərinin saatlarının miqdarı azaldılır, tələbələrin müstəqil işinə verilən saatların miqdarı isə artırılır. Bu yanaşmada məqsəd tələbələrin müstəqil bilik əldə etmələri, tədqiqat aparmaları üçün auditoriya məşğələlərində ilkin biliklər əldə etmələrinə şərait yaratmaq, biliyin əldə edilməsində tələbənin müstəqil fəaliyyətinin rolunu artırmaqdır.

Müstəqil fəaliyyət tələbədən ona daxil olan bir çox əməliyyatları yerinə yetirməyi tələb edir. Bakalavriat pilləsində təhsil alan tələbə öz fəaliyyətinin məqsədini anlayır, təlim prosesində idrakı fəallığı göstərir, müzakirə edilən tapşırığını mahiyyətini dərk edir, təlim tapşırıqlarının planlaşdırılması zamanı özünü təşkil

edir, onları həyata keçirərkən özünə nəzarəti artır və s.. Magistratura pilləsində isə tələbələr daha yüksək səviyyədə bilik bacarıqlara, elmi tədqiqat vərdişlərinə yiyələnirlər. Tələbələr elmi məruzələr hazırlayır, elmlərin metodologiyasına yiyələnir, mətbuatda elmi məqalələrlə çıxış edir, magistr dissertasiyası yazırlar və s. Bütün bu işlər nəticəsində tələbələrin müstəqil fəaliyyəti pillə-pillə genişlənir. Müstəqil təlim fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı nəticəsində tələbələr elmi tədqiqat vərdişləri qazanır, müstəqil yaradıcılıq işləri görməyə alışır, onlarda müstəqil öyrənmə bacarığı aşılanır. Bu onların müstəqilliyini kamilləşdirir, müstəqil, yaradıcı, təşkilati fəaliyyət üçün yetişdirir.

Məsələnin belə qoyuluşu tələbə müstəqil fəaliyyətinin təşkili məsələlərini daha da aktuallaşdırır. Problemin tədqiqi tam pedaqoji prosesdə tələbə müstəqil fəaliyyətinin yerinin müəyyən edilməsi, müstəqil fəaliyyətin mahiyyətinin açıqlanmasını, tələbənin müstəqil olaraq elmi informasiyanın axtarışı imkanlarını müəyyənləşdirməyi, tələbənin idrakı fəallığının aktivləşməsində müstəqil fəaliyyətin rolunun açıqlanmasını tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Блонский П.П. Память и мышление. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1934, 362с.
3. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. N.Y. David Mc.Key Co, 1967.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 367 s.
5. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.N. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu, Bakı, 2008, 172 s.
6. Дидактика средней школы. М.: Просвещение, 1975, 302с.
7. Педагогика / Под ред. Ю.К.Бабанского. М.: Просвещение, 1983, 608 с.
8. Talibov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika: Dərs vəsaiti, Bakı, Maarif, 292 s.
9. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika: Dərslik, Bakı: 2000, 201 s.
10. Qasıмова L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik, Bakı, Çaşıoğlu, 2012, 548 s.
11. İsmixanov M, Bəxtiyarova R. Ali məktəb pedaqogikası. Mühazirə kursu. Bakı, 2010, 236 s.
12. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası, Bakı, 2007, 536 s.
13. <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/interaktivnye-formy-i-metody-obucheniya>.
14. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 150 s.

E-mail: rahimamahmudo@bsu.edu.az

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə

Redaksiyaya daxil olub: 03.07. 2023

UOT 37.0

Sevinc Sərdar qızı Əliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-1158-8834>

ALİ TƏHSİLDƏ İNTERDİSİPLİNAR TƏFƏKKÜR BACARIQLARI VƏ VƏRDIŞLƏRİ

Севиндж Сардар гызы Алиева
доктор философии по педагогике, доцент
Бакинский Государственный Университет

УМЕНИЯ И НАВЫКИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО МЫШЛЕНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Sevinj Sardar Aliyeva
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Baku State University

INTERDISCIPLINARY THINKING SKILLS AND HABITS IN HIGHER EDUCATION

Xülasə. Ali təhsildə interdisiplinar təfəkkür bacarıqları və vərdisləri daha çox nəticələrə əsaslanan pedaqoji yanaşmaya üstünlük verir. Hazırkı məqalə interdisiplinar sahədə konstruktiv sıralanmış tədris mühitinin inkişafından, həyata keçirilməsindən və dəyərləndirilməsindən bəhs edir. Məqalədə interdisiplinar təfəkkür üçün təlim və tədrisin əhəmiyyəti, interdisiplinar təfəkkürün müəyyən edilməsi, interdisiplinar təfəkkür bacarıqları və vərdislərinin konseptual çərçivəsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: *interdisiplinar təfəkkür, integrasiya, bacarıq və vərdiş, koqnitiv fəaliyyət*

Резюме. В высшем образовании умения и навыки междисциплинарного мышления благоприятствуют педагогическому подходу, в большей степени ориентированному на результат. Настоящая статья посвящена разработке, внедрению и оценке конструктивно упорядоченной среды обучения в междисциплинарной области. В статье разъясняются такие вопросы, как важность обучения междисциплинарному мышлению, определение междисциплинарного мышления и концептуальные рамки умений и навыков междисциплинарного мышления.

Ключевые слова: *междисциплинарное мышление, интеграция, умение и навык, познавательная деятельность*

Summary. In higher education, interdisciplinary thinking skills and habits favor a more outcomes-based pedagogical approach. The present article deals with the development, implementation and evaluation of a constructively ordered learning environment in an interdisciplinary field. The article clarifies issues such as the importance of training and teaching for interdisciplinary thinking, defining interdisciplinary thinking, and the conceptual framework of interdisciplinary thinking skills and habits.

Key words: *interdisciplinary thinking, integration, skill and habit, cognitive activity*

İnterdisiplinar kursların tədrisinin əsas məqsədi – tələbələrə interdisiplinar təfəkkürün, bacarıqların və vərdislərin aşılmasından ibarətdir. İnterdisiplinar təfəkkür bacarıqları və vərdisləri (İDTBV) XXI əsrin birinci onilliyində bakalavr və magistr üzrə müxtəlif pedaqogika-

larla çalışan universitet və fakültə professor-müəllimləri tərəfindən müəyyən edilmişdir [1; 2]. Bir çox hallarda bu, diqqətin tədris nəticələrindən daha çox müəyyən bir fənnə yönləndiyi ümumi təhsil kurslarını əhatə edir. İDT-nin təlim və tədrisi ali təhsil üçün vacibdir [3; 4], çün-

ki tələbələr müxtəlif disiplinlərdən bilikləri inteqrasiya etməyi bacarmalıdır. Müəllimlər və tədqiqatçılar müxtəlif interdisiplinar komandalarda işləməlidirlər və bu səbəbdən onlar disiplinlər bilikləri anlamağı və disiplinlər bilikləri ayrı-ayrı şəxslərlə və qruplarla əməkdaşlıqda inteqrasiya etməyi bacarmalıdır. IDT-nin əsas məqsədi disiplinlər biliklərin inteqrasiyasıdır, lakin disiplinlər biliklərin tənqidi qiymətləndirilməsi və disiplinlər perspektivlər arasında keçid kimi disiplinlər sərhədini keçilməsi baxımından digər koqnitiv fəaliyyətlər həmçinin böyük əhəmiyyət kəsb edir. Disiplinlər təfəkkür kimi, IDT-nin tədrisi kurikulumda mümkün qədər tez başlamalıdır ki, tələbələr disiplinlər çərçivəsindən kənarında düşünməyə vərdis etsinlər. İlk növbədə, ali təhsil müxtəlif sahələrdə təhsil alan tələbələr mürəkkəb sosial problemlər – məsələn, su təchizatı, mübahisələrin həlli, iqlim dəyişikliyi, sabitlik, dəniz ehtiyatlarının saxlanması üzərində işləməyə hazırlayır. Bu cür mürəkkəb problemlər onların kompleks anlaşılmasına nail olmaq məqsədilə interdisiplinar yanaşmanın istifadəsini zəruriləşdirir və sonda səbəb və həllərin siyahıya alınmasına gətirib çıxarır. İnterdisiplinar nöqtəyi-nəzərdən mürəkkəb problemin yaxud hadisənin baxılması, problem yaxud hadisələrin zəngin anlaşılmasına nail olmaq məqsədilə müxtəlif disiplinləri əlaqələndirmək IDT-nin məqsədidir.

İnterdisiplinar təfəkkürün müəyyən edilməsi, fikrimizə, tək fənnin vasitəsilə qeyri-mümkün yaxud çox az ehtimalla mümkün olan üsullarla koqnitiv inkişafı istehsal etmək məqsədilə interdisiplinar təfəkkür iki yaxud daha çox fənlərin inteqrasiya edilməsi bacarığı kimi müəyyən edilir. O, bir sıra alt-bacarıqlardan ibarət mürəkkəb koqnitiv bacarıq kimi nəzərdən keçirilir. O, həmçinin interdisiplinar təfəkkürün zəruri bacarıqları və alt-bacarıqlarının, interdisiplinar təfəkkür vərdislərinin və interdisiplinar təfəkkürün inkişafını mümkün edən səciyyəvi şərtlərin anlaşılmasını inkişaf etdirir. Bu anlama interdisiplinar ali təhsil nəzəriyyəsi və praktikasının irəliləməsi üçün platformanı təmin edir.

IDT ali təhsildə nəzərdə tutulmuş tədris nəticəsi kimi məhdud sərhədlərədək tədqiq edilmişdir. IDT yaxud interdisiplinar anlama ədəbiyyatda aşağıdakı kimi müəyyən edilir: "Tək disiplin vasitəsilə qeyri-mümkün yaxud çox az

ehtimalla mümkün olan üsullarla hadisənin izah edilməsi, problemin həll edilməsi yaxud məhsulun yaradılması kimi koqnitiv inkişafı istehsal etmək məqsədilə bilik və düşüncə təzlərini iki yaxud daha çox disiplinə yaxud müəyyən edilmiş təcrübə sahələrinə inteqrasiya etmək bacarığı" [5, s. 20].

İki növ IDT mövcuddur. Bir növ dar IDT-dir ki, o disiplinlər biliklərin tək disiplin daxilində inteqrasiyasına aiddir. Digər növ geniş IDT-dir ki, o, disiplinlər biliklərin elmlərəarası inteqrasiyasına aiddir. IDT-nin konsepsiyası ədəbiyyatda müxtəlif sinonimlərlə aşkar edilir, ən ümumi işlənən isə "disiplinlər biliklərin inteqrasiyası" yaxud "sintezdir" ki, anlamada inkişafa gətirib çıxaran biliklər birləşməsidir. Digər sinonimlər "inteqrasiya edilmiş yanaşma" yaxud "inteqrativ yanaşmadır". Bu iki termin bir neçə disiplin qəbul edilməsi yanaşmasına aiddir. Burada ayrı-ayrı şəxslər disiplinlər bilikləri məntiqli şəkildə inteqrasiya edirlər.

Multidisiplinar təfəkkür və IDT arasında fərq disiplinlər biliklərin inteqrasiyasıdır. Multidisiplinar təfəkkür ilə yanaşı, disiplinlər biliklər heç bir inteqrasiya cəhdi olmadan cəmləşdirilir. Ədəbiyyatda və praktikada, "multidisiplinarlıq" və "interdisiplinarlıq" terminləri bu tədqiqatda olduğu kimi ciddi şəkildə istifadə edilmir. Eynilə, "biliklərin inteqrasiyası", "inteqrasiya edilmiş kurikulum" və "kurs inteqrasiyası" da həmçinin konkret tədqiqatın disiplinlər mənşəyindən asılı olaraq ədəbiyyatda müxtəlif mənalar daşıyır.

Tədris ədəbiyyatında "biliklərin inteqrasiyası" termini ayrı-ayrı şəxslərin fikrində yeni biliklərin artıq mövcud biliklərə inteqrasiya edilməsinə aid edilir. Bu inteqrasiya mütləq disiplinlər biliklərin inteqrasiya edilməsinə aid edilmir. Bundan əlavə, tədris ədəbiyyatında "inteqrasiya edilmiş kurikulum" və "kurs inteqrasiyası" terminləri tədris planının hazırlanmasında kursların ardıcılığına yaxud kurslar arasında ardıcılığa aid edilir.

Çaşdıracı olan odur ki, bu ardıcılıq təhsildə, həmçinin "interdisiplinar" yaxud "uyğunlaşdırma" da adlanır. Təcrübədə ədəbiyyatda olduğu kimi, "inteqrasiya" termininin nə mənə daşdığı hər zaman dəqiqləşdirilməli məsələdir. Onun biliklərin inteqrasiyasına, disiplinlər kursların uyğunlaşdırılmasına, yaxud çoxsaylı disiplinlərin tətbiqinə aid edilməsi dəqiqləşdirilməli-

dir. Hazırkı tərđiqat disiplinlar bilikləri inteqrasiya edər bilmək bacarığına malik olan řexslərə gərə "interdisiplinar" və "inteqrasiya edilmiş/inteqrativ yanařma" terminlərini fərqləndirir. Hazırkı tərđiqatımızda istifadə edilən "interdisiplinar tərəkür" və "disiplinar biliklərin inteqrasiyası" terminləri bu fərqləndirməyə aid edilir.

Müvafiq olaraq, bu tərđiqat disiplinlar biliklərin inteqrasiyasının tərđisi və öyrənilməsinə diqqət etməklə elmi nəřrlərə əsaslanır və bu nəřrlərdə IDT termininin açıq-ařkar qeyd edilib-edilməməsindən asılı deyil. IDT termininin yuxarıda qeyd edilmiş mənası interdisiplinar ali təhsilin nəticələri kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, tərđiqatımız IDT-nin nəzərdə tutulmuş tərđis nəticələrinə nail olmağa hədəflənən "konstruktiv uyğunlařdırma" yaxud "uyğunlařdırma" terminlərini fərqləndirir.

Ali təhsildə IDT-nin təlim və tərđisi ilə əlaqədar tərđiqat tələbələrin belə bir mürəkkəb koqnitiv bacarıqları öyrənməli olduqları barədə məlumatlı olmaları səbəbindən geniş yayılmaqdadır. Xüsusi olaraq, təhsilə təlimyönünü əks etdirən (məs., hazırlanmış tərđis planlarının qiymətləndirici tərđiqat) nisbətən çoxlu sayda nəřrlər tapılıb, halbuki, təhsilə tərđisyönümü əks etdirən (məs., tələbələrin tərđisi prosesinin yoxlanması) nəřrlər hələ də tapılmayıb.

Ali təhsildə IDT təlimi üzrə əvvəlki tərđiqat IDT tərđisində pedaqoji dəstəyə ehtiyacın olduğuna dair konsensusu nümayiş etdirir. Tələb olunan pedaqoji dəstək üçün potensial pedaqoji alət Biqz (Biggs) nəzəriyyəsinin konstruktiv uyğunlařdırılmasıdır. İlk dəfə 1999-cu ildə nəřr edilmiş bu nəzəriyyə, davamlı olaraq inkiřaf etdirilirdi və nəticədə 2003-cü ildə, 2007-ci ildə və 2011-ci ildə yeni nəřrlər meydana çıxdı [6].

Bu nəzəriyyənin iki əsas hazırlanma prinsipləri: a) nəticə-əsaslı; b) konstruktiv uyğunlařdırılmış. Məhz bu səbəbdən bu nəzəriyyə ədəbiyyatda həmçinin nəticə əsaslı və konstruktiv uyğunlařdırma nəzəriyyəsi adlandırılır. Bu nəzəriyyənin bir neçə dəfə tələbələrin IDT üzrə tərđis nəticələrinə nail olmalarına kömək potensialına malik olan bir nəzəriyyə kimi tövsiyə edildiyinə baxmayaraq, bu nəzəriyyənin tətbiq edilməsi, o cümlədən IDT-nin öyrənilməsinin yaxşılařdırılması meyarları üzrə elmi tərđiqatlar hələ həyata keçirilməyib.

Bu tərđiqatların həyata keçirilməsi müəllimlərə IDT-nin təlim və tərđisi üçün pedaqoji biliklərin inkiřaf etdirilməsinə kömək etməlidir. Şulmanın təsvir etdiyi pedaqoji biliklər, "məzmun və pedaqogikanın konkret mövzularını, problemlərini necə təşkil və təqdim edildiyinə, tələbələrin geniş maraqlarına necə adaptasiya edildiyinə, təlim üçün təqdim edildiyinə qatılmasını" ehtiva edir [7, s. 8].

Bu məqalə, 2012-ci ildə Biqzin və Tanqın konstruktiv uyğunlařdırma nəzəriyyəsinin tətbiqi vasitəsilə pedaqoji biliklər istiqamətində sürətləndirilməsi məqsədilə "Ali təhsilin tərđiqatı və inkiřafı" elmi jurnalında yenidən dərc edilmişdir. Pedaqoji biliklərin inkiřafı məqsədilə bu nəzəriyyənin istifadəsi üçün arqument təhsilin layihələşdirilməsinin əvvəlcədən göstərilmiş üsuludur ki, müxtəlif fənlərdən gəlmiş müəllimlərə fənlərdən kənar tərđis nəticələrini ifadə etməyə göstəriş verir və beləliklə də müxtəlif fənləri birləşdirir.

Digər bir arqument konstruktiv uyğunlařdırma vasitəsilə interdisiplinar tərđis mühitinin ardıcılığıdır ki, bu da tələbələrin tərđisə dərin yanařmalarının gücləndirilməsinə gətirib çıxara bilər. Ali təhsildə IDT-nin tərđisi üzrə bir neçə mövcud elmi nəřrlər qısamüddətli (kurs-əsaslı) tərđis proseslərindən daha çox uzunmüddətli (kurikulum-əsaslı) tərđis proseslərinə fokuslanır. Bundan əlavə, bir neçə nəřr tələbələrin tərđisinin arařdırılmasına tərđiqat yanařmasını nümayiş etdirir və beləliklə, daha çox koqnitiv nöqteyi-nəzərdən baxılır. Ali təhsildə tələbələrin qısamüddətli tərđis prosesinin, məsələn, tərđis prosesinin inteqrativ baxımdan sistematik tərđiqatı hələ həyata keçirilməyib. Əlavə olaraq bu tərđis proseslərinin analitik təhlili hələ həyata keçirilməyib. Tərđis proseslərinin kompleks anlaşılması ali təhsildə IDT üçün pedaqoji məzmunu biliklərin inkiřafına töhfə verəcək.

İnterdisiplinar tərəkür bacarıqları və vərđiřlərinin konseptual çərçivəsi. Biz interdisiplinar ali təhsildə interdisiplinar tərəkür bacarıqları və vərđiřlərinin sistematik qaydada müəyyən edilməsini və kritik təhlil edilməsini öhdəmizə götürürük. Bu məqsədlə Biqzin nəzəriyyəsi (2003) istinad kimi istifadə edilir. Bu nəzəriyyə ali təhsildə təlim və tərđis üçün kompleks modeli təsvir edir.

Xüsusilə, təlim və tədris dörd komponentdən ibarət interaktiv sistem kimi nəzərdə tutulur: tələbə, tədris mühiti, tədris prosesi və tədrisin nəticələri. Bu cür model interdisiplinar ali təhsildə tədris planı və kursu hazırlayan şəxslərə interdisiplinar təfəkkür və tədris prosesinin təlim və tədrisi üzrə kompleks anlayış əldə etməyə kömək edir. Bundan əlavə, model uyğunlaşdırma prinsipinə əsaslanır ki, bu da təlim və tədris fəaliyyətinin arzuolunan tədris nəticələrinə uyğun olması mənasına gəlir. Bu prinsip təlim və tədrisə nəticə-əsaslı yanaşmaya gətirib çıxarır.

Bu yanaşma tədris planının ardıcıl və pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə hazırlanmasını asanlaşdırır. Bu konseptual çərçivədə tələbə, tədris mühiti və tədris prosesi kimi tərkib hissələri tədris nəticələrinə təsir edən bir neçə xarakteristikanı təmsil edir. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, tədris prosesində tələbə və tədris mühiti komponentləri oxşardır.

Tələbə xarakteristikaları tədris mühitinə tələbə tərəfindən gətirilir. Məsələn, əvvəlki bilikləri və bacarıqları göstərmək olar. Bundan əlavə, müəssisə, tədris planı və kurs hazırlayan şəxslər tərəfindən qərara alınan tədris mühiti təlim və qiymətləndirmə üsulları kimi situativ xa-

rakteristikalara aid edilir. Tədris prosesi komponenti xüsusi tədris fəaliyyətlərinin uzlaşdırılması kimi tədris prosesinin xarakteristikalarına və tədris fəaliyyətinə aid edilir. Biqz nəzəriyyəsinin tədris nəticələri komponenti interdisiplinar təfəkkür kimi müəyyən edilir və interdisiplinar təfəkkür kimi mürəkkəb koqnitiv bacarığı təşkil edən alt-bacarıqlar kimi təmsil edilir.

Problemin aktuallığı. Bu məqalənin əsas məqsədi çağdaş dünyamızda ali təhsil sahəsində pedaqogikanın və tədris-təlim proseslərinin tələblərinə cavab verə biləcək interdisiplinar təfəkkür bacarıq və vərdişlərinin nəzəri təhlilini etməkdən ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Real dünya problemlərinin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi yaradıcı və praktik düşünməyi tələb edir. Bu baxımdan davamlı şəkildə verilmiş materialı əzbərləmək və yada salmalarını öyrətməyə yönəlmiş təhsildən interdisiplinar tənqidi təfəkkür bacarıqlarının və vərdişlərinin aşılmasının zəruriliyini vurğulayıyıq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən məlumatlardan yararlanaraq ali məktəb müəllimləri tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına nail ola bilərlər. Həmçinin təqdim olunmuş məsələlər gənc elmi tədqiqatçılar üçün yeni tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Haynes, C. Introduction: Laying a Foundation for Interdisciplinary Teaching / C.Aynes // Innovations in Interdisciplinary Teaching. –Washington: American Council on Education: Oryx Press, –2002, – 295 p.
2. Sill, D. J. Integrative Thinking, Synthesis, and Creativity in Interdisciplinary Studies // The Journal of General Education, – 2001, 50 (4)–p. 288-311.
3. Newell, W. H. Educating for a complex world: Integrative learning and interdisciplinary studies // Liberal Education, – 2010, 96(4) – p.6-11
4. Repko, A. F. Case studies in interdisciplinary research / A. F. Repko, W. H. Newell, R. Szostak. – Thousand Oaks, California: Sage, –2012. – 330 p.
5. Mansilla, V. B. On disciplinary lenses and interdisciplinary work / V.B. Mansilla, W. Miller, H. Gardner // Interdisciplinary curriculum - challenges to implementation. – New York: Teachers College Press, – 2000, – p. 17-38
6. Biggs, J. B., Tang, C. Teaching for quality learning at university. – 4th ed. / J. B. Biggs, C. Tang. – Berkshire: Open University Press, – 2011. – 418 p.
7. Shulman, L. S. Knowledge and teaching: Foundations of the new reform // Harvard Educational Review, –1987, 57(1), –p.1-21

E-mail: sevinc-aliyeva-66@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L.N. Qasımova,*
ped.ü.fəls.dok. E.R. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

UOT 37.0

Əminə Əli qızı Niftiyeva

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsilin
iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin böyük elmi işçisi
<https://orcid.org/0000-0003-2159-2749>*

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ GÖRƏ KEYFİYYƏTİN YAXŞILAŞDIRILMASI ÜÇÜN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏTİ STİMULLAŞDIRAN MEXANİZMLƏR

Амина Али гызы Нифтиева

*старший научный сотрудник отдела экономики и управления образованием
Института Образования Азербайджанской Республики*

МЕХАНИЗМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА СОГЛАСНО МЕЖДУНАРОДНОМУ ОПЫТУ

Amina Ali Niftiyeva

*senior researcher of department of Economics and education management at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

MECHANISMS STIMULATING INNOVATIVE ACTIVITY IN THE EDUCATION SYSTEM FOR QUALITY IMPROVEMENT ACCORDING TO INTERNATIONAL EXPERIENCE

Xülasə. Məqalədə mövzu ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti nəzərdən keçirilir və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi mexanizmləri müzakirə olunur. Bu alternativ mexanizmlərdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təhsilində “daimi” keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün institutional əsasə çevrilmək potensialı baxımından bir qədər ətraflı müzakirə olunur.

Açar sözlər: *təhsil, keyfiyyət, innovativ, mexanizim, idarəetmə, qrant*

Резюме. В статье рассматривается современное состояние изучения международного опыта по данной тематике и обсуждаются механизмы повышения качества образования. Некоторые из этих альтернативных механизмов обсуждаются более подробно с точки зрения их потенциала и могут стать институциональной основой для «постоянного» повышения качества образования в развитых и развивающихся странах.

Ключевые слова: *образование, качество, инновационный, механизм, управление, грант*

Summary. In the article, the current state of studying the international experience related to the topic is reviewed and the mechanisms of improving the quality of education are discussed. Some of these alternative mechanisms are discussed in some detail in terms of their potential to become the institutional basis for "permanent" quality improvement in education in developed and developing countries.

Key words: *education, quality, innovative, mechanism, management, grant*

Təhsildə innovasiyanın geniş anlayışa malikdir. Bildiklərimizdən kənara çıxmaq və yeni bir şəkildə nəyisə etmək üçün ideyalar və yollar inkişaf etdirmək innovasiya ilə bağlıdır.

Finlandiya keyfiyyətli təhsil sistemin yaradılması baxımından dünyanın öndə gedən ölkələrindən hesab edilir. Həmçinin dünyanın ən innovativ ölkələri sırasındadır. Fin təhsil sistemə malik inkişaf mexanizmlərindən bəzilərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Təhsil müəssisələrində ədalətlik prinsipinin prioritet olması. Mənşəyindən asılı ol-

mayaraq bütün şagirdlər yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanına malikdirlər. Odur ki, ölkənin müxtəlif regionlarında təhsilin keyfiyyətində az fərq var.

2. Məktəblərə və müəllimlərə yüksək səviyyədə muxtariyyətin verilməsi.

Standartlaşdırılmış testləri və milli kurikulumları tədris etmək əvəzinə, müəllimlər öz kurikulumlarını və tədris metodlarını hazırlamaq üçün öz peşəkar mülahizələrindən və təcrübələrindən istifadə etməyə təşviq olunurlar. Bu, müəllimlərə imkan verir ki, təhsilalanların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış diferensial təlim yanaşmasından istifadə etsinlər.

3. Müəllim hazırlığı və inkişafına diqqətin yüksək olması.

Finlandiya cəmiyyətində müəllimlərə böyük hörmət var və bu peşə ən prestijli peşələrdən biri hesab olunur. Finlandiyada müəllim olmaq üçün namizədlər pedaqogika və sinfin idarə edilməsi üzrə təlimləri əhatə edən təhsil üzrə magistr dərəcəsi qazanmalıdırlar.

4. Finlandiyanın təhsil sistemində əməkdaşlığın mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olması.

Finlandiya hökuməti belə bir möhtəşəm sistemin yaradılması üçün təhsilə böyük sərmayə ayırmışdır. Təxminən iyirmi ildir ki, Finlandiya dünyanın ən yaxşı təhsil sistemlərindən biri kimi tanınır. 15 yaşlı fin uşaqları müntəzəm olaraq oxu, riyaziyyat və elm üzrə beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarında ön sıraları tutur.

Yeddi yaşına qədər formal təhsilə başlamayan, qısa dərslər günləri, uzun tətillər, nisbətən az ev tapşırığı və heç bir imtahan keçirməyən uşaqlarda yüksək akademik nəticələrin əldə edilməsi uzun müddətdir ki, bütün dünyada təhsil işçilərini heyran edir. Bu ölkədə bütün təhsil pillələrində təhsil almaq ödənişsizdir. Məqsəd ailənin gəlirindən asılı olmayaraq, hər kəsin yüksək keyfiyyətli təhsil almaq üçün bərabər imkanlara malik olması və fəal vətəndaş kimi yetişməsidir.

Təhsildə innovasiyalar bir çox sahələrdə və müxtəlif formalarda olur. Fin təhsil sisteminə innovasiya təhsil texnologiyalarında, şagirdlərin yaradıcılığında, tədris metodlarında və s. özünü göstərir.

Finlandiya son on ildə PISA nailiyyətlərinin ölçülməsi üzrə ən yaxşı ölkələr sırasındadır.

Cəmiyyət və öyrənmə mühitləri dəyişdikcə Finlandiya təhsil sistemi tədris və təlimin təşkili üçün yeni üsullar axtarır.

Fin təhsil sistemində inkişafı stimullaşdıran mexanizmlər:

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tədris və təlimdə istifadəsini:

1. Öyrənmə innovasiyaları

- tələbə və müəllimlərin yaratdığı yeniliklər;

- yaradıcı planlaşdırma;

- düşüncə bacarıqlarını;

- məktəb fənləri arasında ənənəvi sərhədləri keçən komanda işi və layihələrdə iştirak etmək;

- mövcud olan texnologiyaların və əldə edilən bilik, bacarıqların yeni sahələrdə tətbiqi;

- rəqs edən robot, ağıllı paltar və s kimi texnikanın məqsədyönlü istifadəsi.

2. Əməliyyat innovasiyaları:

- 21-ci əsr səriştələrinin öyrənilməsini stimullaşdırılmasına yönəlmiş təlim mühiti ilə bağlı yeniliklər;

- təşkilati və pedaqoji yanaşmada İKT-dən istifadənin yeni üsulları;

- şagird repertor modeli.

Yuxarıda adı çəkilən bütün innovasiyalar Qrand layihələr vasitəsilə tədqiqatlarla əsaslandırılmışdır. Finlandiyada qrant layihələrin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti fin hökuməti tərəfindən dəstəklənərək maliyyələşdirilir.

“İnnovativ məktəb modeli” Qrand layihəsində əsas prinsip İKT-nin öyrənmə, tədrisdə, məktəblərin gündəlik əməliyyat proseslərində tədrisin inkişafına yönəlmiş təhsil innovasiyasına imkan verən istifadəsidir. Bu layihədə, məktəb rəhbərliyi başda olmaqla, bütün məktəb kollektivi, həmçinin valideyn və şagirdlər iştirak etmiş, beynəlxalq təcrübələr öyrənilmişdir.

Digər bir Qrand isə “Peşəkar müəllim” layihəsinə verilmişdi. Bu layihədə iştirak edən müəllimlər universitet səviyyəli dərəcələrə malik olmalı, əlavə tələb olunan magistr təhsili almalıdır.

“İnnokas Network fəaliyyətləri” dövlət səviyyəli qrant layihədir, Finlandiyanın müxtəlif bölgələrində yerləşən məktəblərdə 250 iştirakçı ilə həyata keçirilir. Müəllimlər öz məktəblərindəki digər İnnokas Şəbəkə məktəblərinin ən yaxşı təcrübələrini bölüşür, yeniliklərin yaradılmasında öz həmkarlarını stimullaşdırır, İnnokas Şəbəkəsinin bloqunda öz fəaliyyətlərini bölüşür

və məktəbin işçi heyətini, xarici tərəfdaşlarını İnnokas Şəbəkəsi ilə əlaqə saxlamağa təşviq edir. Şəbəkə yeni iştirakçılara açıqdır. Peşəkar müəllimlərin rolu İnnokas Şəbəkəsində xüsusilə fərqlənir. Fərdi müəllimlər innovasiya təhsili prinsiplərini layihələr, tapşırıqlar və sinifdənkənar fəaliyyətlər vasitəsilə öz sinif otaqlarında, yeni komanda təşkilatlarında həyata keçirirlər. Bu işdə müəllimlər İnnokas Şəbəkəsi tərəfindən koordinasiya olunur, sitimullaşdırılırlar. Fin məktəbləri gündəlik əməliyyatlarda geniş muxtariyyətə malik olduğundan direktorlar və digər məktəb rəhbərləri İnnokas Şəbəkə məktəblərində əsas rol oynayırlar.

Cinin dövlət təhsil sistemi dünyanın ən böyük təhsil sistemidir. Təhsil Nazirliyi (TN) nəzdində mərkəzləşdirilmiş qaydada tərtib edilmiş ümumi təlimatların lokallaşdırılması və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan əyalət səviyyəli təhsil şöbələri və şəhər səviyyəli təhsil büroları var.

Çin təhsil sistemində malik inkişaf mexanizmlərindən bəzilərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. təhsil sisteminin yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilməsi və strukturlaşdırılması;
2. dövlətin akademik nailiyyətlərə və sınaqlara böyük diqqət ayırması;
3. təhsil siyasəti və praktikasının formalaşmasının hökumət tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanması;
4. kənd və miqrant uşaqlar (şəhərlərdə müvəqqəti işləyən və yaşayan kənd ailələrindən olan) üçün təhsil bərabərliyinin təmin edilməsi TN-nin əsas prioritetlərindən biri olması və s.

1949-cu ildə Çin Xalq Respublikası yaranandan bəri Çin hökuməti iqtisadi inkişafa və sosial tərəqqiyə nail olmaq vasitəsi kimi təhsilə böyük önəm verir. Son illərdə hökumət təhsilə əhəmiyyətli investisiyalar yatırır. Çində həyata keçirilən qrant layihələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

1. “İbtidai və Orta Süni İntellektual Təhsil Proqramına” qrantı.

Bu layihə çərçivəsində 2018-ci ildə dünyanın ilk süni intellekt dərslisi nəşr olundu. Daha sonra integrasiya olunmuş öyrənmə platformaları, laboratoriyalar və onun mülkiyyət texnologiyalarından istifadə edən Sense Time Edu adlı ayrıca müəssisə yarandı.

2. Təhsil robotlarının yaradılmasını stimullaşdıran qrant layihə.

3. K-12 bütün dərslilər seriyasının tərtib edilməsi.

4. Müəllim hazırlığı və sertifikatlaşdırma proqramlarının hazırlanması.

5. Çin təhsildə süni intellektdən istifadə.

Çində bəzi sinif otaqları monitorinq məqsədi ilə süni intellekt kameraları və beyin dalğası izləyiciləri ilə təchiz olunub.

Hollandiya yüksək həyat səviyyəsi ilə tanınan bir ölkədir. Bu həyat keyfiyyətini qorumaq üçün güclü təhsil sisteminin olması çox faydalıdır. Təhsil sistemi güclü iqtisadiyyata töhfə verən, biliklərə əsaslanan təcrübə və sahibkarlıq iqtisadiyyatının əsasını qoyur.

Hollandiyanın təhsil sistemi keyfiyyətinə və effektivliyinə görə yüksək qiymətləndirilir.

Hollandiyanın təhsil sistemi bərabər imkanlar prinsipinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün şagirdlər yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanına malikdirlər. Bu prinsiplərə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Hollandiya təhsil sistemindəki yüksək çeviklik.

2. Məktəblər, müəllimlər, valideynlər və yerli icmalar arasındakı yüksək səviyyədə əməkdaşlıq.

3. İnnovasiyalara və eksperimentlərə böyük yer verilməsi.

4. Ümumilikdə, Hollandiyanın təhsil sisteminin bərabərlik, əməkdaşlıq və innovasiyaya əsaslanması.

Hollandiyada təhsilin inkişafı hökumət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif mexanizmlər və siyasətlər vasitəsilə stimullaşdırılır. Hollandiyada təhsilin inkişafını stimullaşdıran mexanizmlər:

1. Maliyyələşdirmə. Hökumət təhsilə əhəmiyyətli vəsait ayırır və bu, təhsilin ölkə büdcəsində əsas prioritet olduğunu göstərir. Bu vəsait məktəblərə, universitetlərə və elmi-tədqiqat institutlarına dəstək olmaq, həmçinin tələbələrə maliyyə yardımı göstərmək üçün istifadə olunur.

2. Mərkəzləşdirmə. Hollandiyanın təhsil sistemi yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilmişdir, bu o deməkdir ki, yerli hakimiyyət orqanları öz məktəblərini idarə etmək və təkmilləşdirməklə bağlı çoxlu muxtariyyətə malikdirlər. Bu, daha

çox çeviklik və yerli ehtiyaclara cavab vermək imkanı verir.

3. Müəllim hazırlığı. Hollandiya müəllimlərinin peşə keyfiyyətinə yüksək dəyər verir və geniş təlim proqramları vasitəsilə onların peşəkar inkişafına sərmayə ayırır. Bu, müəllimlərin tələbələrə yüksək keyfiyyətli təhsil vermək üçün lazım olan bacarıq və biliklərə malik olmasını təmin edir.

4. İnküzivlik: Hollandiya təhsil sistemi inküzivliyə sadıqdır, bu o deməkdir ki, mənşəyindən və qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, bütün uşaqlar keyfiyyətli təhsil almaq üçün bərabər imkanlarla təmin olunurlar. Buraya xüsusi ehtiyacı olan tələbələr və holland dilində danışmayanlar üçün proqramlar daxildir.

5. Çeviklik. Hollandiyanın təhsil sisteminə çeviklik əsas prioritetdir. Bu, tələbələrə maraq və qabiliyyətlərinə əsaslanaraq öz təhsil yolunu seçmək imkanı verir. Bu çeviklik bir çox müxtəlif səviyyələrdə və mövcud təhsil növlərində, eləcə də tələbələrin təhsil müddətində səviyyələr arasında keçid etmək imkanlarında görünür.

6. Beynəlmilləşmə. Hollandiyanın təhsil sistemi yüksək dərəcədə beynəlmilləşmiş və hədəf olaraq tələbələrin qlobal iqtisadiyyata hazırlanmasını seçmişdir. Buraya ingilis dili bacarıqlarının inkişafı və beynəlxalq tələbələr üçün proqramların yaradılması daxildir.

Bu mexanizmlər və siyasətlər Hollandiyada beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilən güclü və hərtərəfli təhsil sisteminin inkişafına təsir edir.

Hollandiyada təhsilə ayrılan qrantlar:

1. Texnologiyaya ayrılan maliyyə

Hollandiya məktəblərində innovativ üsulların tətbiqi zamanı iPad-lərdən istifadə olunur.

Tədris iPad vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün valideynlər övladının evdə nə etdiyini proqram vasitəsilə izləyə bilər və hər bir uşaq öz nailiyyətləri portfelinə çıxış əldə edə bilər. Bu məktəblərin şagirdləri hələ də müxtəlif fənlər üzrə otaqlarda tədris olunan fiziki məktəb binasına gedirlər, tədris fəaliyyətlərində iştirak edirlər və digər uşaqlarla ünsiyyətdə olub öyrənə bilərlər, lakin iPad vasitəsilə virtual məktəb həyatı və ya oyun meydançası da var. Bu məktəblərdə müəllimlər sinif qarşısında dayanıb bilikləri

yaymaq əvəzinə, öz öyrənmələrini istiqamətləndirən, uşaqlara rəhbərlik edən “məşqçi” olurlar.

2. Hollandiya 2022 Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyət İndeksi (DESI) üzrə Avropa İttifaqında (Aİ) üçüncü yerdədir. Əvvəlki iki illik reytingdə 4-cü yeri tutan ölkə milli miqyasda rəqəmsallaşmaya üstünlük verdiyi üçün innovasiyaları inkişaf etdirməyə davam edir. Xüsusilə əsas sahələrdə Hollandiya insan kapitalı və əlaqə baxımından ikinci, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və rəqəmsal dövlət xidmətləri üzrə dördüncü yerdədir. “Ölkə Aİ-də ardıcıl ən yüksək göstərici olub və onsuz da yüksək nəticə əldə etməsinə baxmayaraq, hələ də bəzi əsas sahələrdə irəliləyişə nail ola bilər”.

3. Rəqəmsallaşma Hollandiyanın əsas diqqət mərkəzindədir. Hollandiya təkcə rəqəmsal gələcəyi planlaşdırmır, həm də Milli İnkişaf Fondu vasitəsilə keçidə 20 milyard avro sərmayə qoymaq niyyətindədir. Bu günə qədər kvant hesablamaları, süni intellekt (AI), həyat elmləri və səhiyyə layihələri üçün 960 milyon avro ayrılıb. Daha rəqəmsal fokuslanmış layihələr üçün yüz milyonlarla avro investisiyalar tövsiyə edilmişdir. Bu investisiyalar innovasiya, tədqiqat və bilik inkişafı kimi gələcək inkişaf sahələrinə üstünlük verəcək.

Hollandiyanı ön plana çıxaran təkcə innovasiya və rəqəmsallaşma deyil, hollandların bu bacarıqları daha geniş iqtisadiyyatda necə istifadə etmələridir.

İndoneziya Cənub-Şərqi Asiyada ən çox beynəlxalq məktəblərə malik ölkədir. Bu məktəblərin əksəriyyəti əsasən Cakarta kimi böyük şəhərlərdə yerləşir.

1. 2014-cü ildə İndoneziya hökuməti yerli tələbələrin beynəlxalq məktəblərə getməsinə icazə vermir və onları İndoneziya milli kurikulumunun və digər beynəlxalq kurikulumların bəzi hissələrini öyrədən məktəblərə getməyə təşviq edir. Bu tip məktəb “Milli plus” məktəb kimi tanınır.

2. İndoneziyada müəllimlərdən dərs demək istədikləri halda bakalavr dərəcəsi və TEFL/TESOL sertifikatı tələb olunur.

3. İndoneziyada əksər müəllimlərə yaşayış üçün müavinət verilir və mənzil qiyməti çox münasibdir. Bəzi məktəblər müəllimləri üçün mənzil tapmağa kömək edir. Tədris imkanları tez-tez Cakarta, Surabaya, Balidə olur.

4. İndoneziyada dövlət məktəbləri adətən pulsuzdur. Bununla belə, övladını özəl və ya beynəlxalq məktəbə yerləşdirmək istəyən valideynlər müəyyən məbləğdə ödəniş etməyi gözləməlidirlər. İndoneziyada özəl məktəblər beynəlxalq məktəblərlə müqayisədə daha ucuz alternativ ola bilər. Beynəlxalq məktəb ödənişlərinə gəlincə, geri qaytarılmayan illik kapital haqqı ilə birlikdə illik ödənişi gözləyin. İllik ödənişlər sinifdən və məktəbdən asılı olaraq dəyişə bilər.

5. İndoneziyadakı məktəblərin və təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti Təhsil və Mədəni İnkişaf Nazirliyi tərəfindən idarə olunur. Bununla belə, İndoneziyada bəzi təhsil mərkəzləri və ya uşaq baxım mərkəzləri Sosial İşlər Nazirliyi tərəfindən idarə olunur. Dini məktəblər və ya təhsil müəssisələri Dini İşlər Nazirliyi tərəfindən idarə olunur.

İndoneziyada təhsil müxtəlif çətinliklər və problemlərlə üzləşmişdir ki, bu, İndoneziyada təhsilin keyfiyyətinin aşağı olmasına mənfi təsir göstərir. Bu, problemlər qismən İndoneziya hökumətinin diqqətsizliyi ilə bağlıdır. Bu mənərə getdikcə mürəkkəbləşən müxtəlif təhsil problemlərində əks olunur.

İndoneziyada təhsil gündəliyi optimal şəkildə işlənməyib və bir sıra problemlərlə üzləşib: effektivlik, səmərəlilik, standartlaşdırma, tarazlaşdırılmamış təhsil məhsulu (mənəvi, əxlaqi və mənəvi ilə koqnitiv, affektiv və psixomotor aspektlər arasında), tələbələrin potensialını gücləndirməyən və inkişaf etdirməyən yuxarıdan aşağıya doğru təhsil üslubu, sürətlə dəyişən zamanların ortasında daha az yaradıcı, yenilikçi və rəqabətə davamlı təhsil məhsulu ilə nəticələnir.

Bu faktlar da onu göstərir ki, İndoneziyada təhsil aləmində çoxlu problemlər var. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: maddi-texniki bazanın və infrastrukturun keyfiyyətinin aşağı olması, müəllimlərin keyfiyyətinin aşağı olması, müəllimlərin rifahının aşağı olması, şagird nailiyyətlərinin aşağı olması, şagirdlərin mənəvi-əxlaqi davranışlarının pisləşməsi, şagirdlərin mütaliyəyə marağının aşağı olması, təhsil imkanlarının bərabər şəkildə bölüşdürülməməsi, aşağı səviyyədə olması.

Yuxarıda göstərilən problemlərin aradan qaldırılması üçün hökumət təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi ilə birlikdə müəllimlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil işçiləri üçün sertifikatlaşdırma sisteminin gücləndirilməsi, kadrlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün strategiyaların işlənilib hazırlanması, müəllim institutlarının yenidən qurulması, təqaüdlərin və mükafatların təşviqi effektiv rol oynaya bilər. Son 15 il ərzində İndoneziya təhsili təkmilləşdirmək üçün böyük siyasət islahatları həyata keçirmişdir. Bu islahatlar vasitəsilə İndoneziyanın təhsil xərcləri son 15 ildə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2018-ci ilə qədər təhsilə xərclər digər sektorlardan daha çox olub və ümumi dövlət xərclərinin təxminən 20 faizini təşkil edir. Lakin ölkə büdcəsi ÜDM-in 15 faizini təşkil etdiyinə görə, bu təhsil xərcləri ÜDM-in cəmi 3 faizini təşkil edir ki, bu da regionda ən aşağı göstəricilərdən biridir.

Dünya Bankının İndoneziya Hökumətinə dəstəyi iki əsas sahəyə yönəlib:

1. Məktəbin idarə edilməsi, maliyyə köçürmələrinə;
2. Müəllimlərin yerləşdirilməsi daxil olmaqla, hamı üçün təhsilin təkmilləşdirilməsinə.

İndoneziya təhsil sisteminin inkişafa nail olmaq və keyfiyyətini artırmaq üçün qəbul etdiyi müxtəlif üsullar mövcuddur:

1. Kurikulum İslahatı. İndoneziya təhsil sistemi təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün bir neçə kurikulum islahatı həyata keçirmişdir.
2. Müəllim Hazırlığı. İndoneziyada müəllimlərin bacarıq və biliklərini artırmaq üçün müəllim hazırlığı proqramları həyata keçirilmişdir. Hökumət müəllimlərə öz tədris metodlarını və strategiyalarını təkmilləşdirmək üçün seminarlarda və ixtisasartırma proqramlarında iştirak etmək imkanı yaratmışdır.

3. Texnologiya İnteqrasiyası. Tədris və öyrənmə təcrübəsini artırmaq üçün texnologiya təhsil sistemində inteqrasiya edilmişdir. Hökumət məktəbləri kompüter, internet bağlantısı və rəqəmsal resurslarla təmin etmək üçün proqramlar həyata keçirmişdir.
4. İcma ilə əlaqə. Valideynləri, icma liderlərini və digər maraqlı tərəfləri təhsil sistemində cəlb etmək üçün ictimaiyyətin iştirakı tətbiq edilmişdir. Bu, məktəblərlə icma arasında ünsiyyətə yaxşılaşdırmağa kömək etdi və uşaqların təhsili üçün sahiblik və məsuliyyət hissi yaradı.

5. İnfrastrukturun inkişafı. İndoneziya hökuməti məktəblərin fiziki mühitini yaxşılaşdır-

maq üçün infrastrukturun inkişafına sərmayə qoyub. Bura yeni məktəb binalarının tikintisi, mövcud obyektlərin təmiri, lazımi avadanlıq və resurslarla təminat daxildir.

6. Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq. Təhsil sisteminin inkişafını dəstəkləmək üçün resurslardan və təcrübədən istifadə etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqdan istifadə edilmişdir. Özəl sektor şirkətləri təhsilə, xüsusən texnologiya və infrastrukturun inkişafı sahələrində investisiya qoymağa təşviq edilmişdir.

Bu üsullar digərləri ilə birlikdə İndoneziya təhsil sisteminin inkişafına töhfə vermiş və ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək etmişdir.

Problemin aktuallığı. İnnovasiya yeni ideyaların dəyər yaradan nəticələrə çevrilməsi prosesidir. Bu proses iki əsas addımdan ibarətdir. İnnovasiya

prosesinin başlanması baxımından əhəmiyyətli olan ilk addım; yeni və yaradıcı ideyaların ortaya çıxması. Səy və investisiya tələb edən ikinci addım yeni və yaradıcı ideyaların kommersiyalaşdırılması, başqa sözlə, əlavə dəyər yaradan məhsullara, üsullara və ya xidmətlərə çevrilməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bərabər innovativ fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əslində innovativ fəaliyyətin keyfiyyətinin artırılması aktuallıq baxımından daha çox əhəmiyyətlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təhsilin inkişafına xidmət edən innovativ fəaliyyətin daim təkmilləşdirilməsi, dövrün tələbləri, elmi-pedaqoji baxımdan ardıcıl və sistemli olaraq yeniləşdirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Lavonen, J. (2016). Educating professional teachers through the master's level teacher education programme in Finland. *Bordón* 68(2), 51–68.
2. In H. Niemi, J. Multisilta, L. Lipponen, & M. Vivitsou, Finnish innovations and technologies in schools: Towards new ecosystems of learning (pp. 99–114). Rotterdam: Sense Publishers.
3. Bell, R. 2020. Adapting to constructivist approaches to entrepreneurship education in the Chinese classroom. *Studies in Higher Education* 45 (8):1694–710. doi:10.1080/03075079.2019.1655724. [Taylor & Francis Online], [Web of Science ®], [Google Scholar]
4. "Chinas-innovative-happy-schools-popular-parents". *Young Wang*. 6 01. 2022.
5. Indonesia- educational system. *Swiss Image, Swiss Tax*. 2022.
6. *Education in Indonesia Guide 2022*. Paul Hype Page. 07.03.2023.

E-mail: emine.niftiyeva@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. A. Hacıyev*
ped.ü.fəls.dok. S. Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2023

UOT 37.0

Amil Seydämür oğlu Dadaşov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı,
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun baş müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-9379-0798>

HƏRBİ İNSTİTUTDA MÜHƏNDİS HAZIRLIĞININ DİDAKTİK LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Амиль Сейдемир оглы Дадашов
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики,
старший преподаватель Военного Института имени Гейдара Алиева

АНАЛИЗ СИТУАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИНЖЕНЕРНОЙ ПОДГОТОВКИ В ВОЕННОМ ВУЗЕ

Amil Seydamir Dadashov
doctoral student in the program of doctor of philosophy of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
chief teacher at the Military Institute named after Heydar Aliyev

ANALYSIS OF THE SITUATION OF DIDACTIC DESIGN OF ENGINEER TRAINING IN A MILITARY INSTITUTE

Xülasə. Hərbi institutlarda mühəndislik təhsili tələbələri hərbi sektorda mürəkkəb problemləri həll etməyə hazırlamaqda kömək edir. Mühəndislik üzrə təlim proqramlarının effektivliyi təlimin tədris planını, tədris metodologiyasını və nəticələrini əhatə edən didaktik dizaynın keyfiyyətindən asılıdır. Məqalə hərbi institutlarda mühəndislik hazırlığında didaktik dizaynın vəziyyətini təhlil etmək, onun güclü, zəif tərəflərini və təkmilləşdirilməsi üçün potensial sahələri araşdırmaq məqsədi daşıyır. Kurikulumun strukturu, pedaqoji yanaşmalar və tələbələrin əldə etdiyi nəticələrin əsas aspektlərini araşdırmaqla bu təhlil hərbi kontekstdə mühəndislik təhsilinin hazırkı vəziyyətini işıqlandıracaqdır.

Açar sözlər: mühəndislik, hərbi, təlim, təhsil, tədris

Резюме. Инженерное образование играет важную роль в подготовке студентов к решению сложных задач в военной сфере. Эффективность программ инженерной подготовки зависит от качества дидактического дизайна, который включает в себя учебный план, методику обучения и результаты обучения. В данной статье ставится цель проанализировать состояние дидактического проектирования в инженерной подготовке в военном учреждении, изучить его сильные и слабые стороны, а также потенциальные области для улучшения. Изучая ключевые аспекты, такие как структура учебного плана, педагогические подходы и результаты учащихся, этот обзор освещает текущее состояние инженерного образования в военном контексте.

Ключевые слова: инженерное дело, военное дело, подготовка, образование, учение

Summary. Engineering education plays an important role in preparing students to solve complex problems in the military sector. The effectiveness of engineering training programs depends on the quality of the didactic design, which includes the curriculum, teaching methodology and learning outcomes. This article aims to analyze the state of didactic design in engineering training at a military institution, explore its strengths, weaknesses, and potential areas for improvement. By examining key aspects such as curriculum structure, pedagogical approaches, and student outcomes, this review will illuminate the current state of engineering education in a military context.

Key words: engineering, military, training, education, teaching

Mühəndislik təliminin didaktik dizaynında nəzərə alınmalı olan ilk element kurikulumun strukturudur. Yaxşı tərtib edilmiş kurikulum hərbi ehtiyaclara uyğun praktiki tətbiqləri özündə birləşdirməklə yanaşı, əsas mühəndislik anlayışlarının hərtərəfli başa düşülməsini təmin etməlidir. Kurikulum nəzəri biliklər və praktiki təcrübələr arasında balans yaratmalı, tələbələri real mühəndislik problemlərinin öhdəsindən gəlməyə hazırlamalıdır.

Hərbi institutlarda mühəndislik təhsili adətən 2 yol ilə aparılır. Mülki fənlər və hərbi ixtisasa uyğun fənlər. Qeyd olunan fənlər tələbələrin mürəkkəb mühəndislik problemlərini dərk etmək üçün lazımi nəzəri biliklərə malik olmasını təmin edir (6).

Kurikuluma müdafiə texnologiyaları, silah sistemləri və strateji planlaşdırma kimi hərbi-xüsusi tətbiqlər daxil edilməlidir. Bu aspektləri birləşdirərək, təlim proqramı tələbələri hərbi ilə bağlı mühəndislik problemlərini effektiv həll etmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla təchiz edir.

Ali hərbi təhsil müəssisələri, əsasən ənənəvi mühəndislik fənlərinə diqqət yetirərək, təlim əlavələrinin əhəmiyyətini nəzərdən qaçıra bilmirlər. Bununla belə, müasir hərbi əməliyyatlar çox vaxt mühəndislər, kompüter alimləri və digər mütəxəssislər arasında əməkdaşlıq tələb edir. Fənlərarası yanaşma mühəndislik məzunlarının uyğunlaşma qabiliyyətini və problem həll etmə bacarıqlarını artırır.

Texnologiyanın sürətli təkamülü ən son nailiyyətlərdən xəbərdar olmaq üçün dövrü olaraq yenilənən mühəndislik təhsili proqramlarını tələb edir. Bəzi hərbi institutlar məhdud resurslar və ya sərt kurikulumlar səbəbindən inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla ayaqlaşmaqda çətinliklərlə üzləşə bilər. Süni intellekt, kibernetiklik və robototexnika kimi inkişaf etməkdə olan sahələrin kurikulumuna inteqrasiyası tələbələri müasir hərbi mühəndislik problemlərinə daha yaxşı hazırlayacaq.

Effektiv didaktik dizayn şagirdlərin fəallığını, tənqidi təfəkkürünü və praktiki bacarıqlarının inkişafını asanlaşdıran müvafiq pedaqoji yanaşmaların həyata keçirilməsinə əsaslanır. Seçilmiş tədris metodları tələbələrin nəzəri anlayışları real dünya ssenarilərinə tətbiq etmək bacarıqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [3, s.123].

Bir çox hərbi institutlar laboratoriyaya seansları, sahə təlimləri və simulyasiyalar vasitəsilə praktiki təlimlərə üstünlük verirlər. Bu cür praktik təcrübələr tələbələrə nəzəriyyə ilə təcrübə arasında körpü qurmağa, problem həll etmə bacarıqlarını və komandada işləmək bacarıqlarını artırmağa imkan verir.

İş tədqiqatları və layihə əsaslı öyrənmə metodologiyalarının inteqrasiyası tələbələri real dünya mühəndisliyi problemlərinə məruz qoyur. Bu yanaşmalar hərbi mühəndislik kontekstlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tənqidi düşünmə, qərar vermə və effektiv ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

İnteraktiv və praktiki tədris metodlarının üstünlüklərinə baxmayaraq, bəzi hərbi institutlar hələ də ənənəvi mühazirə üslublu tədrisə çox etibar edə bilərlər. Bu yanaşma tələbənin fəallığını məhdudlaşdırır, problem həll etmə və analitik bacarıqların inkişafına mane ola bilər.

Texnologiya öyrənmə təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, lakin bəzi hərbi institutlar kompüter simulyasiyaları, virtual realıq və onlayn platformalar kimi təhsil vasitələrindən kifayət qədər istifadə edə bilmirlər. Bu vasitələrin kurikulumuna daxil edilməsi aktiv öyrənmə, öz-özünə öyrədilmə və daha geniş spektrli təhsil resurslarına çıxışı təşviq edər.

Mühəndislik təlimində didaktik dizaynın səmərəliliyinin son ölçüsü tələbənin arzuolunan nəticələrinə nail olmaqdır. Tələbə performansının və müvəffəqiyyət dərəcələrinin qiymətləndirilməsi təlim proqramının güclü və zəif tərəfləri haqqında məlumat verir.

Yaxşı hazırlanmış mühəndislik təlimi proqramı tələbələri hərbi mühəndislik rollarında dərhal tətbiq oluna bilən praktik bacarıqlarla təchiz edir. Bu bacarıqlara problemlərin həlli, tənqidi düşünmə, komanda işi və layihənin idarə edilməsi daxildir ki, bunların hamısı hərbi kontekstdə uğur üçün çox vacibdir [4, s.176].

Hərbi institutlar, güc strukturları, mülki və hərbi təşkilatlar və müdafiə sənayesi qurumları ilə güclü əlaqələrə malikdir, bu da mühəndislik məzunları üçün işə yerləşdirmə ehtimalını artırır. Hərbi sektorda ixtisaslı mühəndislərə tələbat bu məzunların məşğulluq perspektivlərini daha da artırır.

Hərbi mühəndisliyin praktiki təbiətinə baxmayaraq, bəzi təlim proqramları tələbələri

real sənaye təcrübələrinə lazımi dərəcədə məruz qoymaya bilər. Sənaye tərəfdaşları, təcrübələr və sənaye ilə əlaqəli layihələrlə əməkdaşlıq bu boşluğu aradan qaldıra bilər və tələbələrin hərbi sektorda mühəndislik peşəsinin tələblərinə cavab verməyə hazır olmasını təmin edə bilər.

Hərbi mühəndislik təkcə texniki səriştə deyil, həm də güclü şəxsiyyətlərə və liderlik bacarıqları tələb edir. Bəzi təlim proqramları ünsiyyət, uyğunlaşma və etik qərarların qəbulu kimi yumşaq bacarıqların inkişafını nəzərdən qaçıra bilər. Bu bacarıqların kurikulumuna inteqrasiyası tələbələrini hərbi mühəndislik karyeralarında qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərə daha yaxşı hazırlayacaq.

Hərbi institutlarda mühəndislik hazırlığında didaktik dizaynın vəziyyətini artırmaq üçün davamlı təkmilləşdirmə və uyğunlaşma mədəniyyəti çox vacibdir. Mühəndisliyin dinamik təbiəti və hərbi sektorun inkişaf edən ehtiyacları təlim proqramlarının müntəzəm olaraq qiymətləndirilməsini və təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Hərbi institutlar kurikulumun uyğunluğunu və sənaye tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün onun nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsi üçün sistemə proses yaratmalıdırlar. Bu icmalda yeni yaranan texnologiyalar, sənayenin ən yaxşı təcrübələri və inkişaf edən hərbi tələblər nəzərə alınmalıdır. Fakültə üzvlərinin, sənaye mütəxəssislərinin və hərbi ekspertlərin bu prosesə cəlb edilməsi dəyərli fikirlər və perspektivlər təmin edə bilər.

Təlimin və pedaqoji yanaşmaların keyfiyyətini artırmaq üçün fakültənin inkişafı proqramlarına sərmayə qoymaq vacibdir. Hərbi institutlar professor-müəllim heyətinə innovativ tədris metodlarına, inkişaf etməkdə olan texnologiyaların inteqrasiyasına və fənlərə əməkdaşlığın təşviqinə yönəlmiş seminarlarda, konfranslarda və təlim sessiyalarında iştirak etmək imkanlarını təmin etməlidir. Fakültənin inkişafına qoyulan bu investisiya müəllimlərə yüksək keyfiyyətli təhsil verməyə və mühəndislik sahəsində irəliləyişlərlə ayaqlaşmağa imkan verəcək.

Hərbi institutlar sənaye və tədqiqat institutları ilə güclü tərəfdaşlıq qurmalıdırlar. Əməkdaşlıq tələbələrə tədqiqat layihələrində, təcrübədə və birgə təşəbbüslərdə iştirak etmək imkanları təklif edə bilər. Bu cür tərəfdaşlıqlar tələblərə qabaqcıl texnologiyalar, real dünya mühən-

disliyi problemləri və sənaye təcrübələri ilə tanış olmaq imkanı verir, akademiya ilə sənaye arasında körpü yaradır [1, s. 89].

Tələbələr, məzunlar və sənaye tərəfdaşlarından müntəzəm rəylər mühəndislik üzrə təlim proqramında təkmilləşmə sahələrini müəyyən etmək üçün çox vacibdir. Sorğular, fokus qrupları və məzunların cəlb edilməsi proqramları kimi əks əlaqə mexanizmlərinin həyata keçirilməsi proqramın effektivliyinin davamlı qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bu rəy kurikulumun yenilənməsi, pedaqoji yanaşmalar və sənaye ilə bağlı bacarıqların inkişafı haqqında məlumat verə bilər.

Hərbi institutlar texnoloji tərəqqiləri qəbul etməli və mühəndislik təhsilini artırmaq üçün onlardan istifadə etməlidirlər. Virtual realıq, artırılmış realıq, onlayn təlim platformaları və uzaqdan laboratoriyaların inteqrasiyası öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir, müstəqil öyrənməni asanlaşdırır və geniş çeşidli təhsil resurslarına çıxışı təmin edə bilər. Bundan əlavə, məlumat analitikasından və süni intellektdən istifadə tələbənir irəliləyişini izləməyə, öyrənmə təcrübələrini fərdiləşdirməyə və əlavə dəstəyin tələb olunmasına biləcəyi sahələri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi, bu sahədə təhsil alan tələbələrin mühəndislik və hərbi bacarıqlarını artırmaq üçün əhəmiyyətli bir prosesdir.

Mühəndislik və hərbi təlim birgə tələbələrə, hərbi mühəndislik fənn və sənətinin mütəxəssisi olmaq üçün təcrübə və biliklər verməlidir. Hərbi institutlarda təhsil alan tələbələr mühəndis hazırlığı üzrə xüsusişdirilmiş auditoriya siniflərində, təlim mərkəzlərində, laboratoriyalarda və digər müasir mühəndislik texnologiyaları kimi müxtəlif sahələrdə təlim alırlar. Bu təhsil, onlara hərbi sahədə peşəkar kimi işləmək üçün lazım olan bacarıqları və bilikləri verməlidir.

Didaktik layihələndirilmə, bir müəllim və fənn müəllim komissiyasının tələbələrə təhsil məzmununu təqdim etmək üçün istifadə etdiyi metodik planın hazırlanması prosesidir. Hərbi institutlarında da bu prosesin özünəməxsus tələbləri var. Mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi, müasir təhsil standartlarına uyğun olmalıdır və hərbi sahədə işləmək üçün ən yaxşı hazırlığı təmin etməlidir.

Bununla birlikdə, hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi prosesində müxtəlif zərurətlə üzləşilə bilər. Ən əsası, hərbi mühəndisliyin dinamikası və yenilikləri sürətlə dəyişir. Bu, müəllim və tədrisçilərin təlim prosesini yeniləmələrini tələb edir. Hərbi texnologiyaların inkişafı və yeni təlim metodlarının əldə edilməsi, didaktik layihələrin düzəlişini və yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Digər bir məsələ isə, hərbi mühəndisliyin təcrübəyə əsaslanan bir sahə olmasıdır. Təcrübə əsasında işləyən hərbi mühəndislik, təlimin praktiki hissəsinə daha çox önəm verməlidir. Bu, laboratoriya işləri, sahə təlimləri və hərbi təlimlər formasında ifadə oluna bilər. Didaktik layihələr təcrübə əsaslı təlimləri dəstəkləməlidir və tələbələrin hərbi mühəndisliklə bağlı praktiki biliklərini inkişaf etdirmələrinə imkan verməlidir [5, s. 98].

Hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi vəzifəsini yerinə yetirmək üçün birbaşa müəllimlər, tədrisçilər, hərbi təlim mütəxəssisləri və digər təlimatçılarla birgə çalışmağa ehtiyac var. Müəllimlər və tədrisçilər aktual mühəndislik prinsiplərini və metodlarını ən yaxşı şəkildə təlim edə bilmək üçün müasir mühəndislik texnologiyaları və yeniliklərə hər zaman diqqət yetirməlidirlər.

Hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi prosesinin effektiv olması üçün tələbələrin fərdi təhsil hazırlığı da vacibdir. Tələbələr, öz hədəfləri və maraqlarına uyğun olaraq fərdi təlim planı tərtib edə bilməlidirlər. Buna görə də, hərbi institutların tələbələrə fərdi təhsil imkanları təqdim etməsi, onların peşəkar inkişafını təmin etməsi və layihələndirilməsi prosesində aktiv iştirakını təşviq etməsi vacibdir (7).

Beləliklə, müasir hərbi peşə təhsili sistemində mövcud problemlər, ilk növbədə, müasir beynəlxalq mühəndis hazırlığı sistemindən, fundamental elm və tikinti texnologiyalarının nailiyyətlərindən təcrid olunma, müasir tədris-material bazasının və innovativ təhsil texnologiyalarının əlçatan olmaması ilə əlaqədardır. Mühəndislərin hərbi peşə hazırlığının mövcud sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Ümumi olaraq, hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi pro-

sesi, hərbi sahədə peşəkarlıq və mühəndislik biliklərinin artırılması məqsədilə əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu prosesin effektiv olması üçün yeniliklərə diqqət yetirmək, təcrübəyə əsaslanan təlimlərə önəm vermək, müəllimlər və tədrisçilər arasında əməkdaşlığı gücləndirmək və tələbələrə fərdi təhsil imkanları təqdim etmək vacibdir. Bu yollarla, hərbi institutlar daha yaxşı mühəndislər yetişdirmək üçün uyğun bir mühit yarada bilər.

Təhlil əsasında hərbi institutlarda mühəndis hazırlığının didaktik dizaynını təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı tövsiyələr verilir:

a. Tələbələrin fəallığını və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün problem əsaslı öyrənmə kimi aktiv öyrənmə strategiyalarını daxil etmək;

b. Cari sənaye meylləri ilə uyğunlaşmaq və hərbi mühəndislik əməliyyatlarında aktuallığı təmin etmək üçün tədris planını yeniləmək;

c. Tələbələrə xüsusi mühəndislik sahələrində ixtisaslaşmaları üçün daha çox çeviklik təmin edin, onlara müvafiq sahələrdə təcrübə inkişaf etdirməyə imkan vermək;

d. Sahə təlimi ssenarilərinin mürəkkəbliyini və reallığını artırmaq və qabaqcıl simulyasiya texnologiyalarını daxil etməklə praktiki məşğələlərin inteqrasiyasını gücləndirmək;

e. Praktiki məşğələlərə lazımi diqqət və dəstəyin göstərilməsini təmin etmək üçün adekvat resurslar və vaxt ayırmaq [2, s. 145].

Hərbi institutda mühəndis hazırlığının didaktik dizaynının təhlili təlim metodlarında, kurikulum strukturunda, praktiki məşğələlərin inteqrasiyasında həm güclü, həm də zəif tərəflərini aşkar edir. Təvsiyə olunan təkmilləşdirmələri həyata keçirməklə institut mühəndis hazırlığının effektivliyini artırma, məzunların hərbi əməliyyatlar zamanı qarşılaşa biləcəkləri çətinliklərə yaxşı hazırlaşmasını təmin edə bilər.

Hərbi institutda mühəndis hazırlığında didaktik dizaynın vəziyyətinin təhlili mövcud yanaşmanın həm güclü, həm də zəif tərəflərini ortaya qoyur. Əsas mühəndislik konsepsiyalarına, praktiki təlimlərə və hərbi tətbiqlərə diqqət təqdirəlayiq olsa da, fənlərarası təlim, inkişaf etməkdə olan texnologiyaların inteqrasiyası, pedaqoji yanaşmalar, sənaye təcrübələrinə məruz qalma və bacarıqların inkişafı kimi sahələrdə təkmilləşdirmə üçün yerlər var. Bu zəif cəhətləri

aradan qaldırmaqla hərbi institutlar öz mühəndislik hazırlığı proqramlarının səmərəliliyini artırma, məzunların hərbi sektorda mürəkkəb mühəndislik problemlərinin öhdəsindən gəlməyə yaxşı hazır olmasını təmin edə bilirlər.

Problemin aktuallığı. Hərbi institutda mühəndis hazırlığının didaktik dizaynının təhlili təlim mükəmməlliyinə, əməliyyat hazırlığına, inkişaf edən problemlərə uyğunlaşmaya, resursların optimallaşdırılmasına, peşəkar inkişafa, əməkdaşlıq və davamlı təkmilləşdirməyə nail olmaq üçün mühümdür. O, müasir hərbi əməliyyatların tələblərinə cavab verə bilən yüksək ixtisaslı hərbi mühəndislərin yetişdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu da dissertasiya işinin mövzunu daha da aktuallaşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. Hərbi institutlarda mühəndis hazırlığı müdafiə sektorunda üzləşdiyi

müxtəlif mühəndislik problemlərinə kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Bu təlim proqramlarının didaktik dizaynı biliklərin ötürülməsinin səmərəliliyinə, bacarıqların inkişafına və hərbi mühəndislərin ümumi səriştəsinə təsir göstərir. Bu tədqiqatın məqsədi tədqiqatın elmi yeniliyinə və sahəyə potensial töhfələrinə diqqət yetirərək, hərbi institutlar daxilində mühəndis hazırlığında didaktik dizaynın mövcud vəziyyətini araşdırmaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemin məzmunu, orada yer alan fikirlər, əsas elmi ideyalar və tədqiqatın nəticələri hərbi ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat, magistratura pilləsində təhsil alan tələbələr, doktorantlar və hərbi institutun müəllimləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Иванов В.Г., Хусаинова Г.Р. Особенности развития творческих способностей студентов - будущих менеджеров // Вестник Казанского тнхнол. ун-та. 2010 №6 С.293-294.
2. Куприянычева Н.И., Куприянычева Э.Б. Некоторые аспекты активного обучения в условиях технического вуза // Вестник Казанского тнхнол. ун-та. 2012 №10 С.404.
3. Морозов, А.В. Креативная педагогика и психология. Учебное пособие. / А.В. Морозов, Д.В. Чернилевский - М., 2004.
4. Левина, М.М.. Технологии профессионального педагогического образования. Учебное пособие. / М.М. Левина. -М., 2001.
5. Профессор кафедры ГиСЭД доктор исторических наук, полковник Никонов И.И. / Курс лекций «Креативная педагогика и психология» // Учебное пособие. - Военная академия войск РХБ защиты и инженерных войск имени Маршала Советского Союза С.К.Тимошенко., 2010.
6. <https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/>
7. http://www.jodrm.eu/issues/Volume10_issue2/02_military%20ethics%20Heydar%20Piriyev_AZE.pdf

E-mail: amilodas@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. F.B. Sadıqov*
ped. ü.fəls.dok., dos. V.P. Bəşi rov

Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2023.

UOT 37.0

Elvin Səfər oğlu Səmədov

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı,
Lerik rayon Piran kənd tam orta məktəbinin direktoru
<https://orcid.org/0009-0003-9902-4749>

MÜASİR TƏHSİL VƏ ƏMƏK BAZARINDA BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏR ÜÇBUCAĞININ ƏHƏMİYYƏTİ

Эльвин Сафар оглы Самедов

докторант по программе доктора философии Института Языкознания имени Насими Национальной
Академии Наук Азербайджана,
директор полной средней школы села Пиран Лерикского района

ЗНАЧИМОСТЬ ТРЕУГОЛЬНИКА ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ И НА РЫНКЕ ТРУДА

Elvin Safar Samadov

doctorial student in the program of doctor of philosophy
at the Institute of Linguistics named Nasimi of Azerbaijan National Academy of Sciences,
director of the Piran village middle school of Lerik district

THE IMPORTANCE OF THE TRIANGLE OF KNOWLEDGE, SKILLS AND HABITS IN TODAY'S EDUCATION AND LABOR MARKET

Xülasə. Məqalədə bilik, bacarıq və vərdişlər haqqında məlumat verilmiş, bu üçlüyün ilkin dövrlərdən günümüzdə qədər olan vaxt ərzində təhsildə, ümumən insanların həyatındakı əhəmiyyətindən söhbət açılmış, həmçinin müasir təhsil və əmək bazarındakı rolu haqqında danışılmışdır. Bununla yanaşı bilik, bacarıq və vərdişlərin daşdığı anlayışlar izah edilmiş, fərdin qabiliyyət və təcrübəsində rolu haqqında məlumat çatdırılmışdır.

Açar sözlər: əmək bazarı, bilik, bacarıq, vərdişlər, tanışlıq, tədris prosesi, müasir təhsil, tədqiqat və təqdimat bacarığı

Резюме. В статье представлена информация о знаниях, умениях и навыках, а также обсуждается важность этих трех элементов в образовании и жизни людей в целом с древнейших времен до наших дней. Также речь шла о современном образовании и его роли на рынке труда. В то же время объяснялись понятия знаний, умений и навыков, а также предоставлялась информация о роли индивидуальных способностей и опыта.

Ключевые слова: рынок труда, знание, умение, навыки, знакомство, учебный процесс, современное образование, исследовательские и презентационные навыки

Summary. The article provides information about knowledge, skills and habits and discusses the importance of these three elements in education and human life in general from the beginning to the present day. It also explains the concepts of knowledge, skills, and habits, shedding light on the role of individual abilities and experiences.

Key words: Labor market, knowledge, skills, habits, acknowledgement, learning process, modern education, research and presentation skills

İnsan cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin dövrlərdən üzü bəri bilik, bacarıq və vərdişlər insanın inkişafının təməl prinsipləri olmuş və bu üçlük daima insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsindən dövrümüzə qədər əsas rola malik olmuşdur. İbtidai insan özünün ilkin bəsit şüuru

vasitəsi ilə təbiəti dərk etməyə başladığı zaman onun müşahidə etmək xüsusiyyəti genişləndikcə ətrafında olan hadisələrlə ünsiyyəti hesabına məlumatlar – biliklər əldə etməyə başlamışdır. Getdikcə mürəkkəbləşən həyat tərzini və inkişaf tələbatına görə bu biliklərdən istifadə edərək müəyyən bacarıqlara yiyələnmiş və özünün həyat tərzinin daha münasib olması üçün bunlardan yararlanmışdır. Lakin məlumdur ki, həyatın tələbi sağ qalmaq üçün insandan əldə etdikləri biliklərdən davamlı olaraq istifadə etməyi istəyir.

Artıq bu tələbin getdikcə artması insanın əldə etdiyi bacarıqları vərdiş halına gətirməsini tələb etmişdir. Hər hansı bir bacarığın vərdiş halına gətirilməsinin bir üstün cəhəti də odur ki, vərdiş olan bir işi icra etmək ona öyrəşildiyi üçün daha rahat olur və xüsusən, həyat şəraitində, gündəlik nizamda nədənsə faydalanmaq üçün vərdişlər insanı əldə etmək istədiyi nəticəyə daha rahat və səmərəli çatdırır. Bundan əlavə, vərdişlərin sayəsində böyük təcrübələr əldə edilir. Təcrübə isə əmək bazarında yüksək nəticə əldə etmək üçün ən önəmli bir məsələdir. “Müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra eyni işi onu başladığınız zamana nisbətən çox daha yaxşı bacararsınız. Təcrübə mükəmməlliyə aparır sözü də bunu ifadə edir.” [5, s. 38].

Mövzunu daha dəqiq izah etmək üçün, ilk olaraq, ayrılıqda bu üç anlayışın daşdığı mənanı bilmək önəmlidir. İlk olaraq, biliyin daşdığı anlayışa nəzər yetirək; bilik anlayışı müxtəlif cür və mürəkkəb formada anlaşıla bilər. Ona görə də məqalədə əvvəlcə biliyin ilkin sadə anlayışını öyrənmək daha münasib olar. Bilik anlayışı, ilk olaraq, hər hansı obyekt, təbiət hadisəsi və digər proseslər haqqında ilkin məlumat toplusu kimi anlaşıla bilər.

Mürəkkəb formada isə bunu tədqiqatların, analizlərin, praktik-laborator işlərin nəticəsinin yekunu olaraq əldə olunan məlumat toplusu kimi də anlamaq olar. Biliyi birinci halda təsviri-tanışlıq bilik, ikinci halda isə təcrübi-nəticə bilik kimi də adlandırmaq mümkündür. Əldə olunan biliklər növbəti addımlarda daha artığını öyrənmək üçün bizə kömək etmiş olur. “Düşünmə tərzini və biliklər nəyi necə öyrənməyimizə təsir edir.” [2, s. 158].

İkinci olaraq, bacarıqların nə anlam verdiyinə diqqət edək; bacarıqlar isə artıq hər iki hal-

da əldə edilən biliklər sayəsində onlardan yararlanaraq işi icra etmək və əsas da bununla bərabər, prosesi inkişaf etdirmək xüsusiyyətinə sahib olmaq imkanı yaratmış olur.

Üçüncü olaraq isə vərdişlərin daşdığı anlayışa nəzər yetirək; bilik və bacarıqlardan daha səmərəli, zamana qənaət formasında istifadə edilməsində vərdişlər ön plana çıxır. Vərdişləri birbaşa olaraq yaddaşla – hafizə ilə əlaqələndirmək daha uyğun olar. Çünki hər hansı bir işin icrasını vərdiş halına salmaq üçün əsas olaraq onu yaddaşa daha yaxşı yazmaq lazımdır. İş vərdiş halına salmağın əsas yolu da onu mütəmadi olaraq təkrar və davamlı şəkildə icra etməkdən asılıdır.

Ümumiyyətlə, bu üçlüyün ilk addımı “*tanışlıq*” mərhələsi hesab olunmalıdır. Çünki hər hansı bir bilik probleminin qoyuluşu belə həmin bilik məlumatı ilə tanışlıqdan başlayır. Bu tanışlıq düşünülmüş, yəni tələbatdan və ya *spontan* tanışlıq olaraq baş verə bilər.

Təhsildə isə bu üçlüyün çox önəmi vardır. Belə ki, tədris materialının, dərslərin öyrənilməsi birbaşa bu mərhələlərdən keçir. İstənilən bir materialı öyrənmək üçün, ilk olaraq, onunla tanış olmalı, sonra tanışlıq üzərindən bilik əldə etməli, öyrənilən biliyi həyata tətbiq etmək üçün mütləq bacarıqlara yiyələnəli və bu bacarıqlardan həyat fəaliyyəti zamanı daha səmərəli yararlanmaq üçün vərdiş halına çevrilməlidir.

Şagirdlər üçün bu üçlüyün aşağı və yuxarı yaş qruplarında fərqli olaraq tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğun olar. Məlum məsələdir ki, tədris materialının mənimsənilməsi və tədris prosesi ağır, eləcə də zəhmət tələb edən bir prosesdir. Buna görə də onunla məşğul olmaq, mənimsəmək heç də asan bir iş deyil. Prosesi düzgün qurmayanda cansıxıcı və mənimsənilməsi çox çətin olur ki, bu da qarşı tərəfi öyrənməkdən çəkindirəcək, hətta qorxudub uzaqlaşdıracaqdır.

Bunların baş verməməsi üçün bu məsələyə daha həssas və qarşı tərəfə maksimum sadə, rahat və cansıxıcı olmayan bir mühit şəraitində əyləncəli, praktiki yollar tətbiq etməklə, əyani vəsaitlərdən istifadə edərək, ciddi nizam-intizam, tələbkarlıq, həmçinin lazımi mühit yaradaraq ötürmək lazımdır. “İnadlı əmək və onun vasitəsilə qazanılmış intellektual bacarıq və vərdişlər olmadan nə təlimdə müvəffəqiyyət əldə etmək olar, nə də əməyə psixoloji və əməli hazırlığa nail olmaq olar.” [3, s. 366-367].

Bunun üçün uzun illər lazım gəlir ki, bu illəri ardıcıl və səmərəli olaraq keçirməkdən ötrü mütləq şəkildə düzgün və lazımı formada bacarıqlar mənimsənilməli və prosesi davamlı, faydalı şəkildə qurmaq üçün şagirdlər vərdişlərə sahibləndirilməlidir. Əgər bunlar düzgün qurulmazsa, şagirdin müvəffəqiyyət əldə etməsi mümkün olmayacaqdır. Misal üçün, bilik əldə etmək vərdişinə sahib olmayan bir şagird heç vaxt materialı səmərəli olaraq mənimsəyə bilməyəcəkdir. Çünki materialları mənimsəmək üçün onda müəyyən bir öyrənmək vərdişi olmalıdır ki, o bu vərdişin sayəsində tədris materialını səmərəli olaraq əldə edə bilsin. Bu vərdişə sahib olmayan şagird hər yeni materialın mənimsənilməsində müəyyən bir çətinliklə üzləşəcəkdir.

Xüsusən də tədrisin ardıcılığı pozularsa və əlaqələndirmə vərdişi, gündəlik olaraq məşğul olmaq vərdişi olmazsa, hər növbəti material ona yeni bir həllolunmaz çətinlik kimi görünəcəkdir. Eləcə də şagirdlərə fəaliyyətlərini müstəqil icra etmək bacarıqları davamlı olaraq aşılmalıdır. Çünki bu, müasir əmək bazarının tələblərindəndir. Belə bacarıqlara sahib olmaq vacib bir məsələdir ki, bu da müasir təhsilin özəyini təşkil edən tədqiqat və təqdimat bacarığının şagirdə formalaşmasına kömək etmiş olacaqdır.

Bu sadalananlara əsasən, onların yaş dövrləri də nəzərə alınaraq, uyğun formada tədris materiallarını şagirdlərə ötürmək lazımdır. Belə ki, kiçik yaş dövrlərində ətrafla ilkin primitiv tanışlıq və bilik bazasının azlığı, eləcə də öyrənmə potensialının kifayət qədər olmaması onlarla işin fərqli və mümkün qədər fərdi qurulmasını tələb edir. Aşağı yaş şagirdlərə biliklərlə ilkin tanışlığın daha çox praktik-əyləncəli yollarla öyrədilməsi məqsədmüvafiq olardı. Çünki bu yaş qrupunda şagirdlər biliyin əldə edilməsinin tanışlıq mərhələsində olurlar. Bunun üçün də, onlara materialı daha çox əyləncə, oyun formasında təşkil edərək biliyi ötürmək faydalı olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün yaş qruplarında, xüsusən aşağı yaş qruplarında şagirdlərin fərdi xarakteri mütləq nəzərə alınmalı və bu istiqamətdə onlarla davranaraq bilikləri aşılamaq lazımdır. Yuxarı yaş qruplarında tədris materiallarının çoxluğu, mürəkkəbliyi və digər səbəblər buna tam olaraq münasib olmasa da, aşağı yaş qruplarında bu istiqamətdə müxtəlif işlər görmək üçün potensial imkan nisbətən

daha çoxdur. Ona görə də aşağı yaş qruplarında təhsilalanlara bilik, bacarıq və vərdişlərin bu yolla mənimsənilməsi onların gələcək yaş dövrlərində də buna vərdişlənərək öz yaş qruplarında tədris materiallarını öyrənmələrində faydalılığını artırmış olacaq. Bu da vərdiş xüsusiyyətlərinə sahiblənən şagird üçün məktəb həyatının növbəti mərhələlərinin rahat, səmərəli olmasına kömək edəcəkdir.

Nəzəri biliklərin istənilən yaş qruplarında bacarıqlara çevrilməsi praktiki olaraq icra edilərsə, bu, həmin nəzəri biliyin və bacarığın daha möhkəm olmasına şərait yaratmış olur. Bu cür əldə edilmiş bilik və bacarıqlar vərdişlərə çevrildikdən sonra praktikaya tətbiq edilməsi ehtiyacı yarandıqda şagird üçün daha önəmli əhəmiyyət daşıyır. Çünki istənilən bir işin icrasında səmərəli nəticə əldə edilməsi üçün güclü vərdişlərin olması önəmlidir.

Baxmayaraq ki, bəzən müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı bilik, bacarıq və vərdişlər üçlüyünün lazımlılığına ehtiyacın olmadığı vurğulanır, lakin fikrimizcə, hər bir tədris fənninin daha yaxşı mənimsənilməsi zamanı bunların hər birinin tətbiqi çox vacibdir. Misal üçün, ədəbiyyat, yaxud tarix dərslərində materialla tanışlıq və onun bilik olaraq şagirdə ötürülməsi ilə məsələ bitmiş olmur. Bu zaman şagird materialı bilik olaraq əldə etdikdən sonra materialdan yararlanmaq üçün mütləq şəkildə özünün tarix fənni üzərindən müqayisə və təhlil etmə bacarıqlarından istifadə edərək materialdan daha yaxşı faydalana bilər. Həmçinin şagirdin təhlil etmə, analitik düşüncə və müqayisə etmə vərdişlərinin güclü olması materialı daha səmərəli mənimsəmək üçün ona kömək etmiş olacaq.

Sözsüz ki, müasir təhsilin hədəfi olan əmək bazarına səriştəli insan yetişdirmək vəzifəsi əsas olaraq şagirdlərdə güclü tədqiqat və təqdimat bacarıqlarının olmasını tələb edir və bu da müasir təhsildə tədris materialının təkə bilik olaraq mənimsənilməsi ilə kifayətlənməyib, materialın analitik olaraq tətbiqini istəyir. Bunun üçün şagirdlərə hər bir fənnin müstəqil şəkildə tədqiqat və təqdimat formasında icrasının öyrədilməsi və bu istiqamətdə onları alışıdırmaq vacib şərtlərdəndir. Artıq bəllidir ki, müasir əmək bazarı insanın məhz bu xüsusiyyətlərə sahib olmasını tələb edir ki, bu da rəqabətli bazar iqtisadiyyatı ilə bağlıdır. Bunun üçün hər bir şagirdin

gələcək rəqabətə hazır olmasından ötrü bilik, bacarıq və vərdislərinin yüksək olması əsas şərt-dir. İstehsalata lazım olan önəmli məsələ bu üçlüyə işçinin daha yüksək hazır olmasıdır. Bu üçlüyə düzgün sahib olmağın sifarişi məhz müasir əmək bazarından gəlir ki, müasir təhsilin qarşısında duran əsas məsələ də bu tələbi ödəyə bilən vətəndaş hazırlamaqdır.

Mövzu ilə əlaqəli olaraq bacarıq və vərdislərlə bağlı bir məsələni də qeyd edərək onun şagirdlərin bir vətəndaş olaraq yetişməsində vacib əhəmiyyətini təhsil üçün bildirmək istərdik. Belə ki, davranışla bağlı məsələlərdə müsbət xarakterli işlərin davamlı olaraq şagirdlərə təlqin edilməsi onların bu xüsusiyyətləri bacarıq və vərdislərə çevirməsi gələcəkdə bir vətəndaş olaraq yetişmələrində rolu çox önəmlidir. “Bacarıq və vərdislərin zəruriliyi mənəvi keyfiyyətlərin, o cümlədən əxlaqla və əməklə əlaqədar olan keyfiyyətlərin möhkəm mənimsənilməsində daha qabarıq müşahidə olunur” [4, s. 141].

Yuxarı sinif şagirdləri artıq bilik, bacarıq və vərdisləri özləri üçün qruplaşdıraraq rəşional düşüncə ilə müasir əmək bazarına addımlamalıdır. İndiki dövr üçün bu cür istiqamətlənmək daha vacib və münasib bir yoldur. Çünki əmək bazarına daxil olmaq üçün mütləq qabiliyyətin, bacarığın daha güclü olduğu istiqamətdə istiqamətlənmək fərd üçün uğurlu olmaq potensialını artırmış olur. Bu baxımdan da bilik, bacarıq və vərdislərdən zamanında düzgün istifadə etmək çox vacib məsələdir. Şagirdlərin müxtəlif yaş qruplarında valideyn və müəllimlərin köməyi ilə sahib olduqları qabiliyyətlərini kəşf etmək və bu istiqamətdə onların inkişaf etməsinə dəstək olmaq onların gələcək həyatının uğurlu olmasına münbit zəmin yaratmış olacaqdır. “Bilik, bacarıq və vərdislər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Uşaq müvafiq fəaliyyət sahəsi üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyə-

lənməyibsə, notda yazmağı, çertyoj çəkməyi, rəsm etməyi və s. öyrənməyibsə, onun musiqi, texniki və rəsm qabiliyyətləri yaxşı inkişaf edə bilməz.” [1, s. 423].

Qeyd etmək istərdik ki, bilik, bacarıq və vərdislər insan həyatının inkişaf etməsi və onun fərd olaraq cəmiyyətdə həm mənəvi, həm təhsil, həm də digər istiqamətlərdə mövqeyini tutmasında mühüm rola malikdir. Bu üçlük insanın cəmiyyətdə formalaşması üçün ilkin dövrlərdən başlayaraq günümüzdə qədər əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. Fərdin cəmiyyətdə mövqeyini gücləndirməsi üçün bu üçlüyə sahib olması onun inkişaf etməsinə gətirib çıxarmış olur. Eləcə də təhsil prosesin mənimsənilməsində bilik, bacarıq və vərdislər mühüm yer tutur. Belə demək yerinə düşər ki, təhsilin mənimsənilməsinə təşkil edir.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sisteminin birbaşa olaraq ilkin vəzifələrindən biri olan şagirdin əmək bazarına hazırladılması məsələsi bu mövzunu aktual edir. Xüsusən də, bilik, bacarıq və vərdislərin fərdin əmək bazarına, eləcə də təhsildəki uğurlu olmasında önəmli yer tutması qeyd edilən mövzunu cəmiyyət üçün aktual bir məsələ olduğunu özündə əks etdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzu əmək bazarı və təhsillə təhlil edilərək izah edilmiş və onun müəyyən vasitələrlə ifadəsi hər iki tərəflə müqayisə edilərək məqalədə qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə, mövzunun əsasını təşkil edən bilik, bacarıq və vərdislər üçlüsü insan cəmiyyətinin ilkin mərhələlərindən bəri əhəmiyyəti, rolu ətraflı olaraq əks edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təhsil zamanı, həmçinin, hətta əmək fəaliyyətində belə bu üçlükdən istifadə mexanizmi təhlil edilərək əməyin, təhsilin daha səmərəli və faydalı olmasında yararlanmaq mümkündür. Həmçinin mənəvi cəhətdən müsbət xarakterə yiyələnəyən bu mövzuda qeyd edilən üçlüyün əhəmiyyətindən faydalanmaq mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat:

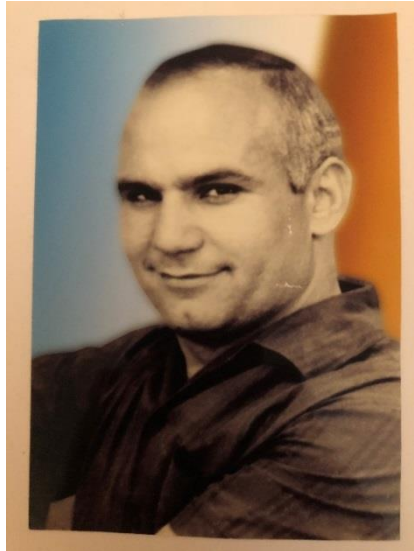
1. Bayramov Ə. S; Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP. - 2009, 620 s.
2. Əhmədov H.H. Zeynalova N.E. Pedaqogika. -Bakı: Elm və təhsil. -2021, 544 s.
3. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. – Bakı: Nasir.-2011, 496 s.
4. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası. - Bakı: Əlfəvül. -2006, 394s.
5. Məmmədova S. Oxumağı necə sevdilərək. - Bakı, “Elm və Təhsil”-2019, 104 s.

E-mail: esmes_tx@list.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., dos. R.A. Heydərov*
filol.ü.fəls.dok., R.Ə. Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2023

**NƏSİLLƏRƏ NÜMUNƏ
ПРИМЕР ДЛЯ ПОКОЛЕНИЙ
EXAMPLE FOR GENERATIONS**

UOT 37.0

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
<https://orcid.org/0000-0002-9210-7141>

BÖYÜK HÖRMƏT VƏ MƏHƏBBƏTLƏ YAD EDİLƏN İNSAN

Акиф Нурага оглу Аббасов
*доктор педагогических наук, профессор, Заслуженный учитель
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики*

**ЧЕЛОВЕК, КОТОРОГО ВСПОМИНАЮТ С БОЛЬШИМ УВАЖЕНИЕМ
И ЛЮБОВЬЮ**

Akif Nuragha Abbasov
*doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

THE PERSON IS REMEMBERED WITH GREAT RESPECT AND LOVE

Xülasə. Kamal Miriş oğlu Xəlilov Azərbaycan Dillər İnstitutunun müəllimi idi. İngilis dilini tədris edirdi. İngilis dilindən başqa rus və ərəb dillərini də yaxşı bilirdi. Ərəb ölkələrində - Misir və Suriyada o zamanlı sovet mütəxəssisləri və ərəblər arasındakı işgüzar danışıqları tərcümə edirdi. İlk əvvəllər ingilis dili, sonradan ərəb dili üzrə tərcüməçi kimi xarici ölkəyə ezam olunmuşdu. Kamal Xəlilov Azərbaycan Dillər İnstitutunun tələbələrini sevimli idi. Dərslərini yüksək səviyyədə keçir, pedaqoji əməkdaşlığa diqqət yetirir, müəllim-tələbə münasibətlərini tələb olunan səviyyədə qururdu. K.M. Xəlilov vaxtsız – 54 yaşında dünyasını dəyişdi. O, daim hörmət və məhəbbətlə yad edilir.

Məqalə Kamal Xəlilovun müəllimlik və tərcüməçilik fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *tərcüməçi, müəllim, müəllim-tələbə münasibətləri, pedaqoji əməkdaşlıq, işgüzar danışıqlar*

Резюме. Кямал Мириш оглы Халилов был преподавателем Азербайджанского Института Языков. Он преподавал английский язык. Помимо английского, он также хорошо знал русский и арабский языки. В арабских странах - Египте и Сирии он переводил деловые переговоры между советскими специалистами и арабами. Вначале его отправили за рубеж в качестве переводчика английского, а затем и арабского языков. Кямал Халилов был любимцем студентов Азербайджанского Института Языков. Он проводил занятия на высоком уровне, уделяя большое внимание педагогическому сотрудничеству и налаживанию отношений между преподавателями и студентами на должном уровне. К.М. Халилов ушел из жизни преждевременно - в возрасте 54 лет. Его всегда вспоминают с уважением и любовью.

Статья посвящена педагогической и переводческой деятельности Кемала Халилова.

Ключевые слова: переводчик, преподаватель, отношения «преподаватель-студент», педагогическое сотрудничество, деловые переговоры

Summary. Kamal Mirish Khalilov was a teacher at the Azerbaijan Institute of Languages. He taught English. In addition to English, he also knew Russian and Arabic well. In Arab countries - Egypt and Syria, he translated business negotiations between Soviet specialists and Arabs. First, he was sent to foreign country as an interpreter for English, and then for Arabic. Kamal Khalilov was the favorite of the students of the Azerbaijan Institute of Languages. He held classes at a high level, paid attention to pedagogical cooperation, established relations between the teacher and students at the proper level. K.M. Khalilov passed away prematurely - at the age of 54. He is always remembered with respect and love.

The article is devoted to the pedagogical and translation activities of Kemal Khalilov.

Key words: translator, teacher, teacher-student relationship, pedagogical cooperation, business negotiations.

Allah taala saf əxlaqa, mənəvi kamilliyə, xeyirxah əməllərə malik insanlara uzun ömür versəydi, dünya cənnətə dönərdi, bəşəriyyət stressdən, gərginlikdən, mərdimazarlıqdan, məhrumiyətlərdən yaxa qurtarardı. Amma nə etmək olar? Hərənin öz taleyi, öz ömür payı var. Kamal Xəlilov kimi.

Kamal vur-tut 54 il yaşadı. 1942-ci ildə Əli Bayramlı (hazırda Şirvan) şəhərində doğuldu, 1996-cı ildə Bakıda dünyasını dəyişdi. Onu tanıyanların hamısı yaxşı bilir ki, o, mənalı həyat yaşadı, özündən sonra xoş, ürəkaçan xatirələr qoyub getdi. Anılanda ona rəhmət oxunur, yaxşı əməlləri yada düşür.

Kamal əslən Şirvan (keçmiş Əli Bayramlı) şəhərindən idi. Orta təhsilini şəhər 1 nömrəli məktəbdə başa vurub Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutuna (hazırda ADU) daxil olmuşdu. İngilis dili müəllimliyini seçmişdi. Onda dil öyrənməyə maraq güclü idi. Rus dilini bilir, ingilis dilinə mükəmməl yiyələnməyə çalışırdı. İdmanı da sevirdi. Sərbəst güləşlə məşğul idi. Şəhər (respublika) birinciliklərinə qatılırdı. Hətta respublika çempionu da olmuşdu.

Kamal dərslərinə ciddi yanaşmaqla bərabər ali təhsil müəssisəsinin ictimai həyatında da yaxından iştirak edirdi. Müəllimlərinin hörmətini saxlayır, nüfuzlarını qoruyurdu. Tələbə yol-

daşları ilə mehriban dolanırdı, lazım gələndə onlara öz köməyini göstərirdi, onların dəstəklərindən də faydalanırdı. Kəsəsi, Kamal həm pedaqoji kollektivin, həm də tələbələrin sevimlisi idi.

Həm institutda, həm kənarında, həm də Əli Bayramlıda Kamalın çoxlu dostları vardı. Yaxşı dostları ilə öyünür, onlara bel bağlayır, onlarla özünü güclü hiss edirdi. Kamal görkəmli qazax şairi və ictimai xadimi Oljas Süleymenovla (1936-cı ildə anadan olub) da dost münasibətindəydi. Oljas Kamalın dövəti ilə Bakıya gəlmişdi. Kamal onu götürüb Əli Bayramlıya aparmışdı.

Kamalın bir qardaşı (Möhsüm) şəhərdə çıxan "İşiq" qəzetinin redaktoru, o biri qardaşı (Tofiq) şəhər idman komitəsinin sədri idi. Qardaşları Rasimlə Valeh, bacıları Validə Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun (hazırda ADU) ingilis dili fakültəsini bitirmişdilər.

Tofiq mahir güləşçi olmaqla yanaşı, yaxşı ovçu idi. Kamal qardaşı Tofiqin təşkilatçılığı ilə Oljası ova da aparmışdı.

Kamal III kursda oxuyurdu. İngilis dilini yaxşı mənimsəmişdi. Bir gün onu respublika Maarif Nazirliyinə - nazirliyin xarici əlaqələr şöbəsinə çağırtdılar. Onun ingilis və rus dilləri üzrə bacarıqlarını yoxladılar. Sorğu-sualdan sonra bildirdilər ki, tərcüməçi qismində onu xarici ölkəyə göndərmək fikirləri var. İnstitut məs-

lähət bilib. Beləliklə, az sonra Kamal Moskvaya yola düşdü. SSRİ Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyində oldu. Onu Misir Ərəb Respublikasına göndərildilər. Sovet mütəxəssislərinin yaxından iştirakı və köməyi ilə Asuan bəndinin tikintisində tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərəcəkdə.

O zamanlar SSRİ adlanan imperiyaya daxil idik. Digər sahələrdə olduğu kimi, xaricdə işləməyə gedən mütəxəssislər Moskva tərəfindən müəyyən edilir, göndərilirdi. Müsəlman ölkələrinə tərcüməçilər bir sıra hallarda ittifaqa daxil olan müsəlman respublikalarından seçilirdi. Xaricdə işləyəcək mütəxəssislər əsasən rusalardan, xristianlardan ibarət olurdu. Bəzən də müsəlman ölkələrinə azərbaycanlılar, özbək, qırğız, tacik, qazax, türkmənlər də neft, energetika və s. sahələr üzrə mütəxəssis kimi cəlb edilirdilər.

Çox qədim dövlət olan Misir dünya sivilizasiyasının ilk məskənlərindən idi. Kamal Xəlilov Misirə yola düşməmişdən əvvəl bu ölkə haqqında ətraflı məlumat toplamış, onun tarixini, mədəniyyətini, xalqın adət-ənənələrini öyrənmişdi. İngilis dili vasitəsi ilə tərcüməçilik vəzifəsini uğurla yerinə yetirməklə bərabər ərəb dilini öyrənməyə səy göstərirdi.

Nəhayət, Kamalın Misir Ərəb Respublikasındakı tərcüməçilik fəaliyyəti başa çatdı. O, doğsa Vətənə qayıtdı. Evdəkilər, tələbə dostları, müəllimləri onu çox yaxşı qarşıladılar. Kamal III kursda təhsil alarkən Misirə getmişdi. Tələbə yoldaşları artıq V kursda idilər. Məsləhət oldu ki, Kamal eksternat (sərbəst) imtahan verib III kursdan V kursa keçsin. Elə də oldu.

V kursu başa vurub təhsil aldığı institutda müəllim kimi işə başladı. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun dissertanturasına qəbul olundu. Fəlsəfə elmləri üzrə namizədlik dissertasiyası üzərində işləməli oldu.

Misir Ərəb Respublikasında alarkən ərəb dilini öyrənmişdi. Bu dəfə ərəb dili üzrə tərcüməçi kimi xaricə, ərəb ölkələrinə getmək fikri vardı. Fəqət ərəb dili üzrə mütəxəssis olmasını təsdiqləyən sənədi yox idi. Odur ki, Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən xarici dilləri öyrənən ikiillik kursun ərəb dili şöbəsinə yazıldı, diplom aldı. O zamanlar mən də Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun ingilis-Azərbaycan dilləri fakültəsində təhsil alırdım, eyni zamanda xarici dilləri öyrənən ikiillik kursun ərəb dili kursunda oxuyur-

dum. Bu kursda dərslər axşam növbəsində həftədə üç dəfə, hər dəfə iki qoşa saat olmaqla keçilirdi. Başqa qrupda olsa da, kursun məşğələlərində Kamalla tez-tez rastlaşırdım.

Kamal Xəlilov eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırda BQU) şərqşünaslıq fakültəsində görkəmli şərqşünas, məşhur ərəbşünas professor Ələsgər Məmmədovun rəhbərlik etdiyi komissiya qarşısında imtahan verərək, ərəb dili üzrə tərcüməçilik sertifikatı aldı.

Günlər, həftələr, aylar ötdü. Kamal Xəlilov yenə səfərə çıxmalı oldu. Bu dəfə yolu Suriya Ərəb Respublikasına idi. SSRİ Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin xəttilə Dəməşqdə ərəb dili üzrə tərcüməçi işləyəcəkdə. Sovet İttifaqından gələn mütəxəssislər və suriyalı mütəxəssisləri arasında danışıqları tərcümə edəcəkdə.

Ailəli idi. Bu dəfə tək yola düşmürdü. Həyat yoldaşı Zərifə xanım və azyaşlı oğlu Tamerlan da onunla idi. Həyat yoldaşı Zərifə Ağabəyova tibb elmləri doktoru, professor Hüseyn Ağabəyovun qızı idi. O, Kamalla eyni qrupda oxumuşdu. Zərifə xanım da ingilis və rus dillərini yaxşı bilirdi. Tamerlan sonralar ingilis, rus, ərəb və fars dillərinə yiyələnədi. Diplomatik işdə (respublikamızın Küveytdəki səfirliyində və s.) çalışdı.

Tərcüməçilərlə, adətən 2 illik müqavilə bağlanılırdı. Məharətli tərcüməçi olduğu, öz işinin öhdəsindən bacarıqla gəldiyi nəzərə alınaraq, Kamalla müqavilənin müddəti uzadılmaqda idi. Beləliklə, o, 5 il Dəməşqdə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərdi.

Kamal Suriyadan qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda (ADU) müəllimlik fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İngilis dilini tədris edirdi. Auditoriyanı, tələbələrini və təlim prosesini uğurla idarə edirdi. Müəllim-tələbə münasibətlərini səmərəli şəkildə qururdu. Pedaqoji əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olmasına çalışırdı.

Dissertasiya müdafiə etməyə hazırlanırdı. Fəqət, atalarımız demişkən, "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır". Ömrünün bahar çağında Kamalın ürəyi döyünməkdən qaldı. Çox təəssüf! Bir təsəllimiz var: Kamal Miriş oğlu Xəlilov həyatda olmasa da, həmişə böyük hörmət və məhəbbətlə xatırlanır! Allah rəhmət eləsin!!!

Problemin aktuallığı. Təcrübəli ingilis dili müəllimi, istedadlı tərcüməçinin həyat və fəaliyyəti diqqətə çatdırılır.

Problemin yeniliyi. Nəsillərə nümunə baxımdan məqalə diqqəti cəlb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə Kamalsevənlər, ərəbşünaslar və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Rəyçilər: *ped.ü.fəls. dok. İ.B. Əmirəliyeva,*
ped.ü.fəls. dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 24.06. 2023

AİLƏ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ *ВОПРОСЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ* *ISSUES OF FAMILY UPBRINGING*

UOT 37.0

Тамилла Октай гызы Гасанова

*преподаватель Азербайджанской Академии Труда и Социальных Отношений,
диссертант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета
<https://orcid.org/0000-0002-3829-920X>*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СЕМЕЙНОЕ СЧАСТЬЕ

Tamilla Oktay qızı Həsənova

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi,
Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

AİLƏ XOŞBƏXTLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Tamilla Oqtay Hasanova

*teacher of the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
at Baku State University*

FACTORS AFFECTING FAMILY HAPPINESS

Резюме: Семья является важной ячейкой общества, и ее благополучное функционирование имеет решающее значение для благополучия отдельных лиц и общества в целом. Семейное счастье является решающим фактором успеха и стабильности семьи. Данная статья направлена на обсуждение психологических основ семейного счастья. В ней рассматриваются психологические факторы, способствующие семейному счастью, включая общение, любовь, доверие, прощение, стойкость и т.д.

Учитывая, что путь к счастью не легок, члены семьи могут создать прочную основу для счастливой и здоровой семейной жизни. Уделять время и внимание друг другу, когда это необходимо, а также вовремя обратившись за помощью к партнеру. И надо учесть, что общение и взаимопонимание являются самыми главными факторами в семейной жизни.

Ключевые слова: семья, счастье, долг, фактор, любовь, взаимопомощь, общение, доверие, взаимопонимание, прощение

Xülasə. Ailə cəmiyyətin mühüm vahididir və onun yaxşı dolanması fərdlərin və bütövlükdə cəmiyyətin rifahı üçün çox vacibdir. Ailə xoşbəxtliyi ailənin uğuru və sabitliyi üçün həlledici amildir. Bu məqalə ailə xoşbəxtliyinin psixoloji əsaslarını ortalığa gətirmək məqsədi daşıyır. O, ünsiyyət, sevgi, güvən, bağışlama, möhkəmlik və s. daxil olmaqla, ailə xoşbəxtliyinə töhfə verən psixoloji amilləri nəzər salır.

Xoşbəxtliyə gedən yolun asan olmadığını nəzərə alsaq, ailə üzvləri xoşbəxt və sağlam ailə həyatı üçün möhkəm zəmin yarada bilərlər. Lazım olanda bir-birinə vaxt və diqqət ayırın, həm də vaxtında tərəfdaşdan kömək istəyin. Nəzərə alınmalıdır ki, ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma ailə həyatında ən vacib amillərdir.

Açar sözlər: ailə, xoşbəxtlik, vəzifə, amil, sevgi, qarşılıqlı yardım, ünsiyyət, güvən, anlayış, əfv

Summary. The family is an important unit of society and its function is critical to the well-being of individuals and society as a whole. Family happiness is a decisive factor in the success and stability of the family. This article is aimed, at discussing the psychological foundations of family happiness. It looks at the

psychological factors that contribute to marital happiness, including communication, love, trust, forgiveness, and resilience.

Given that the path to happiness is not easy, family members can build a solid foundation for a happy and healthy family life. By giving time and attention to each other when needed, as well as asking for help from a partner in time.

Key words: family, happiness, duty, factor, love, mutual assistance, communication, trust, forgiveness

На семейное счастье влияет множество факторов, в том числе установление четких границ и ожиданий, практика прощения и избавления от обид, уделяя внимание физическому здоровью и благополучию, воспитание чувства принадлежности и вовлеченности, выражение эмоций и эффективное общение, адаптация к изменениям и неопределенности, воспитывая чувство любви, четкие цели и смысл их претворения в жизнь, а также делясь с другими, вносить свой вклад в общество. Сосредоточив внимание на этих факторах и стремясь усилить их внутри, семья должна выступать сообща.

Также важно отметить, что семейное счастье не является статичным или постоянным состоянием. Наоборот, семейное счастье динамично и может меняться со временем. Семьи могут испытывать периоды стресса, конфликтов или трудностей, которые могут поставить под угрозу их счастье и благополучие. Однако, отдавая приоритет психологическим основам и другим факторам, описанным ниже, семья может создать прочную основу для счастья и благополучия даже в трудные времена. Обращение за поддержкой к профессионалам, таким как психологи или семейные консультанты, также может быть полезным для преодоления трудностей и содействия семейному счастью.

Рассмотрим факторы, которые напрямую влияют на семью, на его благополучие, взаимопонимание. Самым главным фактором считается общение. Процесс психологической разрядки в семье сопряжен с получением удовольствия от простого общения друг с другом, наблюдения за деятельностью другого, с включением с кем-то из членов семьи в совместную деятельность или развлечение [9, с.31].

Общение в семейном контексте относится к обмену информацией, идеями и чувствами между членами семьи. Эффективное общение предполагает активное слушание,

четкое выражение своих мыслей и понимание точек зрения других. Общение может укрепить семейные отношения, способствуя доверию, пониманию и сочувствию. Ученые констатируют: «Многие проблемы страдающих от собственной ненужности и чувства одиночества связаны с трудностями общения» [1, с.49].

Семьи, которые общаются, имеют больше шансов разрешить конфликты, укрепить связи и способствовать семейному единению, с большей вероятностью выражают свои чувства и опасения, уважают точку зрения других и совместно решают проблемы [5, с.56]. Таким образом, эффективное общение имеет важное значение для содействия семейному счастью.

С другой стороны, плохое общение может привести к непониманию, обидам и конфликтам в семье, а также развалу семьи. Нарушения общения могут создавать барьеры на пути к счастью, препятствуя выражению любви и доверия между членами семьи. Поэтому очень важно эффективное общение как психологической основы семейного счастья.

Любовь, тоже является одним из важнейших факторов семейного счастья. «Большинство людей никогда не полюбило бы, если бы не имело возможности на основании книг и кинофильмов представить себе, как это бывает». Любовь – это чувство, которое лежит в основе человеческих отношений. В семейном контексте любовь включает в себя чувства заботы, сострадания и привязанности между членами семьи. Любовь помогает создать чувство безопасности, принадлежности и близости в семье.

Выражение любви и привязанности может быть в форме физического прикосновения, слов ободрения и добрых поступков. Семьи, которые выражают любовь и привязанность, с большей вероятностью создадут атмосферу позитива и поддержки. Когда

семьи выражают любовь и привязанность друг к другу, они создают позитивную и благоприятную среду, способствующую семейному счастью. Однако на выражение любви в семье также могут влиять внешние факторы, такие как работа, стресс и другие обязательства. Семьи, которые отдают предпочтение любви как психологической основе счастья, могут преодолеть эти внешние факторы, активно выражая свою любовь и привязанность друг к другу. Уникальной особенностью внутрисемейных отношений, как отмечают психологи, будь «...то супружеские отношения или отношения между детьми и родителями, является близость, представляющая принципиальную воспитательную ценность» [4, с.136].

Немаловажную роль в семейных отношениях играет доверие – еще одна важнейшая психологическая основа семейного счастья. Доверие означает веру в то, что члены семьи будут действовать в интересах друг друга. Доверие помогает создать чувство защищенности и безопасности в семье. Доверие предполагает надежность, честность и прозрачность. Члены семьи, которые доверяют друг другу, с большей вероятностью будут полагаться друг на друга, делиться своими чувствами и проблемами и работать вместе для достижения общих целей [2, с.172].

Практика прощения в семьях может быть сложной, особенно в случаях, когда доверие подорвано. Прощение как психологическая основа семейного счастья, позволяет членам семьи отпустить негативные эмоции, такие как гнев, обида и разочарование. Прощение также может помочь разрешить конфликты и способствовать примирению в семье. Когда семьи отдают приоритет прощению, они создают атмосферу позитива и поддержки, которая способствует семейному счастью. Но по сей день остается открытым вопрос можно ли простить измену?

Формирование устойчивости в семьях очень сложная задача, особенно в случаях хронического стресса или невзгод в современном обществе. Устойчивость требует позитивного отношения, готовности адаптироваться к изменениям и благоприятной среды. Добиться семейного счастья не всегда прос-

то. На этом пути семьи могут столкнуться с проблемами и трудностями. Однако, отдавая приоритет психологическим основам и другим факторам, описанным выше, семьи могут создать прочную основу для счастья и благополучия. Обращение за поддержкой к профессионалам, таким как терапевты или семейные консультанты, также может быть полезным для преодоления трудностей и содействия семейному счастью.

Помимо рассмотренных выше психологических основ, есть и другие факторы, которые могут способствовать семейному счастью. К ним относятся:

привязанность родитель-ребенок; культурные особенности; время, проведенное вместе; финансовая стабильность; факторы окружающей среды; роль родителей и методы воспитания; семейные рутины и ритуалы; стресс и конфликты; баланс между работой и семьей; эффективно разрешать конфликты и т.д.

Наблюдая за родителями и детьми, можно заметить, что их взаимодействие вне предметной среды проходит очень редко. Это связано с тем, что настроение, эмоции, а часто и впечатления, определяющие формирование чувств, во многом связаны с окружающей обстановкой - как предметной, так и психологической [3, с.16].

Культурные факторы также могут играть значительную роль в семейном счастье. Культурные факторы относятся к убеждениям, ценностям и практикам, разделяемым определенной группой людей. Когда семьи принимают свою культурную самобытность, они могут создать чувство гордости и связи внутри семьи. Это может способствовать чувству единства и взаимопонимания между членами семьи, что ведет к увеличению счастья и благополучия. Кроме того, культурные обычаи и традиции могут предоставить семьям возможность участвовать в значимых мероприятиях вместе, укрепляя их отношения [10].

Семейный распорядок – это структурированные и предсказуемые действия, которыми семьи занимаются вместе, например, семейные обеды или вечерние игры. Эти рутины обеспечивают чувство стабильности и

предсказуемости, создавая сильное чувство семейной идентичности и связанности. Семейные ритуалы, с другой стороны, представляют собой символические действия, имеющие особое значение для семьи, такие как празднование дней рождения или праздников. Семейные ритуалы могут способствовать чувству единства и традиции, создавая прочную связь между членами семьи. Способность поддерживать здоровый баланс между работой и семьей также является важным аспектом семейного благополучия. Требования работы и семьи могут быть огромными, но найти баланс между ними необходимость [8, с.469]. Это включает в себя расстановку приоритетов, эффективное управление временем и установление границ между работой и семейной жизнью. Семьи, способные поддерживать баланс между работой и семьей менее подвержены стрессу.

Когда члены семьи выражают друг другу благодарность и признательность, они укрепляют свои отношения и способствуют позитивному взаимодействию. Способность веселиться и заниматься приятными делами вместе всей семьей также влияет на семейное счастье. Совместное участие в досуге, на пример поход в парк или просмотр фильма, может способствовать позитивному взаимодействию и укреплению семейных уз. Позитивная семейная культура включает в себя общие ценности и убеждения, которые способствуют уважению, доброте и поддержке друг друга. Когда семьи создают позитивную культуру, они с большей вероятностью будут испытывать позитивное взаимодействие и чувствовать связь друг с другом. Это может способствовать чувству принадлежности семье.

Финансовый стресс может быть основным источником конфликтов в семье, но когда семьи способны эффективно управлять своими финансами, будут счастливы и благополучны. Это включает в себя составление бюджета, откладывание на будущее и жизнь по средствам.

Конфликт неизбежен в любых отношениях, в том числе и внутри семьи. Дети, подвергшиеся насилию в семье, вырастают более агрессивными [7, с.4]. Однако, когда семьи

способны эффективно разрешать конфликты, они с большей вероятностью будут испытывать позитивное взаимодействие и чувствовать связь друг с другом. Это включает в себя использование эффективных коммуникативных навыков, активное слушание и готовность идти на компромисс, а это ведет, с большей вероятностью, пониманию и поддержке. Когда члены семьи вместе занимаются делами и хобби, они чувствуют связь и поддержку.

В заключении мы пришли к такому выводу: эффективное общение, любовь, доверие, прощение и стойкость являются важными психологическими основами семейного счастья. Эти фонды создают позитивную и благоприятную среду в семьях, которая способствует счастью и благополучию. Семьи, которые отдают приоритет этим основам, с большей вероятностью будут иметь более крепкие отношения, разрешать конфликты, преодолевать трудности и сохранять позитивный настрой даже в трудные времена. Поэтому крайне важно, чтобы семьи уделяли приоритетное внимание этим психологическим основам, чтобы способствовать семейному счастью и благополучию. Приоритет эффективного общения, любви, доверия, прощения и устойчивости как психологических основ, а также культурных факторов и факторов окружающей среды может способствовать семейному счастью. Хотя достижение семейного счастья не всегда может быть легким, расставляя приоритеты в этих факторах и обращаясь за поддержкой, когда это необходимо, семьи могут создать позитивную и благоприятную среду, способствующую счастью. Поступая таким образом, семьи могут укреплять свои отношения, разрешать конфликты и преодолевать трудности, что ведет к более счастливой, здоровой и крепкой семейной жизни.

Наконец, способность отдавать другим и вносить свой вклад в общество также является важным аспектом семейного счастья. Когда члены семьи совершают добрые дела и отдают другим, они с большей вероятностью будут чувствовать себя удовлетворенными и счастливыми. Это может включать в себя волонтерство в сообществе, под-

держку благотворительных целей и участие в актах доброты по отношению к другим.

Исследования показывают, что позитивные методы воспитания связаны с увеличением семейного счастья. Позитивные методы воспитания включают в себя теплоту, отзывчивость и последовательность в дисциплине. У родителей, которые демонстрируют такую практику, больше шансов иметь детей, которые хорошо приспособлены, счастливы и успешны в жизни.

Научная новизна статьи: Научная новизна нашего исследования, представленного в статье, заключается в том, что для семейного счастья общение членов семьи является самым

важным аспектом. Для доказательства этого явления использовались анализ широкого круга научной литературы, концептуальные и эмпирические источники психологов и ученых как наших, так и зарубежных авторов. Определены критерии и соответствующие им показатели формирования межличностных отношений и влияния общения на членов семьи.

Научная актуальность статьи: Тема актуальна в связи с тем, что за последние годы число разводов из-за недомолвок в семье возрастает. Общение влияет на состояние семьи, значит влияет и на всю государственную сущность.

Практическая значимость статьи: научный подход к проблемам семейного счастья путем общения.

Литература:

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование; -М.: Речь, 2010. - 172 с
2. Арцимович, Я.А. Современная семья / Я.А. Арцимович. - М.: Владос, -2008 - 178 с.
3. Воронцова О. А. Предметно-развивающая среда: игры на асфальте // Дошкольное воспитание. 2008. № 10. С. 15-25.
4. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи. -М., 2007.- 432 с.
5. Мудрик, А.В. Социальная педагогикаю. / А.В. Мудрик; под ред.В.А. Слостенина, -М.: изд. центр «Академия» - 2010.
6. Реан А.А. Семья как фактор профилактики и риска виктимного поведения; Национальный психологический журнал №1(17), 2015, с.3-8.
7. Социокультурные и психологические проблемы современной семьи: актуальные вопросы сопровождения и поддержки. Материалы III Всероссийской научно-практической конференции, Тула – 2018. 202с.
8. Семья и женщина в современном мире: социальные и психологические аспекты, материалы Международной научной конференции, «Право и экономика» Минск – 2012.
9. Торохтий, В. С. Психологическое здоровье семьи / В.С. Торохтий. - СПб.: Каро, -2009. - 275 с.
10. <https://culturolog.ru/content/view/1437/66/>
11. <https://elib.buxdupi.uz/books/Mudrik%20sotsialnaya%20pedagogika.pdf>
12. Aleshina Yu.E. Individual and family counseling; -М.: Speech, 2010. - 172 p.
13. Artsimovich, Ya.A. Modern family / Ya.A. Artsimovich - М.: Vlados, -2008. -178p
14. Vorontsova O. A. Subject-developing environment: games on asphalt // Preschool education. 2008. No. 10. S. 15-25.
15. Leaders A. G. Psychological examination of the family. -М., 2007. -432 p.
16. Mudrik, A.V. Social Pedagogy / A.V. Myudrik; under the editorship of V.A. Slastenin, -М.: ed. center "Academy" - 2010.
17. Rean A.A. Family as a factor in prevention and risk of victim behavior; National Psychological Journal No. 1(17), 2015, pp. 3-8.
18. Sociocultural and psychological problems of the modern family: topical issues of support and support. Materials of the III All-Russian Scientific and Practical Conference, Tula - 2018. -202p.
19. Family and woman in the modern world: social and psychological aspects, materials of the International Scientific Conference, "Law and Economics" Minsk - 2012.
20. Torokhtiy, V.S. Psychological health of the family / V.S.Torokhty. - St. Petersburg: Karo, 2009. - 275 p.

E-mail: toma.hasan@mail.ru

Рецензент: док.пед.н., проф. Г.Г. Ахмедов

Redaksiyaya daxil olub: 19.06.2023.

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ LEARNING TECHNOLOGIES

UOT 371

Sadiq Kazım oğlu Sadiqov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosenti

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ YOLLARI

Садыг Казым оглы Садыгов

*доцент Азербайджанской Государственной Академии Физического
Воспитания и Спорта*

ПУТИ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Sadig Kazim Sadigov

*assistant professor of
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports*

WAYS TO IMPLEMENT MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Xülasə. Məqalədə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları, pedaqoji diaqnostikanın texnologiyasının işlənməsi, innovasiya sözünün mənası, müəllimin şərhinə daxil olan təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışları, pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi, psixoloji texnologiyalar, XXI əsrdə metodik sistem, yeni interaktiv texnologiyalar, interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modeli, fəal təlim metodları, pedaqoji diaqnostikanın texnologiyasının işlənməsi, təlimin nəzarət-korrektə texnologiyası, müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri və başqa problemlər verilmişdir.

Açar sözlər: *milli strategiya, innovasiya, interaktiv, intensiv, ekstensiv, qnostik, konstruktiv, suqgestiv, kommunikativ, modul, reyting, pedaqoji texnologiya, elmilik, bilik, bacarıq, vərdiş, perseptiv, ardıcılıq, korrektə, diaqnostika, sağlamlıq*

Резюме. В статье описываются пути внедрения современных образовательных технологий. Автором рассмотрены такие проблемы как: разработка технологии педагогической диагностики, значение слова инновация, методы обучения, включенные в комментарии преподавателя, понятие образовательных технологий, совершенствование педагогической системы, психологические технологии, методологическая система в XXI веке, новая интерактивная технология. Отмечается, что цель интерактивного процесса - моделировать поведение участников данного процесса, активные методы обучения, обучение контрольно-корректирующей техники, педагогические способности учителя и так далее.

Ключевые слова: *национальная стратегия, инновация, интерактивная, интенсивная, экстенсивная, гностическая, конструктивная, суггестивная, коммуникативная, модульная, рейтинговая, педагогическая технология, научность, знания, умение, навыки, перцептивная, последовательность, коррекция, диагностика, здоровье*

Summary. The article describes the ways of introducing modern educational technologies. The author considers such problems as: the development of pedagogical diagnostics technology, the meaning of the word innovation, teaching methods included in the teacher's comments, the concept of educational technologies, the improvement of the pedagogical system, psychological technologies, the methodological system in the 21st century, new interactive technology. It is noted that the purpose of the interactive process

is to model the behavior of the participants in this process, active teaching methods, teaching control and corrective techniques, the pedagogical abilities of the teacher, and so on.

Key words: national strategy, innovation, interactive, intensive, extensive, gnostic, constructive, suggestive, communicative, module, rating, pedagogical technology, scientific, knowledge, skill, habit, perceptive, consistency, correction, diagnostics, health.

Biz XXI yüzilin ilk illərini yaşayırıq. Bu gün doğulan, dünyaya gələn uşaqlar, bu gün ilk addımlarını atan körpələr XXI yüzilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar.

“Millətimizin sabahı” dediyimiz uşaqlar həyatımızın gələcəyi, ömrümüzün davamıdır. Onların təlim-tərbiyəsinə, sağlamlığına düzgün münasibət bəşəriyyətin aydın sabahının, parlaq gələcəyinin təminatıdır. XX əsrdə yaşayacaq nəsillərin təlim-tərbiyəsinin, sağlamlığının, xoşbəxt həyatının təməli bugünümüzdən başlayır.

2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının başlıca məqsədi müasir və innovativ təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açmaqla, onun iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilməsini təmin etməkdir.

İnnovasiya sözü ingiliscə, “innovation” sözündən götürülmüşdür. Mənası “yenilik” deməkdir. Pedaqoji innovasiya dedikdə, təlim, tərbiyə, təhsil prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. İnnovasiya pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına baş verir. İnnovasiya sözünün əvvəlindəki “in” hissəsinin mənası da daxili deməkdir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi çox vacib və aktual ideyadır. Çünki təhsil cəmiyyətin simasıdır.

Pedaqogikada innovasiya iki yanaşmadan ibarət olub, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəticəsi kimi, pedaqoji ustalığ və şəxsi yenilik kimi araşdırılır: birincisi, adətən innovasiya, yenilik dövründən sonra uzun mübarizələrin nəticəsi kimi cəmiyyət tərəfindən tətbiq edilməsi üçün bir model olaraq qəbul olunur (bunun əsasında sonralar yeni pedaqoji texnologiyalar yarana bilər). İkinci yanaşmada isə innovasiya yenilik kimi qəbul olunmayaraq birinciyə arxalanır. Kazan araşdırımacısı İ. Qareyev belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “XX əsrdə metodik sistem, müəllif məktəblərini yaratmış üç qrup novator müəllim olub. Əsrin əvvəlində S. Frene, M. Montessori, D. Düi, R. Şteyner, S.T. Şatski, M.M. Pistrak,

A. Smacarenko və başqaları, əsrin ortalarında V.S. Suxomlinski, Ş. Amonaşvili, L. Zankov, V.V. Davıdov, C. Lisenkova və s. XX əsrin axırında Y. Konarjevski, O. Cametis, Q. Qabduhin, V. Şatalov, V. Dyacenko, Q. Lozanov, F. Bunyatova, P. Erdniyev və başqaları olmuşlar (2008).

Professor Y.Ş. Kərimov “Təlim metodları” (2009) kitabında yazır: “Keçən əsrin axırlarında praktik novator müəllim Fatma Bünyatova yeni interaktiv texnologiyanın üzərində işləmişdir. O, bu gün yeni kimi səslənən bir çox məsələləri qeyri-dəqiqliklərə yol verməklə bir qədər səthi olsa da 10-15 il əvvəl qoymuş və müəyyən nəticə almışdır.

Müəllimin şərhinə daxil olan təlim metodlarına nəql, izah, məktəb mühazirəsi, müsahibə, təlim diskussiyası, illüstrasiya metodu, demonstrasiya metodu, videometod, çalışmalar, laboratoriya metodu, problemlə-laborator metod, praktik metod, idraki (didaktik) oyunlar, proqramlaşdırılmış təlim metodları, öyrədici-nəzarət metodu, situasiya metodu, kitab üzərində iş metodu daxildir.

Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Xarici beynəlxalq təşkilatlar, milli qurumlar, müasir təlim metod və texnologiyalarının təbliği müəllimlər arasında yayılması ilə əlaqədar 20 ilə yaxındır ki, seminarlar, mühazirələr, layihələr keçirirlər. Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirməlidir. Əvvəlcə interaktiv sözü haqqında: “interaktiv” anlayışı ingilis dilindən dilimizə, o cümlədən digər dillərə keçmədir.

Hazırda “interaktiv pedaqogika”, “interaktiv təlim”, “interaktiv” təlim metodları” və yaxud, yığcam olaraq “interaktiv metodlar” ifadələrinə tez-tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi meydana çıxan “interaktiv pedaqogika” ifadəsini ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətməmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının

davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. O, interaktiv metodlar haqqında interaktiv tərbiyə prosesi kimi danışır. Belə ki, alimə görə təlimdə interaktivliyi müəllim və şagirdin qarşılıqlı təsir – əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah etmək olar. *İnter* – (ingilis dilində *Enter*) – *ara* (*insanlar arası*), qarşılıq (insanların qarşılıqlı anlaşması, əməkdaşlığı, işi) və s. kimi başa düşülür. Bəs fəal təlim metodları nədir? Bu anlayış XX əsrin 80-cı illərindən Azərbaycanda işlənməyə başlamışdır. “Fəal” sözü bəlli olduğu kimi, daha işlək, hərəkdə, təsirdə olan mənasını verir. Fəal təlim metodlarının interaktiv təlim metodları ilə yaxınlığı mahiyyətindən doğur, lakin seçim təsirinə görə bir-birindən fərqlənir.

Pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsinin iki yolu var: 1) İntensiv (fransızca – gücləndirmək, məhsuldarlığı artırma); 2) Ekstensiv (latınca – genişləndirmək, uzatmaq). İntensiv yol – pedaqoji sistemin inkişafını daxili ehtiyatlar hesabına həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Ekstensiv yol isə pedaqoji sistemin inkişafı üçün əlavə qüvvələrin (investisiyaların), yeni vasitələrin, avadanlıqların, texnologiyaların, kapital qoyuluşunun cəlb edilməsidir.

Pedaqoji texnologiya dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyətini aşağıdakı funksional komponentlərə ayırmaq olar:

- 1) qnostik (idraki) komponent;
- 2) layihələşdirici komponent;
- 3) konstruktiv komponent;
- 4) təşkilatçılıq komponenti;
- 5) kommunikativ (ünsiyyət) komponent.

Qnostik komponentə daxildir: təlim, təhsil-tərbiyənin məqsədləri, tədris etdiyi fənnin məzmunu barədə biliklər, şagirdləri öyrənmək, təlim prinsiplərini və texnologiyalarını öyrənmək, öyrədici və tərbiyəedici məşğələlər keçirmək və s.

Layihələşdirici komponent uzaq məqsədləri (perspektivləri), əməliyyatları, vasitələri özündə birləşdirir; layihələşdirmə cinsi fərqlər nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Konstruktiv komponent qarşıdakı məşğələni hazırlamaq üçün əməliyyatlar kompleksini nəzərdə tutur.

Təşkilatçılıq komponenti. Pedaqoji texnologiyalarda əməliyyatlar və hərəkdə fiziki cəhətdən hiss olunur. Psixoloji texnologiyalar gizli xarakter daşıyır. Bu, konkret insanın psixikasında baş verən əməliyyatlar və hərəkdədir. Amma pedaqoji və psixoloji texnologiyalar arasında dəqiq sərhəddi müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Pedaqoji texnologiyalara təlim texnologiyası, tərbiyə texnologiyası, inkişaf texnologiyası, diaqnostika texnologiyası aiddir.

Təlim texnologiyası dedikdə, bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. Tərbiyə texnologiyası dedikdə, nisbi, sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin məqsədyönlü formalaşdırılması üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. İnkişaf texnologiyası təlim və təhsil-tərbiyə texnologiyası ilə əlaqədardır.

Pedaqoji sistemin təkmilləşməsi iki yolla həyata keçirilir: 1. İntensiv yol; 2. Ekstensiv yol. İntensiv yol pedaqoji sistemin daxili ehtiyatlarını işə salmaqla bağlıdır. Məsələn, yeni metodlar tətbiq etməklə şagirdlərə müstəqil iş bacarıqları aşılamaqla onları özünütəhsilə cəlb etmək intensiv yoldur. Ekstensiv yol pedaqoji prosesə əlavə vaxt və vəsait cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

Respublikamızda müasir dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də informasiyanın rolunun əhəmiyyətli surətdə artmasıdır. Təhsil sisteminin təlim-tərbiyə, idarəetmə, qiymətləndirmə və s. fəaliyyət növlərinin təkmilləşdirilməsində informasiyanın rolu böyükdür. Həmçinin təhsil sistemi inkişafın başlıca istiqamətlərini xarakterizə edir. Təhsil sisteminə informasiyalardan istifadəyə kortəbii sürətdə yanaşma yüksək səviyyədə subyektivliyə gətirir və informasiya cəmiyyətinin inkişaf tendensiyaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Baxılan problemin həlli təhsil prosesinə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Pedaqoji diaqnostikanı belə müasir texnologiyalara aid etmək olar. Şagirdlərin biliyinin inkişaf mərhələsinə müxtəlif faktorlardan bu və ya digər formada alimlər, tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər.

Diaqnostika nəticəsində informasiyanı almaq üçün aşağıdakı prinsiplərə istinad olunur:

1. Diaqnostik proqnozvermə istiqamətliyi prinsipi;
2. Pedaqoji kommunikatıvlik prinsipi;
3. Sosial normativ xarakterlilik prinsipi;
4. Elmilik prinsipi;
5. Peşəkarlığın məqsədamüvafıqlıq prinsipi;
6. Fasiləsizlik prinsipi;
7. Tamlıq prinsipi;
8. Ardıcılıq prinsipi.

Pedaqoji diaqnostikanın texnologiyasının işlənilməsi prosesində təcürbi və nəzəri metodlardan istifadə edilir. Onlara sorğu, müşahidə, müsahibə, anketləşdirmə, söhbət, təbii və diaqnostik eksperiment, modelləşdirmə aid edilir.

Müəllimlik peşəsi insan fəaliyyətinin çox mürəkkəb növünə aiddir. Pedaqoji funksiya müəllimə peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etmək istiqamətini göstərməkdir. Pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini şagirdlərin təlimi, təhsili, tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması təşkil edir. Bu işlərin hər birində müəllim çox konkret işlər görür. O, özü bu başlıca funksiyaları nə qədər dərinləndirənə başa düşsə, öz şagirdlərinə də bir o qədər müstəqillik, təşəbbüsçülük, sərbəstlik verər.

Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri yeddi qrupa ayrılır:

1. *Təşkilatçılıq qabiliyyəti* – müəllimin uşaqları birləşdirmək, onları məşğul etmək, vəzifələri bölüşdürmək, işi planlaşdırmaq, görülən işə yekun vurmaq və s. bacarığında özünü göstərir.

2. *Təlim* (öyrətmək, didaktik) qabiliyyəti – tədris materialının əyani vasitələri, avadanlığı seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı nəql etmək, tədris – idrak fəallığını yüksəltmək, idrak maraqlarını və onların mənəvi tələbatlarını stimullaşdırmaq bacarığı daxildir.

3. *Perseptiv qabiliyyət* – şagirdlərin daxili aləmini görmək bacarığında onların emosional vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməkdə psixikasının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda özünü göstərir.

4. *Kommunikativ (ünsiyyət) qabiliyyəti* – müəllimin şagirdlər, onların valideynləri, həmkarları, tədris müəssisəsinin rəhbərləri ilə pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü münasibət qura bilməsində özünü göstərir.

5. *Suqgestiv (təlqinedici) qabiliyyət* – şagirdlərə emosional – iradi təsir göstərməkdən ibarətdir.

6. *Tədqiqatçılıq qabiliyyəti* – pedaqoji situasiyaları və prosesləri dərk etmək və obyektiv qiymətləndirmək bacarığıdır.

7. Elmi-idraki qabiliyyət – seçdiyi sahə üzrə elmi bilikləri mənimsəmə qabiliyyətidir.

Bu qabiliyyətlər içərisində aparıcı və köməkçi qabiliyyətlər vardır. Didaktik və təşkilatçılıq qabiliyyəti aparıcı qabiliyyətlərə aiddir. Qalanları isə köməkçi qabiliyyətlər hesab olunur.

Hazırda pedaqoji texnologiyaların adı altında pedaqoji prosesdə müsbət nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji ideallar kompleksi başa düşülür. Habelə, tam və sistemli pedaqoji texnologiyada mövcud olması və onlardan bir sıra ölkələrdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir:

1. Təbii təlim texnologiyaları;
2. Modul-reyting texnologiyası;
3. İntegrativ təlim texnologiyası;
4. Parasentrik təlim texnologiyası;
5. Biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası;
6. Fərdi təlim texnologiyası;
7. Kooperativ təlim texnologiyası;
8. Təlimin nəzarət-korrektə texnologiyası.

Biliyin tam mənimsənilməsi, texnologiyanın reallaşdırılması zamanı şagirdlərin fəaliyyətinin nəticələrinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif formalardan istifadə edilir. Bu zaman korrektə, diaqnostik və yekun məqsədi həyata keçirilir. Kooperativ təlim texnologiyasının əsasında şagirdlərin fəaliyyətini fərdi işdən briqada formasına və əksinə keçirməsində müxtəlif vasitələrdən istifadənin bir-birini əvəz etməsi durur.

Problemin məqsədi müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yollar nəzərdə tutulmuşdur.

Problemin vəzifələri:

- biliyin yeni nəsllə verilməsi texnologiyasına diqqəti cəlb etmək.

- yüksək ixtisaslı mütəxəssislər və elmi-pedaqoji kadrlar yetişdirməkdən ibarətdir;

Problemin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirməklə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yollarının elmi quruluşu və bütövlükdə elmi sistemi aydınlaşdırılır.

Tədqiqat prosesindən belə **nəticəyə** müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yollarının sistemi tədqiq olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika / A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. -Bakı, -2000.
2. Ağamalıyev R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritet, islahatlar. -Bakı, -1998.
3. Ağayev, Ə. Pedaqogika / Ə. Ağayev, Y. Talibov, A. Eminov, İ. İsayev. -Bakı, -2006.
4. Əsgərov Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. -Bakı, -2003.
5. Kərimov, Y. Təlim metodları / Y. Kərimov. -Bakı, -2007.
6. Mahmudov, M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. / Mahmudov M.C., -Bakı: Elm və təhsil, -2009. -503 s.
7. Mehrabov, A.O. Pedaqoji texnologiyalar. / Mehrabov A. və b. -Bakı, -2006.
8. Mehrabov, A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri / A. Mehrabov. - Bakı, -2007
9. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı, -2009.
10. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. -Bakı, -2007.

E-mail: SadiqSadiqov official@mail.com
Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. D.Q. Quliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. V.P. Bəşirov
Redaksiyaya daxil olub: 22.05.2023

UOT 371

Ruqiyyə Məmməd qızı Babaşova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi

Sevinc Soltanməcəd qızı Baxşıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi
<https://orcid.org/0009-0002-4296-5751>

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNDƏ ÖYRƏNMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Ругия Мамед гызы Бабашова,
преподаватель Шемахинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

Севиндж Солтанмежид гызы Бахшиева
преподаватель Шемахинского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

ТЕОРИЯ ОБУЧЕНИЯ В ПРИМЕНЕНИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Rugiya Mammad Babashova,
lecturer at Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Sevinc Soltanməcəd Baxshiyeva
lecturer at Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THEORY OF LEARNING IN THE APPLICATION OF INTERACTIVE LEARNING METHODS

Xülasə. Məqalədə təhsilin məzmununun dəyişməsinə təsir edən yeni metod və üsulların tətbiqi əhəmiyyətindən bəhs olunur. İnteraktiv metod pedaqoji təlim üsulu kimi müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri (dərslük, xəritə, cədvəl, texniki vəsaitlər və s.) və ya bir-birilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir. Kurikulum interaktiv tədris planlarının hazırlanması deməkdir. Nəticəyə əsaslanan planlaşdırma deməkdir. Kurikulum təkcə təlim metodu deyil, məktəb və tədrislə bağlı olan bütün sahələri planlaşdırmanı həyata keçirən öyrənmə nəzəriyyəsidir.

Açar sözlər: *kurikulum, interaktiv, təlim, metod, inteqrasiya*

Резюме. В статье повествуется о важности изменения содержания образования и разработки новых методов и приемов. Интерактивный метод как педагогический метод позволяет учащимся приобретать новые знания в процессе общения друг с другом через различные источники информации (учебник, карта, таблица, технические ресурсы и др.) с участием учителя. Курикулум подразумевает подготовку интерактивных учебных планов. Это означает планирование на основе результатов. Учебный план – это не только метод обучения, но и теория обучения, которая направляет планирование всех областей, связанных со школьным обучением и преподаванием.

Ключевые слова: *курикулум, интерактивный, обучение, метод, интеграция*

Summary. The article talks about the importance of changing the content of education and the development of new methods and methods. The interactive method as a pedagogical method allows students to acquire new knowledge in the process of communicating with each other through various sources of

information (textbook, map, table, technical resources, etc.) with the participation of the teacher. Curriculum means the preparation of interactive educational plans. It means outcome based planning. Curriculum is not only a method of teaching, but a theory of learning that guides the planning of all areas related to schooling and teaching.

Key words: *curriculum, interactive, training, method, integration*

Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda uğurla addımlayan Azərbaycan xalqı siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə ciddi islahatlar aparmaqla sivil dünyaya inteqrasiya olunmaqdadır. Buna uyğun olaraq təhsil sistemimiz də öz məzmununu, strukturunu və ümumilikdə xarakterini milli ənənələri, mövcud təcrübəni nəzərə alaraq gələcəyə, inkişafa yönələn istiqamətlərdə dəyişməkdədir. Milli zəminə, bəşəri dəyərlərə söykənən demokratikləşmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya kimi prinsiplərə üstünlük verən, təhsilalanın (şagirdin, tələbənin) bu prosesin əsas subyektinə çevrilməsini özünə əsas vəzifə hesab edən yeni Təhsil sistemi yaradılmaqdadır.

Bugünkü təlim qarşısında həlli çox müəkkəb olan bir neçə sual durur:

1. Şagirdlərin maksimum nailiyyətlərini necə təmin edə bilərik?

2. Hansı yolla əmin ola bilərik ki, dərstdə verdiyimiz bilik, aşılıdığımız bacarıq və vərdislər bütün şagirdlər tərəfindən mənimsənilmişdir?

3. Biz necə əmin ola bilərik ki, müəllimlər həqiqətən tədris etməli olduqlarını təlim edirlər?

Keçən əsrin 90-cı illərindən milli şüurun oyanması, məktəbə, xüsusilə ana dilimizin tədrisinə münasibəti tamamilə dəyişdi. Təlimdə milli şüurun formalaşması və zənginləşməsi, idrak fəaliyyətinin inkişafı, təhsilin məzmununun dəyişməsi yeni metod və üsulların tətbiqini tələb edirdi.

Hazırda Azərbaycan məktəblərində interaktiv kurikulum konsepsiyasının tətbiqi ideyası geniş vüsət almışdır və onun tətbiqi məqsədilə metodiki göstərişlər hazırlanır, belə proqramlarla təlim keçəcək müəllimlər kurslara cəlb olunurlar.

İnteraktiv metod pedaqoji təlim üsulu kimi müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri (dərslük, xəritə, cədvəl, texniki vəsaitlər və s) və ya bir-birilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusundan ibarətdir.

İnteraktiv təlim metodlarının əsas məğzi, başlıca məqsədi hər bir uşağı, hər bir fərdi həmin dərstdə maksimum dərəcə inkişaf etdirməkdən, fəallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu təlimə görə sinifdə 20 şagirddən 19-u inkişaf üçün nə isə götürübsə, yalnız biri mənimsəmədən kənar qalıbsa, deməli, dərslə prosesində fəallıq nəzərdə tutulan dərslə baş tutmayıb. Çünki bu metod hər bir şagirdə yönəlib, hər bir şagirdin psixoloji, fizioloji, fərdi inkişafı nəzərdə alınmaqla onun maksimum inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Bu metod bizim təhsil sistemimizə uyğundur, ona görə ki, Azərbaycan Təhsil sistemi strategiyasının əsasını şəxsiyyətyönlü olması, əsas istiqamətlərin isə təhsil alanı yönəlməsi təşkil edir. Bu isə interaktiv metodda olduğu kimi sinifdə müəllimlə şagird arasında pedaqoji əməkdaşlıq yaranmasının, müsahibəyə geniş yer verilməsini nəzərdə tutur.

İnteraktiv kurikulum interaktiv təlim metodlarından biridir. İnteqrasiya ayrı-ayrı fənlər üzrə ümumi olan sahələrin birgə öyrədilməsi deməkdir. Bu metod bəzən hətta eyni saatda iki müəllimin şagirdlərə dərslə deməsini, blok-dərslə aparılmasını və beləliklə, dərslə keyfiyyətinin, səmərəsinin artırılmasını istisna etmir.

Kurikulum interaktiv tədris planlarının hazırlanması deməkdir. Nəticəyə əsaslanan planlaşdırma deməkdir. Kurikulum təkcə təlim metodu deyil, məktəb və təhsillə bağlı olan bütün sahələri planlaşdırma, öyrənmə nəzəriyyəsi və idarəetməni əhatə edir.

Biz kurikulumun bir sahəsi – öyrənmə nəzəriyyəsi haqqında məlumat verəcəyik. İnteqrasiyanın (kurikulumu əlaqələndirməyin) ən geniş yayılmış növü, mövzu və ya problemə bir neçə fənlərin mövqeyindən yanaşmaqdır. Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində fonetikanın tədrisi prosesində səslərin öyrənilməsi zamanı təkcə dilçilik elminin nailiyyətləri deyil, səslə bağlı bütün elmlərdən və ya bir neçə elmdən – fiziologiya, fizika və digər elmlərdən birgə məlumatlar cəmlənməli, səs bəhsinə aid bu elm sahələrindəki biliklər arasında əlaqəni şagirdlərin özlə

rinin yaratması üçün zəmin hazırlanmalıdır. Belə dərslər prosesində şagirdlər müqayisə edə bilər, analitik zehni iş görür, yaradıcı əməyi öyrənir, araşdırma bacarığı qazanırlar.

İnteraktiv kurikulum konsepsiyasının bir çox modelləri vardır: fraqmentli model, əlaqələndirilmiş model, yuva modeli, ardıcılıq modeli, birgə (ümumi) model, torşəkilli model, zəncirvari model və s. Hazırda interaktiv metodun ABŞ-da fəaliyyətdə olan 280-ə yaxın üsullarından Azərbaycanada 28-i haqqında məlumat vardır. Bizdə olan əsas üsullar bunlardır: işgüzar səs-küy, ümumi diskussiyalar, müsahibə, əqli hücum, layihələrin hazırlanması və s. Bu üsulların bəziləri haqqında qısa məlumat vermək istəyirik.

Ümumi diskussiya zamanı şagirdlər müəllimin təklif etdiyi problemlə əlaqədar cütlərə və ya qruplara bölünərək qısamüddətli fikir mübadiləsi aparırlar. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlərin hamısı qrupların tərkibində diskussiyaya cəlb edilsinlər.

“Sözün mənasını necə izah etməli” mövzusunun öyrənilməsi zamanı interaktiv kurikulumun ümumi diskussiya modelindən istifadə etmək mənim səviyyəsini artırır. Bu məqsədlə məna anlayışının məntiq, fəlsəfə, semantika və semasiologiyada necə şərh edildiyi izah, şərh edilməlidir. Bu zaman problemin şərhində bir neçə müəllimin iştirakı daha yaxşı nəticə verir, dərslər canlı və maraqlı keçər.

Bu məqsədlə şagirdlər 2-3 qrupa bölünür. Qruplar müvafiq olaraq sol və sağ sütunda verilmiş sözlərin leksik mənalərini müəyyənləşdirməli, izahlı lüğətlə dəqiqləşdirməli və cümlədə işlətməyi, onları yazılı və şifahi nitqə daxil etməyi bacarmalıdır. İş prosesində şagirdlərə aydın olur ki, sütunda verilmiş sözlər yazılış və məna cəhətdən fərqlənirlər (mətn-mətin, əsr-əsir, əmr-əmir və s.). Şagirdlərin qrup halında fəaliyyəti onları birgə işləməyə həvəsləndirir, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmağı öyrədir, aralarında lider seçməyə imkan verir, diskussiyada bütün şagirdlərin iştirakını təmin edir.

İnteraktiv kurikulumun başqa bir modeli əqli hücum adlanır. Əqli hücum vasitəsilə dərslər prosesində şagirdlərin fəallığının rəğbətəndirilməsinə və onlar tərəfindən ideyaların sərbəst olaraq irəli sürülməsinə şərait yaradılır.

Daha bir model kurikulum layihələrinin hazırlanmasıdır. Bu model şagirdlər tərəfindən

müəyyən müddət ərzində müxtəlif problemlər, hadisələr, proseslər üzrə müstəqil şəkildə tədqiqat aparılması və bitkin işin təqdim olunması metodudur.

İnteraktiv kurikulum interaktiv metodlar silsiləsinin bir həlqəsi kimi elə fəaliyyətlərə və təcrübələrə aid olur ki, bir neçə fənn üzrə oxşar mövzu eyni vaxtda tədris olunur, yəni tədris planı elə tutulur ki, məsələn səslərin əmələ gəlməsi bəhsi müxtəlif siniflərdə, müxtəlif fənlərdən eyni gündə, eyni saatda öyrədilir. Bununla əlaqədar adı çəkilən metodun üç əsas sahəsi məlumdur:

1. Çoxfənlili kurikulum.
2. Fənlərarası kurikulum.
3. Transdisiplinar kurikulum.

Fənlərarası kurikulum təkcə müxtəlif fənlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsindən ibarət deyil. İnteraktiv kurikulumdan istifadə edən müəllimlər, adətən, şagirdləri mənalı (şüurlu) öyrənməyə cəlb edən yaradıcı sinif mühiti təşkil edirlər.

Bu o deməkdir ki, fənlərarası əlaqə eyni məlumatın müxtəlif fənlərdə necə verilməsini çatdırmaqdan ibarət deyil, bu məlumatları şüurlu mənimsəməyə cəlb edən, yönəldən, istiqamətləndirən bir mühitin yaradılması və onun tədris planında əks olunmasıdır. Bunun üçün müəllimdə yüksək şövq, həvəs və hazırlıq olmalıdır. Həvəsiz, xüsusi ruh yüksəkliyi ilə çatdırılmayan məlumat nə qədər zəngin olsa da şagirdi yorur, onu cəlb etmir, marağını coşdurmur, dərslər cansıxıcı, sönük olur.

Haqqında məlumat verdiyimiz metod, üsul və modellərin tətbiqi gələcəyə, nəticəyə istiqamətləndirən kurikulumlar, həyatı bacarıqlara əsaslanan təlim başlıca olaraq bir məqsədə - bütün pillələrdən olan təlim-tərbiyə müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Ümid etmək olar ki, onların Azərbaycan təhsil sistemində tətbiqi təhsilin inkişafında öz bəhrəsini verəcəkdir.

Problemin aktuallığı. İnteraktiv kurikulum konsepsiyasının bir çox modelləri (fraqmentli model, əlaqələndirilmiş model, yuva modeli, ardıcılıq modeli, birgə (ümumi) model, torşəkilli model, zəncirvari model və s.) və bu modellərin Azərbaycan təhsil sistemində tətbiqi məsələlərinə yeni bir yanaşma mühüm bir vəzifə kimi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə interaktiv kurikulum layihələrində vacib məsələlərə diqqətin

artırılması və Azərbaycanda inkişaf perspektivləri əsaslandırılaraq diqqətə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə əksini tapmış məsələlər, əsaslandırılmış fikirlər təlim prosesində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə / - N. Cəfərova Bakı: ADPU, -2019.
2. Həsənov M. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları / M. Həsənov M., N. Cəfərova, C. Bəhmənova. - Bakı: Elm və təhsil, -2014
3. Paşayev, Ə.X. Pedaqogika. Yeni kurs. / Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov -Bakı: Elm və təhsil, -2012. - 159 s.
4. Nəzərov, A.M. Müasir təlim texnologiyaları. / A.M. Nəzərov -Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2012, - 103 s.
5. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -Bakı, -2009.
6. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). Kurikulum, 2010, №3
7. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları -Bakı: Təhsil, -2008.
8. Veyisova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllim üçün vəsait, UNISEF, 2009.

E-mail: ruqiyye.babashova@bk.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok. E. Eminaliyev,*

dosent E. Abışov

Redaksiyaya daxil olub: 12.06.2023.

UOT 37.0

Həsən Arif oğlu İbrahimli

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0009-0004-6867-1131>

TƏLİMƏ MƏSULİYYƏTLİ MÜNASİBƏT TƏRBIYƏSİNİN MƏZMUMU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Гасан Ариф оглы Ибрагимли

докторант по программе доктора философии
Азербайджанская Государственная Академия Физического Воспитания и Спорта

СОДЕРЖАНИЕ И ЗАДАЧИ ВОСПИТАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ К ОБУЧЕНИЮ

Hasan Arif Ibrahimli

doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports

CONTENT AND OBJECTIVES OF EDUCATION OF RESPONSIBLE ATTITUDE

Xülasə. Şagirdlərin dərslərdə, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə məşğələlərində uğurları xeyli dərəcədə onlarda təlimə məsuliyyətli münasibətin olub-olmamasından, məsuliyyətli münasibətin formalaşması səviyyəsindən asılıdır. Məqalədə təlimə məsuliyyətli münasibət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələrindən danışılır.

Açar sözlər: *münasibət, məsuliyyət, məsuliyyətli münasibət, təlim, şagirdlər, məsuliyyətli münasibət tərbiyəsinin vəzifələri*

Резюме. Успешность учащихся на уроках, в том числе и на уроках физической культуры в общеобразовательных школах, во многом зависит от того, ответственно они относятся к обучению или нет, от уровня сформированности ответственного отношения. В статье говорится о содержании и задачах воспитания ответственного отношения к обучению.

Ключевые слова: *отношение, ответственность, ответственное отношение, обучение, учащиеся, задачи воспитания ответственного отношения*

Summary. The success of students in the classroom, including physical education lessons in secondary schools, largely depends on whether they are responsible for learning or not, on the level of formation of a responsible attitude. The article talks about the content and tasks of educating a responsible attitude to education.

Key words: *attitude, responsibility, responsible attitude, education, students, responsibilities of cultivating a responsible attitude*

Təlimə məsuliyyətli münasibətin tərbiyə olunması üzrə işin məzmununun komponentlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Prof. A.O. Mehrabov, Ə.M. Abbasov və b. "Pedaqoji texnologiyalar" kitabında yazırlar: "Təlim prosesinin əsasını təşkil edən və bir birinə üzvü əlaqədə olan məqsəd, məzmun, forma,

metod və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi böyüən gənc nəsli kamil insan kimi formalaşdırmaqdır. Kamil insan ən yüksək insani keyfiyyətləri, mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirən və fəaliyyət prosesində ona əməl edən şəxsiyyətdir. O, təbiət, cəmiyyət və insan təfəkküründə gedən proseslərdən baş çıxarır, dünyanın

qanunauyğun inkişaf və dəyişmə istiqamətlərini bilir, hadisələrin gedişinə təsir göstərməyi və onlardan qarşılıqlı faydalanmağı, insanlara xeyir verməyi bacarır, həmişə, hər yerdə haqqın, ədalətin, həqiqətin qoruyucusu, insanlıq etalonu kimi çıxış edir". Bu keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi, böyüyən nəslə nələri, necə və nə qədər öyrətməyi və həyata keçirilməsi üçün təhsilin məzmunu və metodları təlim prosesinin aparıcı dayaq-ları kimi funksiyaları yerinə yetirir" (1, s. 339)

Aparığımız uzun müddətli müşahidə və təcrübələrə əsaslanaraq təlimə məsuliyyətli münasibət tərbiyəsinin məzmununu, komponentlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür.

Birinci qrup komponentlərə öyrənmənin (təlimin) tərkib hissələri – məqsəd, məzmun, iradi səy, öyrənmə, oxuma qabiliyyəti, öyrənmənin nəticələri daxildir.

İkinci qrup komponentlərə münasibətlə əlaqədar məsələlər – məqsədə, məzmunla, tələbənin özünün idrak fəallığına, təlim əməyinə, özünün qabiliyyəti və bacarığına, öyrənmənin nəticələrinə münasibətini bildiren tərkib hissələri aiddir.

Üçüncü qrup komponentlərə ideya-siyasi, mənəvi-iradi, məzmunluluq, təlim əməyi və bu əməyin stimulları, çətinlikləri, hissi-emosional vəziyyətləri daxil etmək olar.

Şagirdlərdə təlimə məsuliyyətli münasibət tərbiyəsi üzrə işdə bu üç qrup komponentlər bir-biri ilə sıx vəhdətdə baş verir. Bunlar fəaliyyət prosesində bir-birini tamamlayır.

Şagirdlərdə təlimə məsuliyyətli münasibət tərbiyəsi üzrə işə dair əldə etdiyimiz materialların təhlilindən görünür ki, hansı komponentlərə daha çox üstünlük verilə bilər. Yuxarıda göstərilən komponentlərə əsasən hər bir şagirdin təlimə məsuliyyətli münasibətini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranır və bu təlim prosesində mühüm amilə və ya göstəriciyə çevrilir.

İdeya-siyasi komponent. Məktəbli dərk edir ki, cəmiyyətin xeyrinə, özünün və ailəsinin xeyrinə təhsil almaq, müəyyən bir peşəyə yiyələnmək üçün oxuyur.

Məzmun komponenti. Nümunə üçün deyə bilərik ki, məsələn Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası tələbələrini bütün fənlər deyil, yalnız humanitar fənlər, bədən tərbiyəsi, seçdiyi idman növü maraqlandırır, bu sahədə nailiyyətlər əldə etməyə çalışırlar. Şagirdlərə nəzəriyyə, təcrübə, biliklərin təcrübəyə

tətbiqi xoş gəlir, yeni proqram və materialları mənimsəməyə çalışırlar.

Təlim prosesində ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ayrı-ayrı fənlər (xüsusən fiziki tərbiyə məşğələləri) üzrə dərslərdə, yeri gəldikcə, *şəxsiyyətin məsuliyyətinə və mənəvi borcuna dair mütəfəkkirlərin fikirlərinə, borc və məsuliyyətin konkret təzahürünə aid hadisələrə müraciət olunması* məsləhət bilinir. Bu baxımdan Antuan de Sent – Ekzuperiyə əsaslanmaq faydalıdır. Məşhur fransız yazıçısı Antuan de Sent – Ekzuperi insan həyatında məsuliyyətin rolunu son dərəcə yüksək qiymətləndirirdi. Yazıçı qəzaya uğrayan və sonradan gərgin səy və çətinliklə And qarları əsirliyindən qurtulmuş dostu Qiyomenin hünərini təcəssüm etdirərək yazırdı: "Onun əzəməti - məsuliyyəti dərk etməsindədir. O özü üçün, poçt üçün, onun qayıdacağına inanan yoldaşları üçün cavabdehdir. Onların kədəri və ya sevinci onun əlindədir. O hər şey üçün "orada, aşağıda, canlı adamlar arasında yaranan şeylər üçün cavabdehdir, o, yaradıcılıqda iştirak etməlidir. O bəşəriyyətin taleyi üçün cavabdehdir - axı, bu talelər onun da əməyindən asılıdır.

Mənəvi-iradi səy komponenti. Tədris ilini müvəffəqiyyətlə başa vurmaq istəyi; yaxşı qiymətlər almağa inam; şagirdlər lazım gəldikdə imtahanlara hazırlaşarkən kömək göstərilməsini xahiş edir; onun fəaliyyətində qətiyyətlilik, dözümlülük, diqqətlilik təzahür edir; çətin tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışır; bilmədiklərini soruşmaqdan utanmır; hər hansı bir irada dərhal reaksiya verir; təlim-tərbiyə müvəffəqiyyətini obyektiv və düzgün qiymətləndirir; yoldaşlarına münasibəti yaxşıdır, yeri gələndə onlara kömək göstərir.

Tədris-əmək komponenti. Şagird tədris tapşırıqlarını yerinə yetirərkən səy, səliqə, müstəqillik, təşkilatçılıq nümunəsi göstərir; tapşırıqları yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə çalışır; əlavə məşğul olur, məşq edir, müvafiq kafedra-ların nəzdində fəaliyyət göstərən dərnlərdə iştirak edir; gün rejimini gözləyir; müəyyən işlərdə, idman avadanlıqlarının səliqəyə salınmasında müəllimə kömək göstərir, öz əməyini təşkil etməyi və tədris işinə nəzarət etməyi bacarır, əlavə ədəbiyyatları oxuyur; özünütəhsillə məşğul olur; təlimdə geri qalan yoldaşlarından öz köməyini əsirgəmir.

Təlimə münasibətin tərbiyə olunması üzrə fəaliyyət ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji prosesinin tərkib hissəsidir. Bu tərbiyənin məzmunu, forma və metodları kamil insanın formalaşdırılması kimi mühüm prosesə tabe olur. Deməli, praktik həyata keçirilən təlim-tərbiyə işinin tərkib hissəsi olduğuna görə bu iş bütövlükdə pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsinə imkan və şərait yaradır.

Hər hansı fəaliyyətin uğurla nəticələnməsi üçün onun qarşısında dayanan məqsəd aydın olmalı, bu məqsədin həyata keçməsinə kömək göstərən məsələlər düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün K.D. Uşinskiyə müraciət edək: “Yeni binanın bünövrəsini qoyarkən nə tikmək istədiyini bilməyən arxitektora haqqında siz nə deyə bilərsiniz; o bilmir ki, tikdiyi bina həqiqət və məhəbbət Allahına həsr olunmuş məbədgahdır ki, içərisində rahat yaşamaq üçün sadəcə evdir ki, başqa yerdən gələnlərin nəzərini cəlb etmək üçün yaraşlıq, lakin mənasız təntənəli darvazadır, haqq-hesabını bilməyən səyahətçiləri soymaq üçün olan yaraşlıq mehmanxanadır, yeyinti şeyləri bişirmək üçün mətbəxdirmi, nadir şeyləri mühafizə etmək üçün muzeydirmi, yoxsa heç kəsə həyatda lazım olmayan hər cür köhnə şeyləri yığmaq üçün ambar dırımı? Öz tərbiyəvi fəaliyyətinin məqsədini aydın və dürüst təyin edə bilməyən tərbiyəçi haqqında da eyni şeyləri demək lazımdır” (2, s. 81).

Yuxarıdakı fikir baxımından ilk növbədə şagirdlərdə təlimə məsuliyyətli münasibətin tərbiyəsi üzrə işin vəzifələrini müəyyənləşdirmək lazımdır. Həmin vəzifələri aşağıdakı şəkildə formalaşdırmaq mümkündür:

-şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə dərinlən yiyələnmələrinə nail olmaq;

-onların yüksək ixtisaslı kadrlar kimi yetişmələrini təmin etmək;

-oğlan və qızlarda məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək;

Ədəbiyyat:

1. Mehrabov, A.O. Pedaqoji texnologiyalar. / A.O. Mehrabov, Ə.M. Abbasov, Z.Z. Zeynalov. -Bakı: Mütərcim, 2006, 372 s
2. Uşinski, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. / K.D. Uşinski. -Bakı: Azər nəşr, - 1953.

-təlim və idraki fəaliyyətin səmərəli təşkili üzrə bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması;

-onları demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunda fəal iştirak etməyə hazırlamaq;

- dərstdə intizamın pozulmasına qarşı barışmazlıq;

-mənəvi əqidəni, milli vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli iftixar, milli mənlilik kimi keyfiyyətlərin zənginləşməsi və təkmilləşməsinə təmin etmək;

-vətənpərvərlik hissələrinin inkişafına nail olmaq;

-şagirdləri elmi yaradıcılığa, tədqiqatçılığa hazırlamaq;

-elmi biliklərin ictimai rolunun dərk olunması;

- biliklərə yiyələnmə prosesində idraki maraqların, qabiliyyətlərin, yaradıcılıq fəallığının və müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi;

-qazanılmış bilik və bacarıqları praktik tətbiqə nail olmaq;

-biliklərin müstəqil əldə etmək vərdislərinin formalaşdırılması;

-idraki vəzifələrin kollektiv həllinə kömək göstərmək.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində bütün təlim-tərbiyə işinə kompleks yanaşma və ümumtəhsil məktəbində yaradılmış xoş əhval-ruhiyyə, psixoloji-mənəvi iqlim mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan pedaqoji kollektivin müraciət etdiyi iş formaları ayrı-ayrı müəllimlərin fərdi təcrübəsi ilə əlaqələndirilməli, pedaqoji əmək ustalarının təcrübəsi professor-müəllim heyətinin nailiyyəti hesab olunmalıdır.

Problemin aktuallığı. Təlimə məsuliyyətli münasibət həmişə aktual olmuşdur.

Problemin yeniliyi. Fiziki tərbiyə məşğələlərində ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin təlimə məsuliyyətli münasibəti diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılardan ötrü maraqlı olacaqdır.

E-mail: hasan.ibrahimli@sport.edu.az

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov, ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 37.0

Sabına Toфіk gızı Estrova

dissertant po programme doktora filosofıyá

Bakınskogo Gosudarstvennogo Unıversıteta,

starıııy prepodavatel ı kafedrayá Aeronavıgatsıyá Natsıonalnoy Akademiı Avıatsıyá

<https://orcid.org/0000-0002-3428-4000>

UÇÉT ASPEKTA NATSIONALNıX CENNOSTEY PRı ADAPTATSıYÁ PROGRAMM PO SNıJZENıYÚ ÇELOVEÇESKOGO FAKTORA V AVıATSıYÁ

Səbınə Tofiq qızı Estrova

Bakı Dövlət Universitetinin

fəlsəfə doktoru programı üzrə dissertant

Milli Aviasiya Akademiyasının Aeronaviasiya kafedrasının baş müəllimi

AVIASIYADA İNSAN AMİLİNİN AZALDILMASI ÜÇÜN PROQRAMLARIN UYĞUNLAŞDIRILMASINDA MİLLİ DƏYƏRLƏR ASPEKTİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Sabına Tofig Estrova

doctorial student in the program of doctor of philosophy

of Baku State University,

senior lecturer of the Air navigation department at the National Aviation Academy

TAKING INTO ACCOUNT THE ASPECT OF NATIONAL VALUES DURING ADAPTATION OF PROGRAMS OF REDUSING HUMAN FACTORS IN AVIATION

Резюме. В настоящее время существует конфликт между некоторыми ценностями, заложенными в западных программах по снижению человеческого фактора в авиации, и национальными ценностями, мышлением и стилем жизни, существующими в нашей национальной культуре. В статье сравнивается и анализируется взаимосвязь творчества классиков восточной культуры Низами Гянджеви, Мухаммада Физули и Сеида Али Имадуддина Насими с требованиями современных авиационных нормативных документов. В исследовании ставится задача найти опору в мотивации к правильному и гармоничному, здоровому и ответственному образу жизни в процессе обучения и воспитания диспетчеров-стажёров инструкторами УВД.

Таким образом, можно снизить процент ошибок в работе специалистов авиатранспортной системы.

Ключевые слова: инструктор УВД, процесс обучения, человеческий фактор, культурные ценности, процесс воспитания, грамотность, здоровье, смелость

Xülasə. Hal-hazırda aviasiyada insan amilinin azaldılması istiqamətində Qərb proqramları tətbiq olunduğu bəzi dəyərlər və milli mədəniyyətimizdə mövcud olan milli dəyərlər, düşüncə və həyat tərzı arasında ziddiyət yaranır. Bu məqalədə Şərq mədəniyyətinin klassiklərinin - Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin və Seyid Əli İmadəddin Nəsiminin yaradıcılıq əsərləri və müasir aviasıyanı idarə edən sənədlərin tələbləri ilə əlaqəsi müqayisə və təhlil edilir. Bu məqalədə HHİE sisteminin təlimatçı-dispetçerləri tərəfindən stajçıların təlim və tərbiyəsi prosesində düzgün və ahəngdar, sağlam və məsuliyyətli həyat tərzinə münasibətinə dəstək tapmaq məqsəd qoyulur. Beləliklə, aviasiya nəqliyyatı sistemində mütəxəssislərin işində səhvlərin faizini azaltmaq.

Açar sözlər: HHİE təlimatçısı, təlim prosesi, insan amili, mədəniyyətin dəyərləri, tərbiyə prosesi, savad, sağlamlıq, cəsarət.

Summary. Currently, there is a conflict between some values that are applied in Western programs to reduce the human factor in aviation, and the national values, thoughts and lifestyle existing in our national

culture. The article compares and analyzes the relationship between the work of the classics of Eastern culture Nizami Ganjavi, Muhammad Fuzili and Seyid Ali Imaduddin Nasimi with the requirements of modern aviation regulatory documents. This article aims to find support in motivation for a correct and harmonious, healthy and responsible lifestyle in the process of teaching and educating of trainee by ATC instructors.

Thus, can reduce the percentage of errors in the work of air transport system specialists.

Key words: ATC instructor, learning process, human factor, cultural values, educational process, education, health, courage.

Процесс обучения диспетчера УВД (управления воздушным движением) – сложная деятельность, требующая высокого уровня знаний, умений, навыков, максимального сосредоточения и инструктора, и стажёра. При обучении стажёров инструктору приходится сталкиваться с большим количеством их ошибок, истинные причины которых связаны с несоблюдением базовых факторов готовности авиаспециалиста к работе. Среди них – состояние усталости, стресса, болезни (даже лёгкого недомогания), несоблюдение режимов сна и отдыха, приёмов пищи. И, хотя информация о важности учёта этих факторов неоднократно звучит в течение долгого процесса обучения и подготовки к ответственной работе, нередко она воспринимается, как общеизвестная, и не приводит к конкретным действиям, изменениям в поведении, образе жизни и отношении к самим себе и своим базовым потребностям.

Кроме того, напоминание об отклонении от соблюдения этих правил, вызывает сопротивление, аргументируемое тем, что ценности здорового образа жизни, важность поддержания мышечного тонуса в оптимальном состоянии и правильного питания являются западными ценностями, противоречащими и идущими вразрез с нашей национальной культурой, кухней и образом жизни.

Помимо передачи информации и технологии безопасного управления воздушным движением, инструктор УВД занимается и целенаправленным процессом воспитания, подготовки полноценного сотрудника, звена авиационно-транспортной системы, транслирующего безопасное отношение к своему делу во всех сферах своей жизни. Поскольку оптимальное состояние готовности к работе возникает не в данный конкретный момент, а складывается из всего образа жизни авиационного специалиста, необходимо работать

над изменениями в их мышлении и убеждениях.

В нашем исследовании ставится цель – найти основу в ценностях богатой азербайджанской культуры, литературы, подкрепляющую здоровое отношение к себе нового поколения авиационных специалистов, мотивацию развиваться, приобретать знания, изменять образ жизни, чтобы ответственно относиться к своей работе и сохранить затем своё профессиональное долголетие.

Тем самым, помочь инструкторам связать культурные ценности нашего народа с требованиями современных авиационных руководств, найти аргументы для внедрения новых, здоровых привычек и образа мышления, подхода к своему рабочему состоянию.

Анализ литературы в данном направлении дал множество факторов и примеров, когда здоровые привычки и осознанное отношение к самому себе закладываются в нашей национальной культуре: это произведения Низами, Насими, Физули и многих других великих восточных философов и мыслителей.

Философские идеи их бессмертных произведений актуальны и по сей день, не теряют своей значимости, пройдя испытание временем, причем в сферах, существование которых сложно было бы представить себе в те времена. Те простые истины, к которым они призывали в своих произведениях, спустя сотни лет, в наше время, признаны строго соблюдаемыми правилами и законами и отражены в современных авиационных документах, циркулярах и требованиях.

На протяжении долгого времени в авиационной среде бытовало «обвинительно-примитивистское» отношение к Человеческому Фактору, как к источнику авиационных происшествий, инцидентов и катастроф. В последние десятилетия этот взгляд во мно-

гом изменился: наметилась устойчивая тенденция рассматривать человеческий фактор, как науку, требующую системного подхода и расследования к каждому случаю ошибки, пропуска и промаха. «В наше технотронное время надо учитывать психофизиологию человека. И это раньше всех поняли в летном комплексе» (1).

В документах ИКАО (Международной Организации Гражданской авиации) и научной среде человеческий фактор трактуется как учение об обеспечении надежного и эффективного функционирования авиационной системы. И теперь каждая ошибка авиационного специалиста рассматривается с точки зрения исследования факторов внешней и внутренней среды, которые, прямо или косвенно, оказали свое влияние на ее возникновение, и принятия профилактических мер для ее устранения в будущем. Теперь на первый план выходят возможности и ограничения каждого авиационного специалиста при выполнении им профессиональных обязанностей, как одни из основных причинных факторов.

Подготовка к любому полету, любой рабочей смене или дежурству авиационного специалиста начинается не в данный момент, и даже не накануне, хорошая подготовка заключается во всем его образе жизни. И ресурсы, необходимые при поиске выхода из сложной, нестандартной, аварийной ситуации в полете, будут выше у здорового, устойчивого к стрессу человека, соблюдающего режим сна и отдыха.

Согласно базе данных LOSA (аудит безопасности рейсовых полетов) Техасского университета, примерно в 60 % изученных рейсов наблюдалась, по крайней мере, одна ошибка или нарушение, в среднем 1,5 ошибки на рейс (2). И если мы будем разбирать эти ошибки с точки зрения факторов и предпосылок, предшествующих им и способствовавших их возникновению, то в большинстве случаев перечень причин будет включать узкий круг факторов – усталость, состояние здоровья, отвлечение внимания, стресс и т.п. Исследуя условия, вызвавшие это снижение уровня внимания или состояние усталости, в большинстве случаев, обнаружим нарушение

режимов сна и отдыха, влияния вредных привычек, сниженной физической активности.

Применяя стандартные мировые программы по снижению человеческого фактора в авиации, мы сталкиваемся с необходимостью адаптировать их под национальные ценности и менталитет той страны, в которой эти программы внедряются. Так, западные идеи здорового образа жизни, питания и управления стрессом в нашем национальном менталитете традиционно считаются в некоторой степени чуждыми, либо вызывают большое сопротивление при внедрении. А если некоторая часть специалистов и относится к этим правилам с симпатией, то не торопится их применять в собственной жизни.

Руководствуясь идеей «Все новое – это хорошо забытое старое», следует интегрировать этот образ жизни новому поколению авиационных специалистов, ссылаясь на значимые для каждого патриота бессмертные стихи, идеи и ценности, звучащие в произведениях классиков литературы Востока. «Когда недуги нас охватят или скорби, То стройный кипарис свой стан высокий сгорбит. Очам болящего подмога не видна, Ведь мысль болящего, как сам больной, больна.

Во здравье человек – и мысль его здорова, А хил – всех дел его колеблется основа» – пишет великий поэт Низами Гянджеви в «Хосров и Ширин» (3). «Хорошая физическая форма снижает утомляемость и нервозность и способствует возникновению уверенности в своих силах» – утверждает, в свою очередь документ ИКАО 9683 (4, с. 1-1-8). Этот же документ описывает влияние стресса и усталости на организм человека, а также на связанное с ними возникновение ошибок (4, с. 1-5-21), (4, с. 1-5-24). «Будь воздержан, но сразу привычку к еде не бросай. Ешь всегда понемногу и кушанья впрок припасай» – советует Низами Гянджеви в «Сокровищнице тайн» (О поклонении и уединении) (5). «Береги свой счастливый, свой нынешний день.

Все бывшее – ничто. Все грядущее – тень», «Коль жизни осталось так мало, То в печали ее проводить не пристало» – эти строки Искендер-наме перекликаются с современным авиационным подходом к оцени-

ванию влияния негативных эмоциональных состояний и депрессии на общую производительность и состояние надежности авиационного специалиста (6, с.10).

К осознанности и ответственности при выполнении рабочей деятельности призывают десятки авиационных документов и циркуляров. И эти качества воспевал великий поэт: «Из живущих существ – а ведь их бесконечные тьмы, – Размышлять о последствиях можем одни только мы» (6, с. 41). «Известно, что в умственных вопросах благоразумие и фактор управления являются доминирующими факторами человека» - пишет Мухаммеда Физули в «Матлаул-этигад» (7, с.35).

Призывы к саморазвитию и повышению грамотности отражены как в произведениях Низами, так и в современных авиационных руководствах - «Читай листок ты каждый до конца, Чтобы познаем покорять сердца» (8, с. 87). «Невежество - вино, но ты его не пей, Ты истину познай, чтоб стать еще мудрей» - писал великий Насими (9, с. 26). «О Человек, ты знанием велик, Всё остальное – дэвов исступлень» (9, стр.67). Ежегодно выпускаются сотни новых авиационных документов и руководств, с поправками и дополнениями к предыдущим изданиям, делая естественным непрерывное обучение и переобучение, постоянную многолетнюю работу с документами, руководствами и отчетами каждого авиационного специалиста. «За науки, мой сын! Высшей ценности камень. Только после граненья проявит свой пламень» (6, с. 2), «Нам дороже всего нужных сведений свет, В мире трудно ступить, если знания нет» (6, с. 5).

Низами Гянджеви в своих произведениях славил образ мужественного и бесстрашного героя – «Благ, кто сердцем владеет» (5, с.15), Неоднократно призывал читателя быть подобными им – например, в «Сокровищнице тайн» («Творение Адама»), прославляя царя Фахраддина Бахрамшаха сына Дауда, поэт пишет: «Будь же в храбрости львом – ведь и храбрый с тобою не спорит, «Львом» – сказал я? Ошибся: и льва твоя сила поборет» (5, с.9).

Подобны образы Бахрам - шаха в поэме «Семь красавиц», а также образ Фархада в «Хосров и Ширин». Безусловно, люди, работающие в авиации, отличаются мужеством, решимостью, отвагой, силой духа. Один из авиационных документов, связанный со сложной работой (взаимодействием экипажа), включает в себя вопросы управления факторами эффекта испуга и внезапности (10, с.110). Одной из рекомендаций для авиакомпаний служит «комплектовать летный состав по принципу самоэффективности (уверенности в себе), а не тревожности» (11).

Истина, прошедшая испытание временем, не угасшая и не потерявшая своей актуальности и в наше время, еще долго будет служить во благо всего человечества. И только от каждого из нас зависит пропустить ее через себя, следовать ей и оставить свой, особенный след в жизни других людей, совершенствуясь и честно служа своей профессии.

Актуальность статьи. Помощь диспетчерам-инструкторам УВД в воспитании у стажёров здорового и ответственного отношения к своему физическому и психическому состоянию в процессе обучения и в дальнейшей работе, внедрение новых привычек и образа мышления, подхода к своему рабочему состоянию посредством связи культурных ценностей нашего народа с требованиями современных авиационных руководств.

Научная новизна статьи. Рассматриваются произведения классиков культуры Востока – Низами Гянджеви, Мухаммеда Физули и Сеида Али Имадеддина Насими, сопоставляется и анализируется их взаимосвязь с требованиями руководящих авиационных документов с целью найти опору для правильного и гармоничного воспитания и обучения инструкторами диспетчеров-стажёров УВД здоровому и ответственному отношению к своему образу жизни. Тем самым, снизить процент ошибок в работе специалистов авиационно-транспортной системы.

Практическая и прикладная значимость статьи. Может применяться инструкторами при передаче ценностей национальной культуры, мотивации и направлении стажёров-диспетчеров в изменении образа жизни и соблюдении значимых факторов, как базис для снижения ошибок в работе.

Литература:

1. Козлов В.В. Человеческий фактор, или кто виноват [Электронный ресурс]: <https://www.aviahumanfactor.ru/aviapsihologiya/4/54/chelovecheskiy-faktor-ili-kto-vinovat-intervyu-valeriya-kozlova.htm>.
2. Error Management [Электронный ресурс]: [https://www.skybrary.aero/index.php/Error_Management_\(OGHFA_BN\)](https://www.skybrary.aero/index.php/Error_Management_(OGHFA_BN))
3. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. [Электронный ресурс]: https://mir-knig.com/read_1298-47.
4. Руководство по обучению в области человеческого фактора, Doc. 9683-AN/950, издание первое — Канада: ИКАО, 1998.
5. Н. Гянджеви, Сокровищница тайн. [Электронный ресурс]: <https://libcat.ru/knigi/poeziya/33316-58-nizami-gyandzhevi-sokrovishhnica-tajn.html#text>
6. Н. Гянджеви, Искендер – наме. [Электронный ресурс]: <https://libcat.ru/knigi/poeziya/115027-10-nizami-gyandzhevi-iskander-name.html#text>
7. Физули М. Матлаул-этигад (Восход верований) / пер. с араб. академик З.М. Буняядов. – Баку : Язычы, 1987.
8. Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун: поэма / поэтический перевод А. Старостина; вступ. ст. и коммент. проф. Р. Алиева// - Баку: Язычы, 1982. 439 с.
9. Сеид Али Имадеддин Насими. Избранная лирика. В 2-х томах. Том 1. - Баку: Азернешр, 1973. – 360 с.
10. Acceptable Means of Compliance (AMC) and Guidance Material (GM) to Annex III Organisation requirements for air operations [Part-ORO] of Commission Regulation (EU) 965/2012 on air operations, European Aviation Safety Agency, 2016, 202 p.
11. Managing Startle: Individual, Crew and Organizational Strategies Presentation to the 2014 ICAO LOC-I Meeting

E-mail: sabinaestrova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü. fəls.dok., dos. R.Ə. Cavadov*

psixol.ü. fəls.dok., S.N. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 37.0

Aidə Rasim qızı Xanbutayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
[https://orcid.org/0000-0002-8872 - 0023](https://orcid.org/0000-0002-8872-0023)

ONLAYN TƏHSİLDƏ OXUYUB ANLAMA STRATEGİYALARI

Aida Расим гызы Ханбутаева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Университет Языков

СТРАТЕГИИ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО В ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИИ

Aida Rasim Khanbutayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan University of Languages

READING COMPREHENSION STRATEGIES IN ONLINE EDUCATION

Xülasə. Mürəkkəb və çoxkomponentli proses olan oxuyub anlama oxucu ilə mətn arasında effektiv əlaqədir. Məqalədə onlayn təhsil formasında oxuyub anlama prosesinin məqsəd və strategiyaları təhlil edilmiş, rəqəmsal əsrdə oxu bacarığının inkişaf etdirilməsində texnologiyaların rolu və prinsipləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *qavrama, onlayn təhsil, strategiyalar, semantik xəritəçəkmə, sual-cavab münasibətləri*

Резюме. Являясь сложным и многокомпонентным процессом, чтение и понимание представляет собой эффективную связь между читателем и текстом. В статье проанализированы цели и стратегии процесса чтения-понимания в онлайн-образовании, исследованы роли и принципы технологий в развитии навыков чтения в цифровую эпоху.

Ключевые слова: *понимание, онлайн-обучение, стратегии, семантическое отображение, вопросно-ответные отношения*

Summary. Being a complex and multicomponent process, reading - comprehension is an effective connection between the reader and the text. In the article, the goals and the strategies of this process were analyzed in online education, the roles and the principles of technologies in the development of reading skills were investigated in the digital era.

Key words: *understanding, online training, strategies, semantic display, question-answer relations*

Oxuyub-anlama qarşılıqlı əlaqənin çox komponentlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir prosesdir. Bu komponentlər əvvəlki biliklər, oxu strategiyası, mətn, mövzuya maraq və mətn növləri haqqında biliklərdir. Oxuyub-anlama oxucuların yazılı mətnin mənasını anlamaq bacarığı və bu zaman nəzərdə tutulan nəticəni əldə etmək üçün oxucu ilə mətn arasında effektiv qarşılıqlı əlaqədir.

Məqalədə oxu bacarığının məqsədləri və onlayn şəkildə oxuyub anlama strategiyalarının

aşılması və tədris prosesində istifadə olunan üsulların araşdırılması təşkil edir.

Oxu bacarığının strategiyaları haqqında danışmadan əvvəl onun məqsədləri haqqında danışmaq istərdik. Həmin məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sadə məlumat axtarmaq üçün oxumaq. Bu növ oxu ümumi oxu bacarığı olub, idrakla sıx bağlıdır.

2. Gözdən keçirmək üçün oxumaq. Bu, mahiyyət etibarilə, mətndə vacib məlumatın ha-

rada ola biləcəyini təxmin etmək üçün strategiyaların birləşməsini və sonra ümumi fikir formalaşana qədər mətnin həmin seqmentlərində əsas oxuyub-anlama bacarıqlarından istifadə etməyi əhatə edir.

3. Öyrənmək üçün oxumaq – akademik və peşəkar mətnlərdəki bir sıra detalları yadda saxlamaq və mətni oxucunun bilik bazası ilə əlaqələndirmək bacarığını tələb edir.

4. Məlumatı inteqrasiya etmək, mətnləri yazmaq və tənqid etmək üçün oxumaq. Bunlar bir-birini tamamlayan, dəstəkləyən və ya ziddiyyətli məlumatların nisbi əhəmiyyəti haqqında əlavə qərar tələb edən məqsədlərdir.

5. Ümumi məzmunu başa düşmək üçün oxumaq. Bu oxu fəaliyyətində əsas və dəstəkləyici ideyaları məqsədyönlü şəkildə qavramaq və əvvəlki biliklərlə əlaqələndirmək əsas rol oynayır.

Oxuyub-anlamanın öyrədilməsi strategiyaları tədris prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu strategiyalara konseptual olaraq Semantik Xəritəçəkməni (SX) misal göstərə bilərik. SX tələbələrə xəritə şəklində əlaqəli söz və ya ifadələr yaratmaqla lüğəvi biliklərini tədqiq etməyə imkan verən tədris strategiyalarından biridir. Belə ki, o, tələbələrə mətnin məzmunu haqqında məlumatları müxtəlif kateqoriyalara ayırmağa, geniş mövzular haqqında cümlələr qurmağa kömək edir (1, s.50).

Bu strategiya tələbələrə ideya və ya konsepsiya ilə bağlı atributları təsvir etmək və bu elementlər arasındakı əlaqələri göstərmək şansı vermək üsuludur. Semantik xəritəçəkmənin hazırlanması prosesi həmçinin “hörümçək toru” kimi də tanınır və tələbələrin biliklərini aktivləşdirmək üçün istifadə olunur. Onlayn dərslərdə bu üsuldan istifadə dərslərin keyfiyyətinin artırılmasına və tələbələrin motivasiya olunmasına zəmin yaradır.

Digər strategiya isə “ucadan düşün” (Think-aloud) strategiyası olub, tələbələrin oxuduqları zaman fikirlərini ifadə etmələrini göstərir. Mətni oxumaqla onu dərk etmək arasındakı fərqi müəyyən etməyə xidmət edən “Ucadan düşünmək” tələbələrə fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etmək şansı verir. O, həmçinin müəllimlərə proqnozlaşdırma və vizuallaşdırma kimi strategiyalardan istifadəyə də kömək edir. “Ucadan düşün” proqramının məqsədi tələbələrin mətndən daha əhəmiyyətli məlumatları xatırlaya bil-

məsi, onlardan oxuyarkən düşündüklərini yüksək səslə söyləmələrini və müəllimlərin və ya digər tələbələrin qeyd etdiyi suallara cavab vermələrini tələb edir (2, s.28).

Növbəti strategiya eskizdən eskizə (sketch to sketch) strategiyasıdır. Bu, bədii qabiliyyətlə bağlı olub, əsas məqsədi tələbələrin mətnin məzmununu qavramasına nəzarət etmək, tələbələrin öz fikirlərini ifadə etmək üçün mətn təsviri və ya qeydlər şəklində eskizlərdə bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməklə şərh etdikləri strategiyadır.

Sual-Cavab Münasibətləri (Question-Answer Relationships – QAR) tələbələrin oxuma və suallara cavab vermə üsullarına yanaşmasını aydınlaşdırmaq üçün işlənib hazırlanmış oxuyub-anlama strategiyasıdır. Bu strategiya tələbələrə suallara cavab verərkən məlumat mənbəyi tapmaqda kömək etmək üçün 1983-cü ildə Taffi Rafael tərəfindən hazırlanmışdır (3, s. 517). Bu onlayn dərs zamanı yalnız həyata keçirilməsi mümkün olan strategiyalardan ən əhəmiyyətlisidir. Məhz bu münasibətlər vasitəsilə oxunulan mətnin anlaşılması və söz ehtiyatına malik olma səviyyəsi müəllim tərəfindən müəyyənləşir.

Onlayn təhsil prosesində tələbələrin mətni oxuyub qavramaq bacarığı ənənəvi təhsildən çox fərqlidir. Ənənəvi təhsildə tələbələrə tənqidi oxu təşviq edilsə də, onlayn dərslərdə onlar mətni daha çox yalnız hərfi oxu və şərh səviyyəsində qavraya bilirlər. Eyni zamanda, SX strategiyasından istifadə etməklə, tələbələrin əvvəlki bilikləri ilə mətndə verilən məlumat arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək olur.

XXI əsrin başlanğıcında multimedia və internet dil öyrənmənin bütün aspektlərində mühüm yer tutmağa başladı. Təhsil modelləri əsasən müəllim mərkəzli sinif otaqlarından tələbəyönlü, fəal və əməkdaşlıq əsasında öyrənmə mühitlərinə doğru dəyişdi.

Hal-hazırda oxuyub-anlamanı həyata keçirtmək üçün e-Lüğətlərdən geniş istifadə olunur. Bu lüğətlər vasitəsilə mətndəki naməlum sözlər qeyd edilir və qısa zaman kəsiyində həmin sözlərin tərcüməsi tapılır və bu, onların öyrənilməsi prosesini daha səmərəli və effektiv edir (4, s.19).

Rəqəmsal əsrdə oxunun inkişafında texnologiyalardan istifadə mühüm rol oynayır. Oxu-

nun anlanması üçün multimedia mətnlərindən istifadə geniş yayılmaqdadır. Onlayn texnologiyanın əlçatanlığı sözün tanınmasını sürətləndirmişdir. Bu gün milyonlarla sözün mənasına, mənşəyinə, orfoqrafiyasına, audio tələffüzünə, nümunə cümlələrə asanlıqla “Cambridge, Oxford, Macmillan və Dictionary.com” və s. saytlara ödənişsiz daxil olmaqla bilgi əldə etmək olur. Bununla yanaşı “WordReference.com” kimi fərdi həvəskarlar tərəfindən yaradılmış lüğətlər də mövcuddur. Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti ikidilli lüğətlərə üstünlük verirlər. Əksər onlayn lüğətlərdə mövcud mobil texnologiyaların hər yerdə olması səbəbindən mobil cihazlarda (smartfon və ya planşet) quraşdırılacaq proqram versiyaları da mövcuddur. Müxtəlif leksik məlumatları təmin etməklə yanaşı, e-lüğətlər digər funksiyalarla da təchiz edilmişdir: videolar, tərcümə, sözlər, ifadələr və ya cümlələr və s.

Pandemiya dövründə məsafədən təhsil prosesində mobil cihazlarda mövcud olan WhatsApp və ya WeChat kimi bəzi məşhur sosial ünsiyyət vasitələrindən tələbələrlə qarşılıqlı əlaqədə çox geniş istifadə olundu. Bu tətbiq hal-hazırda da geniş vüsət alıb. Dil öyrənilməsinə asanlaşdırmaq üçün mobil kommunikasiya texnologiyalarının bu cür innovativ istifadəsi, xüsusən də leksik bacarıqların öyrədilməsi müəllimlər və tələbələr arasında durmadan populyarlıq qazanır.

Onlayn mühitdə oxunun inkişafı ilə yanaşı, onun qavranması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

V. Grabe oxu bacarıqlarını aşağı və daha yüksək səviyyəli proseslər kimi ümumiləşdirir. O, aşağı səviyyəli proseslərə sözün avtomatik tanınması bacarıqları, leksik-sintaktik emal, yüksək səviyyəli prosesə isə daha çətin mətnləri başa düşmək üçün əsas fikirlərin müəyyən edilməsi, əlaqəli və tematik məlumatların tanınması, nəticə çıxarma, kontekstdən istifadə etməklə oxunun situasiya modelinin yaradılması kimi strategiyalardan istifadəni aid edir (5).

Onlayn oxunun tədrisində CMC texnologiyalarından (Çat, Moo, e-poçt) istifadə mühüm rol oynayır. H. Əlyusif oxu bacarığının interaktiv proses olduğunu qeyd edərək bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün zəruri olan altı ümumi bacarıq və bilik sahəsini müəyyən etmişdir: 1)

avtomatik tanıma bacarıqları, 2) lüğət və struktur bilikləri, 3) formal diskurs strukturu bilikləri, 4) məzmun/dünya fonu bilikləri, 5) sintez və qiymətləndirmə bacarıqları/strategiyaları, 6) metakognitiv bilik və 7) bacarıqların monitorinqi (6, s.145).

Oxu bacarığının inkişafında söz ehtiyatı, qrammatik bilik, mətnin başa düşülməsi, şərh olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Oxucular səviyyələrinə görə daha uğurlu, nisbətən uğurlu, zəif olurlar. Daha uğurlu oxucular mətnin məzmununu təxmin etmək, onun strukturunu tanımaq, əsas ideyaları müəyyən etmək, fon biliklərindən istifadə etmək, başa düşməyə nəzarət etmək və mətnə reaksiya vermək kimi ümumi strategiyalardan istifadə edir. Onlar mətni gözdən keçirməklə skan edirlər. Nisbətən az uğurlu oxucular fərdi sözlərə, xüsusən də feillərə diqqət yetirirlər.

Oxumaqda çətinlik çəkən tələbələr, bir qayda olaraq, oxu tapşırıqları ilə daha az məşğul olur, özlərinə inamları olmur və uğur qazanmadıqları üçün ruhdan düşürlər. Onlara kömək etmək üçün ən yaxşı strategiyalar dekodlaşdırma, rəvanlığın artırılması, qavrayışın təkmilləşdirilməsidir (7, s.76).

E. Bloxa görə, daha uğurlu oxucular oxu bacarığının inkişafında verilmiş məzmunu təxmin etmək, strukturunu müəyyənləşdirmək, əsas ideyaları aşkarlamaq, fon biliklərindən istifadə etmək, başa düşməyə nəzarət və mətnə reaksiya vermək kimi ümumi strategiyalardan istifadə edirlər. Daha az uğurlu oxucular ayrı-ayrı sözlərin və cümlələrin mənasını şübhə altına almaq, nadir hallarda fon biliklərini mətnə inteqrasiya etmək kimi yerli strategiyalara etibar edirlər (8, s.73).

Deməli, uğurlu oxucular idrak, yaddaş, metakognitiv strategiyalardan daha çox istifadə edir, nisbətən az müvəffəqiyyətli oxucular, ümumiyyətlə, qrammatik quruluş, səs hərflə uyğunluğu, sözün mənası və mətn detalları kimi yerli narahatlıqlara diqqət yetirirlər.

Aktiv fəaliyyət növü olan oxu bacarığını inkişaf etdirmək üçün bəzi prinsiplər nəzərə alınmalıdır; tələbələr yalnız dilə deyil, oxu mətninin məzmununa cavab verməyə təşviq edilməli, onun məzmununu ilə bağlı fikirlərini bildirmək şansı əldə etməlidir.

Oxu materialını seçərkən müəllim tələbələr dil səviyyələrinə uyğun oxu tapşırığı üzərində düşünməlidir; oxu qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olmalı, auditoriyaya inteqrasiya ediləməli, mövzudan müzakirə və sonrakı tapşırığı üçün istifadə etməlidir.

Söz tanıma və başa düşmək üçün tələbədə sürətli oxu təcrübəsi olmalıdır. Bu prinsiplərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində sürətli və təkrar oxuma, skan etmə və skimminq kimi fəaliyyətlər inkişaf edirləməlidir. Tələbələr oxumaqdan həzz almali və onlarda motivasiya hissi yaradılmalıdır.

Beləliklə, oxu fəaliyyətinin öyrədilməsi bir sıra məqsədləri özündə ehtiva edir: öyrənənlərin oxu mətnini qavraması, onların səliss oxucuya çevrilməsi və oxu bacarıqlarının digər dil bacarıqları ilə əlaqələndirilməsi.

Tələbələrin virtual məkanda oxuyub anlamada bir sıra çətinliklərlə üzləşməsinə söz ehti-

yatının kasadlığı, qrammatik biliklərin zəifliyi, diqqət çatışmazlığı, mətnin səviyyəsini və s. göstərə bilərik. Məhz bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yuxarıda sadələdiyimiz strategiyaları inkişaf etdirmək olduqca faydalıdır.

Problemin aktuallığı. Oxuyub anlama oxucunun linqvistik, dünya haqqında və mövzuya dair əldə edilən biliklərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir. Onlayn təhsil zamanı onun bir sıra məqsəd və strategiyalarının araşdırılması və dərs zamanı istifadəsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Virtual auditoriyada onlayn oxuyub anlama prosesini inkişaf etdirmək üçün semantik xəritəçəkmə, ucadan düşün, eskizdən eskizə və s. strategiyalarının istifadəsinin əhəmiyyəti məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə təhlil olunan məqsəd və strategiyalar virtual məkanda tələbə və müəllim, gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Situmorang R. The Effect of Semantic Mapping Strategy On Students' Reading Comprehension At The Ninth Grade Students Of SMP Raksana Medan // – Indonesia: Prima Indonesia University. Kairos ELT Journal, – 2017. Vol. 1, № 2, – s. 49-70.
2. Chin A. Sh. W. & Kartini A. G. The use of think-aloud in assisting reading comprehension among primary school students / A. Sh. W Chin, A. G. Kartini // Journal of Cognitive Sciences and Human Development. Vol. 7, – 2021. № 1, s.10-32.
3. Taffy E.R. Teaching Question Answer Relationships. The Reading Teacher. Wiley. – 1986. Vol. 39, № 6, – s. 516-522.
4. The Handbook of Technology and Second Language Teaching. John Wiley & Sons, Inc., – 2017. – s.503.
5. Grabe, W. Key Issues in L2 Reading Development // In 4th CELC Symposium Proceedings, edited by Xudong Deng and Richard Seow, Singapore: National University of Singapore, 2014.
6. Alyousef, H.S. Teaching reading comprehension to ESL/efl learners. The Reading Matriz, Vol. 5, - 2005, № 2.
7. Surmanov, S. The Difficulties Of Reading Among Young Learners In Online Education / S.Surmanov, O.Ametova, R. Togaymurodova // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, Progressive Academic Publishing. – UK: – 2020. Vol. 8, № 12.
8. Block, E. The comprehension strategies of second language readers / E. Block. – New York: TESOL Quarterly, – 1986. Vol. 20, s. 463-494.

E-mail: aida_khana@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ş. Şirəliyev

ped.ü.fəls.dok., dos G.X. Şirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.04.2023

UOT 371

Türkan Vahid qızı Əlizadə

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0002-1998-2812>*

QARIŞIQ TƏHSİL MODELİ

Тюркян Вахид гызы Ализаде

*докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики*

СМЕШАННАЯ МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ

Turkan Vahid Alizade

*doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

BLENDED EDUCATION

Xülasə. Qarışıq təhsil ənənəvi sinif mühitində və ya bütün dərs vaxtlarının onlayn şəkildə aparılması ilə birləşdirilən bir tədris prosesidir. Bu model tələbələrə həm bir sinif mühitində canlı dərs dinləmək, həm də onlayn platformalar vasitəsilə müxtəlif resurslardan faydalanmağa imkanı verir.

Qarışıq təhsil əyani, qiyabi, distant təhsil, interaktiv, elektron və s. kimi təhsilin müxtəlif formalarını birləşdirən təhsil yanaşmasıdır. Bu təlim tələbəyə təhsilinin vaxtını, yerini, sürətini və istiqamətini müstəqil seçmək imkanı verir.

Açar sözlər: qarışıq təhsil, distant təhsil, ənənəvi təhsil, qarışıq təhsil modeli

Резюме. Смешанное образование – это процесс обучения, который сочетает в себе традиционную классную среду или онлайн-обучение. Эта модель позволяет студентам как слушать живой урок в классе, так и пользоваться различными ресурсами через онлайн-платформы.

Смешанное образование – это образовательный подход, который сочетает в себе различные формы обучения: очное, заочное, дистанционное, интерактивное, электронное и др.. Данное обучение дает студенту возможность самостоятельно выбирать время, место, скорость и направление своего обучения.

Ключевые слова: смешанное образование, дистанционное образование, традиционное образование, смешанная модель обучения

Summary. Blended learning is a learning process that combines a traditional classroom environment or online learning. This model allows students to both listen to a live lesson in a classroom environment and benefit from a variety of resources through online platforms.

Blended learning face-to-face, part-time, distance learning, interactive, electronic, etc. is an educational approach that combines different forms of education. This training gives the student the opportunity to independently choose the time, place, speed and direction of his education.

Key words: blended education, distance education, traditional education, blended education model

Ali təhsildə elektron təhsilin əhəmiyyəti durmadan artır. Təhsil müəssisələrinin elektron təhsilə keçmə səbəbləri aşağıdakı kimidir:

- rəqəmsallaşan dünyada müasir tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək;
- pedaqoji innovasiyaları stimullaşdırmaq;

– universitetdaxili və universitetlərarası birlik mübadiləsini və əməkdaşlığı artırmaq;

– distant təhsil imkanlarını genişləndirmək və müxtəlif kateqoriyalı tələbələrə təhsili əlçatan etmək.

Elektron təhsil praktikasında qarışıq təhsil daha çox yayılmışdır. Qarışıq təhsilin son vaxtlar xüsusi aktuallıq qazanmasına səbəb həm cəmiyyətin müasir texnologiya və təhsil formalarına ehtiyacı, həm də qarışıq təhsilin distant aspektini nəzərdən keçirməyə imkan verən informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə izah olunur. [1]

Qarışıq və hibrid öyrənməni sinonimlər hesab etmək olar [2]. Qarışıq təhsil ənənəvi sinif mühitində və ya bütün dərslərin onlayn şəkildə aparılması ilə birləşdirilən bir tədris prosesidir. Bu model tələbələrə həm bir sinif mühitində canlı dərslərin dinlənmək, həm də onlayn platformalar vasitəsilə müxtəlif resurslardan faydalanmağa imkan verir.

Qarışıq təhsil əyani, qiyabi, distant təhsil, interaktiv, elektron və s. kimi təhsilin müxtəlif formalarını birləşdirən təhsil yanaşmasıdır. Bu təlim tələbəyə təhsilin vaxtını, yerini, sürətini və istiqamətini müstəqil seçmək imkanı verir. Bu, planlaşdırma bacarıqlarını, özünüidarəetmə və özünütənzimləmə, habelə azadlıq və seçim bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Qarışıq təhsil müasir texnologiyalar və internetin inkişafı sayəsində meydana çıxıb. Bu təlim məktəbdə və ya universitetdə ənənəvi təhsilin ən yaxşı təcrübələrini, distant təhsil isə azadlığını birləşdirməyə imkan verir.

Qarışıq təhsil tarixən ayrı-ayrı iki təhsil sistemindən yaranır: ənənəvi (face to-face learning system) və mərkəzində texnologiya olan paylanmış təlim sistemi (distributed learning system) [3]. Müasir dövrdə isə qarışıq təhsil (Blended Learning) üç sütun üzərində dayanır:

1. Distant təhsil (Distant Learning);
2. Sinifdə öyrənmə (Face-to-Face Learning);
3. İnternet vasitəsilə öyrənmək (Online Learning).

Tədqiqatçılar qarışıq təhsil ilə ənənəvi təhsil arasında müqayisə apardıqda məkan və zamana qənaət, tapşırıqları və qiymətləndirmələri izləmək üçün təhsilin idarə edilməsi sistemindən (LMS) istifadə, test, sınaq, komanda işi üçün sinifdə İKT alətlərindən istifadə kimi üstünlüklərini qeyd edirlər.[4]

Müqayisə	Qarışıq təhsil	Ənənəvi təhsil
Öyrənmə yeri	İstənilən yer	Sinif otağı
Öyrənmə forması	Onlayn və üz-üzə	Üz-üzə
Öyrənmə zamanı	İstənilən mümkün vaxt	Dəyişməyən və dəqiq vaxt
Texnologiyadan istifadə	Texnologiyadan istifadə vacib və məcburidir	Məcburi deyil
Onlayn dəstək	Söhbət, onlayn tapşırıqlar vermək	yoxdur
Tədris materialları	Təlimatçı, təlimatlar qrupu	Təlimatçı
Tapşırıqlar	Fərdi, qrup	Fərdi, qrup

Sxem 1. Qarışıq təhsil və ənənəvi təhsil arasında müqayisə

Qarışıq təhsil prosesində onlayn öyrənmə ilə müəllimin köməyi eyni dərəcədə vacibdir.

Müəllimin rolu tələbələrin ehtiyaclarından asılı olaraq dəyişir. Müəllim davranış və düşüncə modellərini, münasibətlərin qurulması yollarını nümayiş etdirir. O, repetitor, məsləhətçi, fasilitator funksiyası daşıyır.

Öyrənmə təcrübəsinin onlayn və müəllimlə inteqrasiyası sinifdə fəal iş formalarını əhatə edir. Bu cür fəaliyyətlər təcrübəyənlü olmalıdır. Onların aparılması üçün ən əlverişli format kiçik qruplardadır (layihələr üzərində iş, stolüstü oyunlar və s.). Layihələr üzərində qrup və fərdi iş də mümkündür.

Qarışıq təhsil müəyyən prinsiplərə əsaslanır: ardıcılıq, görmə qabiliyyəti, praktikada işləmək, davamlılıq, dəstək və s.

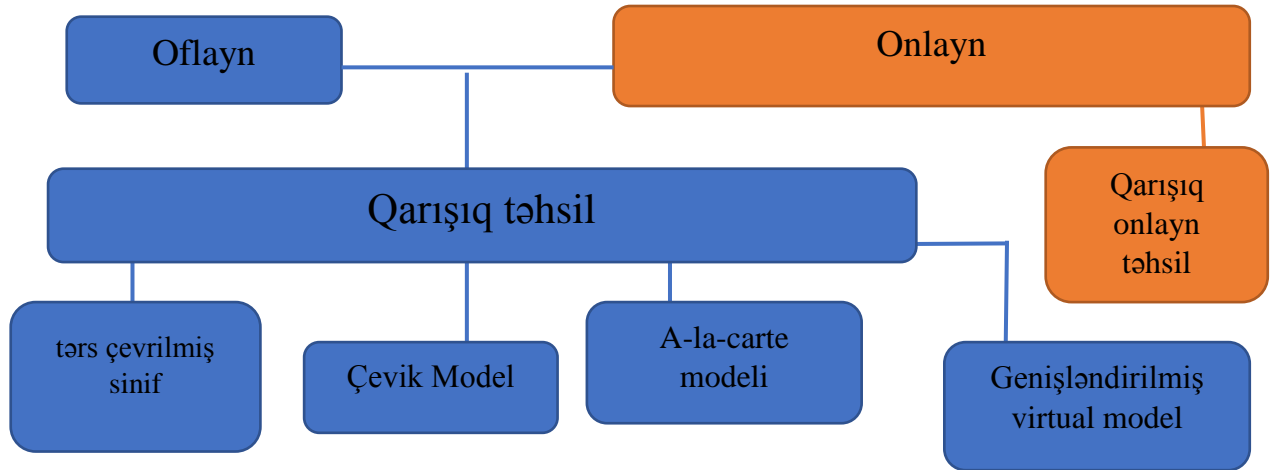
Ali təhsildə qarışıq təhsil ardıcıl olmalıdır. Əvvəlcə şagird yeni materialı özü öyrənir, sonra müəllimin izahatlarını dinləyir və bilikləri praktikada möhkəmləndirir.

Tələbənin həmişə müraciət edə biləcəyi vizual tədris materialları olmadan elektron təhsil mümkün deyil. Buna görə də müəllimlər şagirdlərin yeni məlumatları daha asan başa düşmələri üçün elektron dərsliklər, video dərsliklər, diaqramlar və s. göndərir.

Əldə edilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün onları praktikada tətbiq etmək lazımdır. Qarışıq təhsil formatında bu həm sinifdə qrup dərsləri, həm də rəqəmsal simulyatorlar ola bilər.

Qarışıq təhsilin 40-dan çox modeli mövcuddur ki, bunlardan tədris prosesində eyni dərəcədə səmərəli istifadə olunur. Bunlardan ən məşhurları aşağıdakılardır [5]:

- Tərs çevrilmiş sinif modeli;
- Stansiya fırlanma modeli;
- Laboratoriya fırlanma modeli;
- Çevik Model;
- Fərdi fırlanma modeli;
- A-la-carte modeli;
- Genişləndirilmiş virtual model;
- Qarışıq Onlayn Öyrənmə.

Sxem 2. Qarışıq təhsilin modelləri

Çevrilmiş sinif, müəllimin evdə təhsil almaq üçün tədris materialını təmin etdiyi və sinifdə tələbələrin biliklərinin praktiki möhkəmləndirilməsini həyata keçirdiyi bir modeldir.

Stansiya fırlanma modeli – dərslərdə tələbələrin adətən üç qrupa bölündüyü bir model: bir qrup onlayn iş, müəllimlə işləmək və layihə fəaliyyətləri və dərslər zamanı hər üçü ilə hərəkət edirlər.

Laboratoriya rotasiyası (fırlanma) modeli – bir neçə dərslə müntəzəm ənənəvi sinifdə keçdikdən sonra tələbələrin kompüter və ya planşetlərdə fərdi olaraq işlədiyini, kompüter sinfinə (laboratoriya) keçdiyini bir model.

Çevik modeldə (flexy model) bütün məktəb və bütün pedaqoji kollektivin cəlb edilməsini nəzərdə tutur, hər bir şagirdin fərdi tədris planını, şagird tərəfindən onların öyrənilməsinə yüksək səviyyədə nəzarət var.

Bəzi tədqiqatçılar qarışıq təhsil modellərinin layihələndirilməsi üçün daha çox parametrlərdən istifadə etməyi təklif edirlər. Məsələn, I.N. Ainutdinova qarışıq təhsildə yeddi komponentin olmasını zəruri sayır:

1) fərdiləşdirilmiş sinif fəaliyyəti; 2) onlayn tədris materialları; 3) materialların asinxron şəbəkə rejimində tələbələrin avtonom öyrənilməsi; 4) “şagird-şagird”, “şagird-qrup”, “şagird-müəllim” formatında müntəzəm şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsi; 5) multimedia və ya şifahi təqdimatlar vasitəsilə əldə edilmiş biliklərin nümayişi; 6) sinxron onlayn test vasitəsilə biliklərin sistemləşdirilməsi; 7) sinifdə “şagird-müəllim”, “şagird-tələbə” və “şagird-qrup” ilə birbaşa əlaqə vasitəsilə bilik və bacarıqların konsolidasiyası [6]

Azərbaycanda qarışıq təhsil modelindən bəzi universitetlərdə istifadə edilir. Buna Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Texniki Universitet və s. universitetləri misal göstərmək olar.

Problemin aktuallığı. Qarışıq təhsil son vaxtlar xüsusi aktuallıq qazanmışdır ki, bu da həm cəmiyyətin xüsusi texnologiyalarına və təhsil formalarına ehtiyacı, həm də informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə izah olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Qarışıq təhsil əyani, qiyabi, distant təhsil, interaktiv, elektron və s. kimi təhsilin müxtəlif formalarını birləşdirən təhsil yanaşmasıdır. Qarışıq təhsilin 40-dan çox modeli mövcud-

dur. Bu modellərdən istifadə edərək ali məktəblərdə dərslər təşkil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qarışıq təhsil tələbəyə təhsilinin vaxtını, yerini, sürətini və isti-

qamətini müstəqil seçmək imkanı verir. Bu, planlaşdırma bacarıqlarını, özünüidarəetmə və özünü tən-zimləmə, habelə azadlıq və seçim bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Скрыпникова Н. Н. Технология смешанного обучения: актуальность и пробле- матика // Профессиональное образование и рынок труда. -2018. - № 3. - С. 74–78.
2. Blended Learning @JCU: A guide for staff.–Australia:James Cook University.–25p.–URL: https://www.jcu.edu.au/__data/assets/pdf_file/0004/227866/JCU-Blended-Learning-Guide-2015.pdf].
3. Mijares Illiana. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 561 [Электронный ресурс]. URL: <http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/EDST561-LRfinal-1.doc.docx?sequence=1> (03.08.2014).
4. Richards Griff. Athabasca University. Learning Analitics: On the Way to Smart Education [Электронныйресурс]. URL: http://distant.ioso.ru/seminar_2012/conf.htm (дата обращения: 03.08.2014).
5. Логинова А. В. Смешанное обучение: преимущества, ограничения и опасения [Электронный ресурс] // Молодой ученый. — 2015. — № 7. — С. 809–811. URL: <https://moluch.ru/archive/87/16877>.
6. Байдикова Н. Л. Цикличная модель смешанного обучения: технологический подход // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2020. – № 01 (январь). – С. 39–50. – URL: <http://e-koncept.ru/2020/201004.htm>.
7. Айнугдинова И. Н. Актуальные вопросы применения технологии смешанного обучения (blended learning) при обучении иностранным языкам в вузе // Общество: социология, психология, педагогика. – 2015. –№ 6. – С. 74–77.

E-mail: turkan.alizade.92@mail.ru

Рәуçиләр: *ped.ü.fəls.dok., dos. İ.B. Əhmədov*
ped.ü.fəls.dok. S.Ə. Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2023

UOT 371

Mətanət Fariz qızı Həsənova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

<https://orcid.org/0000-0003-4998-6895>

KOMMUNİKATİV TEXNOLOGİYALARLA ÖTÜRÜLƏN İNFORMASIYALARIN TƏRKİB ELEMENTLƏRİNƏ GÖRƏ QAVRANILMASI

Матанат Фариз гызы Гасанова

старший преподаватель Азербайджанского Университета Языков

ВОСПРИЯТИЕ ИНФОРМАЦИИ, ПЕРЕДАВАЕМОЙ ПО СРЕДСТВУ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ, ПО СОСТАВНЫМ ЭЛЕМЕНТАМ

Matanat Fariz Hasanova

senior lecturer at Azerbaijan University of Language

PERCEPTION OF INFORMATION TRANSMITTED THROUGH COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES ACCORDING TO THE COMPONENT ELEMENTS

Xülasə. Məqalədə kommunikativ texnologiyalarla ötürülən informasiyaların tərkib elementlərinə görə qavranılmasından bəhs edilir. Bildirilir ki, kommunikativ texnologiyalarla ötürülən informasiyaların qavranılması göründüyü qədər də sadə deyildir. Bu zaman informasiyanın özünün tərkibi, digər tərəfdən onu qavrayanın imkan və xüsusiyyətləri mühüm amil kimi çıxış edir. Bu amillərin təsirindən asılı olaraq eyni obraz fərqli insanlar tərəfindən fərqli qavranılır. Bundan başqa, subyektin fərdi quruluşu, fəaliyyət motivasiyası, ustanovkası da fərqliliyi yaradan amillərə aid edilir.

Açar sözlər: *informasiya, kommunikativ texnologiya, qavrama, mətn*

Резюме. В статье говорится о восприятии информации, передаваемой коммуникационными технологиями, по составляющим ее элементам. Сообщается, что понять информацию, передаваемую коммуникационными технологиями, не так просто, как кажется. В это время важными факторами выступают содержание самой информации, с другой стороны, возможности и особенности человека, ее воспринимающего. В зависимости от влияния этих факторов один и тот же образ по-разному воспринимается разными людьми. Кроме того, к факторам, создающим различия, относят индивидуальную структуру субъекта, мотивацию деятельности и установку.

Ключевые слова: *информация, коммуникативная технология, восприятие, текст*

Summary. The article talks about the perception of information transmitted by communication technologies according to its constituent elements. It is reported that understanding the information transmitted by communication technologies is not as simple as it seems. At this time, the content of the information itself, on the other hand, the capabilities and characteristics of the person who perceives it, act as important factors. Depending on the influence of these factors, the same image is perceived differently by different people. In addition, the subject's individual structure, activity motivation, and attitude are also attributed to the factors that create differences.

Key words: *information, communication technology, perception, text*

Müasir dövrdə insanlar məlumatların əksəriyyətini informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə alır. Vizual vasitəçilər onlara ətrafdakı gerçəkliyin obyektlərini müəyyənləşdirmək mexanizmini işə salmağa kömək edir.

Vizual komponentin olmaması qavramaların məhdudlaşdırır. Ona görə də təlim prosesində kommunikativ texnologiyalarla ötürülən informasiyaların tərkib elementlərinə görə qavranılmasına verilən tələbləri dəqiq bilmək la-

zımdır. Burada əsas vəzifə subyektlərə dünyanın gerçəkliklərini çatdırmaq, anlatmaq, öyrətmək və mənimsətməkdir.

Fərdin qavrayış imkanları ilə qəbul edilən vizual görüntülər mədəniyyətin əsasında duran elementlərdən az istifadəyə səbəb olur. Əgər auditoriyada müxtəlif xalqların nümayəndələri varsa, bir çox görüntüləri şəxsi deyil, bəşər mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi qəbul edilir. Bu vəziyyətdə, əlbəttə ki, milli elementləri ifadə edən informasiya diqqəti yayındırır. Əksinə, auditoriyanın etnik mənşəyi eynidirsə, o halda milli mədəniyyətə xas olan simvol, obraz, işarə və səslərin qavranılması asanlaşır. Bəzi kommunikatorlar kütləvi qavrayışa üstünlük verərək hazırladıqları informasiyaları ona uyğunlaşdırır, öz təqdimatlarında yalnız orta məzmunlu obrazlar yerləşdirir, buna görə də tamaşaçı ötürülən məlumatı qavrayır. Yəni, bu halda yalnız topluma xas olan stereotip obrazın analogi əksi baş vermir, yeni bir simvolik sənət meydana gəlir.

Hər bir mətnin içərisində biri-birini əvəz edən hadisələr, situasiyalar, ideya, hiss, mühakimə, insan dəyərləri, bir sözlə, real həyat durur. Onların necə qavranılması psixologiyada həmişə çoxsaylı suallar yaradır. “Mətnin qavranılmasında nələr baş verir?”, “Mətni qavrayanın daxili və xarici vəziyyətinin qavramaya təsiri olurmu?”, “Mətnin qavranılmasına kommunikativ münasibətlərin təsiri nə dərəcədədir?”, “Mətni ötürənlə onu qavrayan arasındakı kommunikativ münasibətlər hansı səviyyədə və hansı tərzdə olmalıdır?” və s.

Mətnin qavranılması ayrı-ayrı fikirlərin qavranılmasından daha çətindir. Mətn qavranılarkən onun içərisində yerləşdirilmiş fraqmentlər biri-birini əvəz edərək, biri-birinin ardınca düzülərək sonda insan şüurunda bitmiş fikir əmələ gətirir. Subyekt mətni qavrayarkən onun müəllifinin ifadə etmək istədiyi semantik dəqiqləşmələri, işarələr sistemini (fonoloji, leksik, intonasiya-ifadəlilik, pauza və s.) izləyərək, yaxud dinləyərək appersepsiya (dərk edilmiş məqsədyönlü qavrama) əsasında mətnin mənasını təhlil edir. Bəzi tədqiqatçılar bildirirlər ki, (A.A. Leontyev, D.İ. Bogin və b.) mətnin mahiyyətinin ötürülməsi prosesi onun istənilən başqa bir formaya salınması deməkdir. Bu prosesi referat, annotasiya, xülasə, açar sözlər, denotolar formasında fikirlərin sıxılması kimi də başa

düşmək olar. Burada əqli nəticənin, eləcə də hər hansı hadisə ilə bağlı yekunda emosional qiymətləndirmənin baş verməsində iştirak edən proseslərə bənzər quruluşlar iştirak edir.

D.A. Leontyev mətnlərin qavranılmasında subyektin şəxsi keyfiyyətlərə köklənmə ehtimalının da böyük olduğunu bildirir. Bu halda subyektin özündə müəyyən emosional vəziyyət aktuallaşır. Şəxsiyyətin təbii quruluşunda duran həmin psixoloji vasitələrə bunları aid edir: mövzu, xronika, metafora, semantika, simvolika, arxetip və s. D.A. Leontyev, həmçinin mətnin qavranılması prosesində onun subyektə təsir göstərən sxemləri ilə bağlı da bir sıra fərziyyələr irəli sürərək 3 əsas amili xarakterizə edir (5, s. 67):

- 1) mənə-dəyər sferası;
- 2) tələbat və səriştələr;
- 3) hissi – emosional təsir və əvvəlki informasiya bazası.

Bunlardan başqa, mətndəki mənanın qavranılması, informasiyanın mənimsənilməsi oxuma təcrübəsi, oxuma şəraiti və nitqin təsiri altında baş verir. Subyektiv təcrübəsi dedikdə isə onun quruluşunun psixofunksional tərəfləri, müxtəlif psixolinqvistik cəhətlər, şərhətmə konstruktorları, mətnin xüsusiyyətləri və s. nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, burada informasiyanın mənbəyi ilə subyektin həmin informasiyaya münasibəti, prosesin baş verdiyi zaman, məkan, hərəkət amillərinin rolu və təsiri də böyükdür. Onu da qeyd edək ki, mənanın bu cür qavranılması bütün mətnlərə və bütün situasiyalara aid deyildir.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə informasiyaların ötürülməsində digər vacib məsələ obrazların semantik qavranılmasıdır. R.M. Əliquliyev və Y.M. Cəfərov xüsusən virtual məkanda sözlərin semantikasının qavranılması məsələlərini belə izah edirlər ki, real həyatda sözün səs kompleksi insan təfəkküründə onun mənasını – məzmun siqnifikatını doğurur və insan lazımi əşyanın mənə mənbəyini (denotat), yəni özünü tapır. Virtual aləmdə isə sözün denotatı virtual xarakter daşıyır. Burada insan sözün denotatını deyil, daxil edilmiş açar sözün bələdçiliyi ilə onun mənasını daha təfəsilatlı şəkildə əks etdirən mətn, qrafik, audio, video və s. məlumatları axtarır. Sözün mənası barədə əhatəli təriflərdən biri belədir: “Sözün mənası (siqnifikativ mənə, siqnifikat)

gerçəkliyin insan şüurundakı inikasının məfhum mərhələsi ilə bir olan ən yüksək mərhələsidir. Sözün mənası predmetin insanların ictimai praktikasında dərk edilən ümumi və eyni zamanda, mühüm əlamətlərini əks etdirir. Sözün mənası özünün son həddi kimi məfhuma doğru can atır” (1, s. 34). Onlar virtual məkanı sinonimlər üçün belə yeni semantik mühit kimi dəyərləndirirlər. Burada sinonimlər söz mənasının iki aspektinə malikdir: 1) dildəki əsas mənə; 2) daxil edilmiş sorgudakı spesifik mənə.

Göründüyü kimi, qavramanın təşkili proses olaraq xarici obyektlər və hadisələr haqqında sensor məlumatlar yaradan informasiya üzərində işləməkdir. Qavrama prosesinin bir neçə xüsusiyyətləri var: qavramada tamlıq; qavramada mənəlilik; qavramada seçicilik; şəxsi ustunovkalara əsaslanma və s. Buraya, eyni zamanda, insanların hansı məlumat mübadiləsi etdikləri, hansı rolları oynadıqları, hansı məqsədləri həyata keçirdikləri və s. təsir göstərir. Cəmiyyətdə yaşayan hər bir insanın öz rəyi, dünyagörüşü, həyat qaydaları və gözləntiləri olduğundan onların informasiyanı qavrama xüsusiyyətləri də fərqlidir. Bütün insanlar eyni dildə danışa bilirlər, lakin hər kəsin danışdığı sözlər, fikirlərdəki mənələr heç də həmişə onun həmsöhbəti tərəfindən öz mahiyyətində olduğu kimi başa düşülmür.

Əslində, O.Q. Qnatyukun fikirlərinə əsaslanaraq, “bəşəriyyətin kommunikasiya tarixi yalnız informasiyanı ötürmə vasitələrinin inkişafından ibarət olmayıb, məlumatların material və rəmzi, simvolik formada kodlaşdırılmış rabitə kanalları, maddi mesajlar vasitəsi ilə daşıyıcılarının yaranması tarixidir” (4, s. 7).

Sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, öyrənmə və mənimsəmə prosesinin kompüterləşdirilməsi öyrənmə nəzəriyyələrinə yeni tələblər qoyur. Belə ki, mənimsəmədə birinci məsələ mövzunun əlaqəli şəkildə qavranılması ilə bağlıdır. Bu prosesdə ümumi prinsiplər var. Hər bir təlim fəaliyyətində yeni materialın mənimsənilməsində bu prinsiplər gözlənilir. O cümlədən, tədris fəaliyyətində idrak proseslərinin yaradıcı tərəfləri bu prinsiplərlə işləyir. Fikri fəaliyyətin göstərilən xüsusiyyətləri təlim prosesində

lazım olan biliklərin aktuallaşdırılmasını tələb edir. Yeni təlim şəraiti məhz bu çətinliklərin həllinə yönəldilməlidir. Bu sahədə, əlbəttə, inkişafetdirici mühit yaratmaq lazımdır. Ə.Ə. Əlizadənin gəldiyi qənaət budur ki, qavrayışın məhsulu – obrazdır. “XX əsrin sonlarında obraz kateqoriyası nəzəri-tarixi kontekstdə artıq sistemli araşdırılmağa başlanılıb. Obraz dünyanın subyektiv mənzərəsidir. Bu önəmli obraz subyektin özünü, başqa adamları, olayların məkan və zaman xarakteristikasını əhatə edir. Hətta vaxtilə obrazı perseptiv proseslərlə məhdudlaşdırmaq ənənələri də olub. Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə, obraz həm sensor (hissi), həm də əqli obraz kimi özünü göstərir” (2, s. 8).

Qavrama prosesi sadə proses kimi görünəndə, onun necə baş verməsini aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Bu baxımdan mətn və obrazların necə qavranılması aktual bir məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Əgər idrak prosesləri hiss və emosiyaların təsiri altında, onların müşayiəti ilə baş versə, bu prosesə şəxsiyyətin bir sıra keyfiyyətləri də təsir göstərir. Ona görə də, hesab edirik ki, müasir təhsildə tələbələrə obrazların qavranılmasının da tədqiqinə zəruri ehtiyac vardır.

Problemin aktuallığı. İnforsiyaların əksəriyyətini kommunikativ texnologiyalarla aldığımız müasir dövrdə bu texnologiyaların tətbiqində nəzərə alınması zəruri olan məsələlərin tədqiq olunması da zərurət kimi meydana çıxır. Əgər kommunikativ texnologiyalarla informasiyanın ötürülməsi zamanı lazımı qaydalara əməl etməsək məqsədimizə çata bilmərik. Burada əsas məqsəd subyektlərə dünyanın gerçəkliklərini çatdırmaq, anlatmaq, öyrətmək və mənimsətməkdir. Bunun üçün də kommunikativ texnologiyalarla ötürülən informasiyaların qavranılmasına verilən tələblər haqqında məlumatlı olmaq lazımdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə informasiyanın kommunikativ texnologiyalarla ötürülməsi zamanı nəzərə alınması vacib olan faktorlar öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən tədris prosesində kommunikativ texnologiyalardan istifadə edən müəllimlər, eləcə də tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliquliyev, R.M. Virtual məkanda sinonimlər və onlardan istifadə məsələləri // R.M. Əliquliyev, Y.M. Cəfərov. İnforsiyaya cəmiyyəti problemləri, -2015. - № 1, -34-40

2. Əlizadə, Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər / Ə.Ə. Əlizadə. - Bakı: ADPU -nün mətbəəsi, -2006. - 345 s.
3. Богин, Г.И. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику / Г.И. Богин. - М.: Психология и бизнес Он Лайн, -2001. – 731 с.
4. Гнатюк, О. Л. Основы теории коммуникации / О.Л. Гнатюк. - М.: Кнорус, -2017. - 256 с.
5. Леонтьев, Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев - М.: Смысл, 2003. - 487 с.
6. [https:// ww/studref.com](https://ww/studref.com) // Визуальные коммуникации
7. <https://gigabaza.ru> // Н.Л. Сомова Основные психологические закономерности восприятия информации, цвета и шрифтов

E mail: metaneth2@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. Ş.R. Babayeva,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. A.Ə. Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2023.

UOT 371

Lalə Nizami qızı Abdullayeva
Bakı Qızlar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-8672-4803>

TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN MEYARLARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

Лала Низами гызы Абдуллаева
Бакинский Университет для Девушек

КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ

Lala Nizami Abdullayeva
Baku University for Girls

CRITERIA AND INDICATORS OF THE QUALITY OF TRAINING

Xülasə. Hər bir ölkənin inkişafının əsasında onun təhsil sistemi dayanır. Təhsil həm maddi-mənəvi dəyərlərin, həm də dövlətin, cəmiyyətin gücünün göstəricisidir. Təhsilin inkişafının yüksəldilməsi üçün daim yeni islahatlar aparılır, proqramlar hazırlanır, yeniliklər tətbiq edilir, qiymətləndirmələr aparılır. Dünyadakı bütün müəllimlərin əsas vəzifəsi fənn tədris edilən şagirdə fokuslanaraq, ona pedaqogikanın elementlərini ən xırda detalları ilə öyrətməkdir. Tədqiqat işində araşdırılan qiymətləndirmə prosesi ilk tətbiqindən etibarən təhsilin inkişafına yönəlmiş, şagirdə olan bilik və bacarıqların üzə çıxarılmasını həyata keçirməkdir.

Açar sözlər: *keyfiyyətli təhsil, ixtisaslı müəllim, təhsil proqramları, dövlət dəyərləri, müasir texnologiyalar, şagird maraqları, peşə seçimi*

Резюме. Развитие каждой страны основывается на системе образования. Образование является показателем как материальных и нравственных ценностей, так и могущества государства и общества. В целях повышения развития образования постоянно проводятся новые реформы, разрабатываются программы, внедряются инновации, проводятся оценивания. Главная задача всех учителей мира – сосредоточиться на предмете и обучить учащихся азам педагогики в мельчайших деталях. Исследуемый в статье процесс оценивания направлен на развитие образования и выявляет знания и умения обучающегося с первого его применения.

Ключевые слова: *качество образования, квалифицированный учитель, образовательные программы, государственные ценности, современные технологии, ученические интересы, выбор профессии*

Summary. The development of each country is based on the education system. Education is an indicator of both material and moral values, and the power of the state and society. In order to increase the development of education, new reforms are constantly being carried out, programs are being prepared, innovations are being introduced, and assessments are being carried out. The main task of all teachers of the world is to focus on the subject and teach it the basics of pedagogy in the smallest detail. The assessment process studied in the research work is aimed at the development of education and reveals the knowledge and skills of the student from the first application.

Key words: *career choice, qualified teacher, educational programs, state values, modern technologies, student interests, career choice*

Kiçikyaşlı məktəblilər dedikdə ibtidai siniflər nəzərdə tutulur. Bu siniflərə aid olan yaş qrupları 6-10, 7-11 yaşa qədər olan yaş qrupunda olan uşaqlardır. İbtidai sinif şagirdlərinin inkişaf səviyyəsi məktəbəqədər uşaqların inkişaf səviyyəsində yüksəkdə dayanaraq, öz fərqliliyi-

ni yüksək səviyyədə göstərir. Kiçikyaşlı məktəblilərin ilk illərində fiziki keyfiyyətlər inkişaf etməyə başlayır. Bu fiziki keyfiyyətlərə əzələ inkişafı, boy və çəki artımı, baş-beynin çəkisi və inkişafı daxildir. İnkişaf edən fiziki keyfiyyətlərlə yanaşı, mənfi keyfiyyət olaraq onurğa əyriyi də bu yaşlarda görünür. Bu yaşlarda uşaqların ən böyük problemləri sırasında diqqətin toplanma bilinməməsi məsələsi dayanır.

Diqqətin toplanması üçün maraq dairəsi kəsb edilməlidir. Tədris zamanı uşaqların maraq tələblərini qarşılayan məsələlər, mövzular və suallar seçilməsi onların diqqətlərinin artmasına, güclənməsinə səbəb verəcək. Bu yaş dövrlərində inkişaf etdirilən digər xüsusiyyət təfəkkürün formalaşmasıdır. Təfəkkürün inkişafının əsas göstəricisi ətraf mühitdə baş verənləri anlayaraq dərk etməkdir. Lakin bu yaş dövründə uşaqlardan güclü təfəkkür inkişafı gözlənilmir. Onlar təfəkkürün müəyyən səviyyəsinə qədər yüksəlirlər. Belə ki, qarşılaşdıqları hadisələri müqayisələr aparmaqla, düşünməklə, nəticələr çıxarmaqla dərk etməyə çalışırlar. Bu yaş dövründə təhsilin inkişafında özünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biri dilin öyrənilməsi və nitq qabiliyyətinin formalaşmasıdır. Şagirdlər dilin və nitqin önəmini dərk etməyə başlayır və zamanla nitq mədəniyyəti formalaşır. Bunlar isə əqli əməyin inkişafı ilə əlaqədardır.

Təhsil prosesi üçün ən çox önəm daşıyan məsələ onun keyfiyyətli olmasıdır. Təhsilin keyfiyyəti dedikdə, təhsil alanların ehtiyacları ilə təhsil verənlərin bilik və bacarıqlarının üst-üstə düşməsi, təhsil verənlərin öz bacarıqları sayəsində təhsil alanların bütün təhsillə bağlı ehtiyaclarının ödənilməsi nəzərdə tutulur. Çünki yüksək təhsilə sahib olmayan şəxs cəmiyyətdə hər hansı ixtisaslı peşəyə sahib ola bilməz və əgər olarsa, o, fəaliyyət göstərdiyi heç bir sahədə uğur qazana bilməz..

Keyfiyyətli təhsilə təsir edən bir sıra faktorlar var: [3, s 5]

1. *İxtisaslı müəllimin yetişdirilməsi* – Yüksək keyfiyyətli təhsilin əldə edilməsi ilk öncə təhsil verən müəllimdən asılıdır. Bunun üçün də ilk öncə ixtisaslı müəllim yetişdirilməlidir. Təhsil sistemi üçün ölkələrin qarşısında duran əsas məqsədlər sırasında yüksək keyfiyyətli təhsilə sahib müəllimin yetişdirilməsi dayanır. İstənilən sahədə uğurun qazanılması üçün ixti-

saslı təhsilə və bu təhsili mükəmməl şəkildə verə biləcək müəllimə ehtiyac var.

2. *Təhsilin aparılmasında istifadə edilən proqram və metodlar* – proqram və metodların hazırlanması və tətbiq edilməsi müasir dövrün bu sahədə tələb olunan vasitələridir. Yüksək səviyyədə hazırlanan proqramlar təhsilin səmərəsinin qaldırılmasında mühüm yerə sahibdir. Təhsilin yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün bu sahədə hər bir dövrün tələbinə uyğun metod və proqramlar hazırlanmalıdır. Düzgün qurulmuş metodika və yüksək inkişaf nəzərdə tutan proqramlarla ölkənin təhsil keyfiyyətini yüksək pillələrə çatdırmaq olar. Təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsini nəzərdə tutan proqram və metodların hazırlanması zamanı bir neçə məqam nəzərə alınmalıdır:

a) təhsil proqramları milli səviyyədə tərtib edilməlidir. Bunun səbəbi hər kəsin öz övladını ölkənin milli dəyərlərə əsaslanaraq təhsil almasına çalışması, bu dəyərlər üzrə tərbiyə edilməsini arzulamasıdır. Ölkənin milli təhsilində bu ölkəyə aid tarixi, ədəbi mədəniyyət gənc nəsldə düzgün aşılmalı üçün proqramların hazırlanmasında bu sahədə daha çox həssaslıq göstərilməlidir;

b) tərtib edilən proqram elmi olmalı və texnoloji yeniliklərdən istifadə edilərək hazırlanmalıdır. Dünya inkişaf etdikcə, dəyişdikcə təhsilə dair hazırlanan proqramlar da dəyişən yeniliklərə və tələblərə uyğun olaraq tərtib edilməlidir. Proqramlar hazırlanarkən elmi yeniliklər izlənməli və elmə dair qaydalar və qanunlar nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi sahəsində önə çıxan əsas məqsədlər:

- xalqın və dövlətinin qarşısında olan məsuliyyətlərini dərk etmək qabiliyyətinə malik, dövlətin sahib olduğu demokratiya prinsiplərinə, sahib olunan adət-ənənələrə, vətənpərvərlik ideyalarına bağlı, azad düşüncə qabiliyyətinə sahib şəxsiyyətin yetişdirilməsi;

- dövlətin dəyərlərini öndə tutaraq bu dəyərləri qorumağa çalışan, geniş dünyagörüşü, müasir təfəkkür, qiymətləndirmə bacarığı, rəqabətə meyilli, sahib olunan ixtisas üzrə həm nəzəri, həm də praktiki bilik və bacarıqlara sahib kadr yaradılması;

- sahib olunan ixtisaslara uyğun əmək fəaliyyətlərinə yönləndirmə və bununla ixtisasın

möhkəmlənməsinin və inkişaf etdirilməsinin təmini.

3. *Hazırlanan təhsil proqramları* tətbiqə yönəlməlidir. Praktiki biliklərin və bacarıqların verilməsi bu proqramların əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu bacarıqlara uyğunlaşma, həlletmə, hesabatlılıq kimi bacarıqlar daxildir. Əgər sadəcə bacarıqların nəzərə alınmadığı proqramlar hazırlanarsa, bu cür təhsilin sonu yalnız əzbərçiliklə sonlanır.

4. *Təlim və tədris zamanı yanlış tətbiqlərin istifadəsinə son verilməlidir.* Bu proseslər zamanı bir sıra yanlış tətbiqlərdən istifadə edilir və bunların tətbiqinə son verilməli, yalnız düzgün tətbiqlərə istiqamətlənməlidir. Yanlış tətbiqlərin aradan qaldırılması üçün həyata keçiriləməli olan tədbirlər:

a) İlk öncə əzbərçiliyə son verilməli və bunun olmamasına nəzarət edilməlidir. İmtahanlar zamanı növbəti dərslə keçid üçün dərslə materiallarının əzbərlənməsi və şagirdlərin bu yola məcbur buraxılması onların passivləşməsi ilə nəticələnir.

b) Verilən təhsildə mərkəzdə müəllim yox, tələbə dayanmalıdır. Şagirdlər tədris zamanı sadəcə müəllimin verdiyi tədrislə, məlumatlarla kifayətlənməməli və öz azad, elmi düşüncələrindən istifadə etməklə, araşdırma aparmalı, müqayisələr etməli, səbəblər axtarmalıdır.

c) Təhsildə müasir texnologiyaların istifadə edilməsi zəruridir. Bu texnologiyalara internet, kompüter və başqa texnologiya vasitələri daxildir. Bu texnologiyalardan istifadə müasir dövrün əsas tələblərindən birinə çevrilmişdir.

ç) Dərs tədris edilməsi şagirdin maraqlarının nəzərə alınması ilə aparılmalıdır. Şagirdin maraqlarını göstərmədiyi mövzuların ona məcburən öyrədilməyə çalışılması zamanı yüksək nəticələrin gözlənilməsi mümkünsüzdür. Bu şagirdin nailiyyət göstərməməsilə yanaşı, onun bezməsi ilə nəticələnəcəkdir.

5. Tədris müəssisələrində (ümumtəhsil müəssisələrində) peşə seçiminə böyük önəm və yer ayrılması. İxtisas seçimi seçilərkən şagirdin sahib olduğu bilik və bacarıq öndə tutulmalıdır. Belə ki, seçilən ixtisas bilik və bacarığa nail olma səviyyəsi ilə uyğunlaşmalıdır. Əgər bunun əksi həyata keçirilərsə, alınan ixtisasla seçilən ixtisas arasında uyğunsuzluq yaranar və bu da uğursuz nailiyyətlərlə nəticələnərək, ali-

nan təhsilin keyfiyyətsizliyinin göstəricisi sayılır. Peşə seçiminin uğurla aparılması üçün bir sıra amillə əsaslanmaq lazımdır: [4, s. 212-223, s. 279-293]

- Peşə seçiminin şüurlu şəkildə aparılması. Ancaq bu şəkildə seçilən peşə ilə uğurlu iş həyatına nail olmaq olar. Peşə seçimi aparılarkən, maraqların göstərilən peşənin mahiyyəti dərk edilməli, bu işdə yaşana biləcək çətinliklər, bu peşə üçün qoyulan tələblər və ona hansı yollarla sahib oluna biləcəyinin mümkünlüyü, bütün bu məsələlərin dərk edilməsi uğurlu nailiyyətlə nəticələnir.

- Yaş xüsusiyyətlərinin peşə seçimində önəmi. Peşə seçimi zamanı yaş xüsusiyyətinin nəzərə alınması önəmlidir. Kiçik yaşlarda peşə seçimi ilə əlaqədar alınan qərarlar zamanla dəyişə, öz əhəmiyyətini şagird üçün itirə bilər. Lakin yetişkinlər bu məsələlərdə daha qərarlı çıxış edərək, seçdikləri peşə seçiminə daha dərin mənalar yükləyərək, öz qərarlarına daha çox sahib çıxırlar. Bu, yetişkinlərin peşə seçimi barədə daha dolğun məlumatların dərk edilməsi, bu sahələrdə bacarıqlarının tam formalaşması, iş mühitinə və iş sahibi olmağa dair düşüncələrin daha dərinləşməsi, baş verənlərə daha realist yanaşma bilmələri ilə əlaqədardır.

- Fərdi xüsusiyyətlərin peşə seçimində nəzərə alınması. Peşə seçimi aparılarkən diqqət göstərilməli olan digər məsələ şagirdin hansı fərdi xüsusiyyətlərə sahib olmasıdır. Bu xüsusiyyətlərə şagirdin bacarıqları, maraqları, qabiliyyətləri, temperamentləri və digər bir xüsusiyyətləri daxildir.

- *Peşə seçimi zamanı müstəqillik və sərbəst qərar vermə.* Peşə seçimi zamanı şagirdin müstəqil düşüncələri, sərbəstliyi nəzərə alınmalı və seçim buna uyğun həyata keçirilməlidir, əks təqdirdə bu seçim nə şagirdə nə ətrafa, nə də cəmiyyətə xeyir verməyəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: "Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır". Şagirdin bu hüquqdan yararlanma bilməsi üçün, şagirdi peşə seçimi zamanı düzgün yönləndirmək lazımdır [1, s. 64]

Problemin elmi yeniliyi: Müasir dövrdə tətbiq edilən qiymətləndirmə sistemlərinin qarşılıqlı

əlaqələndirilərək, qiymətləndirmə sisteminin bütün aspektlərinin araşdırılıb təqdim edilməsidir.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti: Təhsil sisteminə tətbiq edilən qiymətləndirmə sisteminin hansı məqsədlərlə tətbiq edildiyi və bu tətbiqetmə ilə hansı nəticələrin əldə edildiyi, nə kimi yeniliklərin doğurduğunu göstərmək.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tətbiq edilən qiymətləndirmədə hansı üsulların, metodların, göstəricilərin, növlərin iştirakının göstərilməsi və nümunələrlə qiymətləndirməyə misallar çəkilməsi.

Təlimin qiymətləndirilməsi təhsil prosesində önəmli yerə sahibdir. Məhz qiymətləndirmə prosesi zamanı şagirdin malik olduğu bacarıqlar, bilik səviyyəsi yoxlanılır, müəyyənləşdirilir. Qiymətləndirmə prosesinin düzgün şəkildə aparılması ilk öncə şagirdin bu proses ilə düzgün şəkildə tanış edilməsi ilə başlayır. Məhz buna görə tədqiqat işinə pedaqogika elminin mahiyyəti, metodları, təhsil sistemi, təlim prosesləri ilə bağlı müzakirələrlə başlanılır. Qiymətləndirilmənin mahiyyəti, şagirdə qatacağı önəm, onun gələcək həyatı üçün bu qiymətləndirmələrin nə kimi kömək edəcəyi kimi düşüncələrin anlanması, dərk edilməsi şagirdin həm təhsilə, həm də qiymət-

ləndirmə sisteminə olan inancı və özünüqiymətləndirmə istəyini formalaşdırır. Qiymətləndirmənin düzgün aparılması, yüksək nəticələrin əldə edilməsi üçün bir sıra metod və prinsiplər tətbiq edilir. Bu metod və prinsiplər davamlı olaraq inkişaf etdirilərək tələblərə daha çox uyğunlaşdırılmalıdır. Qiymətləndirmənin mahiyyətini bilməyərək təhsil sisteminə başlayan şagird müəllim tərəfindən aldığı düzgün istiqamətləndirmə ilə beynini və düşüncələrini formalaşdırır. Təhsildə şagirdin tələblərinin və bacarıqlarının nəzərə alınması önəmlidir. Müəllim tədris metodlarından istifadə edərək bu bilik və bacarıqların üzə çıxarılmasında ilk mərhələyə başlamış olur. Qiymətləndirmədə yüksək nəticələrin əldə edilməsində iştirak edən digər əsas məsələ təhsilin keyfiyyətidir. Qiymətləndirmə prosesində şagirdin uğur qazanması üçün ilk öncə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməlidir və tətbiq edilən qiymətləndirmə bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə tətbiq edilməlidir. Qiymətləndirmə zamanı önəmli olan yeganə məsələ tədris materiallarının mənimsənilməsi yox, həm də alınan biliklərlə hansı fəaliyyətlərdə iştirakın mümkünlüyü, bu sahədə tutulan mövqe, formalaşan fikir və dəyərlər kimi məsələlərdir.

Ədəbiyyat:

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. -Bakı: Bakı Çap evi -2012. – 64 s.
2. Hüseynova, N. Keyfiyyətin yüksəldilməsində qiymətləndirmənin rolu // -Bakı: Elm və innovativ texnologiyalar, -2020. № 12. -s. 39-47. -s 9.
3. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində / M.C. Mərdanov -Bakı: Çayıoğlu, -2009. -526 s.
4. Mehrabov, A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri / A.O. Mehrabov -Bakı: Mütərcim, -2010. -s. 212-223., -s. 279-293.

E-mail: lale.emirbeyova38@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov, ped.ü.fəls.dok., dos. E.R. Hüseynova*

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2023

**TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES**

UOT 37.0

Rəhiməxanım Rzabala qızı Məmmədzadə,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0009-0008-2256-3185>

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ
ETMƏKLƏ TƏLƏBƏLƏRİN MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN
FORMALAŞDIRILMASININ VACİBLİYİ**

Rəzimaxanum Rzabala gızı Mamedzade,
доктор философии по педагогике,
преподаватель Азербайджанского Университета Языков

**ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ
ПОСРЕДСТВОМ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗЕ**

Rahimakhanim Rzabala Mammadzadeh,
doctor of philosophy in pedagogy,
lecturer at the Azerbaijan University of Languages

**THE IMPORTANCE OF FORMING THE MORAL QUALITIES OF STUDENTS WITH
THE HELP OF UPBRINGING TECHNOLOGIES IN THE UNIVERSITY**

Xülasə. Bu məqalədə bizim məqsədimiz tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmələrində tərbiyə texnologiyalarından faydalanmağın imkanlarını üzə çıxarmaqdan, faydalılığını göstərməkdən ibarət olacaqdır. Tərbiyə texnologiyaları dedikdə, tərbiyə məqsədlərinin yerinə yetirilməsini reallaşdıran forma və yollar, üsul və vasitələr, təhsilalanın təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinə təsir göstərmək imkanları nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *tələbələr, mənəvi keyfiyyətlər, şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri, tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, tərbiyə texnologiyaları, ali təhsil müəssisələrində tərbiyə texnologiyaları, tərbiyə texnologiyalarının tətbiqi*

Резюме. В данной статье нашей целью будет раскрыть возможности использования образовательных технологий в приобретении студентами нравственных качеств, показать их полезность. Под образовательными технологиями понимаются формы и способы, методы и средства, реализующие образовательные цели, возможности воздействия на процессы обучения, воспитания и развития обучающегося.

Ключевые слова: *студенты, нравственные качества, нравственные качества личности, формирование нравственных качеств у студентов, воспитательные технологии, воспитательные технологии в ВУЗ-е, применение воспитательных технологий*

Summary. In this article, our goal will be to reveal the possibilities of using upbringing technologies in acquiring moral qualities by students, to show their usefulness. Upbringing technologies are understood as forms and methods, methods and means that realize upbringing goals, the possibility of influencing the processes of learning, education and development of the student.

Keywords: *students, moral qualities, moral qualities of a person, the formation of moral qualities in students, upbringing technologies, upbringing technologies in the university, the use of upbringing technologies*

Pedaqoji prosesin səmərəliliyinə nail olmaq üçün müxtəlif üzül və vasitələrdən faydalanırlar. Bu sahədə pedaqoji texnologiyalar özünəməxsus rol oynayır.

Pedaqoji texnologiya pedaqogikada yeni bir istiqamət kimi ötən əsrin 70-80-ci illərində ABŞ-da yaradılmışdır. Bu tipli texnologiyaların özülündə təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunması, layihələndirilməsi və mərhələlərlə həyata keçirmək yolu ilə təhlili imkanları dayanır.

Pedaqoji ədəbiyyatla tanışlıqdan görünür ki, müasir təhsil texnologiyaları aşağıdakı texnologiyaları özündə ehtiva edir:

- *pedaqoji dəstək texnologiyası (repetitorluq);
- *şəxsiyyətəyönlü texnologiya;
- *layihə əsaslı təlim texnologiyası;
- *tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası;
- *İ.P. İvanovun irəli sürdüyü kollektiv yaradıcı tərbiyə texnologiyası (KYT);
- *Ş.A. Amonaşvilinin humanist-şəxsi texnologiya məqsədləri
- *tərbiyə işgüzar oyun texnologiyası;
- *tərbiyə məsələləri ilə bağlı müzakirələrin təşkili texnologiyası;
- *uğur situasiyasının yaradılması texnologiyası;
- *sağlamlığa qənaət edən texnologiya;
- *situasiya texnologiyaları;
- *şou texnologiyaları;
- *tərbiyə texnologiyaları.

Pedaqoji texnologiyalar arasında tərbiyə texnologiyaları son dərəcə mühüm rol oynayır.

Pedaqoji texnologiyalara əsaslanmaq, səciyyəvi tərbiyə və təhsil texnologiyalarından istifadə etmə bacarığı peşəkar fəaliyyətini yüksək səviyyədə qurmaqda müəllimə öz köməyini göstərir.

Bu məqalədə bizim məqsədimiz tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmələrində tərbiyə texnologiyalarından faydalanmağın imkanlarını üzə çıxarmaqdan, faydalılığını göstərməkdən ibarət olacaqdır.

Tərbiyə texnologiyaları nədir? Tərbiyə texnologiyaları dedikdə, tərbiyə məqsədlərinin yerinə yetirilməsini reallaşdıran forma və yollar, üsul və vasitələr, təhsilalanın təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinə təsir göstərmək imkanları nəzərdə tutulur.

Tərbiyə texnologiyalar digər texnologiyalardan bəzi cəhətlərinə görə fərqlidirlər. Diqqət yetirək:

- təhsilalanlarla, o cümlədən tələbə gənclərlə pedaqoji əməkdaşlığın bərqərar olması;

-həm məqsədinə, həm də vəzifələrə görə (mənəvi keyfiyyətlərin faydalanmağa dair biliklərə yiyələnmə, mənəvi keyfiyyətlərin mənimsənilməsi, fərdiliyin inkişafı);

-müəllimin (valideynin) tərbiyə texnologiyalarının köməyiylə həyata keçirdiyi funksiyalara görə (diaqnostik funksiyalar, ixtilafli vəziyyətlərin həllinə yönələn funksiyalar);

-pedaqoji vasitələrin səmərəli imkanlarına görə və s.

İ.P. İvanovun kollektiv yaradıcılıq texnologiyası (KYT) nisbətən geniş yayılmışdır. Kollektiv yaradıcılıq texnologiyası dəyərli işlərə, müsbət fəaliyyətə və mənəvi emosiyalara əsaslanan, fəallığı, kollektiv iştirakı nəzərdə tutan, tələbənin düzgün tərbiyəsinin və inkişafının səmərəli üsulu kimi anlaşılır.

Kollektiv yaradıcılıq texnologiyasının (KYT) *postulatları* kimi aşağıdakılar təsəvvürə gətirilə bilər:

- tələbələrdə özünütərbiyəyə tələbatın təşəkkülü;
- mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə tələbatı;
- pedaqoji əməkdaşlıq; müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulması;
- mənəvi baxımdan tərbiyələnmə üsullarını seçmək azadlığı və s.

Tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmələrində tərbiyə texnologiyalarından istifadə zamanı sağlamlığın qorunması və sağlam həyat tərzinə yiyələnmənin özünəməxsus rolu vardır. Dediklərimizə aydınlıq gətirək.

*bu, tələbələrin sağlamlığının qorunmasına istiqamətlənən təhsil və tərbiyəyə sistemli yanaşmadır;

* auditoriyada əlverişli mənəvi və psixoloji atmosferin yaradılmasını nəzərdə tutur;

*sağlamlığın mühafizəsini və sağlam həyat tərzinin keçirməyən tələbətə çevrilməsinin faydalılığını diktə edir;

Tərbiyə texnologiyalarından faydalanaraq tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi zamanı pedaqoji kollektivlərin üzvləri, müəllimlər onların psixoloji rahatlığı qayğısına qalmalıdırlar.

Psixoloji rahatlıq mühitində tələbələrin fəaliyyəti hiss olunacaq dərəcədə yüksəlir ki, bu isə, son nəticədə mənəvi tərbiyəliliyin yüksəlməsinə, biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə, və uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Mühazirə

və seminar məşğələsinin sonunda tələbələr auditoriyada xoş əhval-ruhiyyə ilə ayrılırlar. Ona görə ki, bu müddət ərzində praktik olaraq heç bir mənfi amil özünü göstərmir.

Təhsilə inam olmalıdır. Müəllim ilk növbədə tərbiyəsi ilə məşğul olduğu, biliklərlə silahlandığı şəxsə inam formalaşdırmalıdır. Belə olan təqdirdə pedaqoji əməkdaşlıq asanlıqla baş tutur. Tələbə müəllimi incitmir. Onun həm yorğunluğunun qarşısı alınır, həm də yaradıcılıq imkanlarının meydana çıxarılmasından ötrü əlavə stimulyar yaranır.

Auditoriyanın təşkili, tələbələrin və təlim prosesinin uğurla idarə olunması mənəvi keyfiyyətlərin daha da inkişaf etdirilməsini təmin edir, tələbənin müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı artır. Bütün bunlar da tələbəyə tərbiyələndirici təsir göstərir. Tələbənin öz fikrini ifadə etmək istəyinə müəllimin müsbət reaksiyası, buraxılmış səhvlərin birlikdə təshihə, müstəqil zehni fəaliyyətə həvəsləndirmə, yumordan istifadə və s. tələbələrin hər birinin istedad və qabiliyyətlərini aşkarlamağa imkan verir. Bundan başqa, auditoriyada, eyni zamanda auditoriyadankənar tədbirlərdə quru rəsmiyyətçiliyin və gərginliyin olmaması hər bir tələbəyə daxilən özünü arzuolunmaz psixoloji maneələrdən uzaq durmağa, cəsarətli danışmağa, müstəqillik və təşəbbüskarlıq göstərməyə, öz mövqeyini sərbəst ifadə etməyə kömək göstərir.

Tələbələrin sağlamlığının qorunması yalnız təhsil fəaliyyətinin təşkilindən ötrü mühüm gigiyenik və psixoloji atmosferin meydana gətirilməsini deyil, eyni zamanda bu və ya digər xəstəliyin qarşısının alınmasını, həmçinin sağlamlıq həyat tərzinin diqqət mərkəzində dayanmasını nəzərdə tutur.

Tədqiqat və müşahidələrdən görünür ki, şəxsiyyətin sağlamlığı üçün daha təhlükəli hal onun həyat tərzini hesab edilir. Odur ki, hər bir şəxsə hələ məktəb illərindən öz sağlamlıqları

qayğısına qalmağa öyrədilsə, o vaxt gələcəkdə xəstəliyə qarşı davamlı olacaq.

Ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri öz pedaqoji fəaliyyətlərində hansı texnologiyalardan faydalanırlarsa faydalansınlar, təhsilənlərin dediklərinə, hiss etdiklərinə də diqqət yetirməlidirlər.

Tələbələrin onlara məsləhətləri nə ola bilər? Fikir verək:

*Mənim nəyi bacardığıma əmin olun. Bu zaman özümün və özüm üçün nəyi isə edə biləcəyimi mənim əvəzimdə yerinə yetirməzsiniz. Belə təşəbbüsdə olsanız - mən də olmasam kim isə başqası sizin ürəyiyumşaqlığınızdan, sadələşməyə çalışın. Əks təqdirdə, özümü müdafiə etmək məcburiyyətində qalacağam.

*Məni uşaq gözündə görməyin. Bu, məni alçaltdır. Sizdən hədsiz narazı qalaram.

*Bacara bilməyəcəyiniz vədi verməyin - bu sizə olan inamı sarsıdır.

*Məni gözdən salmağa və ya məni incitməyə çalışmayın. Əks təqdirdə, özümü müdafiə etmək məcburiyyətində qalacağam.

*Nəyin yaxşı və nəyin pis olduğu ilə bağlı mənə məsləhət verməyin.

*Xoşagəlməz davranışım və hərəkətimlə bağlı başqalarının yanında mənə öyüd-nəsihət verməyin. Belə hallarda fərdi söhbət səmərəlidir və mən də deyilənləri yerinə yetirməyə çalışaram.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, müəllimlər tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə qayğı ilə yanaşmalı, bu zaman tərbiyə texnologiyalarının imkanlarından bəhrələnməlidirlər.

Problemin aktuallığı. Müasir şəraitdə tərbiyə texnologiyalardan istifadə etməklə tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. Tərbiyə texnologiyalardan faydalanmaqla tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat səviyyəsi üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. -Bakı: Mütərcim, -2023.
2. Abbasov, A.N. Məmmədzadə R.R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat səviyyəsi üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə. L.A. Məmmədli. -Bakı: Mütərcim, -2022.

E-mail: ragimaxanum.mamedzade@mail.ru

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 37.0

Həmidə İsgəndər qızı Qasımova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0003-2850-5959>

X-XI SİNİF ŞAĞİRD LƏRİNDƏ TƏŞKİLATÇILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN MÜHÜM VƏZİFƏSİ KİMİ

Гамида Искендер гызы Гасимова,
диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ X-XI КЛАССОВ КАК ВАЖНАЯ ЗАДАЧА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Hamida İsgəndar Gasımova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

FORMATION OF ORGANIZATIONAL SKILLS OF STUDENTS OF THE X-XI GRADES AS AN IMPORTANT TASK OF A GENERAL EDUCATIONAL SCHOOL

Xülasə. Hər bir şəxs təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təşkilatçılıq qabiliyyətinə yiyələnmə şəxsiyyətin fəallığına dəlalat edir.

Ailədə valideynlər, ailənin digər yaşlı üzvləri, uşaq bağçasında tərbiyəçilər, ümumtəhsil məktəblərində, institut, universitet və kolleclərdə müəllimlər bu istiqamətdə təhsilalanlarla iş aparırlar.

Məqalə yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *yuxarı sinif şagirdi, təşkilatçılıq, təşkilatçılıq qabiliyyəti, təşkilatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması, müəllimin rəhbər rolu*

Резюме. У каждого должны быть организаторские способности. Приобретение организаторских способностей свидетельствует об активности личности. В семье с учащимися в этом направлении работают родители, другие пожилые члены семьи, воспитатели детских садов, преподаватели общеобразовательных школ, институтов, вузов и колледжей.

Статья посвящена формированию организаторских способностей у старшеклассников.

Ключевые слова: *старшеклассник, организованность, организаторские способности, формирование организаторских способностей, лидерская роль учителя*

Summary. Everyone should have organizational skills. The acquisition of organizational skills indicates the activity of the individual.

Parents, other elderly family members, kindergarten teachers, teachers of general education schools, institutes, universities and colleges work in this direction in a family with students. The article is devoted to the formation of organizational skills in high school students.

Key words: *high school student, organization, organizational skills, formation of organizational skills, teacher's leadership role.*

Yuxarı sinif şagirdlərinin nümunəvi şəxsiyyət kimi təşəkkül tapıb formalaşmasında bir çox vasitələrdən istifadə olunur. Həmin vasitələr arasında təşkilatçılıq qabiliyyətlərinə yiyələnmə özünəməxsus rol oynayır.

Respublikamızda aparılan təhsilin modernləşdirilməsi məktəbli şəxsiyyətinin qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyin və təşkilati keyfiyyətlərlə təmin etməyin səmərəli yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirməyi vacib bilir. Bilik

və bacarıqlara yiyələnmə prosesinin sürəti, dərinliyi, rahatlığı və gücü insanın yiyələndiyi zəruri qabiliyyətlərdən asılıdır. Bu imkanlar fəaliyyətin mənimsənilməsində əhəmiyyətli uğurların, yüksək göstəricilərin qazanılmasına imkan və şərait yaradır.

Hər bir şəxs təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təşkilatçılıq qabiliyyətinə yiyələnmə şəxsiyyətin fəallığına dəlalət edir.

Ailədə valideynlər, ailənin digər yaşlı üzvləri, uşaq bağçasında tərbiyəçilər, ümumtəhsil məktəblərində, institut, universitet və kolleclərdə müəllimlər bu istiqamətdə təhsilalanlarla iş aparırlar.

Şagirdlərin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üzrə iş uşaqlar hələ kiçik yaşlarında ikən başlamaq lazımdır. Bu sahədə valideynlərin – ata və anaların, ailənin digər yaşlı üzvlərinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, təşkilatçılıq bacarıqları pedaqoji fəaliyyətin zəruri tərkib hissəsidir.

Mövcud ədəbiyyatın araşdırılmasından görünür ki, respublikamızda T.M. Muradova öz namizədlik dissertasiyasında təhsilalanlarda təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına bu və ya digər dərəcədə toxunmuş, MDB respublikalarında S.V. Oskina, V.Q. Suranov, S.V. İvanova, A. Nikitçenko haqqında danışılan problemin müxtəlif aspektlərini araşdırmışlar.

Təşkilatçılıq fəaliyyəti ictimaiyyətlə əlaqələr sahəyə aiddir və hər hansı bir işdə birgə fəaliyyət göstərərək insanların bir-biri ilə olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərində özünü göstərir. Təşkilatçı həmişə liderdir, lakin təşkilati fəaliyyət həmişə fərdi olur və lider həm fərdi, həm də qrup (kollektiv) ola bilər.

Təşkilatçılıq fəaliyyəti sistemativ kollektiv iş, hər birinin imkanlarının düzgün nəzərə alınması, qüvvələrin və vasitələrin yerləşdirilməsi və paylanması, bütün vəziyyətlərin balanslaşdırılmış hesablanması tələb edir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin səmərəli şəkildə formalaşdırılması üçün şagirdlərlə iş aparan müəllimlər üçün aşağıdakılar vacibdir:

1. Müəllim, hər şeydən əvvəl özü təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır ki, şagirdlərə nümunə göstərə bilsin.

2. Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin strukturu və komponentləri aydın başa düşülməlidir.

3. Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması modeli aydın təsəvvür edilməlidir.

4. Müəllimlər şagirdlərin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasının psixoloji-pedaqoji əsaslarına bələd olmalıdırlar.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri şəxsiyyətin fəaliyyətində təzahür edən və sıx surətdə bir-biri ilə bağlı olan komponentlərdən ibarət mürəkkəb struktura malikdir. Müəllim ona nail olmalıdır ki, şagirdlər təşkilatçılıq bilik və bacarıqlarına yiyələnsinlər ki, müvafiq qabiliyyət nümayiş edə bilsinlər, öz hərəkət və əməllərinə, davranış və rəftarlarına görə məsuliyyət daşıсынlar, öz işlərini həvəslə, ürəklə görsünlər, perspektivi aydın təsəvvür etsinlər, özünü təhsil və özünü tərbiyə ilə məşğul olsunlar.

Ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı fənlərin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarının nəzərə alınması şagirdlərdə digər qabiliyyətlər kimi təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin də inkişaf etdirilməsinə öz köməyini göstərir. Həmin sahədə müəllimin rolu böyükdür. Deməli, məktəbdə təlim prosesinin imkanlarından faydalanmaq lazımdır. Bu baxımdan X-XI siniflərdə Fiziki tərbiyə və Çağırışa qədərki hazırlıq fənlərinin imkanlarından istifadə edilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında sinifdən xaric tədbirlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sinifdən xaric işin söhbət, yarış, müzakirə və disput, adlı-sanlı adamlarla, Vətən müharibəsi qəhrəmanları və iştirakçıları, qazilər, elm, mədəniyyət, incəsənət, idman xadimləri, yazıçı və şairlərlə görüşlər, müsabiqələr, viktorinalar, şagird konfransları, dəyirmi masa ətrafında görüşlər, dəyirmi masa ətrafında görüşlər, kinofilmlərə, televiziya və teatr tamaşalarına, sərgilərə baxışlar, məktəbdə müxtəlif klub və dərnəklərin işi zəngin imkanlar açır.

Məktəblilərin, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə pedaqoji rəhbərlik həyata keçirilməlidir. Qabaqcıl təhsil müəssisələri “Bilirəm, bacarıram və başqalarını da öyrədəcəyəm” proqramı üzrə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Nəticə etibarilə “təşkilatçı”, “təşkilatçı-köməkçi”, “təşkilatçı müəllim” rolları uğurla yerinə yetirilir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması sahəsində pedaqoji kollektiv üzvlərinin şagirdlərlə işləri tələb olunan şəkildə qurmaq səyində olmamaları bəzi səbəblərdən irəli gəlir. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

1. X-XI sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətinin, təşkilatçılıq şüurunun, inkişaf etdirilməsi və həmin xüsusda təşkilatçılıq təcrübəsinin tərbiyə olunmasının zəruriliyinin yetərinə dəyərləndirilməməsi ucbatından;

2. Yeni pedaqoji təfəkkürün tələblərinə bələdliyin lazımi səviyyədə olmaması səbəbindən;

3. Yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasının üzrə işin səmərəli yollarının aydın təsəvvür edilməməsi səbəbindən;

4. Nəzəri və metodik hazırlıqların zəif olması səbəbindən;

5. Pedaqoji kollektivlərin bəzi üzvlərinin pedaqoji ustalıqlarının kifayət etməməsi səbəbindən;

6. Şagirdləri pedaqoji prosesin bərabərhuquqlu üzvləri kimi qəbul etməmək səbəbindən;

7. Yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması prosesinə pedaqoji rəhbərliyin tələb olunan səviyyədə təşkil edilməməsi səbəbindən;

8. Yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üzrə işdə pedaqoji kollektiv üzvlərinin əlbir fəaliyyət göstərməməsi, tələblərdə vahidlik prinsipinin gözlənilməməsi səbəbindən;

9. Şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması probleminə aid metodik vəsaitin, kitab və kitabçanın olmaması səbəbindən və s.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: *“Uşaqlar cəmiyyətimizin sabahıdır. Onların qayğısız böyüməsi, yüksək standartlara cavab verən təlim-tərbiyə və tibbi xidmətlərlə təmin edilməsi, əlverişli sosial mühitdə fiziki və mənəvi baxımdan sağlam yetişməsi, habelə öz istedadlarını nümayiş etdirmələri üçün zəruri şəraitin yaradılması bizim əsas məqsədlərimizdəndir”*.

Yuxarıdakı iqtibasdan göründüyü kimi, ölkə Prezidenti uşaqların, o cümlədən şagirdlərin öz istedadlarını nümayiş etdirmələri üçün təhsil müəssisələrində və ailələrdə lazımi şəraitin yaradılmasını vacib bilir. Bu mənada mək-

təblilərdə, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərində müstəqillik, təşəbbüskarlıq, ümumi fəallıq və idrak fəallığı inkişaf etdirilməli, onlarda təşkilatçılıq qabiliyyətləri formalaşdırılmalıdır.

Öz iradəsini, əzmkarlığını, dözümlülüyünü nümayiş etdirmək və pedaqoji rəhbərliyi səmərəli şəkildə həyata keçirmək, tərbiyəolunların davranışlarına nəzarət etmək təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Şagirdlərin öz güclü və zəif tərəflərini dərk etmələrinə ictimai rəyin, tənqidin və özünü-tənqidin təşkili kömək göstərir.

Təşkilatçı şagirdin öz yoldaşlarının psixologiyasını, hiss və düşüncələrini yaxşı başa düşməsi təşkilatçılıq fəaliyyətində daha optimal nəticələrə yiyələnməyə şərait yaradır.

Sinifdən xaric fəaliyyət zamanı şagirdlər tərəfindən intizamın pozulması halları müşahidə olunarkən əlverişli və münasib davranış tərzinin seçilməsi mühüm tələblərdən biridir. Səmərəli pedaqoji tələblər irəli sürmək, onların yerinə yetirilməsinə nail olmaq, tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirmək vacibdir.

Tədqiqatdan görünür ki, şagirdlərin kollektivə və şəxsiyyətə səmərəli tərbiyəvi təsir göstərmək məqsədi ilə istifadə etdikləri özünü-təlimatlandırma, öz-özünə əmr və özünə yüksək tələbkərlilik təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin mühüm atributları kimi çıxış edir.

Öz diqqətini səfərbər edə bilmək, gözlənilməz vəziyyətlərə həmişə hazır olmaq, öz-özünü təlimatlandırma məktəbli kollektivini və təhsilalanları, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərini daha tez və əlverişli şəkildə təşkil etməyə, onların nümunəvi davranışına nail olmağa kömək göstərir. Yeni pedaqoji təfəkkür xarakterik xüsusiyyəti təhsilin praktik həyatyönümünün gücləndirilməsini tələbatə çevirir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin struktur komponentlərinə aiddir: biliklər, bacarıqlar, motivasiya, dəyər münasibətləri, şəxsi keyfiyyətlər, özünü-təhsilə cəhd və tələbat.

Təşkilatçının modelinin təsəvvürə gətirilməsi də az əhəmiyyət daşımır. Bu modeldə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin başlıca xarakteristikaları öz əksini tapmışdır. Bunlar da funksional-əşyavi (təşkilatçılıq bilik və bacarıqları), şəxsi-yətyönlü (səbatlı-müsbət motivasiya, təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması prosesinə dəyərli münasibət), şəxsi keyfiyyətlər (məsuliyyət

yət, mobillik və s.), perspektiv sahə (özünü-təhsilə qabillik və informasiya mənbələrinin müstəqil axtarışı, təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin obyektlərinin müəyyənləşdirilməsi və s.) özündə ehtiva edir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması səviyyəsi ibtidai, orta, kifayət və yüksək səviyyəli olur. Təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasının ibtidai və orta səviyyələri şəxsiyyətə (bizim tədqiqatda yuxarı sinif şagirdinə) imkan verir ki, reproduktiv (icraçılıq) təşkilatçılıq fəaliyyətinə qoşulmağa, kifayət və yüksək səviyyəyə keçidə, məktəblinin fəal mövqə qazanmasına, müstəqil təşkilatçılıq fəaliyyətinə (subyekt kimi) başlamasına imkan verir.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri şəxsiyyətin çox mühüm keyfiyyətlərindən biri sayılır. Hər bir insan bu qabiliyyətə yiyələnmişdir, hər şeydən əvvəl həyatda fəal mövqə tutmaq üçün. Həmin keyfiyyət yaxşı olar ki, böyüyən nəsildə kiçik yaşlarından tərbiyə edilsin. Gələcəkdə öz fəaliyyətini, kollektivin, ailəsinin, cəmiyyətin həyatını və fəaliyyətini təşkil və idarə etmək üçün.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri kommunikativ qabiliyyətləri, praktik ağılı və təfəkkürü özündə birləşdirir. Bu qabiliyyətlər ona başqalarını hərəkətə gətirmək və fəallaşdırmaq, tapşırılan işi (məktəbdə dəyirmi masanı, müzakirə və disputu, ekskursiyanı həyata keçirmək və s.) yaxşı təşkil edə bilmək üçün lazımdır.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri şəxsiyyət qabiliyyətlərinin ümumi quruluşunu təşkil edən keyfiyyətdir. Təşkilatçılıq qabiliyyəti təşkil etmək, yəni başqa adamların söylərini hər hansı vəzifənin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirmək bacarığında öz ifadəsini tapır.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri kollektivin psixologiyasını bilməyi tələb edir. Yaşlı adamların, böyüklərin təcrübəsindən bəhrələnen şagirdlər

öz yaradıcı təşkilatçılıq qabiliyyətlərini təzahür etdirmək imkanı qazınırlar, hələ orta təhsil illərində ikən praktik təcrübəyə yiyələnirlər. Bu mənada ailədə və məktəbdə təhsil və tərbiyə sistemində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması önəmli yer tutmalıdır. Bu sahədə təlim prosesi və sinifdən-xaric tədbirlərin rolu böyükdür. Xüsusən sinifdən-xaric tədbirlər məktəblilərin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinə və səriştəsinə yiyələnmələrinə kömək göstərir.

Məqalədə nəzərdən keçirilən məsələlərlə bağlı aşağıdakı təklifləri irəli sürmək mümkündür:

1. Müxtəlif yaş dövrləri üzrə təhsilalanlarla təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemləri üzrə tədqiqatların davam etdirilməsi məqsəddə uyğundur.

2. I-XI sinifləri əhatə edən “Ümumtəhsil məktəblərində sinifdən-xaric və məktəbdənkənar tədbirlər proqramı”nın hazırlanıb nəşr olunması son dərəcə faydalıdır. Həmin proqramda sinifdən-xaric və məktəbdənkənar işin, milli tərbiyənin müxtəlif tərkib hissələrinin ayrı-ayrı formalarının, məzmununun əhatə olunması, eyni zamanda təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin nəzərdə tutulması lazım bilinir.

3. I-XI sinifləri özündə birləşdirən “Şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması” adlı monoqrafiyanın hazırlanaraq nəşr edilməsi məsləhətdir.

Tədqiqatın aktuallığı. Hər bir şəxs təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Məqalənin bu problemi əhatə etməsi aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatın yeniliyi. Yuxarı sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması diqqət mərkəzinə gətirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılarda maraq doğuracaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədov, L.A. Məmmədli. -Bakı: -Mütərcim, -2022.
2. Abbasov, A.N. Pedaqogika: nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. -Bakı: -Mütərcim, -2022.

E-mail: hamida15@mail.ru

Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 37.0

Nabat Natiq qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/0009-0008-4325-4533>

ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ SİSTEMİNDƏ TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Набат Нати́г гызы Ахмедова

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Nabat Natig Ahmadova

teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF STUDENT PERSONALITY IN THE SYSTEM OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION

Xülasə: Elmi məqalədə orta ixtisas təhsili sistemində təlim prosesində tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən amillər ortaya çıxarılmışdır. Eləcə də mühazirə və seminar məşğələlərinin məqsədi, tələbə şəxsiyyətinin inkişafındakı tərəfləri açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *tələbə, şəxsiyyət, uyğunlaşma, təlim, tərbiyə, müəllim*

Резюме: В научной статье выявлены факторы, влияющие на развитие личности студента в учебном процессе системы среднего профессионального образования. Также разъясняются цели лекций и семинаров, аспекты развития личности студента.

Ключевые слова: *студент, личность, адаптация, обучение, воспитание, педагог*

Summary: In the scientific article, the factors affecting the development of the student's personality in the training process of the secondary vocational education system have been revealed. Also, the purpose of lectures and seminars, aspects of student personality development are explained.

Key words: *student, personality, adaptation, training, upbringing, teacher*

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, “Müasir dövrdə təhsilin məqsədi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini başa düşən, xalqının milli ənənələrinə və azadlıq prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmətlə yanaşan, vətənpərvərlik ideyalarına qarşı sədaqətli, azad və yaradıcı düşünən bir gənc və şəxsiyyət böyütmək (1, s.11).

Orta ixtisas müəssisələrində istər mühazirənin, istərsə də seminarın başlıca məqsədi demək olar ki, eyni xarakter daşıyır: tələbə oğlan və qızları dərin və möhkəm biliklərə yiyələndirmək, gənclərdə müntəzəm və müstəqil surətdə bilik əldə etmək səyi yaratmaq, həmin biliklərin yaradıcı şəkildə təbiət və cəmiyyət hadisələrinə,

özünün nəzəri və praktik fəaliyyətinə düzgün tətbiq etmək bacarığı formalaşdırmaqdır.

Tələbənin şəxsiyyətinin inkişafında özünütəhsilin, özünü inkişaf etdirməyin rolu da çox böyükdür. Təbii ki, əqli inkişaf düz xətt üzrə getmir. Bu, tələbənin zehni inkişafına da aiddir. B.H. Əliyeva və R.V. Cabbarova görə, “bir sıra psixoloji problemlər təhsil subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşılmaması fonunda ortaya çıxır (frustrasiya halları, emosional tarazılığın pozulması, depressiya) və s. Bu zəmində davranışda təzahür edən qeyri-adekvat özünəmunasibət, aşağı özünüqiyətləndirmə, öz imkanlarına inanmamaq və s. bu kimi hallar tələbələrin psi-

xikasında dezontogenez hallarının yaranmasına səbəb olur” (3, s. 78).

Gənclər orta ixtisas təhsil müəssisələrinə daxil olmaqla yeni bir aləmə qədəm qoyur, bütün həyata, elmlər sisteminə, insanlara başqa nəzərlə baxır, bəzən bir məlumluqda məchulluq, kamillikdə nöqsan, bitkinlikdə natamamlıq, qüsurda məziyyət axtarırlar. Gah özlərindən sanki uzaqlaşır, elə bil onu unudur, gah da öz “Mən”ini hadisələrin mərkəzinə çəkirlər. A. Hacıyeva yazır: “Tələbəliyin ilk aylarından başlayaraq tələbə gənclər heç bir hazırlıq keçmədən tamamilə yeni sosial əlaqələrə daxil olur, fərqli, daha çox müstəqillik, yaradıcılıq və məsuliyyət tələb edən sosial rolları icra etməli olurlar. Ona görə də tələbələrə ilk növbədə qeyri-müəyyənlik, ehtiyatlılıq, qorxu və həyəcan hissi güclənir” (5, s.177).

Deməli, tələbələr sosial risklər əhatəsində yaşamaqla müxtəlif insan münasibətlərinin, rəqabət mühitinin əhatəsinə düşürlər. Orta ixtisas təhsil müəssisələrində təhsilin ilk illəri adaptasiya prosesidir. F. Rüstəmov yazır: “(lat. Adaptatio - uyğunlaşma) və ya alovlanma, orqanizmin ətraf mühitə, düşdüyü şərtlərə uyğunlaşması deməkdir”. (6, s. 16)

Uyğunlaşma bir insanın sosiallaşmasının ayrılmaz bir hissəsi kimi də qəbul edilə bilər. Psixoloqlar və sosioloqlar uyğunlaşmanın iki növünü ayırırlar:

- psixofizioloji uyğunlaşma
- sosial-psixoloji uyğunlaşma

Psixofizioloji uyğunlaşma analizatorların fəaliyyəti və onların həssaslığındakı dəyişikliklərlə, sosial-psixoloji adaptasiya isə fərdin yeni bir sosial vəziyyətə girməsi ilə əlaqələndirilir. Sosial-psixoloji uyğunlaşmanın nəticələrinə görə iki növ ayrılır:

- müsbət;
- mənfi;

Mexanizmlə iki növ sosial-psixoloji uyğunlaşma fərqlənir:

- könüllü;
- məcburu;

Sosial-psixoloji adaptasiya xüsusi bir sosiallaşma prosesidir. Sosiallaşmanın məzmunu sosial təsirlər, media, mədəniyyət, davranış normaları, siyasi proqramlar, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, şəxsiyyəti təsir edən mühit və sosial vəziyyətlər ilə müəyyən edilir.

Sosial-psixoloji uyğunlaşma spesifik bir sosiallaşma prosesidir. Bir şəxsin yeni bir fəaliyyət növünə alışdığı peşəkar uyğunlaşma adlı xüsusi bir uyğunlaşma forması var. Fəaliyyət növü dəyişdikcə insan işləyə bilməli və daxili mühitin müəyyən sabitliyini saxlamalıdır. Peşəkar uyğunlaşma dəyişən bir mühitdə səmərəliliyin təmin olunmasına kömək edir.

Günümüzdə peşəkar uyğunlaşma insanların birgə fəaliyyətini təmin edir, fəaliyyət metodları dəyişir, iş şəraiti dinamik olur. Bu vəziyyətdə qruplara və birliklərə birləşən insanların hədəflərinin yaxınlaşması, istiqamətləndirilməsi, qrupun rol strukturuna daxil olması, qrup normalarının, ənənələrinin və qrup mədəniyyətinin qəbul edilməsi prosesi mövcuddur.

Professional adaptasiya insanın özündə müvafiq daxili dəyişikliklər etməsi bacarığından çox asılıdır. Təbiidir ki, insan bu halda öz arzu, istək və maraqlarını qrupla uzlaşdırmalı, ümumi məqsədlər uğrunda mübarizəyə qoşulmalıdır.

Gəncləri tələbə həyatına cəlb etmək, yəni, uyğunlaşma prosesi bu təhsil müəssisəsində həyata inteqrasiya etmək üçün bir təhsil müəssisəsinin (mikro mühitin) sosial təcrübəsinə və fəaliyyət formalarına yiyələnmək deməkdir. Uyğunlaşma tələbə şəxsiyyətinin inkişafında xüsusi bir mərhələ olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- uyğunlaşma prosesində şagirdlərin davranışlarını elə istiqamətləndirmək lazımdır ki, bu istiqamət onun şəxsi imicini təyin etsin və onların daha da inkişafını təmin etsin;

- uyğunlaşma prosesi şagirdlər tərəfindən yeni sosial funksiyaların, yeni davranış normalarının mənimsənilməsinə təmin etməlidir;

Tələbələrin tələbə həyatına uyğunlaşma prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

1. Sosial funksiyaların qəbulu;
2. Peşəkar rollar almaq.

Uyğunlaşmanın məzmunu və səviyyəsi insanın sosial və peşə yönümlərinin uyğunluq dərəcəsindən asılıdır.

Tələbələrin uyğunlaşma prosesini çətinləşdirən və bu səbəbdən onların yaxşı oxumalarına mane olan əsas amillər bunlardır:

- sistemli işləmək qabiliyyətinin olmaması;
- təlim proqramlarının çəkisi;
- vaxt çatışmazlığı, yetərinə vaxt olmaması;
- tənbəllik, həvəssizlik;

- öyrənmə motivlərinin qeyri-müəyyənliyi;
- seçilmiş ixtisasın şəxsi ehtiyaclarla uyğunsuzluğu.

Pedaqoji əməkdaşlığa əsaslanan təlim-idrak prosesinin təşkilində müəllimin böyük rolu dənılmazdır. M. Əsgərova bununla bağlı olaraq yazır: "Müəllim-tələbə münasibətləri gənclərin təhsillənməsi ilə yanaşı onların şəxsiyyətlərinin təşəkkülünə və inkişafına yönəlidir. Tələbə oğlan və qızlara humanist və demokratikcəsinə yanaşılması, təhsilalanların rəylərini, mülahizələrini, təşəbbüslərini nəzərə almaq-haqqında danışılan problemin mühüm istiqamətlərindən biridir" (4, s. 30).

Müəllimlə tələbənin pedaqoji əməkdaşlığını çətinləşdirən bir sıra səbəblər vardır ki, onların üzərində dayanmaq lazım gəlir. Bu səbəblərə M.Ə. Həməzəyev aşağıdakıları aid edirdi:

1. Tələbələrle ünsiyyət qura bilməmək.
2. Tələbənin daxili psixoloji mövqeyini başa düşməmək.
3. Sınıfdə idarəetmənin mürəkkəbliyi.
4. Pedaqoji hədəfdən asılı olaraq əlaqələr yarada və onları dəyişdirə bilməmək.
5. Ünsiyyətdəki çətinliklər və emosional münasibətləri materiala köçürə bilməmək.
6. Ünsiyyət prosesində zehni vəziyyətinizi idarə etmək çətinliyi (4, s. 188).

Müəllimlə tələbələrin əməkdaşlığı baş tutduqda, onların qarşılıqlı münasibətləri, ünsiyyəti düzgün qurulduqda uğurlar, yaxşı nəticələr və göstəricilər qazanılır, təhsilanalarda ruh yüksəkliyi, təlimə maraq yaranır. Bu mənada prof. A.N. Abbasovun və H.Ə. Əlizadənin müəllim şəxsiy-

yətinə aid etdiyi keyfiyyətlərin bəzilərini xatırlayaq: "Müəllim: uşaqlarına qayğı və məhəbbətlə yanaşmalı, sevinc və kədərlərini bölüşməlidir. Zəngin bir əxlaqa sahib olmalı və davranış və münasibətlərdə, ünsiyyət tərzində, geyimi və səliqəsində nümunə göstərməlidir. Uşaqlarını sevməlisiniz. Valideynlərin istəyi ilə onlara müraciət edilməli və heç bir səbəbə görə şagirdlər arasında fərq qoyulmamalıdır. Möhkəm iradəli, hövsələli və səbirlili olmalı. Təlim-tərbiyə işləri apararkən yersiz özündən çıxmamalıdır" (2, s. 319).

Problemin aktuallığı Öyrənmə prosesində uşaqlar və yeniyetmələr əxlaqi idealları, davranış stereotiplərini və ətraf aləmlə bağlı fikirləri inkişaf etdirirlər. Bu səbəbdən də orta ixtisas təhsili sistemində təlim prosesində tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən amilləri ortaya çıxarmaq olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin yeniliyi Araşdırma nəticəsində orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbə qrupunun səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, fəaliyyət və fəallıq anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, təlim prosesində tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən xarici amillərlə yanaşı, daxili amillərin də təsir istiqamətləri öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti Tələbələrinin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasının pedaqoji aspektlərinin və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, metodiki vəsaitlərin, monoqrafiaların yazılmasında, elmi aspektə daxil olan fərqli simpozium və konfranslarda olan məruzə və çıxışların tərtibində istifadə edilmə imkanlarını zənginləşdirməklə yanaşı genişləndirir.

Ədəbiyyat:

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu // 19 iyun 2009-cu ildə qəbul edilmişdir -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, -2010, -80 s.
2. Abbasov, A.N. Pedaqogika /A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. -Bakı: Renessans, -2000.- 202 s.
3. Əliyeva, B.H. Təhsildə şəxsiyyət problemi / B.H. Əliyeva, R.V. Cabbarova. -Bakı: Təhsil, -2008. -125 s.
4. Əsgərova, M. Müəllim və tələbələrin əməkdaşlığı –yeni pedaqoji təfəkkürün mühüm tələbi kimi // -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, -2015. № 1, -s. 30-34.
5. Hacıyeva, A. Tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşması ali təhsil müəssisələrinin aktual problemi kimi // -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, -2016. № 1, -s. 175-180.
6. Rüstəmov F. Ali məktəb həyatına adaptasiyanın pedaqoji əsasları // -Bakı: Ali təhsil və cəmiyyət, -2012. № 2, -s. 10-15.

E-mail: nabatahmadova377@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. **K.R. Quliyeva**
ped.ü.fəls.dok., dos. **Ə.İ. İsmayılxanova**

UOT 37.0

Elmir Arif oğlu İsgəndərov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
<https://orcid.org/0009-0001-8183-8862>

TƏRBIYƏ PRİNSİPLƏRİ NLP ASPEKTİNDƏ

Эльмир Ариф оглы Искендеров
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ПРИНЦИПЫ ВОСПИТАНИЯ В АСПЕКТЕ НЛП

Elmir Arif Iskenderov
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EDUCATION PRINCIPLES IN NLP ASPECT

Xülasə. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, hazırkı dövrdə də gənc nəslin elmi dünyagörüşünə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, ahəngdar inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən fəal olan, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması, formalaşdırılması əsas vəzifələr sırasındadır. Tərbiyənin məzmunu, məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, planlılığı, qanunauyğunluqları bəzi nüanslarına görə dəyişsə də, əsas etibarilə bütün dövrlər üçün oxşar əlamətləri daşımışdır. Ancaq eyni sözləri tərbiyənin üsul, forma və metodları ilə bağlı demək olmaz. Dövr dəyişdikcə, cəmiyyətdə müəyyən islahatlar getdikcə, xüsusilə informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etdikcə tərbiyədə də metodları dəyişdirmək, yeni üsul və vasitələr tətbiq etmək zərurəti yaranır.

Müasir dövrdə öyrənmə əsaslı bu metodologiyalardan biri Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma (qısa şəkildə NLP). Hazırda NLP-dən bir çox sahələrdə, o cümlədən təhsil, idarəetmə, ünsiyyət, insan resursları, psixoloji xidmət və s. məsələlərdə istifadə olunur. NLP-nin qurucularından olan C. Qrinder onu dünyadakı uğurlu düşüncə və fəaliyyət standartlarının araşdırılıb istifadə olunması üçün planlanmış bir sürətli öyrənmə strategiyası, NLP-nin linqvistik hissəsinin tədqiqatçısı R. Dilts onu yararlı və faydalı olan hər şey, A.V. Uhdə onu insanlararası ünsiyyəti əsas alan sistemli bir çalışma, C. Okonor onu istifadə edilən dilin beyin və daha sonra ortaya çıxan davranışlar üzərindəki təsiri adlandırmışdır.

Bu məqalədə NLP texnologiyasından tərbiyə işində istifadənin imkanları araşdırılmış, tərbiyə prinsiplərinə yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmış, tərbiyəyə müasir yanaşma baxımından tərbiyə xüsusiyyətləri ilə NLP-nin əsas prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmışdır. Bu əlaqələr tərbiyəçi mövqeyində olan hər bir kəsə elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik cəhətdən istiqamət verməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tərbiyənin bütün dövrlər üçün aktual olan prinsiplərinə NLP aspektindən yanaşdıqda yeni üsul və vasitələr müəyyənləşir, tərbiyə prosesinin şəxsiyyəti hərtərəfli əhatə edərək kompleks şəkildə tətbiq olunma imkanları genişlənilir.

Açar sözlər: tərbiyə, NLP, uğursuzluq, davranışlar, ünsiyyət

Резюме. Как и во все периоды, в нынешнюю эпоху воспитание и формирование подрастающего поколения как личности, обладающей научным кругозором, высокими нравственными качествами, гармонично развитой, социально активной, сочетающей в себе духовное богатство, нравственную чистоту и физическое совершенство, является одной из главных задач. Хотя содержание, цель, задачи, принципы, планирование и закономерности образования менялись в силу некоторых нюансов, в основном они имели сходные особенности для всех периодов. Однако этого нельзя сказать о методах, формах и приемах воспитания. По мере смены эпох происходят определенные реформы в обществе, тем более, что информационные технологии стремительно развиваются, возникает необходимость изменения методов и применения новых приемов и средств в образовании.

Одной из таких методологий, основанных на обучении, в наше время является нейролингвистическое программирование (сокращенно НЛП). В настоящее время НЛП используется во многих областях, включая образование, управление, коммуникацию, человеческие ресурсы, психологические услуги и др. используется в данных вопросах. Дж. Гриндер, один из основателей НЛП, назвал его стратегией быстрого обучения, предназначенной для изучения и использования успешных стандартов мышления и действия в мире, Р. Дилтс, исследователь лингвистической части НЛП, назвал ее всем полезным. А.В. Уде назвал это систематическим исследованием, основанным на межличностном общении, Дж. О'Коннор назвал его влиянием используемого языка на мозг и последующее поведение.

В данной статье были исследованы возможности использования технологии НЛП в воспитательной работе, подход к принципам обучения с новой точки зрения, а также взаимодействие между образовательными характеристиками и основными принципами НЛП с точки зрения современного подхода к обучению. Эти отношения имеют большое значение в обеспечении научной, педагогической, психолого-методической ориентации каждого в должности обучающего. При подходе к принципам обучения, актуальным во все времена, с точки зрения НЛП определяются новые методы и средства, расширяются возможности комплексного применения образовательного процесса, всесторонне охватывающего личность.

Ключевые слова: *НЛП, воспитание, неудача, поведение, общение*

Summary. As in all eras, in the current era, educating and shaping the young generation as a person who has a scientific outlook, high moral qualities, is harmoniously developed, socially active, combines spiritual wealth, moral purity and physical perfection is one of the main tasks. Although the content, purpose, tasks, principles, planning, and regularities of education have changed due to some nuances, they have basically had similar characteristics for all periods. However, the same cannot be said about the methods, forms and methods of education. As the era changes, certain reforms in society take place, especially as information technologies develop rapidly, there is a need to change methods and apply new methods and tools in education.

One of these learning-based methodologies in modern times is Neuro Linguistic Programming (NLP for short). Currently, NLP is used in many fields, including education, management, communication, human resources, psychological services, etc. used in issues. J. Grinder, one of the founders of NLP, called it a rapid learning strategy designed to study and use successful standards of thought and action in the world, R. Dilts, a researcher of the linguistic part of NLP, called it everything useful and useful, A.V. Uhde called it a systematic study based on interpersonal communication, J. O'Connor called it the effect of the language used on the brain and later behavior.

Key words: *NLP, parenting, failure, behaviors, communication*

Bildiyimiz kimi, tərbiyə psixologiyası müxtəlif yaş dövrlərində şəxsiyyətin formalaşmasının məqsədyönlülüyünü və şəxsiyyətin inkişafına sosial amillərin təsir dərəcəsini öyrənir [1, s. 9]. Neyro-Linqvistik Proqramlaşdırma nəzəriyyəsi istifadə etdiyi metodikalarda insan iradəsinin imkanlarının geniş olduğundan çıxış edir. O, həmçinin insanın özü və başqaları ilə ünsiyyətinin daha səmərəli şəkildə formalaşmasına xidmət edir. NLP-nin qurucularından R. Bendler onu “təlim prosesi” adlandırmışdır [2, səh 15]. Fikrimizcə, NLP prinsiplərinin müvafiq üsul və vasitələrlə tərbiyə işinə tətbiqi bu baxımdan uğurlu nəticələr verə bilər. Bu məqsədə xidmət edən əsas NLP prinsiplərindən bir neçəsini tərbiyə zəminində nəzərdən keçirək.

Beyin və bədən eyni bir sistemin üzvi şəklində əlaqələnmiş hissələridir. İnsan orqanizminin heç bir hissəsi tamamilə müstəqil deyildir.

İdrak prosesləri fiziologiyaya, fizioloji dəyişikliklər də idrak prosesinə təsir edir. H. Alder şüursuzluqda belə bu qarşılıqlı təsirin davam etdiyini bildirir: “Təhtəşüür vəziyyətdə belə, biz şüurlu olaraq nə baş verdiyinin fərqiində olmadığımız zamanda da beynimiz bədənimizlə mütəmadi qarşılıqlı əlaqədədir. “Düşüncələr”imiz böyük əksəriyyəti qeyri-iradidir və bunlar NLP-yə görə, fəaliyyətimizdə əhəmiyyətli rol oynayır. Dəyişmək üçün iki yolu var: bədən dili və davranışlar vasitəsilə; düşüncə tərzini vasitəsilə. Bu iki yola da bələd olmaq və bunlardan istifadə etmək fəaliyyətimizə əlavə dəstək verə bilər” [3, s. 38].

NLP-də tərəkür tərzini dəyişdirməklə fizioloji dəyişikliklərə nail olmağın mümkünliyü şərh edilir. Məsələn, insanlara güvənməyən, daimi bir narahatlıq içində olan, təşviş yaşayan insanın bədən dilində bu düşüncələrə uyğun əlamətlərə

(səs tonunun aşağı olması, qamətin əyilməsi, ürək döyüntülərinin sürəti və s.) rast gəlmək olar. Eyni zamanda, özündən əmin, cəsarətli, özünəinamlı insan da bədən dilindən müəyyən edilə bilər. Eyni vəziyyət ətalət halları üçün də keçərlidir. Yəni bədən uzun müddət passiv qalarsa, düşüncə də süstləşə bilər. İnsan hərəkətdə olduğu halda düşüncə çevikliyi də təmin oluna bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, [4, s. 433] bədən dilini şüurlu şəkildə dəyişdirmək duyğuların dəyişməsinə səbəb olur. Yeri gəlmişkən, özünü yaxşı hiss etmədiyi anda insan çətinliklə də olsa, gülməməyə çalışdığı zaman xoşbəxtlik hormonu olan serotonin ifraz olunur və insan özünü yaxşı hiss etməyə başlayır. A. Robins bunu fokus-dil-bədən üçbucağında dəqiqliklə ifadə etmişdir [5].

Tərbiyə prosesi yalnız verbal zəmində gerçəkləşmir. Tərbiyəçi mövqeyindəki şəxs uşaqla ünsiyyət zamanı işlətdiyi ifadələrə, həmçinin bədən dilinə diqqət etməlidir. O, təlqin etdiyi dəyərlərlə bağlı özünün nümunə ola bilmə faktını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, uşaq özünün hər hansı bir problemini aşkar ifadə etmədikdə belə, tərbiyəçi onun bədən dilindən hər hansı bir problemin olduğunu duya bilmək həssaslığına malik olmalıdır.

İnsan hər bir davranışını subyektiv olaraq pozitiv niyyətlə əsaslandırmağa meyillidir. İnsanlar digər insanların davranışlarını, bu davranışların pozitiv ya da neqativ olduğunu öz baxış bucaqlarına görə qiymətləndirirlər. NLP-nin bu prinsipinə görə, yalan danışan insan da, haqsız yerə adam öldürən də, oğurluq edən də, böhtan atan da, əxlaqsız sözlərdən istifadə edən də bunu öz nöqtəyi-nəzərindən yaxşı niyyətlə edir. Tərbiyəçilər tərbiyə olunanların davranışlarına bu prinsiplə yanaşdıqları təqdirdə qarşılıqlı anlaşmaya nail ola bilmə ehtimalları yüksək olur. Təbii ki, iş bununla bitmir. Davranışın arxasındakı niyyətə fokuslanmaq davranışın özünün və təsirinin neqativ olması faktını aradan qaldırmır. Sadəcə olaraq, bu cür yanaşma tərzinə əvvəlcə tərbiyə olunan şəxsə anlaşılma, başa düşülmə, qəbul edilmə hissəsinin oyanmasına səbəb olacaqdır. İkincisi, tərbiyəçi bilərəkdən əvvəlcə diqqəti davranışın özünə yox, niyyətinə yönəltməklə qarşılıqlı əlaqə quraraq tərbiyə olunanı davranışın nəticələri istiqamətində düşünməyə sövq edir. Bu zaman tərbiyəçi niyyətin pozitiv olduğu

kimi, təzahür formasının da adekvat olmasının vacibliyinə diqqəti yönəldir.

Bu prinsip insanda empatiya hissini gücləndirməyə kömək edir. Məlumdur ki, “empatiya, sağlam ünsiyyət qura bilmək üçün ən vacib xüsusiyyətlərdən biridir” [6].

İnsanlar hər zaman ən düzgün seçimi etdikləri fikrindədirlər. NLP sahəsində aparılan tədqiqatlar [7] göstərir ki, təcrübələrin, inancların, stereotip kodlaşmaların təsiri ilə insan özü üçün o an ən yaxşı hesab etdiyi seçimə üstünlük verir. C. Kelinin (1905-1967) şəxsi konstrukt nəzəriyyəsinə görə, insan öz təcrübəsini və həyatı prosesləri ikiqütblü (yaxşı və pis, ağıllı və dəli və s.) sistem daxilində oxşarlıq və fərqlilik zəminində şərh və inkişaf etdirir [8].

NLP həm də insanı müəyyən qəlibləşmiş seçimlərdən kənara çıxmağa sövq edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, insan mövcud seçimlərdən ən yaxşı hesab etdiyini edir. Halbuki onun bilmədiyini seçimlər də var. Seçim sayını bacardıqca çoxaltmaq insanın həyatına rəngarənglik gətirəcək və o seçim edərkən özü üçün daha münasibini seçmə imkanını əldə edəcək.

Məlumdur ki, NLP insanın düşüncə və davranışlarının sözlər vasitəsilə proqramlaşdırılması deməkdir. Proqramlaşma bir növ qəlibləşmə kimi səslənə bilər. Biz, eyni zamanda, NLP-nin yeniliyə açıq olmanın proqramlaşdırılması yönünü təklif edirik. Mövcud modellərdən seçim etməklə yanaşı, yeni modellərin mümkünlüyünə diqqət yetirilməsini təşviq edirik. Bu zaman səbəb-nəticə əlaqələrinin və məntiqi ardıcılığın, başqa sözlə, sırf təfəkkür zəminli proseslərə deyil, təxəyyül zəminli düşüncələrlə əməliyyat aparılmasına üstünlük verilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Təxəyyül zəminində yaranmış modellərin səbəb-nəticə əlaqələri və məntiqi strukturları sonradan əsaslandırıla və şərh edilə bilər. Mühüm olan yaranmış yeni modelin baş verənləri və ya baş vermə ehtimalı olanları hər hansı bir sağlam düşüncə zəminində izah edə və ya əsaslandırma bilməsidir. NLP-də proqramlaşdırma dinamik xarakter daşıyır. Yəni bir davranış effektiv olmadığı halda başqa bir model tətbiq oluna bilər. Bir seçimlə yanaşı başqa ehtimalları da düşünmək lazımdır. Bu ehtimallar ilk baxışda elmi, məntiqi əsaslı görünməyə də bilər. Seçimləri düşünərkən məntiq çərçivəsindən kənara çıxmaq, daha geniş hərəkət

sahəsinə malik olan təxəyyülün imkanlarından istifadə etmək məqsəduyğundur.

Yeniliyə açıq olmaqla bağlı proqramlaşmanın əhəmiyyətini dərk etmək üçün cəmiyyətdə narahatlıq doğuran, hətta həyəcan təbili çalmağa səbəb olan müxtəlif sahələrdəki statistik göstəricilərə nəzər salmaq kifayətdir. Boşanma, intihar, ailə zəminində və uşaqlar arasında şiddət və zorakılıq, bulinq və s. kimi halların qarşısının alınması üçün keçmiş modellərdən istifadə artıq istənilən nəticəni vermir. Buna görə də yeni modellərin təklif olunması zərurəti ortaya çıxır. Yeniliyə açıq olmaq şəklindəki proqramlaşdırma fərdi öz məhdud seçimlərindən, yalnız subyektiv təcrübəyə əsaslanan qərarlardan kənar çıxmağa, alternativ yolların da olduğu fikrini mənimsəməyə sövq edir.

Uşaq hər hansı bir neqativ davranışa yol vermişsə, o an ən uyğun seçiminin həmin davranış olduğunu hesab etdiyi nəzərə alınmalıdır. Uşağı davranışa görə tənqid etməkdənsə, o davranışın arxasındakı pozitiv niyyəti aşkar etmək, həmçinin uşağın, bu davranışı özünün ən yaxşı seçimi kimi müəyyənləşdirməsinin səbəbi ilə maraqlanmaq lazımdır. Uşaqların şüuraltı beyin xəritələrinin körpəlikdən etibarən valideynləri başda olmaqla, ətraf mühit tərəfindən formalaşdırıldığını nəzərə alsaq, müvafiq anda davranış üçün seçim variantlarının azlığının, eyni zamanda həmin seçimi etməsinin yalnız onların səhvi olmadığını asanlıqla başa düşmək olar. Deməli, tərbiyəçinin əsas öhdəliklərindən biri tərbiyə olunanlara onların pozitiv seçimlərini artıracaq müxtəlif xəritələr təqdim etməkdir. Uşağın beynində “yaxşı”nın və ya “doğru”nun tək yox, bir neçə forması olarsa, o, doğru-lardan birini seçər. Beləliklə, doğru seçim şansı çoxaldıqca yanlış ehtimalı azalar.

Uğursuzluq yoxdur, təcrübə vardır. Təcrübə – həyatda aşılan çətinliklərdən çıxarılan nəticələrin cəmidir. İnsan hər hansı bir davranış istənilən nəticəni vermədikdə bunu uğursuzluq adlandırmamalıdır. Əgər bu davranışın yanlış nəticələndiyini öyrəndisə, bir daha onu təkrar etməməsi və bunu analoji hallarda da nəzərə alması təcrübə adlanır və bu təcrübə, əslində, uğurdan başqa bir şey deyildir. Çünki insan nəyi etməli olduğunu öyrəndiyi kimi, nəyi etməməli olduğunu da öyrənməlidir.

Uğursuzluğu uğura gedən yolda keçilən dərs kimi qəbul etmək lazımdır. Bu baxımdan

NLP-də uğursuzluq terminindən istifadə edilmir. İstənilən nəticə əldə edilmədikdə bunu “uğursuzluq” yox, “təcrübə” sözü ilə ifadə etmək daha düzgündür. Uğursuzluq adlandırılan təcrübə hər hansı bir məqsədin reallaşmaması ilə yanaşı nə isə öyrədir [3, s. 36].

Tərbiyəçi mövqeyindəki şəxs tərbiyə məqsədilə atdığı bütün addımları düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Belə ki, tərbiyəçi tərbiyə işində bir metodu tətbiq edib istədiyi nəticəni əldə edə bilmədiyi təqdirdə bu metoda sonrakı cəhdin uğur ehtimalını artıran təcrübə kimi baxmalıdır. Tərbiyəçinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ümitsizlik anlayışının onun lüğət tərkibində olmaması, əksinə, mütəmadi olaraq özünə və başqalarına ümid aşılmasıdır. Tərbiyəçi özünün yiyələndiyi bu keyfiyyəti tərbiyə olunanlara da ötürməli, uğursuzluq sözünün təcrübə sözü ilə əvəz olunmasına nail olmalıdır. Tərbiyənin əsas prinsiplərindən birinin nikbinlik prinsipi olduğu məlumdur. Nikbinlik prinsipi tərbiyə edən şəxs-də tərbiyə olunan, onun imkanlarına inam hissi aşılayır [9, s. 174]. Gələcəyə münasibətdə nikbinliyin, pozitiv gözləntilər mühitinin formalaşması inkişafa motiv və stimül yaratmaqla bu sahədə böyük uğurlara zəmin yaradır.

Davranış kimlik deyildir. Bir fakt şəxsiyyətin ümumiləşmiş obrazı, onun yeganə səciyyəvi xüsusiyyəti kimi qəbul edilməməlidir. Bir çox hallarda insanların davranışları onların kimlikləri, şəxsiyyətləri, mənlikləri ilə eyni tutulur. Bu da dildə müxtəlif formalarda təzahür edir. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

“Mən bacarıqsızam!”

“Olduqca məsuliyyətsizdir!”

“Nə pis uşaqsan sən!”

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə hər hansı bir davranış bütünlükdə şəxsin kimliyi ilə eyniləşdirilmiş formada ifadə edilmişdir. Halbuki bu cümlələr aşağıdakı şəkildə deyilməli idi:

“Mən bunu bacarmadım”.

“Bu cür davranmaq məsuliyyətsiz hərəkətdir”.

“Bu davranış düzgün deyil”.

A. Korzibski “to be” (olmaq) feilinin iki təhlükəli istifadəsini müəyyənləşdirmişdir: birincisi, kimlik olaraq “is” (-dir⁴) (“Arzu müəlimdir”); ikincisi, hökm olaraq “is” (“Qonşumuz avaradır” və ya “Bu yarpaq yaşıldı”) şəklindədir. “To be” feilində orta məxrəcə gəlmək nəzərdə tutulmur. Bir şey ya odur, ya da deyildir.

Buna görə də ümumiləşdirmələrə və dəqiq olmayan hökmlər çıxarmağa səbəb olur. Məsələn; Arzu eyni zamanda anadır, həyat yoldaşdır, tələbədir, şahmatçıdır, yarımştat dizaynerdir və s. Beləliklə, Arzu kimdir? Bununla da Arzu haqqındakı real anlayış itirilmiş olur [10, s. 144]. Bu cür ifadələr NLP-də “e-prime” olaraq adlandırılır.

Davranış şəxsiyyət keyfiyyəti kimi ümumiləşdirildiyi zaman dinamik olmayan bir vəziyyət ortaya çıxır. Ünsiyyət zamanı konkret davranışa deyil, şəxsiyyətə yönəlik statik, yəni donuq bir ittiham ifadə olunduqda qarşı tərəf öz davranışının səbəbini izah etmək əvəzinə, şəxsiyyətini müdafiə etməyə çalışır və bir çox hallarda qarşılıqlı ittihama təhrik edilmiş olur. Şəxsiyyət ayrı-ayrı fikir və davranışlarla tam ehtiva olunmur. Kimliyi dəyişdirmək davranışı dəyişdirməkdən qat-qat çətinir [11, s. 36]. Tərbiyəçi hər hansı bir neqativ davranış səbəbilə tərbiyə olunanın şəxsiyyətini tənqid hədəfinə çevirməməli, davranışın yanlış olduğunu vurğulamaqla tərbiyə olunanla birlikdə davranışa fokuslanmalıdır. Bu, tərbiyə olunanın mənlilik şüurunun daha adekvat formalaşmasını təmin edəcək, özünü qiymətləndirmə meyarlarının düzgün qurulmasına səbəb olacaqdır. Məlumdur ki, uşağın mənlilik şüurunun formalaşmasına ətrafdakı adamların

onun haqqında formalaşmış təsəvvürləri və qənaətləri əhəmiyyətli şəkildə təsir edir [12, s. 173].

Beləliklə, bu məqalədə NLP-nin qeyd olunan prinsiplərinə verilən şərhləri ümumiləşdirərək ondan tərbiyə prosesində üzvi şəkildə istifadənin əhəmiyyətli müsbət nəticələr verəcəyi qənaətinə gəlmək olar. Valideynlər, müəllimlər, pedaqoqlar, tərbiyə işi ilə məşğul olan bütün şəxslərlə bu sahədə maarifləndirmə işi aparılırsa, onlar bu prinsipləri birlikdə və düzgün şəkildə tətbiq etdikləri zaman tərbiyə prosesinin daha uğurlu bir şəkildə həyata keçirilməsinə nail olacaqlar.

Problemə aktuallığı. Tərbiyə prosesində artıq elə metodikalardan istifadə etmək lazımdır ki, tərbiyə olunan şəxs ona aşılana hər hansı bir keyfiyyəti daxilən qəbul etsin, əsaslı şəkildə mənimsəsin və onu öz yönəlişliyinə çevirməyi bacarsın. Xüsusilə xarici təsirlərə deyil, daxili yönəlişliyə və inama əsaslanan metodikalar daha səmərəli hesab edilə bilər.

Problemə elmi yeniliyi. Tərbiyə prosesində NLP-nin səmərəli metodlardan biri olduğu əsaslandırılmışdır.

Problemə praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələrdən təlim-tərbiyə ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsində, cəmiyyət, sosial mühit, ailədə qarşılıqlı münasibətlərin düzgün istiqamətlənməsində valideynlər, müəllimlər, məktəb psixoloqları və tərbiyə işi ilə məşğul olan digər şəxslər tərəfindən geniş istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. B. Əliyev, K. Əliyeva, R. Cabbarov: Pedaqoji psixologiya. -Bakı, 2011. -256 s.
2. R. Bandler, J. Grinder: “NLP Değişim için beyninizi kullanın” (“Using Your Brain for a Change”. 1985). -İstanbul, 2016. -216 s.
3. Dr. Harry Alder: “Yöneticiler için NLP” (“NLP for Managers”). -İstanbul, 2002. Sistem yayıncılık. -288 s.
4. Allan & Barbara Pease: “Mimik ve hareketlerin ardındaki gizli anlam — Beden dili” (“The Definitive Book of Body Language”). - İstanbul, 2018. -436 s.
5. HYPERLINK <https://www.tonyrobbins.com/stories/unleash-the-power/discover-your-peak-state/>
<https://www.tonyrobbins.com/stories/unleash-the-power/discover-your-peak-state/>
6. Begüm Çelebi: “Neden iletişmiyoruz? İletişimde empatinin gücü”. 28 iyul, 2016. HYPERLINK ["http://www.ogrencikariyeri.com"](http://www.ogrencikariyeri.com) www.ogrencikariyeri.com
7. Richard Youell, Christina Youell. Etkili NLP becerileri. -İstanbul, 2022. - 206 s. Səh 78; Engin Yılmaz. Öğrenciler ve öğretmenler için NLP. -İstanbul, 2004. -122 səh. Səh 5; Cemal Kondu. Herkes için NLP. -İstanbul, 2010. -96 s. .
8. Kelly, G.A. The psychology of personal constructs (2 volumes). New York: Academic Press. P. 64
9. Ə. Bədəlova: “Təlim-tərbiyə”. -Bakı, 2015. -296 s.
10. Harry Alder & Beryl Heather: “21 günde NLP” (“NLP in 21 Days”). -İstanbul, 2001. -336 s.
11. Nil Gün: “NLP. – Zihninizi kullanma kılavuzu”. -İstanbul, 2017. -224 s.
12. Q. Əzizov: “Psixologiya”. -Bakı, 2011. -238 s.

E-mail: isgenderlielmir@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.elm. dok., dos. E.B. Bəylərov,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva
Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2023

**MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT**

UOT 371

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
<https://orcid.org/0000-0002-3319-7466>

QURANI-KƏRİMDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Ирада Боюкага гызы Амиралиева
доктор философии по педагогике
ведущий научный сотрудник Института Образования Азербайджанской Республики

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ В КОРАНИ-КАРИМЕ

Irada Boyukagha Amiraliyeva
doctor of philosophy in pedagogy
leading scientific worker at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

ISSUES OF UPBRINGING IN KORANI-KARIM

Xülasə. Qurani-Kərim güclü tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici rola malikdir. Bu müqəddəs kitab tərbiyənin bütün tərkib hissələri, mənəvi tərbiyənin müxtəlif komponentləri üzrə təhsilalanlarla iş aparmaq üçün zəngin material verir.

Məqalədə müqəddəs kitabın tərbiyəvi imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: *Quran, Quran – tərbiyəedici mənbə kimi, Quran – təhsilləndirici mənbə kimi, Quran – inkişafetdirici mənbə kimi, Quranda tərbiyəvi fikirlər*

Резюме. Коран играет сильную образовательную, воспитательную и развивающую роль. Эта священная книга дает богатый материал для работы со студентами по различным компонентам нравственного воспитания.

В статье рассматриваются воспитательные возможности священной книги.

Ключевые слова: *Коран, Коран как воспитательный источник, Коран как образовательный источник, Коран как развивающий источник, воспитательные идеи в Коране*

Summary. The Qur'an plays a strong educational, upbringing and developmental role. This sacred book provides rich material for working with students on various components of moral education.

The article deals with the upbringing possibilities of the holy book.

Keywords: *Koran, Koran as an educational source, Koran as an upbringing source, Koran as a developing source, upbringing ideas in the Koran*

Qurani-Kərim müsəlmanların, o cümlədən azərbaycanlıların müqəddəs dini kitabıdır. Qafiyəli nəsrilə yazılmış bu müqəddəs kitab 114 surəni, 6200-dən çox ayəni özündə birləşdirir. Qurani-Kərimdə İslam dininin yaradıcısı həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin (571-632) son dərəcə

qiymətli kəlamları özünə yer almışdır. Həmin kəlamlar peyğəmbərin sağlığında kütlələr arasında şifahi şəkildə yayılırdı. Sonralar onlar bir araya gətirilərək toplandı və nəşr edildi. Bu, xəlifə Osmanın (644-656) təşəbbüsü əsasında həyata keçirildi.

Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam tarixdə Allahın sonuncu peyğəmbəri kimi qəbul olunur. Bu dahi tarixi şəxsiyyətin ən böyük uğurlarından biri də Ərəbistanı müsəlman hakimiyyəti altında birləşdirməsidir.

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin adı tarixdə 100 son dərəcə nüfuzlu şəxslərin siyahısında. Özü də birinci yerdə qeyd edilir.

Qurani-Kərim güclü tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici rola malikdir. Bu müqəddəs kitab tərbiyənin bütün tərkib hissələri (mənəvi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, hüquq tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, ekoloji tərbiyə və s.); mənəvi tərbiyənin müxtəlif komponentləri (böyüyə hörmət, yaxşılıq və xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, yoldaşlıq və dostluq, düzlük və doğruluq, vəfa, ər-arvad sədaqəti, ismət, namus, övlad tərbiyəsi və s.) üzrə təhsilalanlarla iş aparmaq üçün zəngin material verir.

“Ən-Nisa (qadınlar)” surəsində yaxşılıq və xeyirxahlığın faydası diqqət mərkəzinə gətirilir. Surədə deyilir: “Sənə yetişən hər bir yaxşılıq Allahdandır, sənə üz verən hər bir pislilik isə özündəndir” (1, s. 90).

“Ali-İmran” (İmran ailəsi) surəsində də bu məsələ önəmli sayılmışdır. Diqqət yetirək: “(Qiyamət günü) hər kəs etdiyi yaxşı və pis əməlləri qarşısında hazır görəcək və günahları ilə özü arasında çox uzaq məsafə olmasını arzulayacaqdır” (1, s. 54).

Haqqında söz açılan surənin 136-cı ayəsi yaxşı işlər görənləri tərifləyir, onların mükafata layiq olduqlarını bildirir: “Yaxşı işlər görənlərin mükafatı nə gözəldir!” (1, s. 68).

Deməli, hər bir şəxs müdrik olmalıdır. Pislilik etməyin insanlara necə ziyanlar, müsibətlər gətirdiyini bilməli, onların əzab çəkməyinə sevinməməlidir. İmkan daxilində yaxşılıq tərəfdarı olmalıdır.

Odur ki, Surənin 124-cü ayəsində yaxşılığın özünə yüksək mənəvi keyfiyyət sayan insanların nə gözlədiyi ehtiramla vurğulanır: “Mömin olmaqla bərabər, yaxşı işlər görən kişilər və qadınlar Cənnətə daxil olurlar. Onlara xurma çərdəyi qədər haqsızlıq edilməz” (1, s. 97).

Qurani-Kərim şər işlərdən uzaq durmağı, şeytanın əməlinə uymamağı tövsiyə edir [“Yerməyin şeytanın yerini”, “Şeytan sizi yoxsulluqla qorxudaraq alçaq işlərə sövq edər”, “Onlar o kəslərdirlər ki, doğrunu verib çəşqinliyi, məğ-

firəti (*günahdan keçmə*) verib əzabı satın almışlar”, “Od tıxar qarınlarına yetimlərin malına haqsızlıqla yeyənlər”].

Bu müqəddəs kitabın “əl-Bəqərə (inək)” surəsinin 188-ci ayəsində haqsızlıq, başqasının qismətinə göz dikib onu bəlaya salmaq pisləndir. Diqqət yetirək: “Bir-birinizin malını haqqınız olmadığı halda yeməyin. Xalqın malının bir qismini (*onun sizə haram olduğunu*) bilə-bilə günah yolu ilə yeməyiniz üçün onu (*malınızı*) hakimlərə (*rüşvət*) verməyin” (1, s. 27).

Eyni zamanda insanlara öz həyat tərzlərində düz dolanmaq, nümunəvi davranmaq, özünü yaxşı aparmaq kimi müsbət keyfiyyətlərə sahib olmaq məsləhət bilinir. Başqa cür hərəkət etmək özünü təhlükəyə atmaq kimi dəyərləndirilir. Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi, “Öz əlinizlə özünüzü təhlükəyə atmayın, yaxşı-yaxşılıq edin! Allah yaxşılıq (ehsan) edənləri sevir” (1, s. 31), “Bir-birinizə yaxşılıq etməyi unutmayın! Allah sizin etdiklərinizi görəndir” (1, s. 40).

Haqqında söz açılan surənin (“əl-Bəqərə (inək)”) 263-cü ayəsində şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin səmərəli qurulmasının, insanların bir-biri ilə mehriban dolanmasının, lazım gələndə bir-birini bağışlamasının, güzəştəgetmənin vacibliyi diqqətə çatdırılır. Oxuyuruq: “Xoş bir söz və günahları bağışlamaq əziyyətlə (minnətlə) verilən sədəqədən daha yaxşıdır” (1, s. 45).

Müqəddəs kitabımız insanların, xüsusən də ehtiyac içində olanların köməyində durmağı savab bir iş sayır: “Yoxsullara aşkarda sədəqə verməyiniz yaxşıdır” (1, s. 46). “Əl-Bəqərə (inək)” surəsində bu hərəkət təqdir olunmaqla yanaşı, məsləhət görülür ki, sədəqənin gizlində verilməsi daha məqsədəuyğundur.

“Əl-Bəqərə (inək)” surəsində eyni zamanda səbir, hövsələ, təmkin, özünü saxlamaq müsbət keyfiyyət kimi dəyərləndirilir. Bu xüsusda “Allah səbir edənləri sevər!” kəlamı surənin 146-cı ayəsində özünə yer almışdır. Etiraf edək ki, çox zaman məhz özümüzü saxlamamaq, səbirsizlik etmək, həqiqəti ətraflı öyrənmədən, bəzən qəsdən yalan məlumatın çatdırılması səbəbindən özümüzü oda atır və son nəticədə peşman oluruq. Lakin, atalarımız demişkən, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz!”

“Ən-Nisa (qadınlar)” surəsinin 161-ci bəndində əmanətə xəyanət etməyin yolverilməz olmasından söz açılır. Göstərilir ki, “Əmanətə xə-

yanət edən şəxs, qiyamət günü xəyanət etdiyi şeylə (boynuna yüklənmiş halda) gələr” (1, s. 72).

Qurani-Kərimin “Əl-Nisa” surəsində həyatda, ailədə qadının roluna son dərəcə yüksək qiymət verilir. Kişilərə məsləhət görülür ki, qadınlarla Allahın xoşuna gələ biləcək bir tərzdə, bir tövrlə rəftar etsinlər. Eyni zamanda qadınların da ərləri qarşısındakı vəzifələrə münasibət bildirilir. Qadınların yollarını azdıqları təqdirdə nə etməli olduqları kişilərə xatırladılır. Oxuyuruq: “Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər (onların hamisidirlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadınlar üçün) sərf etməsinə görədir. Əməli saleh qadınlar (ərlərinə) itaət edib Allahın himayəsi sahəsində gizli şeyləri (ərinin sirrini, mal-dövlətini, namus və şərəfini) qoruyub saxlayırlar” (1, s. 84).

Müqəddəs kitabımız valideynlərimizə, qohum-əqrəbaya, yaxınlara, doğmalara hörmət etməyi, onların nüfuzunu qorumağı bizə tövsiyə edir. Atalarımız heç də təsadüfi deməmişlər ki, “Böyüyə hörmət elə, sən də böyüyəcəksən!” Bu yaşca bizdən böyük insanlar arasında ata-ananın xüsusi yeri vardır. Valideynlərimiz bizə həyat vermiş, bizi ayaq üstə qaldırmışlar.

Qurani-Kərimin “Ən-Nisa” surəsinin 36-cı ayəsində deyilir: “Ata-anaya, qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-

qonşuya, yaxın (yoldaş və) dostu, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), əlinizin altında olana (sahib olduğunuz qul və kənizlərə) yaxşılıq edin!” (1, s. 84).

Həmin ayədə eyni zamanda göstərilir ki, əliaçıq, səxavətli olmaq lazımdır: “Allah özünü bəyənləri, lovğalıq edənləri sevməz” (1, s. 84).

Müqəddəs kitabımızın bəyənmədiyi mənfi keyfiyyətlərdən biri də xəsislikdir, imkanı ola-ola həm ailəsinin gün-güzəranına fikir verməyən, həm də başqalarının ehtiyacına, xahişinə məhəl qoymayan insanlar suçlanır. Diqqət yetirək: “O kəslər ki, özləri xəsislik etməklə bərabər başqalarını da xəsisliyə təhrik edir və Allahın lütfündən bəxş etdiyi nemətləri gizlədirlər (mütləq cəzalarına çatacaqlar!)” (1, s. 84).

Qurani-Kərimdə son dərəcə tərbiyələndirici və təhsilləndirici fikirlər var. Təəssüf ki, onların hamısının üzərində dayanmaq imkanımız xaricindədir.

Problemin aktuallığı. Qurani-Kərimin surələrində, ayələrində öz ifadəsini tapmış kəlamlara münasibət bildirilir.

Problemin yeniliyi. Qurani-Kərimin tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici imkanları diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar, magistrələr və magistrantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Qurani-Kərim. https://www.academia.edu/4138475/Quran_Tercumesi_Ziya_Bunyadov

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls. dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 03.07. 2023.

**TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT**

UOT 373.3/5

Aytac İlham qızı Mustafayeva
Bakı Qızlar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-5507-7471>

**MƏKTƏBİ İDARƏETMƏ VƏ ONA RƏHBƏRLİK PROSESİNİN
EKSPERİMENTAL TƏTBİQİ**

Айтәдҗ Ильхам гызы Мустафаева
Бакинский Университет для Девушек

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ
ШКОЛОЙ И РУКОВОДСТВА**

Aytaj İlham Mustafayeva
Baku University for Girls

**EXPERIMENTAL APPLICATION OF THE SCHOOL MANAGEMENT
AND LEADERSHIP PROCESS**

Xülasə. Pedaqogikanın ən mühüm tətbiq sahələrindən biri məktəbdir. Onun müraciət etdiyi məsələlər çox müxtəlifdir. Məktəb elminin öyrəndiyi məsələlərin siyahısına aşağıdakılar daxildir: məktəbin idarə edilməsi, onun əsasları və prinsipləri, müəllim kollektivi, o cümlədən məktəb direktoru və onun müavinlərinin fəaliyyətinin təşkili, müəllimlərin işinin tənzimlənməsi, məktəbdə metodik iş, daxili nəzarət və s. Məktəb rəhbərliyi bu məsələlərin həlli ilə bağlı vəzifələrin icrasında dövlət sənədlərinə və təhsil müəssisələrinin nizamnaməsinə uyğun olaraq əsaslanır.

Açar sözlər: *idarəetmə, model, məktəb, innovativ, təcrübə*

Резюме. Одной из важнейших областей применения педагогики является школа. Вопросы, которые она решает, очень разнообразны. В перечень вопросов, изучаемых школьной наукой, входят: управление школой, ее основы и принципы, организация деятельности педагогического коллектива, в том числе директора школы и его заместителей, регламентация работы учителей, методическая работа в школе, внутренний контроль и т. д. Управление школой основывается на государственных документах и уставах образовательных учреждений при выполнении задач, связанных с решением этих вопросов.

Ключевые слова: *менеджмент, модель, школы, инновационный, опыт*

Summary. One of the most important fields of application of pedagogy is school. The issues he addresses are very diverse. The list of issues studied by school science includes: school management, its foundations and principles, the organization of the activities of the teaching staff, including the school director and his deputies, the regulation of teachers' work, methodical work at school, internal control, etc. The school management is based on state documents and the charter of educational institutions in the implementation of tasks related to the solution of these issues.

Key words: *management, model, school, innovative, experience*

Məktəbi idarə edərəkən tədris prosesinin cibdir. Təlim prosesinin idarə edilməsinin məq-unikal qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq və- sədi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin et-

məkdir. Təhsil və təlim prosesi dövlət təhsil sisteminin, ictimai təşkilatların və ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin səlahiyyətindədir. Nazirlik universitetlər, institutlar, orta məktəblər, peşə məktəbləri üçün tədris planlarını və proqramlarını hazırlayır və təsdiq edir. Nazirlik, həmçinin icbari təhsil haqqında qanunun icrasına, məktəblərdə təhsil və tərbiyənin davamlı şəkildə həyata keçirilməsinə, məktəblərin maddi-texniki bazasının zənginləşdirilməsinə, müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin, pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılmasına və yenidən hazırlanmasına nəzarət edir və bütün bunlara görə məsuliyyət daşıyır.

Təhsilin müasirləşdirilməsində ən mühüm istiqamət onun keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Bu da həm tədris prosesinin özünün, həm də onun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Xarici təcrübə təhsildə idarəetmənin qurulması üçün müəyyən sayda modellərin mövcudluğunu, eləcə də təhsil təşkilatlarında idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün onlardan istifadənin mümkünlüyünü sübut edir.

Planlaşdırma, proqramlaşdırma və büdcələşdirmə sistemi (bundan sonra PPB) uzunmüddətli məqsədlərin müəyyən edilməsindən, onlara nail olmaq üçün alternativ yolların işlənilməsindən, bu metodların xərcləri və faydalarının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Nəticədə daha optimal üsul seçilir, onun həyata keçirilməsi proqramı nəzərdən keçirilir və PPB-nin vacib elementi olan maliyyə icra planı hazırlanır. Bu yanaşmanın ən mühüm xüsusiyyəti fəaliyyətin uzunmüddətli məqsədi şəklində idarəetmə obyektinin təsvir edilmiş vəziyyətinin müəyyən edilməsidir. Bu yanaşmanın ayrı-ayrı elementləri müstəqil uzunmüddətli məqsəd kimi təhsil prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə istifadə edilə bilər. Bunun üçün prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını – iştirakçıların tərkibini və onlar arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmək lazımdır. Əlavə iştirakçıların daxil edilməsi əlavə xərclərə və müvafiq olaraq təklif olunan həllin qiymətinin artmasına səbəb ola bilər. Bu yanaşma aşağıdakı səbəblərə görə məşhur deyil:

- uzunmüddətli hədəflər qoymaq çox çətindir;

- uzunmüddətli məqsədə nail olmaq üçün variantların işlənilməsinə daxil edilən xərclərin qiymətləndirilməsi çox vaxt aparan bir işdir;

- həll variantının seçilməsi meyarının müəyyən edilməsi onun düzgünlüyü məsələsini həll olunmamış qoyur;

- resurs məhdudiyətləri həll variantının seçilməsində ciddi amilə çevrilir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilmiş nailiyyətləri onların hazırlanmasının zəhmətkeşliyi nəticəsində çox baha başa gəlir.

Məqsədlər üzrə idarəetmə (bundan sonra Mİ) idarəetmənin “klassik” tərifinə çox oxşardır. Buraya idarəetmə obyektinin fəaliyyətinin monitorinqi və onun fəaliyyətinin uzunmüddətli məqsədləri ilə müqayisəsi daxildir. Rəhbər tərəfindən təklif olunan son tapşırıqlara əsasən, tabeliyində olanlar üçün aralıq tapşırıqlar tərtib edilir. Onlar da öz növbəsində onlardan zəncirin aşağı halqasının məqsədlərini formalaşdırmaq üçün əsas kimi istifadə edirlər. Mİ-dən istifadənin əsas şərti nəticələrin ölçülməsidir. Bu yanaşma təhsil təşkilatında öyrənilən fənlərin toplusunun və ardıcılığının optimallaşdırılması, giriş, aralıq və çıxış nəzarətinin forma və üsullarının müəyyən edilməsi şəklində istifadə edilə bilər. Mövcud təhsil sistemində uğurlu tətbiqinə baxmayaraq, tədqiqatçılar bu modelin yüksək mürəkkəbliyini qeyd edirlər. Çünki o, təkcə idarəetmə obyektini üçün ümumi tapşırıqların qoyulmasını deyil, həm də hər bir iştirakçı üçün, təhsil müəssisəsinin hər bir işçisi üçün xüsusi tapşırıqların qoyulmasını tələb edir. Bu idarəetmə modelinin həm də uzunmüddətli məqsədin müəyyənləşdirilməsi, onun konkret tapşırıqlar səviyyəsinə parçalanması və s. ilə bağlı çatışmazlıqları var.

Sıfır əsaslı büdcələşdirmə (bundan sonra SƏB) həyata keçirilən hər hansı hərəkətin pul dəyərində, bütün xərclərə və onların məbləğlərinə olan ehtiyacın aydın əsaslandırılmasına əsaslanır. İstənilən proqram öz mövcudluğunu əsaslandırmalıdır. SƏB təşkilatı və ya prosesi xüsusi fəaliyyətlərə ayırır və bütün fəaliyyətlərin onların xərcləri, nəticələri baxımından sıralanmasını tələb edir. Resurslar təhlil edilən reytingə uyğun olaraq verilir. Bu yanaşma əsaslandırma kimi qəbul edilir. Təhsildə belə bir sıralama həmişə uyğun deyil, çünki təhsil fəaliyyəti çərçivəsində daha çox və ya daha az zəruri olan fəaliyyətlərin mövcud olmaq hüququ olduğu başa düşülür. Təhsil prosesi bütün əsaslandırılmış fəaliyyətlərə bərabər ehtiyacı nəzərdə tutur.

Strateji planlaşdırma da eyni şəkildə məqsədlər üzrə idarəetmənin xüsusi halı kimi qəbul edilir. Çünki o, təşkilat və ya proses üçün vacib məqsədi müəyyən etməyi, ona nail olmaq yollarını, vasitələri və yollarını seçməkdən ibarətdir. Ən çox ali peşə təhsili sahəsində istifadə olunur. Strateji planlaşdırmanın aparıcı əsası, əldə edilməsinə daha qeyri-müəyyən olan çoxsaylı amillərin təsir etdiyi uzaq məqsədlərin müəyyən edilməsi hesab edilə bilər. Təhsil sektorunun xüsusiyyətləri onu deməyə əsas verir ki, onun daxilindəki obyektlərin vəziyyəti və inkişafı əsasən xarici amillərdən asılı olmayan və ya zəif asılı olan xarici amillərlə müəyyən edilə bilər. Müvafiq olaraq təhsil təşkilatlarında strateji məqsədləri bu amillərlə müəyyən etmək olar. Ancaq ümumi məqsədlərin və xüsusilə uzunmüddətli hədəflərin müəyyən edilməsində eyni problem var. Çətinliklər daha uzun zaman üfünün və belə bir məqsədin miqyasının göstəricisinə qədər uzanan və bu göstəricilərin kəmiyyət parametrlərini vermədən və əsaslandırmadan strateji məqsəd konsepsiyasını müəyyən etmək cəhdləri ilə də təqdim olunur.

Müqayisədən idarəetmənin qurulması modelini kimi istifadə etmək başqasının təcrübəsini öz təcrübə ilə müqayisə etmək üçün öyrənməyi nəzərdə tutur. Müqayisə nəticəsində məqsəd – “modelə uyğun olaraq” fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq müəyyən edilir. Bu yanaşmanın obyektini təşkilatın ayrı-ayrı elementləri ola bilər: struktur bölmələr, ayrı-ayrı proseslər və ya onların elementləri. Bu yanaşmanın çatışmazlıqları nəzərdən keçirilə bilər:

- “başqasının” təcrübəsini birbaşa “öz” şərtlərinə köçürməyin çətinliyi;

- vaxt və xərc tələb edən digər şərtlər üçün bu təcrübəni təhlil etmək və emal etmək ehtiyacı;

- digər təşkilatlarda lazımı təcrübənin mümkün olmaması, özününkü ilə müqayisə etmək üçün onu qiymətləndirməyin mümkünsüzlüyü.

“Təhsilin əmtəələşməsi” təhsili ödənişli təhsil xidmətlərinin istehsalı və eyni zamanda, istehlakı prosesi kimi təqdim edir. Bu prosesin idarə edilməsi kommertiya təşkilatlarında idarəetmə ilə analogiya əsasında təşkil olunur:

- iqtisadi vəziyyət mənfəətlə müəyyən edilir;

- fəaliyyətin səmərəliliyi mənfəətin məsələlərə nisbəti ilə müəyyən edilir;

- struktur bölmələrinin fəaliyyətinin və ayrı-ayrı proseslərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi onların mənfəətin formalaşmasına töhfəsi ilə müəyyən edilir.

Bu yanaşmanın mənfəətləri diqqətin təhsil prosesinin birbaşa məzmunundan təhsil təşkilatının maliyyə nəticələrinə yönəldilməsidir.

Ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi (bundan sonra ÜKİ, *TQM - Total Quality Management*) mümkün və uyğun olan yerlərdə keyfiyyətin ölçülməsini nəzərdə tutur. Ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi keyfiyyət parametrləri ilə prosesə nəzarət kimi izah edilə bilər. Təhsildə bu yanaşma parametrlərinin ölçülməsi və onun idarə edilməsi ilə bağlı qərarların qəbulu üçün ilkin məlumatların verilməsi vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Təhsil müəssisəsində keyfiyyət parametrlərinin qiymətləndirilməsi onun həyata keçirilməsinin və idarə olunmasının zəruri elementidir. Buna görə də idarəetmə sisteminin qurulması üçün istifadə olunan yanaşmadan asılı olmayaraq, ÜKİ sisteminin istifadəsi zəruridir.

Nəticə etibarilə, bütün təqdim olunan modellər məqsədlər üzrə idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif variantları ehtiva edir. Məqsədin uzun müddət ərzində əldə olunması, ona nail olmaq variantlarının çoxluğu, təhsildə idarəetmə obyektinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin çətinliyi səbəbindən bu yanaşmaların heç də hamısını təhsilin idarə edilməsinə tam tətbiq etmək mümkün deyil.

Təhsildə dövlət siyasətinin əsas istiqaməti bazar münasibətlərinin bu sahəyə yayılmasıdır. Beləliklə, maliyyələşdirmə forması “təhsil əmtəəsi kimi” modelinə yaxınlaşır. Müvafiq olaraq, təhsilin idarə edilməsinin müasirləşdirilməsi dövlət, cəmiyyət və təhsil təşkilatları arasında funksiyaların rəşional bölgüsünün müəyyən edilməsindən ibarət olan iqtisadi yanaşmaya əsaslanır. Təhsilin idarə edilməsi sisteminin qurulması üçün aşağıdakı variantlar təklif olunur:

- ictimai institutların rolunun gücləndirilməsini və dövlət müdaxiləsinin azaldılmasını nəzərdə tutan demokratikləşmə;

- cəmiyyətin təhsilin idarə edilməsində iştirakının adekvat azaldılması ilə təhsilin idarə edilməsində dövlət prinsipinin gücləndirilməsini nəzərdə tutan mərkəzləşdirmə;

- təhsil təşkilatlarının müstəqilliyinin genişlənməsinə töhfə verən avtonomizasiya.

Bu gün idarəetmənin mərkəzləşdirilmiş komponentinin güclənməsini müşahidə etmək olar. Lakin dövlət təhsilini idarəetmə orqanlarının, məsələn, himayəçilər şuralarının formalaşdırılmasına fəal şəkildə baxılır. Müvafiq olaraq, təhsilin iqtisadiyyatı sahəsində təşəbbüskarlıq, vəsaitlərin xərclənməsinin rasionallığı və səmərəliliyinin artırılması, qənaət və s. ilə bağlı problemlər öz fəaliyyətini kəskinləşdirmişdir. Eyni zamanda, təhsil təşkilatlarının növü təhsil fəaliyyətinin prosesi və nəticəsi üçün maksimum müstəqillik və məsuliyyəti nəzərdə tutan ən üstünlük verilən adlanır.

Bu gün təhsil təşkilatlarında müxtəlif növ təşkilati strukturlar mövcuddur: xətti, funksional, strukturlar, xətti-funksional strukturlar, bölmə, matris, xətti-ştat. Ən çox yayılmışlar: xətti, funksional və xətti funksionaldır.

Məktəbin idarəetmə keyfiyyətinə təsir edən amillər. Səmərəlilik müəssisənin hər hansı fəaliyyətinin təsirinin onun əldə edilməsi və istifadəsi üçün çəkilən xərclərə nisbətidir. Buna görə də sistem bu məqsədə çatmaq məqsədilə istifadə olunan bütün resursların minimum zəruri və kifayət qədər xərclənməsi ilə idarəetmənin məqsədini müəyyən edən maksimum nəticənin əldə edilməsinə töhfə verərsə, səmərəli olacaqdır. L. Qasimovaya görə, idarəetmənin səmərəliliyi aşağıdakı meyarlardan asılıdır:

- idarəetmənin təşkilati strukturunun etibarlılığı;
- bazar imkanlarından istifadə dərəcəsi;
- daxili imkanlardan rasionallıq istifadə dərəcəsi [4, s.315].

Meyarlar idarəetmə nəticələrinin ən ümumi kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləridir. Göstəricilər meyarla təbə olan və onun müəyyən edilməsi üçün əsas olan idarəetmə fəaliyyətinin fərdi nəticələridir. Göstəricilər toplusu qiymətləndirmə meyarını ifadə edir. Təhsil təşkilatında idarəetmə prosesinin effektivliyini müəyyən etmək üçün idarəetmənin effektivliyinin göstəricilərini bilmək vacibdir. Y. Kərimov idarəetmə səmərəliliyi göstəricisinin tərifinə iki baxış verir:

- təşkilati strukturun səmərəliliyi idarə olunan obyektin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirilir. Məsələn, rentabellik, mənfəət, əmək məhsuldarlığı, kapitalın məhsuldarlığı və s. İdarəetmə səmərəliliyi

təşkilatın potensialını maksimum dərəcədə artırmaqla yanaşı, onun bazar imkanlarının nə dərəcədə tam müəyyən edilməsi və reallaşdırılması ilə müəyyən edilir;

- idarəetmənin səmərəliliyini idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin nəticələri ilə müəyyən etmək olar ki, bu da təşkilatın təkmilləşdirilməsinə və idarəetmənin iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsinə əsas verir [3, s.79].

Təşkilatın təkmilləşdirilməsi, təşkilatın səmərəliliyinə təsir edən amillər nəzərə alınmaqla, xarici mühitə uyğunlaşma prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Beləliklə, məsələn, obyektiv amillər müəssisənin ölçüsü, işçilərin sayı, istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və s. yalnız təhsil təşkilatının fəaliyyətindən, həm də şagirdlərin və onların valideynlərinin söyləmələrindən ibarətdir. Onların töhfəsini ölçmək çətin ola bilər. Müvafiq olaraq, ümumi səmərəliliyi qiymətləndirərkən bir sıra parametr və göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır.

Təhsilin idarə edilməsi sahəsində tədqiqatçılar müqayisəli metodlardan istifadə etməklə idarəetmə təsirinin effektivliyini qiymətləndirməyi təklif edirlər. Müvafiq olaraq, ümumilikdə səmərəliliyin, xüsusən də idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

- “qiymətləndirmənin ünvanını”, yəni effektivliyin kimin mövqelərindən qiymətləndiriləcəyi subyektin müəyyən edilməsi;
- səmərəliliyi qiymətləndiriləcək məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi;
- qiymətləndirmə subyektinin maraqlarını əks etdirən göstəricilərin işlənilməsi və hazırlanması;
- göstəricilərin hesablanması qaydasının hazırlanması;
- müqayisənin “əsas”ının seçilməsi;
- bir və ya bir neçə müqayisəli metodun seçilməsi;
- hesablamaların aparılması, qiymətləndirmələrin aparılması, müqayisələrin aparılması və nəticələrin hazırlanması;
- alınan nəticələrin məqsədinin müəyyən edilməsi [5, s. 294].

İnnovativ idarəetmə sisteminin layihələndirilməsi və tətbiqi. Məktəbin idarə edilməsi sisteminin layihələndirilməsi sistemli yanaşma əsasında aparılmışdır. Bütün funksional və məqsədli alt sistemlər tərtib edilmişdir: funksiyalar,

idarəetmə texnologiyası, idarəetmənin metodları və texniki vasitələri, idarəetmə qərarları. İnteqral sistemdə sadalanan bütün komponentlərin həm onun daxilində, həm də xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələri nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni idarəetmə sistemi layihəsinin hazırlanması üçün əsas yuxarıda təsvir edilən eksperimentin müəyyən hissəsinin, yəni innovasiyaların tətbiqinə mane olan və təhsil sektorunun müasirləşdirilməsinə mane olan idarəetməyə köhnəlmiş, konservativ yanaşmaların müəyyənləşdirilməsinin nəticələri olmuşdur. Bu layihənin məqsədi məktəbdə komandanın formalaşmasına kömək edən və daimi dəyişikliklər şəraitində onun effektivliyini artıran yeni dəyişikliklərin idarə edilməsi sistemini yaratmaq idi.

Tədqiqat çərçivəsində müasir təhsil təşkilatında innovativ dəyişikliklərin idarə edilməsi sistemi üçün layihə təklif olunub. Dizayn texnologiyası 4 mərhələdən ibarət idi:

1) konseptual (ziddiyyətlər, problemlərlə vəziyyət və məqsədlər müəyyən edildi, meyarlar seçildi);

2) modelləşdirmə mərhələsi (dəyişikliklərin idarə edilməsi sisteminin qurulması);

3) layihələndirmə (seçilmiş sistemin mövcud şərtlər daxilində həyata keçirilməsinin konkret yol və vasitələrinin müəyyən edilməsi);

4) texnoloji (layihələnmiş sistemin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan materialların hazırlanması).

Dizayn hər hansı bir sistemin müəyyən şərtlərdə uğurla həyata keçirilə biləcəyi mövqeyə əsaslanırdı. Bu əsasda, məktəb işçilərinin potensialının artırılmasını təmin edən idarəetmə prosesinin bir sıra tədbirləri kimi şərtlər nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda nəzərdə tutulmuş sistem aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- birincisi, bütövlük. Sistem müəyyən semantik yük daşıyan və son nəticə üçün işləyən bir-biri ilə əlaqəli komponentlərlə təmsil olunur;

- ikincisi, açıqlıq, çünki o, bütövlükdə təhsil idarəetmə sisteminin kontekstində qurulur, eyni zamanda onun birbaşa inkişafını və həyata keçirilməsini təmin edən ətrafdakı sosial və təhsil mühiti ilə çoxlu əlaqələrə malikdir.

Eksperimental təsir vasitəsilə xətti-funksionaldan prosessual idarəetmə sisteminə keçid həyata keçirildi. Bu sistemin qurulması məktəb üçün uyğunlaşdırılmış biznes prosesinin davamlı təkmilləşdirilməsinin təbiəti haqqında Şuhart-Deminqin ideyalarına əsaslanırdı. Beləliklə, bu sistemdə Şuhart-Deminq adlı proseslərin dairəvi dövrü görünür.

NƏTİCƏ: Məktəbin idarə edilməsi sisteminin layihələndirilməsi problemi son dövrlərdə olduqca aktualdır. Müasir cəmiyyətin tələbləri praktikada lazımi idarəetmə resurslarına malik olmayan təhsil sektorunun davamlı modernləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Təcrübədən görüldüyü kimi, təhsil təşkilatlarında bütövlükdə təhsilin idarə edilməsinə, xüsusən də innovasiyalara dair ənənəvi mühafizəkar baxışlar bu prosesə mane olur. Sosial-pedaqoji, elmi-metodiki və elmi-nəzəri səviyələrdə bu tədqiqatın problemini müəyyən edən bir sıra ziddiyyətlər yaranır. Bu tədqiqatın məqsədi fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyini və təhsilin keyfiyyətini təmin edən müasir təhsil təşkilatının idarəetmə modelini müəyyən etmək və elmi cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarət olmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Matris idarəetmə strukturuna əsaslanan müasir məktəbi idarəetmə modeli hazırlanmış və uğurla sınaqdan keçirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti müasir məktəbi idarəetmə və ona rəhbərlik prosesinin müəyyən edilməsində, ümumiləşdirilməsindədir.

Praktik əhəmiyyət: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti odur ki, nəzəri təhlil əsasında məktəbi idarəetmə və ona rəhbərlik prosesinin əsasları işlənilib hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik.- Bakı: Adiloğlu, -2006, -138 s.
2. Əhmədov, H.H. Pedaqogika. / H.H. Əhmədov, N.E. Zeynalova. - Bakı: "Elm və təhsil", -2019, -352 s.
3. Kərimov, Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. / Y.Ş. Kərimov. -Bakı: Azərənşr, -2009, -279 s.
4. Qasımova, L.N. Pedaqogika. / L.N. Qasımova -Bakı: "Çaşıoğlu", -2012, -546 səh.
5. Süleymanova, A.Y. Təhsilin əsasları. / A.Y. Süleymanova. -Bakı: "Təhsil", -2014, -399 s.

E-mail: aytnura@gmail.com

Rəyçilər: *ped..elm.dok., prof. H.H. Əhmədov, ped.ü.fəls.dok., dos. E.R. Hüseynova*
Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

**MƏKTƏVƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING**

UOT 373

Allahyar Süleyman oğlu İmanov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

<https://orcid.org/0009-0001-5555-5041>

**MƏKTƏBLİLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ,
METOD VƏ VASİTƏLƏRİ**

Аллахьяр Сулейман оглы Иманов

доктор философии по педагогике,

доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ПАТРИОТИЧЕСКОГО
ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ**

Allahyar Suleyman Imanov

doctor of philosophy in pedagogy,

associate professor of Azerbaijan State Pedagogical University

**MAIN DIRECTIONS, METHODS AND MEANS OF PATRIOTIC EDUCATION
OF SCHOOLCHILDREN**

Xülasə. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Onun bir çox komponentləri var. Bu komponentlər sırasına Vətənə sadıq olmaq, dilimizi yaxşı bilmək, mədəni irsi qiymətləndirmək və qoruyub saxlamaq, ordu-da xidmət etmək və s. daxildir. Milli vətənpərvərlik hərbi vətənpərvərliklə sıx bağlıdır. Bu vətənpərvərliyin zirvəsi orduda xidmət etməkdir. Bu gün bütün təlim-tərbiyə müəssisələrinin, müəllimlərin ən ümdə vəzifələrindən biri hər bir Azərbaycan övladını orduya, hərbi xidmətə hazırlamaqdan ibarətdir. Məktəblilər müstəqil dövlətimizin atributları – bayrağı, himni, gerbi ilə tanış edilməlidirlər.

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, əxlaqi keyfiyyətlər, milli şüur*

Резюме. Патриотизм – большое понятие. В нем много компонентов. К этим компонентам относятся верность Родине, хорошее знание своего языка, уважение и сохранение культурного наследия, служба в армии и так далее. Национальный патриотизм тесно связан с воинским патриотизмом. Пик этого патриотизма – служба в армии. Сегодня одной из важнейших задач всех учебных заведений и педагогов является подготовка каждого азербайджанского ребенка к армии и воинской службе. Школьников необходимо ознакомить с атрибутами нашего независимого государства – флагом, гимном, гербом.

Ключевые слова: *патриотизм, моральные качества, национальное самосознание*

Summary. Patriotism is a big concept. It has many components. These components include being loyal to the Motherland, knowing our language well, appreciating and preserving cultural heritage, serving in the army, and so on. National patriotism is closely related to military patriotism. The peak of this patriotism is serving in the army. Today, one of the most important tasks of all educational institutions and teachers is to prepare every Azerbaijani child for army and military service. Schoolchildren should be introduced to the attributes of our independent state - flag, anthem, coat of arms.

Key words: *patriotism, moral qualities, national consciousness*

Vətənpərvərlik geniş anlayışdır və qədim tarixə malikdir. Vətənpərvərlik ən yaxşı ənənələri özündə əks etdirməklə, şagirdlərdə keçmiş tarixi irsə məhəbbət oyadır. Təsadüfi deyil ki, müdrik xalq kəlamlarında deyilir: “Keçmiş yaddan çıxartsan, indinin qədrini bilməzsən”, “Keçmişə tapança atanı gələcək topa tutar”, “Keçmiş bilməyən gələcəyə irəliləyə bilməz”. Keçmiş irsi dərinədən öyrənib onun yaxşı ənənələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Vətənpərvərlik hissi insanları vətən yolunda misilsiz qəhrəmanlığa və fədakarlığa ruhlandırır, yüksək vətəndaşlıq, namus, qeyrət çətin anlarda cəsarət, əyilməzlik, döyüşkənlik, məğrurluq hissi aşılayır. Vətənpərvərlik Vətənə, doğma torpağa, xalqa, onun dilinə, dininə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə məhəbbət deməkdir. Vətənpərvərlik milli köklərimizə bağlı olmaq, kökünə sadıqlıq, vətəndaşlıq borcu kimi mütərəqqi xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Hər bir gənc öz milli kökünə sadıq olmalıdır və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirməlidir.

Vətəndaşlıq borcu asanlıqla yaranmır. O, tərbiyənin təsiri altında formalaşır. Vətəndaşlıq borcunun hər bir məktəblinin fəaliyyətində təzahürü məktəbin, müəllim kollektivinin bütün təlim-tərbiyə işinin nəticəsidir. Vətəndaşlıq borcunun təzahürü insanın əxlaqi-mənəvi, siyasi və hüquqi şüurunun ən parlaq ifadəsidir. Vətəndaşlıq borcu siyasi-hüquqi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Vətəndaşlıq borcunun yerinə yetirilməsinə Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik qüruru hissi, mənsub olduğun dövlətin taleyinə məsul olmaq, insanlara hörmət, pozğunluqlara, əliyərilərə, qanunu pozanlara nifrət hissi aşılınması da daxildir. Məktəbin vəzifəsi şagirdlərin təlimini, kollektiv həyatını, vətənpərvərlik davranışını elə təşkil etməkdən ibarətdir ki, onlarda müvafiq əqidə və hisslər formalaşsın. Tədris fəaliyyətində yüksək vətənpərvərlik şüuru, baxışlar, əqidələri formalaşdırılır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən mühüm amillərindən biri qədim tarixə malik olan, dağ şələəsi kimi saf doğma ana dilimizi gələcəyin vətəndaşlarına sevdirməkdən ibarətdir. Xalqımızın folklorla yoğrulmuş təfəkkür süzgəcindən keçərək süzülən və bu gün milyonlarla azərbaycanlının mənəvi sərvətinə çevrilən doğma dilimiz haqqında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin

bir kəlamında deyilir: “Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır”. Öz doğma ana dilini mükəmməl bilən və onu yaşatmağa çalışanlar öz xalqının milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini də yaşatmış olurlar. Tariximizin canlı səhifələrini vərəqlədikcə görürük ki, istilaçılıq müharibələri aparan bir dövlət başqa ölkəni zəbt etmək üçün, ilk növbədə, onun dilini məhv etməyə cəld göstərmişdir, çünki dili məhv etmək, elə həmin millətin özünü yerlə yeksan etmək deməkdir.

Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində milli qürur və ləyaqət hissini aşılınması başlıca amillərdən biridir. Milli qürur və ləyaqət hissi olmayan əsl vətəndaş kimi yetişə və öz torpağını, millətini layiqincə sevə bilməz.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas məqsədi məktəblilərdə vətəndaşlıq duyğuları yaratmaqdan və onların özlərini vətəndaş kimi dərk etməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Biz yaxşı bilirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu günümüzdə, gələcəyimizə layiq gənclər, həqiqi vətənpərvərlər yetişdirmək üçün xalqımızın zəngin mənəvi dəyərlərinə həmişə diqqət yetirməli, çox mühüm tərbiyə vasitəsi kimi ondan bacarıqla istifadə etməliyik. Təsadüfi deyil ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev respublika gənclərinin I Forumunda bu məsələlərdən bəhs edərək demişdir: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə orduda xidmət etmək deyil, Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlılıqdır. Budur vətənpərvərlik”.

Ulu öndərimiz, həmçinin 1998-ci ilin fevral ayının 2-də Azərbaycan gəncləri gününün il-dönümü münasibətilə Bakı Idman Oyunları sarayında bədii-idman bayramında gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsindən bəhs edərək demişdir: “Gənclərin ən ümdə vəzifəsi vətənə, ölkəyə, doğma torpağına daim sədaqətli olmaqdır. Hər bir gənc bunu heç vaxt unutmamalıdır. Nə olursa-olsun, vətənə, xalqına, ölkəsinə, dövlətinə, doğma torpağına daim sədaqətli olmaqdır. Heç bir gənc bunu heç vaxt unutmamalıdır. Nə olur-

sa-olsun, vətənə, xalqına, ölkəsinə, dövlətinə sədaqət hər bir gənci daim yaşadacaq və ona cəmiyyətdə özünə layiq, özü istədiyi yeri tapmağa imkan verəcəkdir. Siz bilməlisiniz ki, bizim müstəqil ölkəmiz, müstəqil dövlətimiz var, doğma Azərbaycanımız var. Bu bizimdir, bu sizindir, bu daim Azərbaycan xalqınıdır və biz daim müstəqillik. İnsan öz evini, övladlarını, ata-anasını, öz əmlakını qoruduğu kimi, hər bir gənc, hər bir azərbaycanlı da eyni zamanda öz doğma Azərbaycan torpağını, Azərbaycan Respublikasını qorumalı, göz bəbəyi kimi saxlamalıdır”.

Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Onun bir çox komponentləri var. Bu komponentlər sırasına Vətənə sadıq olmaq, dilimizi yaxşı bilmək, mədəni irsi qiymətləndirmək və qoruyub saxlamaq, orduda xidmət etmək və s. daxildir. Milli vətənpərvərlik hərbi vətənpərvərliklə sıx bağlıdır. Bu vətənpərvərliyin zirvəsi orduda xidmət etməkdir. Bu gün bütün təlim-tərbiyə müəssisələrinin, müəllimlərin ən ümdə vəzifələrindən biri hər bir Azərbaycan övladını orduya, hərbi xidmətə hazırlamaqdan ibarətdir. Məktəblilər müstəqil dövlətimizin atributları – bayrağı, himni, gerbi ilə tanış edilməlidirlər. Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir müəllim böyük Atatürkün vətənpərvərlik haqqında dediyi: “Öz varlığını, öz mənliliyini dərk etməyən millət başqa bir millətin ovudur” məşhur kəlamını yaddan çıxarmamalı, bu sözü şagirdlərin şüuruna həkk etdirməlidirlər.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin əsas istiqaməti, ilk növbədə, gənclərin dövlətçilik, müstəqillik, azadlıqsevərlik, onların qorunması uğrunda mübarizlik ruhunda tərbiyəsindən ibarət olmalıdır. Məktəblilər milli ruhda tərbiyə olunmalıdırlar. Milli tərbiyənin məzmununda vətənə, millətə, dilə və s. sevgi hissini formalaşdırılması əsas yer tutur. Hər kəs öz doğma Azərbaycan torpağını, Azərbaycan Respublikasını qorumalı, göz bəbəyi kimi saxlamalıdır. Azərbaycana sevmək azərbaycançılıq hissiyyatını özündə cəm etmək deməkdir. Məktəbə daxil olmaq, uşaqlarda vətənimizi öyrənib dərk etməyə marağın inkişaf etməsi və dərinləşməsi, onlarda vətənə məhəbbət hissi tərbiyə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Uşaqlar bir tərəfdən keçilən dərslərdən, o biri tərəfdən sinifdənkənar işlərdən – cürbəcür tədbirlərdən, ailədəki yaşlıların söhbətlərindən ətrafdakı həyat hadisələri haqqında

biliklərə yiyələnir, onların ictimai görüş dairələri genişlənilir. Artıq ibtidai sinifdə şagirdlərə vətənpərvərlik hissini hələ bəsit halda aşılamaq mümkün və zəruridir. Şagirdlərdə öz rəftar və fəaliyyətləri ilə ictimai mənafeyə xidmət etmək səyi və vərdişləri tərbiyə etməklə, onlara öz vətənpərvərlik hissləri üzərində düşünməyi tədriclə öyrətmək olar və lazımdır.

Şagirdlər yaşa dolduqca, yuxarı siniflərə keçdikcə onlarda vətənpərvərlik hissi getdikcə yetkinləşməyə başlayır, onların arzu və əməllərində özünü daha artıq göstərir.

Ölkənin ictimai-siyasi həyatı uşaqları və yeniyetmələri olduqca maraqlandırır, qabaqcıl adamların vətənpərvərlik, igidlik və qələbələri haqqında nağıllar onları cəlb edir: bu nümunələr onları vətənə xidmət etmək arzusu ilə yaşadır. Ədəbiyyat və dövrü mətbuat vasitəsilə məktəblilər vətəndaş müharibəsində və Böyük Vətən Müharibəsində, erməni daşnaklara qarşı mübarizədə xalqımızın qəhrəmanlıqları ilə ətraflı tanış olmaqla, ona vətənimizin azadlığını pozmağa təşəbbüs göstərən düşmənlərə qarşı bütün xalqların mübarizəsi tarixini öyrənirlər. Böyük Vətən, Qarabağ müharibələri bu məqsəd üçün tükənməz material verir. Şagirdlər vətənimizin həyatı və azadlığı uğrunda xalqımızın apardığı mübarizəsi ilə tanış olmaqla bu mübarizədə xalqın böyük nailiyyətlərini müdafiə etdiyini görürlər. Bu, qələbələrimizin əhəmiyyətini şagirdlərin anlamalarına səbəb olur. Vətənə məhəbbət və sədaqət hissini qüvvətləndirir.

Söz və nümunə vasitəsi ilə uşaqlara çatdırılan vətənpərvərliyin bu konkret məzmununu uşaqda bir tərəfdən vətəni nə üçün sevmək, onun çiçəklənməsi üçün çalışmaq, onun yolunda nə üçün fədakarlıq göstərmək zərurəti haqqında anlayış və inam yaradır, o biri tərəfdən vətənə sevgi hissi, Vətən düşmənlərinə qarşı nifrət hissi doğurur. Bu inam və hissini doğmasında müəllimin vətənpərvərlik materialını özünün inandırıcı şəkildə izah etməsi, yüksək hisslə təqdim etməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində ən müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Bu vasitələr içərisində əsas yerlərdən birini uşaqların ən çox məşğul olduğu təlim tutur. Vətənpərvərlik tərbiyəsində təlim iki mənada rol oynayır. Əvvəla, təlim almaq və bu vasitə ilə dərin və möhkəm bilik və bacarıqlara yiyələnmək vətən-

pərvərlik vəzifəsini yerinə yetirməkdən ötrü hər bir adam üçün zəruridir. Şagirdlərə, onların təlim əməyinin bütün xalqın əməyi ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu konkret misallarla göstərmək, təlimin onların şəxsi, xüsusi işləri olmayıb, dövlət əhəmiyyətinə malik olduğunu vətən qarşısında borcu olduğunu izah etmək lazımdır.

Ana dili dərsləri şagirdlərdə Vətənə məhəbbət tərbiyə etmək üçün mühüm vasitədir. Qiraət, nitq inkişafı, qrammatika, iş yaxşı təşkil edildikdə və ona bacarıqla istiqamət verildikdə, şagirdlərdə vətənpərvərlik hissi, istismarçı quruluşuna nifrət hissləri oyadıb tərbiyə edir. İbtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, vətənpərvərlik tərbiyəsini artıq əlifba təlimi dövründə başlamaq olar. Uşaqlarda vətənpərvərliyi tərbiyə etmək üçün əlifba kitabında kifayət qədər material vardır. Artıq əlifbanın ilk səhifəsində şagirdləri vətənpərvərlik hissi tərbiyə etmək üçün müəllimə şakillərdən istifadə etmək imkanı verir. Kimin nə işlə məşğul olduğunu göstərən şakillər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir məktəb özünün tərbiyə vəzifələrini, hər şeydən əvvəl, təlim prosesində həyata keçirir. Müəllimin dərs zamanı şagirdlərə verdiyi elmi biliklər onlarda ümumi dünyagörüşünün əmələ gəlib əqidəyə çevrilməsi, vətənpərvərliyin tərbiyəsi Vətənimizin şüurlu və fəal qurucusu üçün zəruri olan keyfiyyətlərin tərbiyəsi üçün zəngin materiala malikdir. Lakin məktəb yalnız dərs zamanı aparılan tərbiyə işləri ilə kifayətlənə bilməz. Uşaq marağı çoxcəhətlidir: o, təlim fəninin proqramı hüdudundan kənara çıxır. Uşaqlar incəsənət, texnika, idman və s. ilə çox maraqlanırlar. Uşaqların dərstdən sonra çoxlu boş vaxtları qalır: şagirdlərin böyük əksəriyyəti bu asudə vaxtdan düzgün istifadə etməyi bacarmır, çox zaman onların əxlaqına və sağlamlığını zərər verəcək tərzdə istifadə edirlər. Bütün bunlar məktəblərimizin yalnız dərslərdə aparılan işlərlə kifayətlənməyib, dərstdən kənar vaxtlarda da şagirdlərlə işi davam etdirməyi tələb edir. Məktəb sinifdən kənar işi düzgün təşkil etməklə sinifdə aparılan təlim-tərbiyə işlərini genişləndirib daha da tamamlaya bilər və bununla da kiçikyaşlı

məktəblilərin tərbiyəsində onları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək sahəsində öhdəsinə düşən vəzifəni daha yaxşı həyata keçirə bilər. Bu zaman sinifdən kənar iş dərslərdə aparılan təlim işləri ilə sıx surətdə əlaqələndirməlidir. Sinifdən xaric iş şagirdlərlə vətənə dərin fəal məhəbbət hissi tərbiyə etmənin ən mühüm vasitələrindən biridir. Bu iş növü dərslərdə keçirilən təlim məşğələlərinə əlavə olmaqla, şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirir, onlarda təşəbbüskarlıq və fəallığı, müstəqillik və yaradıcılığı inkişaf etdirir, ictimai rəftar vərdişləri tərbiyə edir: ictimai işlərin icrası üçün uşaq kollektivini möhkəmləndirir. Məktəbin təlim-tərbiyə vəzifələrinə xidmət edən sinifdən xaric işin ideya-tərbiyəvi əhəmiyyəti uşaqların maraq, ehtiyac və arzularına nə dərəcədə cavab verməsi müəyyən edilir.

Sinifdən xaric məşğələlər, öz forma və üsulları etibarlı ilə daha geniş imkanlara malikdir. Buraya qiraət, ekskursiyalar, dərnək işləri və s. iş növləri daxildir. Sinifdən xaric iş məktəblə həyat arasında bağlayıcı həlqdədir. Onun məzmunu əmək istehsalat kollektivləri ilə rəsamların, yazıçıların, artistlərin yaradıcı kollektivləri ilə, ictimai-siyasi təşkilatlarla inqilabi döyüşlərin, veteranların və Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları, siyasi xadimlərlə əlaqə hesabına zənginləşdirir. Uşaqların ideya-siyasi ictimai-faydalı, bədii fəaliyyətinin mütəşəkkil təcrübəsi çox vaxt dərslərdə qazanılan biliklərin başa düşülməsi və təsirlilik mənbəyi olur.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas istiqamətləri, metod və vasitələrinin əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr vasitəsi ilə istər müəllimlər, istərsə də pedaqoqlar təhsil sahəsində işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə nail ola bilər.

Problemin aktuallığı. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas istiqamətləri, metod və vasitələri təhsil sahəsində təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edir. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R., Əhmədov H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. -Bakı, -2006.
2. Əliyev H. "Hər bir Azərbaycan gənci müstəqil dövlətimizin qurucusu olmalıdır". Gənclərin I Forumu. Azərbaycan qəzeti, 6 fevral, 1996.

3. İmanov A. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi. -Bakı: Əlfərül nəşriyyatı, -2017. -25 s.
4. Hüseynzadə R. Heydər Əliyevin nümunəsi gənc nəslin nümunəsində ən mühüm örnəkdir. -Bakı, -1998.
5. İmanov A. Qloballaşma dövründə məktəblilərdə milli şüurun formalaşması yolları. -Bakı, -1998.
6. Kərimova H. İbtidai sinifdə mənəvi tərbiyəsində xalq pedaqogikası materiallarından istifadə imkanları. // -Bakı: ARTPI-nin Elmi əsərləri, -2009. № 3-4.
7. Qasıмова L. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsində. -Bakı: Nurlan, 2004.
8. Paşayev, Ə. Pedaqogika. / Ə. Paşayev, F. Rüstəmov -Bakı, -2007.

E-mail: alik1957x@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. F.A. Rüstəmov*

ped.elm.dok., prof. M.İ. İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 28.04.2023.

**TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI
ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN EDUCATION**

UOT 371

Samirə Elxan qızı Cəfərova,
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi.
<https://orcid.org/0000-0001-9458-370X>

Lalə Kamal qızı Rəhimova
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

**TƏHSİL SAHƏSİNDƏ MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI:
İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Самира Эльхан гызы Джафарова,
старший преподаватель Гянджинского Государственного Университета

Лала Камал гызы Рагимова
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

**СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ:
ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Samira Elkhan Cafarova,
senior teacher of Ganca State University

Lala Kamal Rahimova
teacher of Ganca State University

**MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION:
OPPORTUNITIES AND PROSPECTS**

Xülasə. Müasir elm ağılasığmaz sürətlə inkişaf edir, öz nailiyyətlərini insan həyatının bütün sahələrində yayır. Universal informasiyalaşdırma təhsil sahəsində məktəbəqədər təhsildən tutmuş ali məktəbə qədər, eləcə də əlavə təhsilin bütün səviyyələrində çoxsaylı informasiya texnologiyaların tətbiqi, uyğunlaşdırılması və yayılması şəklində özünü göstərmişdir. Belə ki, bu gün təhsil sistemini müəyyən edən əmək bazarındakı qlobal tendensiyalar arasında: Freelancing, ofisdən və ya sənaye binalarından kənarında işləmək; işçilər arasında ünsiyyət vasitələrinin dəyişdirilməsi: iş axınının idarə edilməsi üçün proseslərin, alətlərin və metodların dəyişdirilməsi: insan və robot, insan və süni intellekt arasında qarşılıqlı əlaqə, qərar qəbuletmə sürətinin və məlumatların emalı texnologiyalarının artımı; multitasking [1, s.14].

Hazırda təhsil təşkilatlarının hələ də təhsilin sənaye modelinin ənənəvi problemlərinin öhdəsindən gəlmək vəziyyətində olduğunu müşahidə etmək olar [2]. Təlim, əsasən, fərdi iş, fərdi qiymətləndirmə sistemi, hazır tapşırıqların və ilkin məlumatların verilməsi, çoxşaxəli tapşırıqların olmaması və problemin düzgün, yeganə mümkün həllinə diqqət yetirməklə əlaqələndirilir. Gələcək biliklərə yönəldilmiş təhsil XX əsrdə, sənaye dövründə yaranmış mütəxəssis hazırlamaq üçün keçmişdə ən səmərəli və məqsədəuyğun olan təhsil

texnologiyaları üzərində qurula bilməz. Yeni təhsil modelinə keçid yalnız təhsil sisteminin rəqəmsal mühitə tam inteqrasiyası ilə mümkündür [3, s.127).

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, infokommunikasiya texnologiyaları, təhsil, təlim, təhsil rəqəmsal mühiti*

Резюме. В статье представлен анализ проблемы применения информационных технологий в сфере образования: понятие, цель, виды и формы, направления и перспективы использования. Приводится структура современной образовательной цифровой среды. Определены возможности информационных образовательных технологий при проектировании и реализации образовательного процесса, особенности внедрения на современном этапе развития образования и в условиях реагирования на актуальные вызовы времени. Раскрывается образовательный и воспитательный потенциал информационных технологий. Статья адресована преподавателям высших учебных заведений, педагогам системы дополнительного образования, аспирантам, магистрантам, обучающимся педагогических вузов и другим работникам сферы образования.

Ключевые слова: *информационные технологии, инфокommunikационные технологии, образование, обучение, образовательная цифровая среда*

Summary. The article presents an analysis of the issue of using information technologies in education, namely, the concept, purpose, types and forms, directions, and prospects of its use. The study describes the structure of the modern digital educational environment. It also determines the possibilities of information educational technologies in the design and implementation of the educational process, the aspects of implementation at the current stage of education development, and in response to today's challenges. The authors of the study identify the educational potential of information technologies. The article is intended for teachers of higher educational institutions, teachers of the system of additional education, graduate students, undergraduates, students of pedagogical universities, and other employees in the field of education.

Key words: *information technologies, infocommunications, education, training, educational digital environment*

Müasir təhsil sistemində qlobal dəyişikliklərə təsir edən amillərə aşağıdakılar daxildir: informasiya və təhsil məzmununun çatdırılmasında metod və üsullarında dəyişiklik; üsullarının dəyişdirilməsi; təhsil prosesinin iştirakçılarının əlaqələrini xarakterinin dəyişdirməsi. Son onilliklərdə təhsil texnologiyası kəskin şəkildə dəyişdi, passivdən aktivə keçdi, müəllimlərin robotlarla əvəzlənməsi, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi və ümumilikdə informasiya məzmununun rəqəmsallaşdırılması həyata keçirildi. İnformasiya texnologiyası ümumi mənada elektron vasitələrdən istifadə etməklə informasiyanın toplanması, emalı, təqdim edilməsi və istifadəsi prosesi kimi şərh olunur [4]. Təhsil sahəsində informasiya texnologiyaları “İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları” (İKT kimi qısaldılmış) termini mənasında öyrənilir, çünki müəllim məlumatı tələbə və ya şagirdlə ünsiyyət (ən çox kompüter vasitələri ilə) vasitəsilə ötürür [4].

Hesab edilir ki, “Texnologiyanın mütərəqqi inkişafı zamanında informasiya texnologiyaları” anlayışı “Kompüter texnologiyası” anlayı-

şından daha genişdir, çünki informasiya texnologiyalarında kompüter yeganə vasitəsi deyil: müasir tələbələr müxtəlif qadjetlərdən istifadə edirlər (telefonlar, planşetlər və s.). Təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarından istifadənin əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, tələbələr üçün səmərəli motivasiya yaratmaqdır. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə müəllim təhsil məlumatlarını aydın və əyani şəkildə təqdim edə, tələbələrin müstəqil axtarışına və məlumatı qəbul etməsinə şərait yarada, kompüter testindən istifadə edərək biliyə nəzarət edə bilər – belə texnologiyaların potensialı müəllimin özündən asılı olaraq böyükdür [5].

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi təlim prosesinin fərdiləşdirilməsinə kömək edir, məlumatı qavramaq və şagirdin yeni biliklər əldə etmək prosesini stimullaşdırır, onun intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bundan əlavə, informasiya texnologiyaları müasir insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir və buna görə də onların tələbələr tərəfindən istifadəsi uzun müddət uyğunlaşma tələb etmir. Təhsildə müasir rəqəmsal və informasiya

texnologiyalarından istifadə təlim prosesində müəllimin rolunu yüksəldəcək. Tələbə təhsil prosesinin daha fəal iştirakçısına çevrilir, onu müəyyən dərəcədə idarə edir, qarşısına məqsəd qoyur (məsələn, məlumat axtarmaq), fəaliyyət göstərməyi öyrənir, geniş çeşidli məlumat çevirmək, prosesləri modelləşdirmək imkanı əldə edir. Müəllimin vəzifəsi kömək etmək, müşayiət etmək, nəzarət etməkdir [6]. Nəticədə informasiya texnologiyalarından istifadəsi təlim prosesini daha səmərəli edir. Bu günə qədər informasiya texnologiyaları pedaqoji fəaliyyətin aşağıdakı sahələrində geniş istifadə olunur [7]:

1. Pedaqoji və metodik sənədlər.

2. Peşəkar ünsiyyət üçün internet resurslarından istifadə, normativ tələblərindəki dəyişikliklərə operativ reaksiya, əks əlaqə.

3. Tədris prosesində hazır intellektual təlim texnologiyalarından istifadə və özünün multimedia didaktik materiallarının yaradılması [8].

Təqdim olunan siyahıya genişləndirilmiş və virtual realıq texnologiyaları, distant təhsilin həyata keçirilməsi üçün internet platformaları əlavə etmək olar [9, s. 116]. Ümumiyyətlə, koronavirus infeksiyasının yayılması həm müəllimlərin, həm də tələbələrin özlərinin informasiya texnologiyalarına sahib olması əhəmiyyətini göstərdi. Əyani və distant təhsilin effektivliyini müqayisə etmək mənasızdır, çünki onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üstünlükləri var, lakin onların təhsil prosesində birləşməsi təhsilin ən müasir formasıdır. Müasir təhsil rəqəmsal mühitin infrastrukturunu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: Veb proqramlar və internet; hardware və software; mobil proqramlar; Big Data; Learning Management System; müasir İKT vasitələri; informasiya vizuallaşdırma texnologiyaları və s. Təhsil prosesinin layihələndirilməsi və həyata keçirilməsində informasiya təhsil texnologiyalarının imkanlarını nəzərdən keçirin:

– qarışıq öyrənmə (blended learning). İKT vasitələrinin tədris prosesində tətbiqi dərəcəsindən asılı olaraq 6 model ilə fərqlənir: face-to-face driver, rotation, flex, online lab, self-blend, online driver (təcrübə göstərir ki, bütün modelər təhsil sistemində istifadə olunur);

– layihə əsaslı öyrənmə (project-based learning): İKT alətləri və informasiya platformalarından istifadə etməklə layihə həyata keçir

rəkən tələbənin təhsil prosesinə tam cəlb olunmasını nəzərdə tutur (Defined Learning (formerly Defined STEM));

– zehni xəritələr (mindmapping): diaqramlar, təsvirlər, açar sözlər şəklində böyük miqdarda məlumatın vizuallaşdırılması texnologiyası. Aşağıdakı pulsuz proqramlar bilik xəritələri yaratmaq üçün adətən istifadə olunur: XMind, Freemind, BubblUs, WiseMapping;

– immersiv texnologiyalar (genişlənmə texnologiyalar -AR və virtual-VR reallığı); qavrayış və vizuallaşdırmanı asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, mücərrəd anlayışlar, motivasiyanı artırmaq mürəkkəb fənlərin öyrədilməsində tələbələr məntiqi tapşırıqları və ya fiziki hərəkətləri yerinə yetirərkən ilkin bacarıqları formalaşdırmaq, inklüziv təhsil mühitində öyrənməni asanlaşdırmaq (Google Expeditions Kit; Near Sighted VR Augmented Aid; Canon Mreal);

– rəqəmsal alətlər (Miro; Kahoot; Mentimeter; Zoom; Google Meet və s.): distant interaktiv təlim təşkilinə yönəlmişdir [10, s.92]. Beləliklə, təhsil prosesinə informasiya texnologiyalarının təməli müasir İKT vasitələri ilə dəstəklənən şagirdin özünü təhsil fəaliyyətinin formalaşmasına dəstək edir. Beləliklə informasiya texnologiyalarının tətbiqi təhsil prosesini davamlı olmağına kömək edir. Tələbə təkcə öyrənmir, o, məlumat axtarır, təhlil edir, dünyanı öyrənir, hətta müəllimlərlə və tədrisdən də kənarında əlaqə qurur.

Ümumilikdə cəmiyyətin, xüsusən də təhsilin müasir inkişafı mərhələsində informasiya texnologiyaları təhsil prosesinin əlaqələndirilməsi üçün köməkçi vasitə deyil, böyük potensiala malik olan təlim prosesinin tərkib hissəsidir. Informasiya texnologiyalarının potensialı təhsil prosesinin iştirakçıları (İKT kompetensiyaları) formalaşdıqda, müəllimin təlim prosesini səmərəliliyi, innovativliyi və yaradıcılığı formalaşdıqda üzə çıxarıla bilər. Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması və rəqəmsallaşması müasir təhsilin inkişafında davamlı proses və qaçılmaz tendensiyadır, buna görə də müəllim informasiya texnologiyalarına qarşılıqlı rəddetmə yox, qəbul və inkişaf yolu ilə getməlidir. Təhsilin indiki inkişafı mərhələsində informasiya texnologiyaları böyük təhsil və tərbiyə potensialına ma-

lik olan təhsilin əsas (köməkçi deyil) metodlarından, formalarından biridir.

Problemin aktuallığı. Təhsil sistemində informatika müəlliminin İKT üzrə bilikləri və bu biliklərin innovativ metodlarla çatdırılması aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqələdə təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi ilə gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasında müəllim hazırlığının rolu öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təhsil sistemində fəaliyyət göstərən informatika müəllimləri üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Плотников Д.М. Тренды развития сквозных технологий в образовании в контексте реализации цифровой экономики в России / Д.М. Плотников // Современное педагогическое образование. – 2021. – № 3. – С. 13-17.
2. Распоряжение Минпросвещения России от 18.05.2020 № Р-44 «Об утверждении методических рекомендаций для внедрения в основные общеобразовательные программы современных цифровых технологий» [Электронный ресурс]. URL: <https://legalacts.ru/doc/rasporjazhenie-minprosveshchenija-gossii-ot-18052020-n-r-44-ob-utverzhenii/> (дата обращения: 11.05.2021).
3. Медведев, П.Н. Готовность преподавателей Вуза к использованию современных средств ИКТ в условиях дистанционного обучения / П.Н. Медведев, Д.В. Малий // Перспективы науки. – 2020. – № 10 (133). – С. 126-131.
4. Пащенко О. И. Информационные технологии в образовании / О. И. Пащенко. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт.гос. ун-та, 2013. – 227 с.
5. Крутиков М.А. Формирование цифровой компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки / М.А. Крутиков // Современные проблемы науки и образования. – 2020. – № 6. [Электронный ресурс]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=30414> (дата обращения: 11.05.2021).
6. Миронов, А. А. Информационные технологии, применяемые в системе образования / А. А. Миронов, Д. В. Санкин // Материалы Ивановских чтений. – 2017. – № 1-1 (10). – С. 34-40.
7. Жбанникова О.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе ДОО в современных условиях / О. А. Жбанникова // Воспитание и обучение детей младшего возраста. – 2016. – № 5. – С. 591-596.
8. Деревянко Е.Ю. Информационные технологии в образовании / Е.Ю. Деревянко // Инновационная наука в глобализующемся мире. – 2017. – № 1 (4). – С. 13-15.

E-mail: cafarova_samira@bk.ru

Rəyçilər: *fiz.-riy.ü.fəls.dok., dos. Ə.Ə. Aslanov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. E.R. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2023

***PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI
VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE
EDUCATION***

UOT 159.9

Novruz İsa oğlu Musayev,
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Tibb Universiteti

Elşad Novruz oğlu Musayev
respublika xəstəxanasının şöbə müdiri

DAXİLİ QULAQDA ENERJİ ÇEVRİLMƏSİ, SƏSİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

Novruz İsa oğlu Musayev,
doktor pedagogических наук, профессор
Азербайджанский Медицинский Университет

Эльшад Новруз оğlu Мусаев
заведующий отделением республиканской больницы

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ЭНЕРГИИ ВО ВНУТРЕННЕМ УХЕ, ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЗВУКА

Novruz Isa Musaev,
doctor of pedagogical sciences, professor
Azerbaijan Medical University

Elshad Novruz Musaev
head of the department of the Republican Hospital

ENERGY CONVERSION IN THE INNER EAR, VOICE ACTION

Xülasə. Məqalə qulaqda mexaniki rəqslərin (mexaniki enerjinin) elektrik siqnallarına (elektrik enerjisinə) çevrilməsinə həsr edilmişdir. Göstərilmişdir ki, səs rəqsləri daxili qulağın əsas membranı üzərində yerləşmiş korti orqanında baş verən fiziki proses nəticəsində həyata keçirilir. Belə ki, qulağa daxil olan mexaniki (səs) rəqslərinin təsiri ilə, əsas membran rəqsə gəlir (rəqs edir). Nəticədə əsas membran üzərində yerləşmiş eşitmə reseptorları rəqs edir və reseptorların ucunda yerləşmiş tükcüklər örtü lövhəsinə toxunur və bu tükcüklərdə pyezoelektrik effekti nəticəsində, elektrik siqnalları əmələ gəlir. Bu siqnallar səs sinir telləri vasitəsilə mərkəzi sinir sisteminə ötürülür, analiz edilir və uyğun səslər əmələ gəlir.

Açar sözlər: *Qulaq, səs, membran, hüceyrə, kanal, eşitmə, funksiya*

Резюме. Статья посвящена преобразованию механических колебаний (механической энергии) в электрические сигналы (электрическую энергию) в ухе. Показано, что звуковые колебания осуществляются в результате физического процесса, происходящего в кортиевоом органе, расположенном на основной мембране внутреннего уха. Так, под воздействием механических (звуковых) колебаний, поступающих в ухо, основная перепонка приходит в пляс (танцует). В результате слуховые рецеп-

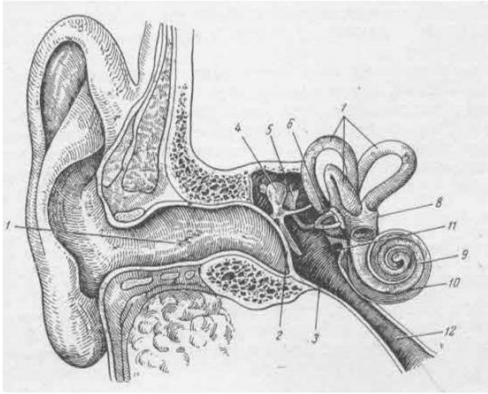
торы, расположенные на основной мембране, колеблются, а волоски, расположенные на концах рецепторов, касаются покровной пластинки, и в результате пьезоэлектрического эффекта в этих волосках генерируются электрические сигналы. Эти сигналы передаются в центральную нервную систему через голосовые связки, анализируются и производятся соответствующие звуки.

Ключевые слова: Ухо, звук, мембрана, клетка, канал, слух, функция

Summary. The article is devoted to the conversion of mechanical oscillations (mechanical energy) into electrical signals (electrical energy) in the ear. It has been shown that sound oscillations are carried out as a result of a physical process occurring in the organ of Corti located on the main membrane of the inner ear. So, under the influence of mechanical (sound) vibrations entering the ear, the main membrane comes to dance (dances). As a result, the auditory receptors located on the main membrane oscillate, and the hairs located at the end of the receptors touch the cover plate, and as a result of the piezoelectric effect in these hairs, electrical signals are generated. These signals are transmitted to the central nervous system through vocal cords, analyzed and appropriate sounds are produced.

Key words: Ear, sound, membrane, cell, channel, hearing, function

Xarici və orta qulaq səs ötürücü, daxili qulaq isə səs qəbuledici sistemdir. Səs ötürücü və səs qəbuledici hissələr ümumi formada şəkil 1-də göstərilmişdir.

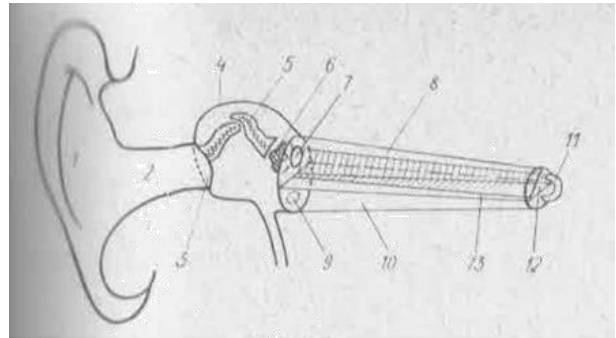
Şəkil 1. Qulağın quruluş sxemi

1 - xarici qulaq keçidi, 2 - təbil pərdəsi, 3 - orta qulağın boşluğu (təbil boşluğu), 4 - çəkiç, 5 - zindan, 6 - üzəngi, 7 - yarım dairəvi kanallar, 8 - qapı girişi, 9 - vestibulyar pilləkən, 10 - təbil pilləkəni, 11 - oval pəncərə, 12 - yevstax borusu

Daxili qulağın əsas hissəsi, mexaniki rəqsləri elektrik siqnallarına çevirən ilbizdir (Labirint). İlbizdən başqa vestibulyar aparat da daxili qulağa aiddir. Bu aparatın eşitmə funksiyasına heç bir aidiyyəti yoxdur.

Qulaq bədənin ən ağır sümüyünün- kəllənin daşlıq sümüyünün dibində gizlənmiş və insanın ən yaxşı mühafizə olunan hiss orqanıdır. İnsan qulağının ilbizi, mürəkkəb formalı, getdikcə genişlənən konusvari spiral formasında, $2\frac{1}{2} \div 2\frac{3}{4}$ burulmadan ibarət olan sümük toxumasından ibarətdir. İlbizin başlanğıcında sümük

kanalının diametri 0,04 mm, onun qurtaracağında isə 0,5 mm-dir. Müşahidənin daha münasib olması üçün, ilbiz açılmış formada şəkil 2-də verilmişdir. Açılmış formada onun uzunluğu təxminən 35 mm-dir. İlbiz konusvari spiral formasında olub, en kəsiyi təxminən dairəvi formadadır. Spiral şəklində onun hündürlüyü təxminən 5 mm, oturacağında diametri isə 9 mm-dir.

Şəkil 2

Bütün uzunluğu boyu, demək olarki ilbizin qurtaracağına qədər, sümük kanalı iki aralıq: daha nazik-vestibulyar və ya *Reysner membranı*, və daha sıx və daha elastiki əsas membranlar vasitəsilə üç kanala bölünür. İlbizin təpəsində hər iki membran bir-birinə birləşir. İlbizin təpəsində iki kənar kanallar: vestibulyar və təbil kanalları *helikotrema* deşiyi vasitəsilə biri – biri ilə birləşirlər. Vestibulyar və əsas membranlar ilbizin sümük kanalını üç nazik keçidə (kanalçığa): yuxarı, orta və aşağı bölürlər. İlbizin yuxarı kanalı, və ya *vestibulyar pilləkən* (scala vestibuli) 8, başlanğıcını oval pəncərədən 7 götürüb bütün ilbiz boyu ilbizin təpəsinə qədər gedirb çatır. Digər kanal dəyirmi pəncərədən 9 başlayır, spi-

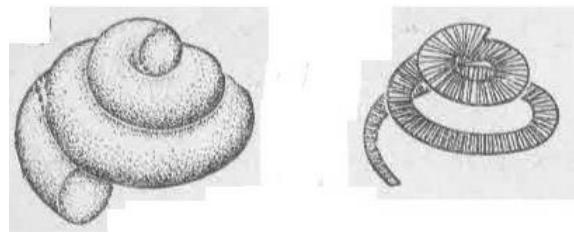
ral boyu ilbizin tƏpƏsinə qƏdər gedir, o *tƏbil piləkəni* (scala tympani) 10 adlanır. Vestibulyar və tƏbil piləkənlər, ilbizin tƏpƏsində (qübbəsində) *helikotrema* 11 adlanan kiçik deşik vasitəsilə birləşirlər. Beləliklə, heikotrema deşiyində birləşən hər iki kanal, müəyyən mənada perilimfa mayesi ilə dolu olan bir sistem təşkil edir. Perilimfa mayesi öz tərkibinə görə onurğa beyininin iliyini xatırladır. Üzənginin 6 rəqsi, oval pərdəyə 7, ondan isə perilimfaya mayesinə ötürülür. Rəqsər helikotrema deşiyindən 11 keçir və tƏbil kanalındakı perilimfa mayesi ilə yayılaraq dəyirmi pəncərəni 9 “qabağa gərir” (qabardır). Vestibulyar və tƏbil piləkənlər arasındakı boşluq, *ilbiz kanalı* 12 adlanır. Yuxarı və aşağı kanallar – yəni, vestibulyar və tƏbil kanalları arasındakı (orta) sahə - *membran kanalı* (scala media) yəni, ilbiz kanalı yerləşir. Bu kanalın boşluğu ilbizin başqa kanalları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu kanal endolimfa mayesi ilə doludur. Endolimfa mayesi, membran kanalının xarici divarında yerləşən xüsusi bir damar formalaşması – *stria vascularis* tərəfindən istehsal olunur. Endolimfanın tərkibi perilimfanın tərkibindən təxminən 30 dəfə çox kalium ionları və 20 dəfə az natrium ionlarının olması ilə fərqlənir. Endolimfa mayesinin perilimfa mayesindən tərkibcə belə fərqlənməsi, birincinin ikinciyə nəzərən müsbət yüklənməsinə səbəb olur.

Bütün ilbiz boyu, ilbiz kanalı ilə tƏbil kanalı arasında əsas (*bazilyar*) membran (ƏM) 13 yerləşir. Onun üzərində daxili qulağın səs qəbul edən aparatı - *kortiyev üzvü* KÜ (orqanı) yerləşir. Kortiyev üzvü, *reseptor (tükcük) hüceyrələrinə* TH malikdir. Bu tükcük hüceyrələri, qıcıqlanma nəticəsində, səs rəqslərini sinir qıcıqlanmasına transformasiya edir (çevirir). İlbizdən mərkəzi sinir sistemə, səs sinir telləri gedir. Elə, həmin kortiyev üzvü (orqanı) da, mexaniki rəqsləri elektrik siqnallarına çevirən üzvdür.

Əsas membranın uzunluğu təxminən 32 mm-dir. O, oval pəncərədən başlayaraq ilbizin tƏpƏsi (kübbəzi) istiqamətində gah enlənir (genişlənir), gah da ensizləşir (nazikləşir). Sümük kanalı demək olar ki, dairəvi formadadır. Kanalın diametri ilbizin başlanğıcında 0,04 mm, onun sonunda isə 0,5 mm-ə bərabərdir.

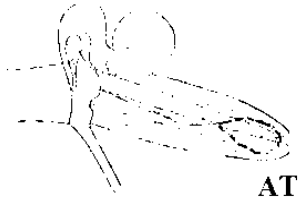
Əsas membran fizika elmi üçün çox maraqlı bir quruluşdur. O, səsin tezliyini seçmə (ayırmaq) xassəsinə malikdir. Buna hələ Al-

man alimi Helmhols diqqət yetirmişdir. Helmhols əsas membranın eninə düzülmüş sinir tellərindən ibarət olduğunu göstərmişdir. Helmhols sinir tellərini, simləri (telləri) sıra ilə düzülmüş və dartılmış vəziyyətdə olan pianinoya bənzətmiş və eşitmənin rezonans nəzəriyyəsinə vermişdir (şəkil 3).

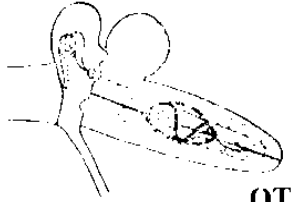

Şəkil 3

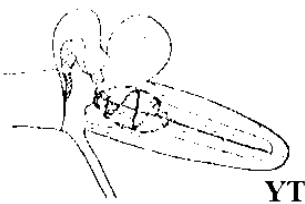
Helmholsun rezonans nəzəriyyəsinə görə, eninə istiqamətdə düzülmüş və dartılmış vəziyyətdə olan sinir tellərinin hər biri, onun özünə aid olan müəyyən məxsusi tezliyə malikdirlər. Oval pəncərəyə yaxın tərəfdə sinir telləri daha çox gərilmiş vəziyyətdə olur, ilbizin tƏpƏsinə yaxın tərəfdə əsas membranın sinir telləri nisbətən az gərilmiş vəziyyətdə olurlar. Hər hansı səs dalğası qulağa daxil olarkən, daxili qulağın əsas membranında olan o sinir tellərindən, o sinir teli rəqsə gəlir (rəqs edir) ki, onun məxsusi tezliyi, qulağa daxil olan səs dalğasının əsas tezliyinə bərabər olmuş olsun. Nobel mükafatı laureatı Fon Bekeşi, Helmholsun rezonans nəzəriyyəsinin səhv olduğunu müəyyən etmişdir. Bekeşi bir qədər əvvəl ölmüş adamın daxili qulağında apardığı təcrübə nəticəsində müəyyən etmişdir ki, əsas membran mexaniki rəqsləri əmələ gətirən (törədən) bircins olmayan xətti törəmədir (varlıqdır). Akustik stimulla əsas membrana təsir etdikdə, əsas membran boyunca dalğa yayılır. Tezlikdən asılı olaraq bu dalğa əsas membranın müxtəlif yerlərində (nahiyələrində) müxtəlif dərəcədə sönür (şəkil 4). Tezlik nə qədər az olarsa, dalğa sönənə qədər, oval pəncərədən başlayaraq əsas membran boyunca o qədər çox məsafəyə (uzağa) yayılır. Belə ki, məsələn, tezliyi 300 Hz olan dalğa, sönməyə başlayana qədər, oval pəncərədən təxminən 25 mm məsafəyə qədər yayılır, tezliyi 100 Hz olan dalğa isə, öz maksimumunu əsas membranın qurtaracağına təxminən 30 mm yaxınlığında əldə edir

AT

OT

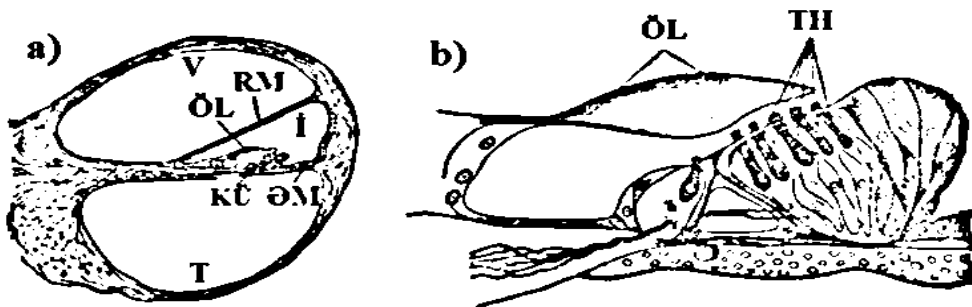
YT

Şəkil 4

Aparılan təcrübələr əsasında müəyyən nəzəriyyə işlənib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən tonun yüksəkliyinin qavranılması, əsas membranın rəqsi zamanı əmələ gələn maksimum, əsas membranın üzərindəki yeri (vəziyyəti) ilə müəyyənləşdirilir. Beləliklə, daxili qulaqda müəyyən funksional ardıcılıq (silsilə) əmələ gəlir (öyrənilir): oval pəncərənin membranının rəqsi – perilympfanın rəqsi - əsas membranın mürəkkəb rəqsi – tükcük hüceyrələrinin (kortiyev üzvünün reseptorlarının) qıcıqlanması – elektrik siqnallarının generasiyası (əmələ gəlməsi).

Karlılığın bəzi formaları ilbizin reseptor aparatının zədələnməsi ilə bağlı olur. Bu halda, mexaniki rəqslərin təsiri zamanı, ilbiz elektrik siqnalları generasiya etmir (əmələ gətirmir). Belə karlara kömək göstərmək olur. Bunun üçün ilbizə elektrodlar implantasiya etmək (yerləşdirmək, köçürmək) və ona, tezliyi sağlam qulaqda mexaniki stimül təsir edərkən, əmələ gələn (törəyən) elektrik siqnalının tezliyinə bərabər olan (uyğun gələn) elektrik siqnalı vermək lazımdır. İlbizin əsas funksiyasının belə protezləşdirilməsi koxlear protezləşdirmə əməliyyatı adlanır və müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilir.

Beyin üçün mexaniki rəqsləri (səs enerjisini) elektrik siqnallarına (sinir impulslarına) çevirən dəyişdiricilər (çeviricilər), korti üzvündə yerləşən tükcük hüceyrələri - reseptorlarıdır. Əsas membran üzərində iki qat da - təbəqə (cərgədə) tükcük hüceyrələri TH (reseptorları) yerləşmişdir (şəkil 5). Onların daxili təbəqəsi bir cərgədən ibarət reseptor hüceyrələridir. Membran kanalı üzərində onların ümumi sayı 3500-ə çatır. Xarici qat 3-4 hüceyrə cərgəsindən əmələ gəlmişdir, ümumi sayı isə 12000-20000-dən ibarətdir. Kortiyev üzvünün hər bir reseptor hüceyrəsi uzunsov formaya malikdir. Hüceyrənin bir ucu (qütbü) əsas membranda yerləşir (dayanır); ikinci qütb isə, ilbizin membran kanalı içərisindədir. Reseptor hüceyrənin bu qütbünün ucunda uzunluğu 4 mk olan 60-70 tükcüklər yerləşmişdir, hansılar ki, membran kanalının endolimfa mayesi ilə əhatə olunmuşdur (onunla toxunur).

Şəkil 5

Bütün membran kanalı boyunca, reseptor hüceyrələrin tükcükərinin üzərində örtü lövhəsi ÖL (membrana tectoria) yerləşmişdir.

Səslər təsir etdikdə, əsas membran rəqs etməyə başlayır və reseptor hüceyrələrin tükcükləri örtü lövhəsinə toxunur, deformasiya edir və

toxunan tükcüklərdə pyzeoelektrik effekti baş verir. Tükcüklərin bu deformasiyası reseptor hüceyrələrin qıcıqlanmasına səbəb olur. 10 000 Hz tezlikli səs eşidilən zaman, Kortiyev orqanında yerləşən sinirlər, eşitmə spektrinin həmin tezliklər (yəni daxil olan səslərin) pozisiyasının alınması

nın göstəricisi olan nəbz seriyaları göndərir. Tükcük hüceyrələrin düzöldüyü bazal membranda uzunluğu bir neçə mikrona yaxın olan, 100 kiprikdən əmələ gəlmiş, (yığılmış) kiprik dəstələri vardır. Kipriklər Korti orqanındakı mayenin təsiri altındadır. Tükcüklər maye ilə sürüldükdə kipriklərdə mikroskopik qüvvə yaradır, onları əyməyə yönəldir (onları əyir). Onlar uyğun istiqamətdə əyilirlərsə, potensial iş yaradan gərginliyi əmələ gətirirlər.

Labirintdə müxtəlif kiprik hüceyrələri mövcuddur. Sacculus və Utrikulus–da təxminən 15 000 və 30 000, tükcük hüceyrələri vardır. Bu tükcük hüceyrələri uyğun olaraq həmin yerlərdə xətti təcili ölçmək üçündür. Bucaq təcilini ölçmək üçün üç yarım halqa kanalın hərəsində 7000 tükcük hüceyrəsi vardır. İlbizdə bir sıra daxili və üç sıra xarici kiprik hüceyrələri vardır. Hər sıradə təxminən 4000 kiprik hüceyrəsi vardır. Bütün membran uzunluğu (34 sm) boyu yerləşən tükcük hüceyrələri oval pəncərədən daxil olan təzyiq dalğasının təsirindən yaranan hərəkəti aşkar edir. Onlar səs dalğalarını elektrik siqnallarına çevirən əsas keçiricilərdir.

10 nm (1 nm, 10^{-9} m-ə bərabərdir) hissənin həddən artıq kiçik hərəkəti, siqnal yarada bilər. Bizim qulaq milyarddan çox dinamik

sıranə örtür və bir neçə mikrosaniyənin zaman ölçməsinə yerinə yetirə bilər (aparır). Xarici sıra tükcük hüceyrələrin rolu hələ yaxşı anlaşılmayıb (öyrənilməyib). Görünür onlar gələn zəif səs dalğalarının güclənməsində mexaniki rol oynayır.

Tükcük hüceyrələrin cavab reaksiyalarının başa salınmasından (çatdırılmasından,- hiss edilməsindən), görünür (məüyyən edilir) ki, bəzi cavablar bir neçə mikrosaniyə arasında (ardıcılığında) baş verirlər. Potensial fəaliyyəti və əzələ cavabı millisaniyə ərzində (ardıcılığında) baş verdiyindən daha tez yerinə yetirilən mexanizm lazımdır. Belə görünür ki, bir tükcük hüceyrəsinin molekulunda elektrik yığılması, belə tez cavabı hesablamaq üçün lazımdır.

Problemin aktuallığı. Məqalə insan sağlamlığı üçün çox vacib sahə olan (rol oynayan) eşitmənin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Daxili qulaqda enerji çevrilməsinin araşdırılması – mexaniki rəqslərin elektrik siqnallarına çevrilməsinin araşdırılması, elmi tədqiqat sahəsində müasir yanaşmadır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi bütün tibb işçiləri, tibb universitet tələbələri və ümumilikdə tibbi təhsil və tədqiqat işçiləri üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Musayev N. İ. Tibbi və bioloji fizikanın ixtisas fənləri ilə əlaqəli tədrisinin elmi-metodik əsasları (monografiya). -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, -2010. -509 s.
2. Ремизов А. Н. Медицинская и биологическая физика. -Москва: Высшая школа, 1987. -637 с.
3. Бабский Е. Б. и др. Физиология человека -М.: Медицина, -1966. -656 с.

E-mail: fizikaelmi@qmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. **E.M. Mahmudova,**
ped.ü.fəls.dok. **L.H. İmanova**

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2023

UOT 159.9

Elmira Mahmud qızı Kərimova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0003-1378-8472>

AUTİSTİK SPEKTRİN POZULMASINDA TİBBİ KORREKSİYANIN VACİBLİYİ

Эльмира Махмуд гызы Керимова

доктор философии по педагогике,

ведущий научный сотрудник Института Образования

Азербайджанской Республики

О ВАЖНОСТИ МЕДИЦИНСКОЙ КОРРЕКЦИИ ПРИ НАРУШЕНИЯХ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Elmira Mahmud Karimova

doctor of philosophy in pedagogy,

leading scientific worker at the Institute of Education

of the Republic of Azerbaijan

THE IMPORTANCE OF MEDICAL CORRECTION FOR VIOLATIONS AUTISM SPECTRUM

Xülasə. Autizmli uşaqların valideynləri uşaqlarının inkişaf və davranışının digərlərindən fərqli olduğunu çox vaxt dərk etmirlər. Və çox vaxt inkişafda pozulmalar hər kəsə aydın olduqdan sonra kömək üçün mütəxəssislərə müraciət edirlər. Bəzən son diaqnoz qoyulana qədər bir neçə il keçir. Körpədə psixi pozulmanın ola biləcəyini etiraf etmək onlar üçün daha çətindir. Uşaq autizmi və ya indi deyildiyi kimi, autistik spektrin pozulması (ASP), bu gün doğulan hər 88-ci uşaqda baş verir. Valideynlər xəstəliyi necə tanımalı, nələrə diqqət etməli, ilk növbədə hansı mütəxəssislərə müraciət etməlidirlər? Bu məqalə autistik spektrin və psixi və nitq inkişafının pozulması ilə bağlı bu və digər suallara cavab verir.

Açar sözlər: *autizm, autistik spektrin pozulması, psixi və nitq inkişafının ləngiməsi, tibbi korreksiya, psixososial korreksiya*

Резюме. Родители аутичных детей нередко обращаются за помощью к специалистам лишь после того, как отклонения в развитии и поведении ребенка становятся очевидными для всех. А до постановки окончательного диагноза иногда проходит не один год. Еще сложнее им признать, что у их малыша может быть психическое отклонение. Детский аутизм или как сейчас его диагностируют – расстройство аутистического спектра (РАС), сегодня встречается у каждого 88-го ребенка. Как распознать заболевание, на что стоит обратить внимание родителям, к каким специалистам обратиться в первую очередь? На эти и другие вопросы, связанные с нарушениями аутистического спектра и нарушением психоречевого развития, отвечает данная статья.

Ключевые слова: *аутизм, расстройство аутистического спектра, задержка психического и речевого развития, медицинская коррекция, психосоциальная коррекция*

Summary. Parents of autistic children often turn to specialists for help only after deviations in the child's development and behavior become obvious to everyone. And sometimes more than one year passes before the final diagnosis is made. It is even more difficult to admit that your toddler may have a mental disorder. Children's autism, or as it is now called, autism spectrum disorders (ASD), today occurs in every 88th child. How to recognize a disease, what should parents pay attention to, which specialists should they

contact first of all? This article answers these and other questions related to autism spectrum disorders and impaired speech development.

Key words: autism, autism spectrum disorder, delayed mental and speech development, medical correction, psychosocial correction

Çox vaxt uşaqlarında autistik spektrin pozulmasından (ASP) şübhələnən valideynlər müasir tibbin uşağa necə kömək edə biləcəyini başa düşümlər və bilmirlər. Nəticədə uşaqlara əsas yardımı psixoloqlar və defektoloqlar göstərir. Halbuki sübuta yetirilib ki, effektiv tibbi dəstəyin göstərilməsi psixoloji və korreksiya yardımının səmərəliliyini artırır.

Diaqnostik və müalicəvi tədbirlərin nüansları haqqında ətraflı məlumatın olmaması səbəbindən xüsusi uşaqlarla işləyən mütəxəssislər həmişə dəqiq nə etmək lazım olduğunu başa düşümlər. Bir tərəfdən, psixi sağlamlığın pozulması zamanı tez nəticə gözləmək lazım deyil, digər tərəfdən isə tətbiq edilən müalicə üsullarının və reabilitasiya tədbirlərinin təsiri daha başa düşülən və proqnozlaşdırıla bilən olmalıdır.

Müasir həkimin ixtiyarında tibbi və diaqnostik tədbirləri həyata keçirmək üçün böyük bir arsenal var ki, bu da psixoloji və loqopedik korreksiyadan gözlənilən nəticəni tez əldə etməyə imkan verir.

19-24 may 2014-cü ildə Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasının 67-ci sessiyası 60 ölkə tərəfindən dəstəklənən "Autistik spektrin pozulmalarının idarə edilməsi üzrə kompleks və koordinasiya edilmiş səylər" adlı Qətnaməni qəbul etməklə autizm və autistik spektrin pozulmalarının müasir cəmiyyət üçün böyük bir problem olduğunu təsdiqlədi. Qətnamə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatını ASP və digər inkişaf pozulmalarını həll etmək və buna dair milli imkanları gücləndirmək üçün Üzv Dövlətlər və tərəfdaş qurumlarla işləməyə çağırır.

Nəzərə alsaq ki, ÜST Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 194 dövlətin nümayəndəsindən ibarət ixtisaslaşmış qurumudur və onun əsas funksiyası dünya əhalisinin beynəlxalq sağlamlıq problemlərinin həllindən ibarətdir, onda autizm probleminin bu gün nə qədər qlobal olduğunu anlayırıq.

Valideynlər autizm və ASP haqqında nəyi bilməlidirlər?

ASP, autizm kimi terminlər "xüsusi" uşağın böyüdüüyü ailələrdə narahatlıq yaradır. Belə

tibbi diaqnozu olan uşaq praktiki olaraq danışmır, digər uşaqlarla təmasdan qaçır və onun işığı, səsə və heyvanlara reaksiyaları, başqalarına qarşı aqressivliyi, avtoaqressiya, digər davranış pozulmaları ətrafdakı insanları da narahat edir. Buna baxmayaraq, bir çox valideynlər vaxt itirərək uşağın vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyi və həkimin peşəkar məsləhətləşməsini gecikdirməyi üstün tuturlar, halbuki erkən yaşda psixi sağlamlığın korreksiyası daha yaxşı nəticələr verir. Bu zaman psixiatrın köməyi və dəstəyi ailə üçün çox önəmlidir. Psixiatrlar lazımı psixoloji və tibbi müayinələr və diferensial diaqnostika aparacaq, ixtisaslı diaqnoz qoyacaq, psixoloji və defektoloji yardım göstərmək üçün zəruri tibbi müdaxilənin və fərdi inkişaf marşrutunu müəyyən edəcək.

Autizm və autistik spektrin pozulmaları (ASP) haqqında qısa məlumat vermək istərdik. Onların bir neçə mövcud təsnifatı var və çox vaxt səciyyələndirmə tamamilə fərqli əsaslarla baş verir. Bu, əlbəttə ki, əvvəlcə tibb və ya psixologiya ilə az tanış olan insana bəzi narahatlıqlar gətirə bilər; buna görə də, autizmin ən əsas və tez-tez rast gəlinən növləri aşağıda qısa vurğulanacaqdır:

- Kanner sindromu (erkən uşaqlıq autizmi) – əsas simptomların "triadası" ilə xarakterizə olunur: ətraf aləmlə əlaqə qurmaqda çətinlik, stereotipik davranış, həmçinin nitqin kommunikativ funksiyalarının inkişafının ləngiməsi və ya pozulması. Bu simptomlar erkən baş verir – təxminən 2,5 yaşa qədər.

Uşaqlarda ətraf aləmdən uzaqlaşma dərəcəsi asılı olaraq 4 formada özünü göstərir.

Baş verənlərdən tam uzaqlaşma. Bu qrup nitqin çatışmazlığı və uşağı təşkil edə bilməmək (göz təması qurmaq, göstəriş və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nail olmaq) ilə xarakterizə olunur.

Aktiv imtina. Birinci qrupa nisbətən ətraf mühitlə daha aktiv təmasda olması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman tam imtina yoxdur, amma uşaq dünyanın onun üçün qəbul edilməz olan bir hissəsini rədd edir. Uşaq seçici davranış nüma-

yiş etdirir (insanlarla münasibətdə, yeməkdə, geyimdə).

Autistik maraqlara qapanma. Həddindən artıq dəyərləndirilmiş asılılıqların formalaşması ilə xarakterizə olunur (illərlə uşaq eyni mövzuda danışa bilər, eyni süjeti təsvir edə bilər). Belə uşaqların baxışları insanın üzünə yönəlsə də, lakin onlar elə bil bu adamın “vasitəsilə” baxırlar. Belə uşaqlar fərdi təəssüratlarını stereotipik hərəkətlərlə və ya stereotipik nitqlə ifadə etməkdən həzz alırlar.

Ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni təşkil etməkdə həddindən artıq çətinlik. Autizmin ən yüngül formadır. Uşaqlar yüksək həssaslıqla xarakterizə olunur, ən kiçik maneələr yaranan kimi ətraf aləmlə əlaqə dayandırılır. Bu uşaqlarla göz təması qurmaq mümkündür.

- Asperger sindromu. Doğuşdan bəri formalaşır. Uşaqların nitq inkişafının erkən başlanğıcı, zəngin söz ehtiyatı, inkişaf etmiş məntiqi təfəkkür, problemsiz intellektual inkişafı xarakterizə olunur. Lakin, eyni zamanda, nitqin kommunikativ tərəfi pozulmuş olur: belə uşaqlar başqa insanlarla necə əlaqə qurmağı bilmirlər, onlara qulaq asmırlar, öz-özünə danışa bilərlər, ünsiyyətdə məsafə saxlamırlar, ünsiyyət qurmağı bacarmırlar.

- Rett sindromu. Onun özəlliyi ondan ibarətdir ki, 1-1,5 yaşa qədər uşağın inkişafı normal gedir, lakin sonradan yeni əldə edilmiş nitq, motor və əşyavi bacarıqlar dağılmağa başlayır. Bu vəziyyət üçün məqsədsiz stereotipik, monoton əl hərəkətləri, ovuşdurma, sıxma və s. xarakterikdir. Demək olar ki, yalnız qızlarda rast gəlinən autistik spektrin pozulmalarından olan ən nadir xəstəlikdir.

- Uşaqlıq psixozu. Simptomların ilk təzahürləri 3 yaşa qədər özünü büruzə verir. Sosial davranışın və ünsiyyətin pozulması ilə xarakterizə olunur. Davranışda stereotipiyələr mövcuddur (uşaqlar bir dairədə monoton qaçır, ayaq üstə və oturarkən yellənir, barmaqlarını oynadır, əllərini silkələyir); yeməyi çeynəmədən udu bilərlər. Onların qeyri-müəyyən nitqi bəzən uyğun olmayan sözlər toplusundan ibarətdir.

- Atipik autizm. Yaşla bağlı təzahür etməsi və əsas pozulmaya xas olan “triada”dan bir meyarın olmaması ilə Kanner sindromundan seçilir.

Autizmin səbəbləri hələ tam aydın deyil, ASP və PNİL-nin mümkün səbəbləri haqqında elmi ictimaiyyətdə konsensus yoxdur. Ancaq bir neçə fərziyyə nəzərə alınır, məsələn, neyrodizontogenetik, oksidləşdirici stress, autoimmun və s.

ASP zamanı somatik disfunksiyalar. Öz klinik təcrübəmizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ASP olan uşaqlarda intellektual problemlər somatik patologiyalarla müşayiət olunur. Bunlar əsasən mədə-bağırsaq sisteminin xəstəlikləri, qan dövranının pozulması, ifrazat sistemi, immun sistem və endokrin sisteminin pozulmalarıdır. Buna görə də həkimlər klinik və psixoloji müayinə üsullarından, laboratoriya diaqnostikasından, funksional diaqnostikadan, sonra diferensial diaqnostikadan və psixi və somatik patologiyanın qarşılıqlı təsirinin təhlilindən istifadə edərək, ASP olan xəstə uşaqların hərtərəfli müayinəsini aparırlar. ASP olan uşağın bir çox müxtəssisə ehtiyacı var, lakin psixi pozulmanın diferensial diaqnostikası üçün psixiatr və nevroloqa müraciətdən başlamaq lazımdır.

ASP çox vaxt psixi və nitqi inkişafın ləngiməsi (PNİL) ilə də müşayiət olunur, halbuki PNİL ayrıca vəziyyət kimi də çıxış edə bilər. Belə ki, bəzən valideynlər, uşaqlarının həmyaşıdları tam cümlə ilə danışanda, öz övladının yalnız sözlə danışmasına çox əhəmiyyət verirlər. Onlar hər şeyin öz vaxtı olduğuna və körpələrinin tezliklə danışacağına inanırlar. Tibbdə bir-biri ilə çox əlaqəli olan iki diaqnoz var – nitq inkişafının ləngiməsi və psixi inkişafın ləngiməsi. Hər ikisinin simptomları müşahidə olunarsa, o zaman psixi və nitqi inkişafın ləngiməsi diaqnozu qoyulur. Yalnız nitq inkişafında bir gecikmə varsa, körpə valideynlərin bütün göstərişlərini yerinə yetirə bilər, ona deyilənləri başa düşür, lakin o, sadəcə olaraq danışmağa tələsmir və az və istəksiz danışır.

Psixoverbal inkişafın gecikməsi təkcə nitq problemlərini deyil, həm də intellektual inkişafda ləngiməni nəzərdə tutur. 4 yaşına qədər PNİL diaqnozu nadir hallarda qoyulur, lakin 5 yaşdan yuxarı uşaqların əksəriyyətində yalnız nitqin ləngiməsi ilə yanaşı həm də psixi inkişafda ləngimə müşahidə olunur. Bu onunla bağlıdır ki, erkən yaşda uşaq valideynləri və həmyaşıdları ilə ünsiyyət quraraq dünyanı fəal şəkildə öyrənir; lakin əgər nitq inkişafında ləngimə varsa və

uşaq verbal ünsiyyət qura bilmir, bu psixi inkişafın ləngiməsinə səbəb olur. Buna görə əgər loqoped uşağa nitq inkişafının ləngiməsi diaqnozu qoyarsa, valideynlər hər şeyin öz-özünə normallaşacağını gözləməməlidirlər, çünki başqaları ilə nitqin köməyi ilə ünsiyyət qurmaq çətinləşir və nəticədə emosional-iradi sahənin pozulması baş verir. Bəzi valideynlər, tibbi yardıma və tibbi korreksiya və ya, sadəcə desək, müalicəyə məhəl qoymadan dərhal defektoloqa müraciət edirlər. Ancaq belə bir diaqnozla erkən tibbi yardım zəruri və mütləqdir, çünki itirilmiş vaxt ciddi inkişaf pozulmalarına gətirib çıxarır.

Burada qeyd edək ki, mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətinin pozulması və ya ağır infeksiyaların uşağa təsiri nəticəsində nəinki nitq və intellektual inkişafda ləngimələr yarana bilər: bəzi hallarda xəstəlik autistik əlamətlər ilə müşayiət olunur. Uşaqlarda autistik əlamətlər aşağıdakılardır:

- İnsanlarla emosional təmasda olmur, gülməyir, valideynlərə əl uzatmır. Aqressiya hərəkətlərinə meyillidir, nədənsə narazı qalanda bu aqressiyanı özünə yönəldə bilir (özünü dişləyir, özünü döyür).

- Stereotipik davranış: uşaq uzun müddət bir yerdə dayanıb yellənə bilər və ya bir dairədə gəzə bilər, əlində bir əşyanı tutub fırlada bilər, əşyaları sıra ilə düzməyə meyillidir, ətrafda aparılan yerdəyişmələrə və s. mənfi reaksiya verir.

- Oyuncaqlarla oynamağı bacarmır, onlardan öz bildiyi kimi istifadə edir, yalnız bir oyuncağa və ya onun bir hissəsinə bağlanır.

- Cəmiyyətdən qaçır, həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı bacarmır. Ünvanlanan nitqin səhv başa düşülməsi də autizmin əlamətlərindən biridir.

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər müşahidə olunursa, uşağın müalicəsi bir neçə mütəxəssisin, o cümlədən psixoloqun iştirakı ilə aparılmalıdır.

PNİL-in müalicəsi mümkün qədər erkən başlamalıdır və eyni zamanda, kompleks olmalıdır. Terapiyada valideynlər, nevroloq, loqoped, psixoloq və refleksoloq iştirak etməlidir. İnkişafın ləngimə dərəcəsi yüksək deyilsə və müalicə erkən başlarsa, yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Müalicə nə qədər gec başlasa, uşağın adı məktəb sinfində oxuya bilməsi və həmyaşıd-

ları ilə normal ünsiyyət qura bilməsi ehtimalı bir o qədər azdır.

ASP olan xəstələrin korreksiyası. ASP olan uşaqlar üçün reabilitasiyanın ən vacib bölmələrindən biri, şübhəsiz ki, sosial qarşılıqlı əlaqə və uyğunlaşma bacarıqlarının formalaşdırılması ilə psixokorreksiya və sosial reabilitasiya yardımının göstərilməsidir. Aşağıda təsvir ediləcək reabilitasiya yardımının bütün bölmələrini və növlərini əhatə edən kompleks psixokorreksiya işi dərman müalicəsi ilə yanaşı, ASP-nin mənfi simptomlarını aradan qaldırmaq üçün həm təsirli bir vasitədir, həm də uşağın cəmiyyətə normal daxil olmasına kömək edir.

ASD korreksiyasının növləri:

1) Psixoloji korreksiya ən çox yayılmış və məlum növüdür; dünyada ən geniş yayılmış və tanınmış olan TEACCH və ABA-terapiya proqramları kifayət qədər geniş çeşidli üsullarla xarakterizə olunur.

Birinci proqram aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri müşahidələr əsasında individual şərh olunur;

- uyğunlaşmanın artırılması həm yeni bacarıqların öyrədilməsi, həm də mövcud olanların ətraf mühitə uyğunlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir;

- hər bir uşaq üçün fərdi təlim proqramının yaradılması; strukturlaşdırılmış təlimdən istifadə; müdaxiləyə vahid yanaşma.

İkinci proqram, davranışdan sonra yaranan və nəticələrdən asılı olan nəzəriyyəyə əsaslanır. Nəticələr cəza və ya mükafat şəklində ola bilər. Bu modeldə əsas metodları vurğulamaq lazımdır, məsələn, kontur yaratmaq proseduru və davranışı möhkəmləndirmək; zəncirvari davranış metodunun öyrədilməsi; stimulları fərqləndirmək üçün təlim metodikası.

2) Neyropsixoloji korreksiya - bu növə kommunikativ və təfəkkür sferasının inkişafı üçün dartılma, nəfəs alma, okulomotor, mimik və digər hərəkətlərdən ibarət məşqlər kompleksi daxildir və məşqlərin özü vaxt və cəmiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

3) Uşağın ailəsi və onu əhatə edən insanlarla işləmək - ilk növbədə, bu tip korreksiya ailə üzvləri arasında emosional gərginliyi və narahatlığı azaltmağa yönəldilmişdir, çünki tez-tez ASP olan uşaqların valideynlərinin də köməyə,

o cümlədən psixoterapevtik dəstək və təlim proqramlarına ehtiyacı var. Belə proqramlar əsasən problemi, onun həllinin reallığını və mövcud ailə vəziyyətində davranışın mənalılığını dərk etmək hisslərinin formalaşmasına yönəlmişdir.

4) Psixososial korreksiya – əslində daha çox sosial uyğunlaşma imkanı əldə etmək üçün şəxsiyyətin təfəkkür, emosional, motivasiya və iradi resurslarının formalaşması üzərində işləmək – böyüdükcə ASP olan uşağa bunlar daha çox tələb olunacaq.

5) Loqopedik korreksiya – ASP-nin əsas təzahürlərindən biri nitq inkişafının pozulması olduğunu nəzərə alsaq, bu uşaqla korreksiya işinin tərkib hissəsi olmalıdır. O, söz ehtiyatının formalaşmasına, eşitmə diqqətinin inkişafına, həmçinin fonetik və nitq eşitməsinə yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur.

6) ASP-in tibbi korreksiyası. Autizmin bəzi formalarında uşağa tibbi müalicə lazımdır. Məsələn, diqqəti, yaddaşı və b. təfəkkür proseslərini yaxşılaşdırmaq, nitq inkişafını stimullaşdırmaq üçün vitaminlər və nootrop preparatlar təyin edilə bilər; yüksək impulsivlik, aqressiya, neqativizm, açıq-aşkar "özünə qapanma" əlamətləri zamanı psixotrop dərmanlar kömək edə bilər. Bəzi hallarda autizm epileptik tutmalarla müşayiət edilir. Belə hallarda qıcolmaların qarşısını almaq üçün antikonvulsantlar təyin olunur.

Bir çox analar dərman istifadəsindən qorxurlar. Ancaq dərmanlar əbədi deyil, müəyyən bir müddət üçün təyin edilir, yan təsirləri nadir hallarda baş verir, alınan nəticələr isə valideynlərin cəsarətinə dəyər. Hər halda, hansı növ terapiyanın lazım olduğuna fərdi olaraq həkim qərar verməlidir və valideynlərə dərmanlarla bağlı bütün sualları aydın şəkildə izah etməyi bacarmalıdır.

Düzgün və ardıcıl müalicə nəticəsində davranış pozğunluqları əhəmiyyətli dərəcədə azalır və ya tamamilə yox olur. Adekvat müalicə alan uşaqlarda sosial qarşılıqlı əlaqə inkişaf etməyə başlayır. Ən əsas prinsip zərər verməkdir. Bu isə bəzən baş verir – ya sübuta əsaslanan tibbdən uzaq metodlardan istifadə edərək, ya da psixiatra müraciət etməkdən imtina edərək və ASP və RNİL olan uşaqları müalicə etmək üçün kifayət qədər ixtisasa malik olmayan, müalicə üsullarını və ASP-in gedişatının xüsusiyyətlərini bilməyən mütəxəssislərdən kö-

mək istəməyə çalışarkən. Bu cür müdaxilələr, ilk növbədə, ASP və PNİL olan uşaqların reabilitasiyasında ən vacib komponenti olan psixoloji və defektoloji korreksiya üzrə mütəxəssislərin işinin effektivliyini aşağı endirir.

Autistik spektrin pozulması əsasən davranışa aid diaqnozdur, yəni autizmin mövcudluğunu təsdiqləmək və ya inkar etmək üçün heç bir analiz və ya aparat yoxlaması yoxdur. Hazırkı prenatal müayinə üsulları da hamiləlik dövründə autizmi aşkar edə bilmir. Erkən uşaqlıq autizmi və autistik spektrin pozulması diaqnozu xüsusi təlim keçmiş peşəkar uşaq psixiatrının məsuliyyəti və səlahiyyətindədir.

Korreksiya işində əsas məqsəd həmişə hər bir autizmlə uşaq üçün gələcəkdə azad və müstəqil həyata nail olmaqdır ki, bu da praktikada ətraf ələmlə adekvat qarşılıqlı əlaqənin mümkün qədər çox yollarını öyrətmək deməkdir. Xüsusi pedaqogikanın ənənələrində kompleks müdaxilədən, yəni tibbi və psixoloji-pedaqoji metodların birləşməsindən istifadə etmək bir qaydadır. Tibbi korreksiyaya gəldikdə isə, təyin edilən dərmanların çeşidi çox genişdir, neyroleptiklərdən antidepressantlara, antihipertenziv dərmanlardan antikonvulsantlara qədərdir. Dərman terapiyasında əsas prinsiplər bunlardır: dərmanları yalnız onlarsız keçinmək mümkün olmayan hallarda istifadə etmək; böyük dozalarla kurs terapiyası əvəzinə aşağı dozalarla uzunmüddətli saxlayıcı terapiyasında istifadə etmək; autizmi müalicə etməyə çalışmamaq (bu mümkün deyil), lakin müəllim və psixoloqun işinə mane olan və autizmlə yanaşı gedən simptomları azaltmaqdır.

Autizm problemi ilə üzləşən valideynlər başa düşməlidirlər ki, onu tamamilə müalicə etmək mümkün deyil və onlar bütün həyatı boyu uşağın digərlərindən fərqli olaraq xüsusi olacağını qəbul etməli olacaqlar. Heç vaxt belə bir hal olmayıb ki, klassik autizm uşağın hansısa mərhələdə cəmiyyətdə tam uyğunlaşması ilə nəticələnsin. Hesab edilir ki, yaş ötdükcə “autizm” diaqnozunu yenidən nəzərdən keçirmək olmaz, lakin qeyd etməliyik ki, autistik əlamətlərin bəziləri vaxt ötdükcə səngiyir və ön plana davranışla bağlı digər problemlər, mücərrəd anlayışların inkişaf etməməsi, ünsiyyətin kontekstinin düzgün başa düşülməməsi, yəni sırf intellektual çətinliklər çıxır.

Unutmayaq ki, erkən aşkarlama, vaxtında göstərilən ixtisaslı yardım və erkən müdaxilə proqramları uşağın vəziyyətini və ailənin fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər.

Problemin aktuallığı. ASP probleminin aktuallığı təkcə bu inkişaf patologiyasının yüksək tezliyi ilə deyil (təxminən 160 uşağdan 1-də ASP müəyyən olunur), həm də ümumiyyətlə əlil uşaqların böyük faizi ilə bağlıdır. Yerli və xarici təcrübənin göstərdiyi kimi, erkən diaqnostika, uzunmüddətli hərtərəfli və adekvat tibbi-psixoloji-pedaqoji korreksiya autizmlı uşaqların bir qisminin məktəbdə təhsil almasına imkan yaradır, çox vaxt müəyyən bilik və incəsənət sahələrində istedadlılığı üzə çıxarır.

Problemin elmi yeniliyi. Kompleks korreksiya və xüsusi təlim olmadan, autizm və ASP olan uşaqların 90%-dən çoxu ağır əqli qüsurlara məh-

kumdur, vaxtında və adekvat korreksiya edildikdə isə 60%-ə qədər təhsil almaq imkanı əldə edir. Təvsiyə xarakterli bu məqalədə psixoloji-pedaqoji korreksiya ilə yanaşı tibbi korreksiyanın vacibliyindən bəhs edilir və qeyd edilir ki, tibbi korreksiya həm uşağın səhhətinə, həm də defektoloq və psixoloqların işinin nəticələrinə müsbət təsir göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əsas vəzifə burada valideynlərin üzərinə düşür. Əgər uşağa "Autizm" diaqnozu qoyularsa, o zaman valideynlər yalnız bu cür uşaqlarla işləmək təcrübəsi olan xüsusi psixoloq, defektoloq və müəllimlərlə deyil, həm də psixiatr və digər tibb mütəxəssisləri ilə məsləhətləşməlidirlər. Bu baxımdan məqalə həm peşəkarlar, həm də autizmlı uşaqların valideynləri üçün maarifləndirici olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Гилберг, К. Аутизм: медицинские и педагогические аспекты / К. Гилберг, Т. Питерс. – СПб.: ИСПиП, -1998.-124 с.
2. Лебединская, К. С. Диагностика раннего детского аутизма. / К.С. Лебединская, О.С. Никольская. - Москва: Просвещение, - 1991.- 53 с.
3. Лебединский В.В. Нарушения психического развития у детей. -Москва: - Изд-во МГУ - 2003.- 143 с.
4. Власова, Т.А. Ранний детский аутизм . / Т.А. Власова, В.В. Лебединский, К.С. Лебединская. – Москва: АПН СССР, - 1981.- 124с.
5. Никольская, О.С. Аутичный ребенок: пути помощи. / О. С.Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг,–Москва: Теревинф,- 2010.-227с.

E-mail: ema.umudova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. L.H. İmanova,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2023

UOT 159.9

Kamilə Qinyaz qızı Kazımova,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının baş müəllimi
<https://orcid.org/0000-0001-6360-2322>

Aynur Rövşən qızı İsmayilli
Xəzər Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-0534-258X>

DEPRESSİYANIN YARANMASINA FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTİN TƏSİRİ

Камила Гиньяз гызы Казымова,
доктор философии по психологии,
старший преподаватель кафедры Психология
Бакинского Государственного Университета

Айнур Ровшан гызы Исмаиллы
Университет Хазар

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ ОГРАНИЧЕНИЙ НА РАЗВИТИЕ ДЕПРЕССИИ

Kamila Ginyaz Kazımova,
doctor of philosophy in psychology,
senior teacher of the Psychology department of Baku State University

Aynur Rovshan Ismailli
Khazar University

THE EFFECT OF PHYSICAL LIMITATION ON THE DEVELOPMENT OF DEPRESSION

Xülasə. Tədqiqatlar göstərir ki, fiziki məhdudiyət insanın psixi sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Fiziki məhdudiyətlər insanın gündəlik fəaliyyətlərini yerinə yetirmək, başqaları ilə ünsiyyət qurmaq və vaxtilə həzz aldığı digər fəaliyyətlərlə məşğul olmaq qabiliyyətinə təsir etdikdə məyusluq, ümitsizlik və çarəsizlik hisslərinə səbəb ola bilər. Xüsusilə də fiziki məhdudiyət uzunmüddətli və ya daimi olarsa, nəticədə depressiyanın yaranmasını şərtləndirə bilər. Fiziki məhdudiyətli şəxslərin sağlamlığının həm fiziki, həm də psixoloji aspektlərini əhatə edən kompleks yanaşma ilə belə şəxslərin həyat keyfiyyətinin və ümumi rifahının yaxşılaşdırılması olduqca vacibdir.

Açar sözlər: *depressiya, depressiv amillər, fiziki məhdudiyət, anadangəlmə fiziki məhdudiyət, sonradan qazanılmış fiziki məhdudiyət*

Резюме. Исследования показывают, что физические ограничения могут оказать значительное влияние на психическое здоровье человека. Физические ограничения могут привести к чувству разочарования, безнадежности и беспомощности, когда они влияют на способность человека выполнять повседневные дела, взаимодействовать с другими людьми и заниматься другими видами деятельности, которые ему когда-то нравились. Особенно, если физическое ограничение носит долгосрочный или постоянный характер, оно может привести к депрессии. Очень важно улучшать качество жизни и общее самочувствие людей с ограниченными физическими возможностями комплексным подходом, включающим как физические, так и психологические аспекты здоровья.

Ключевые слова: *депрессия, депрессивные факторы, физическая ограниченность, врожденная физическая ограниченность, приобретенная физическая ограниченность*

Summary. Research shows that physical limitation can have a significant impact on a person's mental health. Physical limitations can lead to feelings of frustration, hopelessness, and helplessness when they affect a person's ability to perform daily activities, interact with others, and engage in other activities that they once enjoyed. Especially if the physical limitation is long-term or permanent, it can lead to depression. It is very important to improve the quality of life and general well-being of people with physical disabilities with a comprehensive approach that includes both physical and psychological aspects of health.

Key words: *depression, depressive factors, physical limitation, congenital physical limitation, acquired physical limitation*

Fiziki məhdudiyət və psixoloji problemlər çox vaxt bir-biri ilə sıx bağlı olur. Fiziki məhdudiyət insanın psixi sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək əsas həyat dəyişikliyi ola bilər. Fiziki məhdudiyət insanın fiziki quruluşunda hər hansı bir çatışmazlıq yaradaraq onun fiziki qabiliyyətlərinin qarşısını alan bir problem olaraq təyin olunur. Bu prenatal, perinatal və postnatal səbəblərə görə baş verə bilər. Məlumdur ki, fiziki məhdudiyəti olan insanlar həyatın bir çox sahələrində çətinliklər yaşayırlar.

Fiziki məhdudiyətin psixoloji təsiri fərdən və onun əlilliyinin xarakterindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə, məhdudiyətləri olan insanların qarşılaşa biləcəyi bəzi ümumi psixoloji problemlər bunlardır: təşviş, depressiya, posttravmatik stress pozuntusu və s. Bunların arasında fiziki məhdudiyətli şəxslərdə ən çox rast gəlinən problemlərdən biri depressiyadır. Fiziki məhdudiyətin gündəlik həyata təsiri, sosial təcrid və fəaliyyətlərdə iştirak etməkdə çətinlik kimi və s. səbəblərdən kədər, ümitsizlik və dəyərsizlik hissləri yarana bilər.

Dünyada təxminən 280 milyon insan depressiyadan əziyyət çəkir (ÜST). Depressiya adi əhval-ruhiyyə dəyişikliyinə və neqativ vəziyyətlərə qarşı qısamüddətli emosional reaksiyalardan olduqca fərqlənir (9). Depressiya davamlı və sıx kədər, ümitsizlik və gündəlik fəaliyyətlərə maraq itkisi ilə xarakterizə olunan psixi sağlamlıq pozuntusudur. Yüngül, orta və ağır variantlarda təsadüf edən pozuntu zamanı depressiyadan əziyyət çəkən insanlar iştahda dəyişikliklər, yuxu pozuntuları, yorğunluq, diqqəti cəmləməkdə çətinlik kimi problemlərlə qarşılaşa bilərlər, həmçinin onlarda özünə zərər vermə və ya intihar düşüncələri ola bilər.

Depressiya epizodu üçün xarakterik olan kədər, həyəcan olmadıqda diaqnozun təyini çətinlik törədir. Bəzən xəstələrin əhval-ruhiyyəsi azacıq pozula bilər. Onlar sevinə bilmədiklərini, işə qarşı meylin azaldığını, pis hadisələrə daha

çox maraq göstərdiklərini qeyd edirlər. Axşama doğru xəstənin əhvalı sanki normallaşır. Ağır dərəcəli depressiya zamanı isə əhval-ruhiyyənin kəskin pisləşməsi ilə yanaşı onları kədər və həyəcan bürüyür. Xəstələrin xarici görünüşündə əks olunan düşkünlük, qəmginlik, daxili təşviş və narahatlıq diaqnozun təyini xeyli asanlaşdırır. Belə şəxslər olduqca ləng hərəkət edir, halsız və yorğun görünürlər. Onlarda fiziki və psixi fəaliyyət kəskin dərəcədə zəifləyir. Səsləri sakit, monoton, emosional çalarlarını itirmiş olur. Əksər hallarda onların danışmağa maraqları olmur.

Depressiya yaşayan insanlarda həm vegetativ, həm də somatik əlamətlər təzahür etməyə başlayır, onlar ailə üzvlərinə, yaxınlarına, müsbət vəziyyətlərə belə pessimist reaksiya verir, gələcəyə ümitsiz yaşayırlar. Xəstələrdən tez-tez "heç nə məni sevindirmir", "mən artıq heç nəyə yaramıram", "yaşamaqda heç bir məna görmürəm" və s. kimi şikayətləri eşitmək olur (1).

Ətraflarından hər hansı biri amputasiya edilmiş fiziki məhdudiyətli şəxslər depressiyaya düşə bilərlər. Amputasiya insanın psixi sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bütün fiziki məhdudiyətli şəxslər ətrafları amputasiya olduqdan sonra yeni fiziki durumlarına heç də həmişə rahat şəkildə adaptasiya ola bilmirlər. Müşahidələr göstərmişdir ki, yuxarı və ya aşağı ətraflar öz funksiyasını itirdikdə belə insanlar amputasiyaya razı olmaq istəməzlər. Belə zədələr və deformatsiyalar xəstənin əhvalının, həyatdakı statusunun və s. kəskin dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Ətraflarını itirən və protezdə gəzən bəzi insanlar cəmiyyətdə xoş qarşılanmadıqlarını düşündükləri üçün küçəyə çıxmaqdan çəkinirlər, onları tanımayan insanlar arasında olmaq, yeni yaşayış yerlərinə köçmək istəyirlər. Bəzi hallarda fiziki məhdudiyətli şəxslərdə depressiya zamanı əhval-ruhiyyənin xroniki pozulması, neqativ emosiyaların olması və xarakterin dəyişməsi müşahidə edilir. Bu zaman fiziki məhdudiyətli şəxslərin

diyyətlə şəxslərdə astenik reaksiyalar, həyəcanlılıq və isterik hallar artır (2).

Depressiya, fiziki qabiliyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsə təsir edə bilən psixi sağlamlıq pozuntusudur. Nəinki fiziki məhdudiyyətli insanlar, həmçinin onlarla yanaşı ailələri də depressiyanın inkişafına kömək edə biləcək unikal problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Fiziki məhdudiyyətlə yaşamaq həm fiziki, həm də emosional baxımdan çətinlik yarada bilər. Fiziki məhdudiyyəti olan şəxslər hərəkətilik, əlçatanlıq və müstəqilliklə bağlı çətinliklərlə üzləşə bilər ki, bu da onların həyat keyfiyyətinə, ailə münasibətlərinə təsir edə bilər.

Bundan əlavə, həm fiziki məhdudiyyətli şəxslər, həm də onların yaxınları ayrı-seçkilik, sosial təcrid və stiqma ilə qarşılaşa bilərlər ki, bu da onların kədər və ümitsizlik hissələrini daha da gücləndirə bilər. Ailədə fiziki məhdudiyyəti olan birinə qayğı göstərmək, qulluq etmək emosional və fiziki cəhətdən tələbkar ola bilər ki, bu da onlarda stressə və tükənməyə səbəb ola bilər. Həmçinin ailələr belə şəxslərə qulluq etməklə bağlı maliyyə və maddi-texniki çətinliklərlə üzləşə bilər ki, bu da depressiv vəziyyəti daha da artırır.

Fiziki məhdudiyyətli şəxslərdə depressiyaya səbəb ola biləcək müxtəlif amillər var. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

Hərəkət məhdudiyyəti. Fiziki məhdudiyyətli şəxslərin üzləşdiyi fiziki problemlər onların əvvəllər həzz aldıkları fəaliyyətlərlə məşğul olmalarına çətinlik yaradır. Hərəkət qabiliyyətinin məhdud olması, müstəqillik itkisi və sevdiyi fəaliyyətlə istədiyi kimi məşğul ola bilməməyi insanın rahat işləmək və ya hobbisi və maraqlarını həyata keçirmək qabiliyyətinə təsir edə bilər ki, bu da depressiyaya səbəb ola bilər.

Sosial təcrid. Fiziki məhdudiyyətlər insanın sosiallaşma və başqaları ilə əlaqə qurma qabiliyyətini məhdudlaşdırır və bu da sosial təcrid və təkliyə səbəb ola bilər, depressiya hissələrini gücləndirə bilər.

Xroniki ağrı. Xroniki ağrılar fiziki məhdudiyyəti olan bir çox insan üçün ümumi bir simptomdur və gündəlik həyata müdaxilə edə bilər. Xroniki ağrılar məyusluq, kədər və ümitsizlik hissələrinin yaranmasına şərait yarada bilər.

Stiqma və ayrı-seçkilik. Fiziki məhdudiyyətli şəxslər həyatlarının müxtəlif sahələrində,

məsələn, məşğulluq və ya sosial vəziyyətlərdə aşağı əhval-ruhiyyə və dəyərsizlik hissələrinə səbəb ola biləcək ayrı-seçkilik və ya damğalanma ilə üzləşə bilərlər. Əlillik damğası və ayrı-seçkilik utanc hissi yarada bilər ki, bu da həmin şəxslərdə depressiya riskini artırır.

Maliyyə çətinlikləri. Fiziki məhdudiyyətlər insanın iş qabiliyyətinə təsir göstərərək maddi vəziyyətinin istədiyi səviyyədə olmamasına səbəb ola bilər. Fiziki məhdudiyyətlə yaşamağın maliyyə yükü, məsələn, tibbi xidmətin dəyəri, hərəkətilik vasitələri və məhdudiyyətlərlə bağlı ev dəyişiklikləri narahatlığa, həmçinin depressiyanın yaranmasına səbəb ola bilər.

Resurslara çıxışın olmaması. Fiziki məhdudiyyəti olan insanlar depressiv vəziyyət yaradaq faktorların vaxtında qarşısını almaq üçün kömək edə biləcək terapiya, metodlardan və s. istifadə etməkdə vəziyyətlərinə görə maneələrlə qarşılaşa bilərlər. Bu da həmin şəxslərin gələcəyə ümitsiz yanaşmalarına şərait yarada bilər.

Baxıcı stressi. Fiziki məhdudiyyəti olan şəxslərə qayğı göstərən ailə üzvləri, yaxınları və ya baxıcıları stress və tükənməlik hissələri yaşaya bilərlər ki, bu da fiziki məhdudiyyətli şəxslərin psixi sağlamlığına təsir edə və depressiyanın yaranmasında rol oynaya bilər.

Psixoloji travma. Həm anadangəlmə, həm də sonradan qazanılmış fiziki məhdudiyyəti olan şəxslər depressiyaya səbəb ola biləcək digər həyat hadisələri ilə bağlı psixoloji travma yaşamış ola bilərlər. Həmçinin bu psixoloji travmalar sonradan qazanılmış fiziki məhdudiyyətə səbəb olan travmatik hadisələrdən – qəza, müharibə, xroniki xəstəliklər və s.-dən sonra özünü göstərə bilər.

Yanaşı xəstəliklər. Fiziki əlilliklər xroniki xəstəliklər kimi digər sağlamlıq vəziyyətlərinin inkişaf riskini artırır və belə yanaşı xəstəliklərin olması onlarda depressiyaya səbəb ola bilər (8).

Depressiyanın yaranmasına səbəb olan ən mühüm faktorlardan biri də insanın ümitsizliyə qapılmasıdır. Bir çox depressiya xəstəsi bədbəxtlik və ümitsizlik şikayətləri ilə mütəxəssisə müraciət edir. Ümitsizliyə düşən insanın gələcəklə bağlı mənfi fikirləri olur. Belə mənfi düşüncələrdə olan insan gələcəklə bağlı neqativ emosiyalar içində olduğu üçün gələcəkdə də neqativ amillərlə qarşılaşa bilər. Bu da onun gələcəklə bağlı yaxşı olmaq motivasiyasını aşağı salır və depressiyanın yaranmasını şərtləndirir (4).

Fiziki məhdudiyət həmin şəxslər üçün çətin və təcridedicə bir vəziyyət ola bilər. Fiziki məhdudiyəti olan şəxslərin ümitsizlik hissləri yaşaması tez-tez müşahidə edilən haldır. Bu, fiziki məhdudiyətin insanın həyatına gətirdiyi dəyişikliklərlə əlaqəli itki və ya kədər hissindən, eləcə də onların tələbatlarını ödəməklə bağlı çətinliklərdən qaynaqlana bilər. Bundan əlavə, fiziki məhdudiyət insanın özünə dəyər verməsinə və başqaları ilə münasibətlərinə də təsir göstərə bilər ki, bu da onlarda ümitsizliyə qapılmağa zəmin yaradır. Depressiv fiziki məhdudiyətli şəxslərin əvvəllər həzz aldıkları fəaliyyətlərinə qarşı maraq və meylləri kəskin şəkildə azalır, insanlarla əlaqə qurmaq istəmirlər. Bütün bunlar həmin şəxslərdə nəzarəti itirmək, ümitsizlik və çarəsizlik hissi yarada bilər.

Fiziki məhdudiyətli şəxslərdə özünəşəfqət komponentlərinin pozulmasının da depressiyanın yaranmasına təsir etdiyi müşahidə edilmişdir. Fərdlər yaşadıkları neqativ amillərə baxdıqda, ən pis hadisələrin həmişə onların başlarına gəldiyini düşünə bilərlər. Bu düşüncələr onları tənhalığa və ümitsizliyə sövq edir. Onların etmələri lazım olduqları şeylər isə özünəşəfqət düşüncəsinə sahib olmaq, hazırkı sahib olduqları fiziki vəziyyəti qəbul etməkdir.

Ümumiyyətlə, fiziki məhdudiyətləri olan insanların sosial həyatda iştirak etmək imkanları çox azalır. Bu məhdudiyətlər insanların sağlamlığına və rifahına təsir edə bilər. Bir insanın yaxın sosial mühiti (məsələn, ailə, dostlar və iş həyatı) ilə davamlı əlverişli mübadiləsinin sağlamlığa və rifaha faydalı təsir göstərdiyinə dair ardıcıl sübutlar mövcuddur. Əksinə, araşdırmalarda sosial təcrid və ya sosial əlaqələrin olmaması sağlamlığın pisləşməsi və intihara meylin artması ilə əlaqələndirilir (5).

Fiziki məhdudiyəti olan insanlar gündəlik həyatda özlərini istədiyi kimi təmin edə bilmirlər, bu da müəyyən dərəcədə başqalarından asılılıq hissi ilə nəticələnir. Nəticə olaraq bu onlarda pərişanlıq, stress və iztirab yaradır. Bu şəxslər tez-tez kimdənsə asılı olmaq, gündəlik həyat fəaliyyətlərində istədikləri kimi iştirak edə bilməmək və s. səbəblərdən fiziki, emosional və psixoloji gərginlik yaşayırlar. Fiziki məhdudiyətli şəxslərin üzləşdiyi digər problem ailələrin əlilliyi qəbul etməkdə çətinlik çəkmələri və ya fərdlərə qarşı həddindən artıq himayədar olmalarıdır.

Bəzən fiziki məhdudiyətli şəxslərin ailələrində müşahidə etdikləri ümitsizlik, məyusluq, davranışlarının dəyişməsi belə şəxslərin ruh düşkünlüyünü və depressiya səviyyəsini artırır.

Məhdudiyətlərinə görə istədiklərinə nail ola bilməyəcəklərini düşünən insanlar başqalarından daha çox depressiyaya düşər olurlar. Fiziki fəaliyyətin olmaması da şəxsin motivasiyasını aşağı səviyyəyə salır. Onlar bəzən özlərini yaşadıkları cəmiyyətə uyğun hesab etmirlər.

Fiziki cəlbədicilik də fiziki məhdudiyətli insanlarda depressiyaya səbəb olan mühüm amildir. Depressiya səviyyəsi artmağa başladığıca, fərdin özünüqiyətləndirməsinə də mənfi təsir göstərir və insan özünəinamı itirməyə başlayır, nəticədə onun motivasiya səviyyəsi aşağı düşür, insan neqativ düşüncələrlə dolu olur (8).

Fiziki məhdudiyətli şəxslərin depressiyaya düşmə səbəbləri cinsə görə də araşdırıldığı zaman məlum olmuşdur ki, onlarda yaşanan psixoloji problemlərin kökündə cəmiyyətə rahat bir şəkildə qarışa bilməmək qorxusu dayanır. Eyni zamanda, onlar münasibətlər və ailə qurmaqda böyük problemlərlə qarşılaşırlar. Fiziki məhdudiyəti olan insanlarla aparılan tədqiqatlar göstərir ki, fiziki məhdudiyəti olan qadınların ailə həyatı qurmaq problemi kişilərə nisbətən daha çoxdur. Fiziki məhdudiyəti olan qadınların ailə həyatı qurarkən qarşılaşdıqları ən mühüm problemlər onların başa düşülməməsi, kənarlaşdırılması, həyat yoldaşı olmaq öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və uşaq sahibi ola bilməməsidir.

Fiziki məhdudiyətli kişilərin qarşılaşdıqları problem isə ailədə nüfuz sahibi ola bilməyəcəyi, ailəni maddi cəhətdən təmin edə bilməyəcəyi və həyat yoldaşı olmaq məsuliyyətini yerinə yetirə bilməyəcəyi düşüncəsidir. Həmçinin yaşadığı əlillik dərəcəsinə asılı olaraq onlara qulluq etmək bəzən çətinləşdiyi üçün bu onların müstəqil fərd kimi ailə qurmaqlarına maneələr yarada bilər. Fiziki məhdudiyəti olan bir çox insan bu səbəblərə görə də depressiyaya düşə bilər (7).

Fiziki məhdudiyətli insanların günahkarlıq hissi keçirməsi də tez-tez rast gəlinən haldır. Bunun səbəbi müxtəlif amillər ola bilər, o cümlədən, özlərini yaxınlarına və ya ümumilikdə cəmiyyətə yük kimi hiss edə bilərlər. Həmçinin öz ailələrinə və ya icmalarına digər insanlar kimi töhfə verə bilməyəcəklərindən narahat ola, fayda verə bilməməkdən qorxa bilərlər. Bütün bun-

lar özünü günahlandırmağa və qeyri-adekvatlıq hissələrinə səbəb ola bilər.

Anadangəlmə fiziki məhdudiyyətin və sonradan qazanılmış fiziki məhdudiyyətli olmanın psixososial təsirləri aşağıdakı kimi izah olunur. Anadangəlmə fiziki məhdudiyyətli və sonradan qazanılmış fiziki məhdudiyyətli olmaq, əlillər arasında cəmiyyət tərəfindən onlara fərqli dərəcədə hörmət edildiyi hissini yaradır. Məsələn, eşitmə məhdudiyyəti olan və ya daha az görmə qabiliyyəti olan bir şəxsin əlilliyi fiziki məhdudiyyətli bir şəxslə müqayisədə ətraf mühit tərəfindən asanlıqla başa düşülmür. Belə olduqda da hər hansı bir mühitdə fərdin əlil kimi etiketlenməsi ehtimalı azalır. Fiziki məhdudiyyətli insanlarda isə bu vəziyyət əksinədir.

Sonradan bədbəxt hadisə və ya xəstəlik nəticəsində yaranan fiziki məhdudiyyətə görə məhdudiyyətin başladığı inkişaf dövrü və yaş həddi fərdin psixososial həyatı baxımından onun reaksiyalarını müəyyən edir. Şəxsin həyat dövründən və bu dövrün inkişaf vəzifələrindən asılı olaraq təsir səviyyəsi fərqli olacaqdır. Bir sözlə, anadangəlmə və ya erkən fiziki məhdudiyyətli insanlar dominant problemlərlə, əlilliyin xarakteri və inkişaf qayğısına ehtiyac səbəbindən sonrakı illərdə sosial təcrid və qoruyucu münasibətlə mübarizə aparırlar. İrəli yaşda və ya gənclik, yetkinlik dövründə əlil olan insanlar yaşadıqları dövrün tələb etdiyi inkişaf vəzifələrini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər.

Fərdin fiziki məhdudiyyətə münasibəti əlilliyin növü, əlillik səviyyəsi, pisləşməsi, yaxşılaşması və ya sabitliyi, cinsiyyəti, daxili resursları, temperamenti, özünəinamı və özünəhörməti, ailə dəstəyinin olması, gəlir statusu, mövcud texnologiya kimi bir çox amillərdən asılıdır.

Xroniki xəstəliklə mübarizə aparan fiziki məhdudiyyətli şəxslərdə özünə zərər verən davranışlar, asılılıq, diaqnoza uyğun olmayan davranışlar və müalicə tövsiyələrinə əməl edilməməsi müşahidə edilə bilər. Bu davranışları göstərən xəstələrin davranışlarının səbəbi uyğunlaşma problemindən daha çox depressiya əlaməti ola bilər (6). Xroniki xəstəliyi olan, əvvəldən nevroitik xüsusiyyətləri olan fiziki məhdudiyyətli insanlarda və ya ailədə depressiya tarixçəsi, alkoqol və maddə asılılığı, ailə dəstəyinin olmaması, ağrı və xəstəliyin irəliləməsi depressiya üçün risk faktorlarıdır (3).

İstər dünyada, istərsə də ölkəmizdə fiziki məhdudiyyətli şəxslərə münasibət və davranışlar tam dəyişməyib. Məlumatlılıq və ya onlara qarşı empatiyanın olmaması kimi səbəblər mənfi rəftarlara, qərəzli fikir və anlayışsız, laqeyd davranışlara səbəb ola bilər. Bütün bunlar, fiziki məhdudiyyəti olan insanların üzləşdikləri ən böyük problemlərdəndir. Bu amilləri həll etmək və depressiya riskini azaltmaq, belə şəxslərin ümumi rifahını artırmaq üçün onlara dəstək və resurslar təqdim etmək vacibdir.

Depressiv fiziki məhdudiyyətli şəxslər öz əlilliyi ilə yaşamağa başladığıca və əlilliklərinə görə özlərini və ya başqalarını günahlandırma azaldığıca vəziyyətə daha rahat şəkildə uyğunlaşa bilərlər. Nəticədə həmin şəxslərin özlərinə inamı artmağa, öz vəziyyətlərinə və cəmiyyətə adaptasiya olmağa başlayırlar ki, bu da depressiya səviyyəsinin azalmasına və ya tamamilə aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda fiziki məhdudiyyətli şəxslərə münasibət də müsbət istiqamətdə dəyişməlidir ki, bu da onların öz fiziki vəziyyətlərinə qarşı münasibətlərini dəyişdirməsini motivasiya etmiş olsun.

Problemin aktuallığı. Depressiya dünya miqyasında təqribən 280 milyon insana təsir edən, getdikcə daha çox yayılan ictimai sağlamlıq problemi (ÜST). Fiziki məhdudiyyətin dərəcəsinin artması ilə gündəlik tələbatlarını ödəməkdə və sosial həyata uyğunlaşmaqda çətinlik çəkdikcə fiziki məhdudiyyətli şəxslərdə depressiya əlamətləri də artır. Bu səbəblə depressiyanın yaranmasına fiziki məhdudiyyətin təsirinin, fiziki məhdudiyyətli şəxslərin depressiya səviyyələrinin, onlarda depressiyanın yaranmasına səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi və lazımı tədbirlərin görülməsi labüddür.

Problemin elmi yeniliyi. Depressiyanın yaranmasına fiziki məhdudiyyətin təsirini nəzərə alaraq fiziki məhdudiyyətli şəxslər öz vəziyyətlərini idarə edə və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa bilərlər. Həmçinin mütəxəssislərin depressiyanın yaranmasına təsir edən amillərdən xəbərdar olması və depressiya keçirən fiziki məhdudiyyətli şəxslərlə işləyərkən bunları nəzərə almaları vacibdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Fiziki məhdudiyyətin depressiyanın yaranmasına təsirini öyrənməklə təhsil müəssisələrində, reabilitasiya mərkəzlərində maarifləndirici təlim və seminarların təşkili zamanı bu məqalədən istifadə edilə bilər, habelə fiziki məhdudiyyətli şəxslər və onlarla çalışan mütəxəssislər öz fəaliyyətlərini istiqamətləndirə və tənzimləyə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Psixiatriya (Dərslik. IV nəşr), -Bakı: "APOSTROFF", -528 s.
2. Şəfiyeva, E.İ., Klinik psixologiya. Dərs vəsaiti. / E.İ. Şəfiyeva -Bakı, -2002.
3. Mete, H. E. Kronik hastalık ve depresyon. Klinik Psikiyatri, 2008, № 11, 3-18.
4. Yiğitalp, G., & Saka, G. (2017). Çevresel asbeste maruz kalan erişkin bireylerde kaygı ve umutsuzluk düzeyleri. *Dicle Tıp Dergisi*, 44, p. 355-364.
5. Berkman, L. F., Kawachi, I., & Glymour, M. M. (Eds.). Social epidemiology. Oxford University Press, 2014.
6. Brawman-Mintzer, O. L. G. A., Monnier, J., Wolitzky, K. B., & Falsetti, S. A. Patients with generalized anxiety disorder and a history of trauma: somatic symptom endorsement. *Journal of Psychiatric Practice*, 2005, 11, p. 212-215.
7. Holt-Lunstad J, Smith TB, Layton JB. Social relationships and mortality risk: a meta-analytic review. *PLoS Med*. 2010, № 7
8. Mushtaq, S., & Akhouri, D. Self esteem, anxiety, depression and stress among physically disabled people. *The International Journal of Indian Psychology*, 2016, № 3, s. 64.
9. World Health Organization [WHO], 2022.

E-mail: kamile_kazimova@mail.ru

aynur.ismayilli@khazar.org

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok.*, dos. **Y.Ə. Vəliyeva**

psixol.ü.fəls.dok., dos. **S.Y. Quliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 12.05.2023

UOT 159.9

Ülviyyə Azad qızı Nəhmətova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Qızlar Universitetinin baş müəllimi
<https://orcid.org/0000-0001-5335-5372>

QƏRB VƏ ŞƏRQ MƏDƏNİYYƏTLƏRİNDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ GENDER ROLLARININ FORMALAŞMASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Ульвия Азад гызы Нахметова,
докторант по программе доктора философии,
старший преподаватель Бакинского Университета для Девушек

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ У ПОДРОСТКОВ В ЗАПАДНОЙ И ВОСТОЧНОЙ КУЛЬТУРАХ

Ulviyya Azad Nahmatova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
senior lecturer at Baku Girls' University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FORMATION OF GENDER ROLES IN ADOLESCENTS IN WESTERN AND EASTERN CULTURES

Xülasə. Mədəniyyət anlayışı ilə gender arasında birbaşa əlaqə var. Bəşəriyyət tarixi boyu hər bir cəmiyyətin gender rolları ilə bağlı bir sıra dəyərləri, normaları və mənalara mövcud olub. Bütün cəmiyyətlərdə hər bir fərdin gender rollarından gözlənilən rol davranışları var.

Şərq mədəniyyətində yeniyetmə oğlana qızla müqayisədə daha çox sərbəstlik verilir, Qərb mədəniyyətində hər iki cinsə sərbəstlik verilir. Bəlkə də hər iki cinsə eyni cür münasibət göstərmək düzgün deyildir. Çünki yeniyetmələr doğuşdan cinslərinə görə fərqlənirlərsə, onlara cinslərinə uyğun bəslənilən münasibət də fərqli olmalıdır.

Açar sözlər: *yeniyetmə, gender rolları, şərq mədəniyyəti, qərb mədəniyyəti, rəhbərlik üslubları*

Резюме. Существует прямая связь между концептом культуры и гендером. На протяжении всей истории человечества в каждом обществе существовал набор ценностей, норм и значений, связанных с гендерными ролями. Во всех обществах есть ролевое поведение, которое ожидается от гендерных ролей каждого человека.

В то время как в восточной культуре мальчикам-подросткам предоставляется больше свободы, чем девочкам, в западной культуре свобода предоставляется обоим полам. Возможно, неправильно относиться к обоим полам одинаково. Потому что, если подростки с рождения отличаются по полу, то и обращение с ними в зависимости от пола должно быть разным.

Ключевые слова: *подросток, гендерные роли, восточная культура, западная культура, стили лидерства*

Summary. There is a direct relationship between the concept of culture and gender. Throughout human history, every society has had a set of values, norms, and meanings related to gender roles. All societies have role behaviors that are expected of each individual's gender roles.

While in Eastern culture adolescent boys are given more freedom than girls, in Western culture both sexes are given freedom. Perhaps it is not right to treat both genders equally. Because if adolescents are different from birth according to their gender, then the treatment given to them according to their gender should also be different.

Key words: *adolescent, gender roles, eastern culture, western culture, leadership styles*

Mədəniyyət kollektiv bir fenomendir. Hər bir zaman kəsiyi, hər bir cəmiyyət özünəuyğun mədəniyyət formalaşdırır. Ümumiyyətlə, mədəniyyət anlayışı özündə iki mühüm elementi ehtiva edir:

1. Mədəniyyət öz strukturuna görə fərqlilikləri önə çəkən xüsusiyyətə malikdir. Çünki mədəniyyət cəmiyyətin formalaşdırdığı dəyərlərin, normaların və mənaların bütövlüyünü ifadə edir.

2. Mədəniyyət sosial həyatda formalaşdığına görə dinamikdir. Mədəniyyət cəmiyyətdə bərqərar olan vərdişlərindən və ya adətlərdən bəhrələnir. [16, s. 234].

Mədəniyyət anlayışı ilə gender arasında birbaşa əlaqə var. Bəşəriyyət tarixi boyu hər bir cəmiyyətin gender rolları ilə bağlı bir sıra dəyərləri, normaları və mənaları mövcud olub. Bütün cəmiyyətlərdə hər bir fərdin gender rollarından gözlənilən rol davranışları var. Hər bir cəmiyyət öz vərdişlərini və ya ənənələrini qoruyub saxlamağın tərəfdarıdır. Gender rolları bu vərdişlər və ya ənənələr nəticəsində öyrənmə və öyrətmə şəklində qazanılır. Yəni, mədəniyyət gender rollarının müəyyən edilməsində və mənimsənilməsində həlledici rola malikdir. Cəmiyyətin dəyərlərinin, norma və mənalarının bütövlüyünü ifadə edən mədəniyyət vərdişlər və ya ənənələr şəklində öyrənilir, öyrədilir və cəmiyyətin digər təbəqələrinə ötürülür. Məsələn, atanın oğluna kişi modelini, ananın qızına qadın modelini ifadə etməsini misal göstərmək olar.

C.H. Midə görə [15, s. 229], digər canlılarla müqayisədə insanlar arasında ünsiyyət keyfiyyətcə fərqli formada inkişaf etmişdir. Bu ünsiyyət mənalı simvolları ehtiva edir. Mənalı simvollarından istifadə etmək qabiliyyəti insanları digər canlılardan fərqləndirir. Fərd yetkinləşdikcə, şüur mənalı simvollarından istifadə etmək qabiliyyətinin tədricən inkişafı prosesində meydana çıxır. Bu zaman sosial mühitdə və ünsiyyəti təmin edən bu mənalı simvollarla misal olaraq gender rolları nümunə göstərilə bilər. Gender rolları qadınlar və kişilər üçün mənalı simvolları ehtiva edir. Bu simvollar sosial qrupun bütün üzvləri üçün oxşar mənalara malikdir. Müvafiq olaraq üzvlər oxşar vəziyyətlərdə oxşar davranışlar nümayiş etdirirlər. Gender rolları cəmiyyət üzvlərinin sosial mühitdəki hərəkətlərində müəyyənedicidir.

A. Banduraya görə [14, s. 238], sosial öyrənmə sosial gücləndirmə və model davranışları təqdim etməklə baş verir. Gender rolları insanların prosesdə daxilən möhkəmləndirdiyi davranışlarda özünü göstərir. Başqa sözlə, gender rolları insanların düşünmədən etdikləri davranışlara çevrilir. Ən sadə misal gətirsək, ananın analığı və atanın atalığı bunun tipik nümunələrindən biridir. Ancaq ananın ana və atanın atalıq davranışı kollektiv davranışın məhsuludur. Bu kollektiv davranışları başa düşmək üçün insanların davranışları şərtləndirən mədəni mühiti nəzərə almaq lazımdır.

Gender rolları da uşaqlıqdan sosiallaşma ilə inkişaf edir. Yetkinlik dövründə uşaqlıqdan formalaşan bu davranışlara uyğun davranışlar nümayiş olunur.

Bildiyimiz kimi, yeniyetməlik dövrü 10-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr anatomik – fizioloji, psixi və sosial keyfiyyətlər baxımından həyatın bir mərhələsindən digərinə, yəni uşaqlıqdan yaşlılığa keçid dövrü kimi səciyyələnir. Yeniyetməlik yaşı inkişafın xüsusi və mürəkkəb dövrüdür. Psixoloji – pedaqoji ədəbiyyatda uşağın inkişafının bu dövrü "çətin dövr", "böhranlı dövr", "keçid dövrü", "ziddiyyətli dövr" və s. kimi xarakterizə olunur. Görkəmli psixoloq L.S. Vıqotskinin fikrincə, yeniyetməlik "cinsi yetişmə yaşı"dır. Lakin bu yaş eyni zamanda "şəxsiyyətin yetişməsi yaşı"dır". [6, s.186]. Yeniyetmənin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində onlarda formalaşan gender rollarının da böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yeniyetmə yaşında gender rolunun məzmunu və icrası barədə təsəvvürlər dəqiqləşir və möhkəmlənir. Bir çox tədqiqatçılar [7, s. 195], məhz bu yaş dövründə uşaqlarla daha çox ünsiyyət və münasibətdə olmağın vacibliyini vurğulayırlar. Qədim Yunan filosofu Sokratın fikrincə, nazik və tər budaqları düzəltmək asan, tərəvəti keçmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün olmadığı kimi yeniyetmələrlə həmsöhbət olmaq daha faydalıdır.

Ümumiyyətlə, gender rolları dedikdə, qadın və kişi üçün gözlənilən davranış və düşüncə tərzini nəzərdə tutulur. ABŞ psixoloqu D. Mayersin qeyd etdiyi kimi [3, səh.128], "hər yerdə" qadınlar ev işlərinin çox hissəsini yerinə yetirirlər, "hər yerdə" yeməyin hazırlanması və ya qabların yuyulması kimi ev vəzifələri, bir qayda

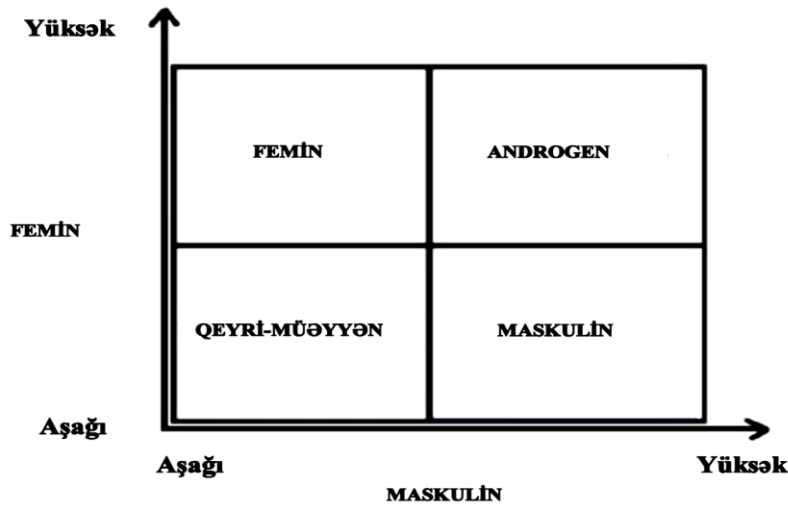
olaraq, onların missiyası sayılır. Bu kimi davranış gözləmələrindən kişi və qadın üçün "gender rolları" formalaşır. Gender rolları daha çox mədəniyyətdən və epoxadan asılıdır [3, səh.129].

Ənənəvi olaraq formalaşmış mədəniyyətdə maskulnlik və feminlik barədə ən çox yayılmış təsəvvürlər ondan ibarətdir ki, kişi keyfiyyəti və dəyərlərinə dominantlığı, təcavüzkarlığı,

qətiyyətliliyi, rasionallığı, fəallığı, gücü, hökm-lülüyü, müvəffəqiyyətə can atmağı və s., qadın keyfiyyəti və dəyərlərinə isə incəliyi, yumşaq-lığı, utancaqlığı və s. aid edirlər. Və bununla bağlı olaraq dəyərlər norması formalaşmışdır ki, ona müvafiq olaraq maskulnlik və feminlik bir-birilə kəşmişir, müxtəlifdir və asimmetrikdir.

Şəkil 1. S. Bem-in Gender rolları təsnifatı

Bem (1974) Gender rolları

Məhz onların bu cür nisbəti də cəmiyyətdə mövcud olan gender sisteminin əsasını təşkil edir.

Antropoloq, etnoqraf və tarixçilər "tipik kişi" yaxud "tipik qadın" barədə təsəvvürlərin nisbiliyini müəyyən etmişlər. Bir cəmiyyət kişi üçün xarakterik işi (davranışı, xarakterinin xüsusiyyəti) müəyyən dərəcədə digər cəmiyyət qadın üçün xarakterik hesab edə bilər. Ümumiyyətlə, maskuln və femin davranışa aid olan mədəni gözləmə və stereotiplər gender rolu adlanır. S. Bem təsnifatına uyğun olaraq [10, s.91] gender rollarını dörd tipə ayırmaq olar: maskuln, femin, androgen, qeyri-müəyyən:

*Maskuln – kişiye xas psixoloji xüsusiyyətlərin qadına xas psixoloji xüsusiyyətlər ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq şəkildə üstünlük təşkil etməsi;

*Femin – qadına xas psixoloji xüsusiyyətlərin kişiye xas psixoloji xüsusiyyətlər ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq şəkildə üstünlük təşkil etməsi;

yisədə nəzərə çarpacaq şəkildə üstünlük təşkil etməsi;

*Androgen – həm kişi, həm də qadına xas psixoloji xüsusiyyətlərin eyni zamanda parlaq şəkildə təzahür etməsi;

*Qeyri-müəyyən – həm kişi, həm də qadına xas psixoloji xüsusiyyətlərin zəif şəkildə təzahür etməsi. Bunu daha aydın Şəkil 1-də görmək olar.

1955-ci ildə Amerika psixoloqu Talkott Parsons dövr üçün populyar olan nuklear ailə modelində gender rollarını araşdırdı. Gender rollarının ciddi bir ənənəvi görünüşünü (sənaye əsrli Amerika baxımından) daha liberal bir görünüşlə müqayisə edən Parsons modelini təklif etdi. Model A kişi və qadın rollarının ümumi rol bölgüsünü, B modeli isə gender rollarının ümumi inteqrasiyasını təsvir edir. Cədvəldə verilən nümunələr ABŞ-ın mədəniyyət və infrastruktur kontekstinə əsaslanır (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.
Gender rolları ilə bağlı T. Parsons modeli

	Model A – Ümumi rol bölgüsü	Model B – Rolların ümumi inteqrasiyası
Təhsil	<i>Gender xarakterli təhsil; yüksək peşəkarlıq yalnız kişilər üçün vacibdir</i>	<i>Birgə tərbiyə məktəbləri, qızlar və oğlanlar üçün eyni siniflər, kişilər və qadınlar üçün eyni ixtisas.</i>
İxtisas	<i>İş yeri qadınların əsas sahəsi deyil; karyera və peşə irəliləməsi qadınlar üçün əhəmiyyətsiz sayılır</i>	<i>Qadınlar üçün karyera kişilər üçün olduğu kimi vacibdir; kişi və qadın üçün bərabər peşə imkanları zəruridir.</i>
Ev işi	<i>Ev işləri və uşağa baxmaq qadının əsas vəzifələri; kişinin bu funksiyalarda iştirakı yalnız qismən istənilir.</i>	<i>Bütün ev işləri evliliyin hər iki tərəfi üçün bərabər paylarda edilir.</i>
Qərar qəbul etmə	<i>Münaqişə vəziyyətində məsələ, yaşayış yeri seçmək, uşaqlar üçün məktəb seçimi, qərarlar almaq və s. məsələlərdə kişi son sözü deyir.</i>	<i>Heç bir tərəfdaş üstün deyildir; həllər həmişə uyğun bir qərar tapmaq prinsipinə əməl etmir; Fikir ayrılığı olarsa, status-kvo qorunur.</i>
Uşağa qayğı və təhsil	<i>Qadın bu funksiyaların ən böyük hissəsinə diqqət göstərir; uşaqları tərbiyə edir və onlara hər şəkildə qayğı göstərir.</i>	<i>Kişi və qadın bu funksiyaları bərabər bölüşürlər.</i>

Qadın olmaq hələ heç də avtomatik olaraq femin xüsusiyyətlərə malik olmaq demək deyildir, necə ki kişi cinsinə mənsubluq maskulnlıqla üst-üstə düşməyə də bilər.

Yeniyyətələr formalaşdıqları mühitin, mədəniyyətin təsiri ilə müxtəlif iradi keyfiyyətləri gender rollarına yükləyirlər. Belə ki, ingilis ailələrində yeniyyətə oğlanlara dözümlülük, hər cür məhdudiyyətlərə dözmək, fiziki əzablara tab gətirmək, yeniyyətə qızlara isə ünsiyyətdə sadə, geniş biliyə, düşüncəyə malik, lakin cəmiyyət daxilində utancaq olmaq öyrədilir [4, s. 136].

ABŞ-da yeniyyətə qızların tərbiyəsi digər ölkələrdən tamamilə fərqlidir. Kifayət qədər sərbəst böyüyən qızlara həyatda hər şeyə sakit baxmaq, mətin olmaq öyrədilir. Onlar həyatdakı təhlükəni, cəmiyyətdə baş verənləri görür, onları ağılla təhlil edir, hadisələri təlaş keçirmədən qarşılayır, Avropa qızlarında olduğu kimi yeniyyətəlikdən gəncliyə keçidi sadələvhəsəsinə, qorxu ilə yox, təbii qəbul edirlər. Amerikalı qız, yaşından asılı olmayaraq, utancaqlığını və ya nəyisə bilmədiyini nadir hallarda bürüzə verir.

Uşaqlığından müstəqilliyə alışan amerikalı yeniyyətə qız, demək olar ki, öz üzərində nəzarəti itirmir. Yol verilən bütün zövqlərdən həzz

alır, lakin başını itirmir, ağılı cilovunu əldən buraxmır [4, s. 143]. Ümumiyyətlə, amerikalı yeniyyətələr valideynləri ilə münasibətdə çox sərbəstdirlər. Onların "öz pulları" olur. Əgər valideyn uşağına az pul verirsə, o özü bir neçə saat işləməklə pul qazanır və istədiyi kimi xərcləyir [4, s. 144].

Fransa ailələrində yetişən yeniyyətələr isə amerikalı yeniyyətələr kimi pul qazanmaq üçün qəzet paylamağı, maşın yumağı səmərəli vasitə hesab etmirlər. Fransız yeniyyətələr daha münasib ev işlərində – stol açmaq, qab yumaq, zibil atmaq, ev yığıdırmaq kimi işlərdə valideynlərinə kömək etməyi qəbul edirlər [4, s. 149].

Alman ailələrində yetişən yeniyyətələrə isə soyuq mühakimə yürütmək, məqsədyönlü, ardıcıl fəaliyyət göstərmək, çətinlikləri dəf etmək kimi keyfiyyətlər aşılır. Onlarda sintetik ağıl, dözümlülük və xeyirxah münasibət özünü göstərir. Almanlar övladlarına qarşı çox sərt və soyuqqanlıdırlar. Onlarda səliqə-sahmana ciddi riayət olunmasına böyük əhəmiyyət verirlər [4, s.155].

Yapon ailəsində yetişən yeniyyətələr isə ata və anasının iradəsinə tabedirlər, onların məsləhətlərinə qulaq asırlar. Həya hissi yüksək yapon yeniyyətəsi səbirlə böyüklərin onu qiymət-

ləndirəcəyi zamanı gözləyir. Yapon ailəsində tələskənlik, nəyəsə cəhd etmək yaxşı qəbul edilmir [4, s. 160]. Yapon yeniyetmələri sinifdə kimin birinci, kiminsə də hamıdan zəif olması fikirlərini heç ağıllarına gətirmirlər. Müəllimlər heç vaxt bir şagirdi digəri ilə müqayisə etmirlər [4, s. 161].

Misirli ailəsindəki yeniyetmə ailəyə çox bağlı olur. Misirlilər oğulun iqtisadi, eləcə də digər müstəqilliyini qəbul etmirlər. Hesab edirlər ki, oğulun borcu ataya tabe olmaqdır. Misirlilər övladlarına qarşı ciddi və ya qəddar deyillər. Övlad atanın iradəsindən çıxmadıqda, özlərinə qarşı hörmət və qayğı görürlər [4, s. 166].

E.H. Erikson qeyd edir ki [9, s. 175], yeniyetməlik dövrü şəxsiyyətin inkişafında ən əsas dönüş məqamıdır. Bu yaş həddinin bütün fiziki, sosial və əqli dəyişiklikləri "mən kiməm?" şəklində təzahür edən axtarışlarla nəticələnir. Belə bir qeyri-müəyyənlik və şübhə daha sonralar müvafiq şəxsin müəyyən gender roluna uyğunlaşmasına, yaxud "gender güclənməsinə" səbəb ola bilər. Erkən yeniyetməlik dövründə oğlan uşaqları "sərt model rolunu" təqlid edə bilər və kifayət qədər homofobik ola bilər. Qız uşaqları isə dəqiq geyim əlamətlərinə riayət edir.

Cinsi yetkinlik dövrü də yeniyetmələrdə gender rollarının formalaşmasında mühüm təsirə malikdir. Belə ki, qız uşaqları erkən yetkinlik keçirdikdə daha sosial problemlərlə üzləşirlər, oğlanlar üçün bu hal tam əksinədir. Bir çox yeniyetmələr üçün qeyri-müəyyənlik, ziddiyyətli tələblər, yaşlı şəxslərdən və icmanın dəstəyindən imtina edilməsi əsaslı problemləri yaradan cəhətlərdir.

Qızların yeniyetməlik dövrünü bir qədər çətin keçirməsi haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır [9, s. 80]. Çünki yeniyetmə oğlanlarla müqayisədə yeniyetmə qızlar depressiyanı, yeməklə bağlı narahatlıqları və özünəinamın az olması hallarını daha çox keçirirlər. Ancaq bu yeniyetmə qızın etnik mənşəyinə uyğun olaraq da dəyişə bilər. Məsələn, Afrika – Amerika yeniyetmələri özləri haqqında belə neqativ ifadələrin işlədilməsinə yol vermirlər. Uilyam Pollakın fikrincə [9, s. 83], gender rollarının ictimailəşməsi yeniyetmə oğlanlar üçün çətinlik yaradır. Çünki Qərb mədəniyyəti oğlan uşaqlarına özlərini ifadə baxımından cüzi imkanlar verir. Qızlarla müqayisədə oğlanlarda emosional həra-

rət, intihar halları və zorakılıq hallarına daha çox rast gəlinir.

Qərb psixoloqu Perrinin fikrincə [9, s. 96], təcavüzlü davranışa görə oğlanlar öz valideynlərindən qızlarla müqayisədə daha az məzəmmət gözləyir. Adətən valideynlər öz uşaqlarını gender üçün tipik olan məşğuliyyətə görə həvəsləndirirlər.

Şərqdə islam dininin qəbulundan sonra qızlara olan münasibət də dəyişdi. Məsələn, azərbaycanlı ailəsində qız ənənə və etik normaların daşıyıcısı kimi yaxşı davranış tərzinə malik olmalı, hər şeylə razılmalı, mehriban olmalıdır. Oğlanda isə müstəqillik və məqsədə doğru irəliləmək, güclü iradə, iddiaçılıq rəğbətlə qarşılanı; təcavüzkarlığa və emosiyalarını boğmağa icazə verilir. Adətən ənənəvi azərbaycanlı ailəsində ana qızı oğlandan daha çox nəzarətdə saxlayır [4, s.162]. Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi "Oğlum Məhəmmədə nəsihət" [6, s. 45] şeirində oğlunda qeyrət, hünər, ədəb, kamal, vicdan və s. kimi maskulin keyfiyyətləri görmək istədiyini bildirir.

XVIII əsr qadın hərəkatının, feminizmin də ilkin "rüşeymləri"nin formalaşma dövrü hesab olunur. Belə ki, cəmiyyətdə qadın hüquqları və onların müdafiəsi Məhsəti, Natəvan, Meri Uolstonkraft (qadın İngilis yazıçısı) kimi mütəfəkkirlərin ictimai-mədəni fəaliyyətində daim aktuallığını saxlayıb. Bu paralellikdə bir maraqlı cəhət diqqəti çəkir. Bir-birindən xəbərsiz olan, hətta ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayan, müxtəlif millətlərin, dinlərin, mədəniyyətlərin nümayəndəsi olmuş bu qadınların mövzu, fikir və baxışlarının uyğunluğu, bir-birilə səsleşir. Müəyyən mənada bu dəyişməyən qadın taleyinin real əksidir [10, s.79-105].

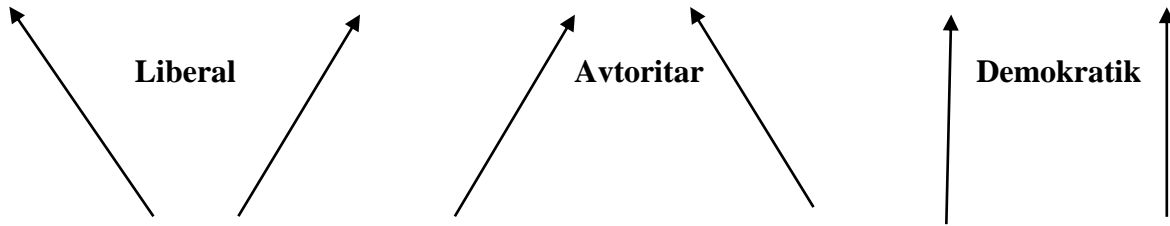
XX əsrdə C. Məmmədquluzadənin "Ölülər" dramında Kefli İsgəndərin yeniyetmə bacısı Nazlıni da öz ixtiyarı olmadan Şeyx Nəsrullaha ərə verirlər. "Ölülər" dramında hüquqsuz Nazlı, "Kefli" İsgəndər də özlərini bərabərlik və azadlıq axtarışının tipik nümunələri kimi göstərirdilər. "Bu işlərin çarəsi balaca qızlarımızı oxutmaqdır" deyən C. Məmmədquluzadə o zamankı Azərbaycanda hökm sürən feodal-patriarxal münasibətləri, çar hakimləri və s." din xadimlərinin özbaşnalığını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi, mövhumat və xurafatı tənqid edir, qadınların acı-

nacaqli taleyinə acıyır, tənqid edir, qadın azadlığı məsələlərini inadla təbliğ və təqdir edirdi.

M.Ə. Rəsulzadə və onun həmfikirləri Şərqdə ilk dəfə olaraq qadınlara seçki hüququ verməklə [9, s. 105], H.Z. Tağıyev ilk dünyəvi müsəlman qadın məktəbi açmaqla qadınların cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatındakı rolunun əhəmiyyətini vurğulamışlar.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin yeniyetmələrdə formalaşdırdığı gender rollarını müqayisə edərkən görünür ki, Şərq mədəniyyətində tərbiyə zamanı əsasən avtoritar rəhbərlik üslubuna üstünlük verilsə də, Qərb mədəniyyətində daha çox liberal rəhbərlik üslubuna üstünlük verilir. Tərbiyədə rəhbərlik üslublarının sərhədini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar (Şəkil 2.).

Şəkil 2.
Tərbiyədə rəhbərlik üslublarının sərhədi

Aparılan araşdırmalara görə [3, s. 65] ən yaxşı tərbiyə üslubu demokratik üslubdur. Bu tərbiyə üslubunun təsiri nəticəsində yeniyetmələrdə özlərinə inam hissi, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək, başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşmaq, cəsarətlilik, müstəqillik və s. kimi müsbət keyfiyyətlər formalaşır.

Şərq mədəniyyətində yeniyetmə oğlana qızla müqayisədə daha çox sərbəstlik verilsə, Qərb mədəniyyətində hər iki cinsə sərbəstlik verilir. Bəlkə də hər iki cinsə eyni cür münasibət göstərmək düzgün deyildir. Çünki yeniyetmələr doğuşdan cinslərinə görə fərqlənirlərsə, onlara cinslərinə uyğun bəslənilən münasibət də fərqli olmalıdır. Eyni cür münasibət gələcəkdə qurulacaq ailələrdə də problemlər yaşadır. Belə ki, hər zaman fərqliliklər bir-birlərini cəlb ediblər, nəinki eyniliklər.

Gender rolları müəyyən bir mədəniyyətdə qadın və kişilərlə əlaqəli davranışlara, inanclara və dəyərlərə, mədəni gözləntilərə və sosial olaraq müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə istinad edir. Gender rolları o cəmiyyətdəki insanların cinsinə

görə gözləntilərini ifadə edən vərdişləri, rəftarları, davranışları və dəyərləri daşıyır [13, s. 215]. Bu baxımdan gender rolları cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun formalaşır. Cəmiyyətin gözləntiləri cəmiyyətin tarixi prosesdə mənim-sədiyi dəyərlərə əsaslanır. Cins dəyərlərdən qidalanan mədəniyyətin təmin edilməsində və mədəniyyətin ötürülməsində həlledici rola malikdir. Mədəniyyət gender rolunun müəyyən edilməsində mühüm amil olduğu halda, gender rolu da mədəniyyətin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Problemin aktuallığı. Şərq və Qərb mədəniyyətlərində yeniyetmə oğlan və qızlarda gender rollarının formalaşmasının müqayisəli təhlili.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Şərq və Qərb mədəniyyətində yeniyetmə oğlan və qızlarda gender rollarının formalaşmasının müqayisəli təhlili və bu prosesə psixoloji mühitin təsiri ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təklif və nəticələr yeniyetmələrdə düzgün gender rollarının formalaşdırılmasında nəzərə alınabilir.

Ədəbiyyat:

1. Abbaszadə, N. Gender probleminin psixoloji aspektləri. Mühazirələr kursu / N. Abbaszadə. –Bakı: Qərb Universitetinin nəşriyyatı – Poliqrafiya Mərkəzi, - 2002.
2. Əlizadə, Ə. Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası / Ə. Əlizadə. -Bakı: - 2009, - 576 s.
3. Əlizadə, Ə. "Ənənəvi təhsildən təfəkkür məktəbinə" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları // - Bakı: - 2017, - 129 s.

4. Əliyev, R. Mentalitet / R. Əliyev. –Bakı: Elm və təhsil, - 2009, - 232 s.
5. Əliyev, R. Tərbiyə psixologiyası / R. Əliyev. – Bakı: Nurlan, - 2006, - 200 s.
6. Əfəndiyeva, Ü. Əsrin gender konsepsiyası: Dərs vəsaiti / Ü. Əfəndiyeva. -Bakı: - 2017, - 288 s.
7. Əzimli, Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Q. Əzimli.– Bakı: Nurlan, - 2008, - 528 s.
8. Qədirov, Ə. Yaş psixologiyası / Qədirov Ə. - Bakı: Maarif, -2008, -386 s.
9. Mirzəzadə, R. Multikulturalizm siyasəti və şərq-qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mənəviyyat / R. Mirzəzadə. -Bakı: - Təknur, – 2013, -160 s.
10. Берн, Ш. Гендерная психология. / Ш. Берн. -Санкт-Петербург: - 2001.
11. Maccoby, E. Psychology and gender differences. / E. Maccoby. - Stanford University. – 1995.
12. Bandura, A. Social learning theory. Englewood Cliffs. / A. Bandura. - New Jersey: Prentice Hall, – 1977.
13. Ersoy, E. Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği. / E. Ersoy. -Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:19, Sayı: 2, - 2009, - 209 – 230 s.
14. Güngör, E. Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar, / E. Güngör - İstanbul: Ötüken Yayınları, - 1998.
15. Ritzer, G. Modern Sosyoloji Kuramları, Çeviren: Himmet Hülür / G. Ritzer. -Ankara: Deki Yayınları, - 2012.
16. Şahin, M. Kültür aktarımında toplumsal cinsiyetin rolü. / M. Şahin. - Akademik Hassasiyetler, 6(11) - 2019. 233-249 s.
17. <http://aztehsil.com/psixoloq/896-kii-v-qadn-mllimlrinin-psixoloji-xsusiyetleri.html>

E-mail: ulviyyanahmatova@gmail.com
Rəyçilər: *psixol.elm.dok., dos. E.B. Bəylərov*
psixol.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini
Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2023

UOT 159.9

Salbi Ağamehdi qızı Abasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0000-0001-6353-5588>

ALİ PSIXİ FUNKSIYALARIN POZULMASININ SİNDROMLU TƏHLİLİ

Сальби Агамехди гызы Абасова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СИНДРОМНЫЙ АНАЛИЗ НАРУШЕНИЯ ВЫСШИХ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Salbi Aghamehdi Abasova
lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

SYNDROME ANALYSIS OF HIGHER MENTAL FUNCTION DISTURBANCES

Xülasə. Ali psixi funksiyaların pozulması müxtəlif təzahürlərə malik ola bilər: funksiyanın kobud pozulması, patoloji zəifləməsi və ya funksiyanın yerinə yetirilmə səviyyəsinin azalması şəklində. Neyropsixoloji sindromların əsas təsnifatı topik prinsiplə, yəni beynin zədələnmə sahəsinin ayrılması ilə qurulur. Bununla əlaqədar olaraq, onlar, ilk növbədə, kortikal və subkortikal şöbələrin zədələnməsi sindromlarına bölünür.

Açar sözlər: *ali psixi funksiyalar, kortikal və subkortikal şöbələr, neyropsixoloji sindrom, analizator sistemləri*

Резюме. Нарушение высших психических функций может иметь различные проявления: в виде грубого нарушения функции, патологического ослабления или снижения уровня выполнения функции. Основная классификация нейропсихологических синдромов строится по топическому принципу, то есть по выделению зоны поражения головного мозга. В связи с этим их в первую очередь делят на синдромы поражения коркового и подкоркового отделов.

Ключевые слова: *высшие психические функции, корковые и подкорковые отделы, нейропсихологический синдром, анализаторные системы*

Summary. Violation of higher mental functions can have various manifestations: in the form of a gross dysfunction, pathological weakening or a decrease in the level of function performance. The main classification of neuropsychological syndromes is based on the topical principle, that is, on the allocation of the area of brain damage. In this regard, they are primarily divided into syndromes of damage to the cortical and subcortical regions.

Key words: *higher mental functions, cortical and subcortical regions, neuropsychological syndrome, analyzer systems*

Aktuallıq. Ali psixi funksiyaların sistemli dinamik təşkili nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, beynin lokal zədələnmələri zamanı hər hansısa bir psixi funksiya deyil, onların məcmusu pozulur, bu isə vahid neyropsixoloji sindromu təşkil edir. Sindrom analizinin məqsədi neyropsixoloji sindromun formalaşmasına gətirib çıxaran faktorun axtarılmasıdır. Faktor dedikdə isə müəyyən beyin strukturlarında cərəyan edən fizioloji proseslər başa düşülür. Bu faktorların pozulması

bu və ya digər psixi funksiyanı təmin edən bütün funksional sistemin işinin pozulmasının bilavasitə səbəbidir.

Neyropsixoloji praktikada sindrom təhlili aşağıdakı müddəalara əsaslanır:

- psixi funksiyalarda yaranan pozulmaların keyfiyyətli təhlilinin zəruriliyi. Keyfiyyətli analiz psixi funksiyanın pozulma formasının müəyyən edilməsini, qüsurun hansı xarakter daşdığını və nə üçün təzahür etdiyini nəzərdə tutur;

- birbaşa pozulmuş amil ilə bağlı ilkin qüsurları və sistemin funksiyalarının təşkili qanunlarına əsasən meydana çıxan ikincili pozulmaları təhlil etmək və müqayisə etmək lazımdır. Bu neyropsixoloji sindromun strukturunu aydınlaşdırmağa və topoqrafik diaqnoz qoymağa imkan verir;

- təkcə pozulmuş deyil, həm də APF-ın qorunmuş strukturunun öyrənilməsi zərurəti. Belə ki, Teyberin ikiqat dissosiasiya prinsipinə əsasən, qabığın istənilən üzvü zədələnmə ocağında bəzi funksiyalar pozulur, digərləri isə saxlanılır. {1}

E.D. Xomskaya yetkin insanda mövcud olan aşağıdakı faktorları vurğulayır:

1. Müxtəlif analizator sistemlərinin (vizual, eşitmə, dəri-kinestetik, motor) fəaliyyəti ilə bağlı *modal-spesifik amillər*. Bu amillərin maddi əsası böyük yarımkürələr qabığının analizatorların kortikal şöbələrini təşkil edən ikincili zonalarıdır.

2. *Modal və qeyri-spesifik amillər* – beynin qeyri-spesifik orta strukturlarının (inertlik – sinir proseslərinin hərəkətliliyi, aktivasiya-deaktivasiya, spontanlıq-aspirasiyanın) işi ilə bağlıdır.

3. *Korteksin assosiativ (üçüncü) sahələrinin işi ilə bağlı amillər*. Onlar müxtəlif analizator sistemlərinin qarşılıqlı təsir proseslərini, eləcə də üçüncü zonaların – prefrontal və gicgah-əmgək-ənsə zonalarının işini əks etdirir.

4. *Beynin sol və sağ yarımkürələrinin işi ilə bağlı amillər*. Onlar bütövlükdə bütün yarımkürənin işini xarakterizə edir və işin yarımkürə strategiyalarını müəyyən edirlər: informasiyanın emalının mücərrəd və ya konkret metodlarının üstünlük təşkil etməsi, ali psixi funksiyaların ardıcıl və ya ani təşkili, psixi fəaliyyətin iradi və ya qeyri-iradi tənziqlənməsi.

5. *Yarımkürələrarası qarşılıqlı amillər*. Beynin sol və sağ yarımkürəsinin birgə işinin qanunauyğunluqlarını təmin edirlər, döyənək cismin strukturlarıyla bağlıdırlar.

6. *Bütün beynin (qan dövrəsi, limfa dövrəsi, humoral, biokimyəvi proseslər) bütöv işini təmin edən müxtəlif ümumbeyin mexanizmlərinin təsiri ilə bağlı ümumbeyin amilləri*.

APF-ın pozulması müxtəlif təzahürlərə malik ola bilər: funksiyanın kobud pozulması, patoloji zəifləməsi və ya funksiyanın yerinə yitirilmə səviyyəsinin azalması şəklində. Neyro-

psixoloji sindromların əsas təsnifatı topik prinsiplə, yəni beynin zədələnmə sahəsinin ayrılması ilə qurulur. Bununla əlaqədar olaraq, onlar, ilk növbədə, kortikal və subkortikal şöbələrin zədələnməsi sindromlarına bölünür. {2}

Kortikal neyropsixoloji sindromlar, böyük yarımkürələrin korteksinin ikincili və üçüncü sahələrinin zədələnməsində meydana gəlir. Öz növbəsində, onları iki kateqoriyaya bölmək olar: beynin arxa hissələrinin zədələnməsində yaranan sindromlar və böyük yarımkürələrin ön hissələrinin zədələnməsi ilə bağlı sindromlar.

Beyin yarımkürələrinin korteksinin arxa hissələrinin zədələnməsinin neyropsixoloji sindromları ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların əsasını müxtəlif modal-spesifik amillərin pozulması ilə bağlı gnostik, mnestik və intellektual pozulmalar təşkil edir. Bunlara aiddir:

- böyük yarımkürələr qabığının əmgək və əmgək-ənsə şöbələrinin zədələnməsi sindromları. Vizual qavrama, vizual yaddaş, görmə məkanının pozulması, optik-məkan təhlili və sintezinin pozulmasında özünü göstərir;

- qabığın üçüncülü gicgah-əmgək-ənsə zonasının zədələnməsi sindromları. Bu pozuntular xarici görmə məkanında oriyentasiyanın pozulmasına, konstruktiv apraksiyaya, əyani fikri proseslərdə çətinliklərə gətirib çıxarır;

- beynin əmgək sahəsinin qabığının zədələnməsi sindromları. Bu sindromların əsasında modal-spesifik dəri-kinestetik amillərin pozulması (toxunma aqnoziyası, somatoqnoziya) durur;

- beynin gicgah sahəsinin konveksital (xarici) qabığının zədələnməsi sindromları. Onların zədələnməsi fonematik eşitmənin pozulmasına, eşitmə agnoziyasına gətirib çıxarır;

- böyük yarımkürələr qabığının mediobazal (daxili) şöbələrinin gicgah qabığının zədələnməsi sindromları. Hafizənin, şüurun və emosional sferanın modal-qeyri-spesifik pozulmaları şəklində özünü göstərir. {3}

Böyük yarımkürələr qabığının ön şöbələrinin neyropsixoloji zədələnmə sindromları da homogen deyil və iki sindrom şəklində özünü göstərə bilər:

- korteksin premotor şöbələrinin məğlubiyyət sindromu, hamarlığın pozulması, avtomatlaşdırılma, hərəkətlərin ardıcılığı ilə bağlıdır;

- beynin prefrontal bölgəsinin korteksinin zədələnməsi sindromu. Burada əsas simptomlar

ümumi davranış pozuntuları və xəstənin şəxsiyyətinin dəyişməsidir.

Subkortikal zədələnmələrə gəldikdə, onlar kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin ədəbiyyatda beynin dərin strukturlarının zədələnməsi ilə bağlı neyropsixoloji sindromların üç növü haqqında məlumatlara rast gəlinir:

- hafizə, diqqət və emosional proseslərin pozulması şəklində özünü göstərən beynin orta qeyri-spesifik strukturlarının zədələnməsi sindromları;

- orta beyin komissuralarının zədələnməsi sindromları. Hərəkətlərin koordinasiyasının pozulması, sol görmə sahəsinə düşən əşyaların adlandırılmasında çətinliklər, həmçinin diskopiya-disqrafiya şəklində özünü göstərir;

- dərin yarımkürə subkortikal strukturların (bazal qanqliyalar) zədələnməsi sindromları. Bu, beynin həm ön, həm də arxa hissələrinin zədələnməsi zamanı xarakterik olan geniş bir sıra pozulmaları ehtiva edir.

Beynin lokal zədələnmələri zamanı psixi funksiyaların pozulmasının təhlilinə sindromal yanaşma müasir neyropsixologiyada əsasdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar beynin və psixikanın qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri haqqında daha maraqlı məlumatlar verir.

Funksiyaların lateralizasiyası ilə bağlı ilk məlumatlar başın birtərəfli yaralanmaları və kontralateral konvulsiyalar arasında əlaqələrin müşahidə edildiyi və təsvir edildiyi Hippokrat məktəbinə aiddir. XIX əsrin əvvəllərində beynin sol və sağ yarımkürələrinin qeyri-bərabərliyi haqqında kifayət qədər çox fakt toplanmışdır. Anatomik məlumatlar göstərir ki, artıq bəzi heyvanlarda (siçovullarda, pişiklərdə, meymunlarda) sol yarımkürədə Silviya şırımının uzunluğu sağ yarımkürədən daha artıqdır. İnsanlarda bu fərqlər daha aydın ifadə olunur. Beləliklə, sol yarımkürədə Vernike zonası (gicgah bölgəsinin ikincili zonalarının yuxarı şöbələri) sağ yarımkürənin simmetrik zonasından üçdə bir qədər çoxdur, sol yarımkürənin neyronları (sağ tərəfdə) sağ yarımkürənin neyronlarından daha böyükdür və hətta sol yarımkürədə qan damarlarının diametri sağ yarımkürədən daha böyükdür. Sol və sağ talamusun, sol və sağ quyruqlu nüvənin təşkili, xüsusilə də nitqlə əlaqəli olan neyronların nüvələrində fərqlər haqqında məlumatlar var.

Fizioloji məlumatlar daha da inandırıcı olur: yaranan qıcıqlar, ilk növbədə, sağ yarımkürədə qeyd olunur və sonra tədricən sol yarımkürəni əhatə edir. Güman edirlər ki, bu, informasiyanın emalının müxtəlif üsulları ilə bağlıdır (sağ onu bütöv və eyni zamanda, sol isə analitik və ardıcılıqla həyata keçirir). Sübut edilmişdir ki, bəzi fəaliyyətləri yerinə yetirərkən sol yarımkürə, başqa fəaliyyətlərdə isə sağ yarımkürələr fəallaşır. Yenidöğulmuşlarda insan nitqinə reaksiya metodunun köməyi ilə, on uşaqlardan doqquzunda sol yarımkürədə reaksiyanın amplitudasının sağ yarımkürədə olduğundan nəzərəcarpaq dərəcədə daha çox olduğu və qeyri-nitq səsləri (səs-küy və ya musiqi akkordları) ilə bütün körpələrdə sağ yarımkürədə reaksiyanın amplitudasının böyük olduğu barədə məlumatlar əldə edilmişdir. Bütün bunlar sübut edir ki, sol-sağ asimmetriya norma üçün səciyyəvidir və psixi fəaliyyət şəraitində özünü xüsusilə aydın göstərir [3].

Klinik müşahidələr əldə olunan faktları təsdiq edir: nitq pozuntuları əsasən sol yarımkürənin zədələnməsində baş verir, halbuki sağ yarımkürənin zədələnməsi bədənin sxeminin pozulması, görmə sahəsinin itirilməsi, məkan bələdləşməsinin pozulması və sair daxil olmaqla, özünəməxsus bir simptomokompleksin yaranmasına gətirib çıxarır.

Bütün məlumatlar (anatomik, fizioloji, klinik) sol və sağ yarımkürələrin strukturlarının və funksiyalarının qeyri-bərabərliyini aydın şəkildə göstərir. Bu nəzəriyyə öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Funksional asimmetriyanın ilk klassik konsepsiyasının əsasında sağ və sol yarımkürələrin funksiyalarının mütləq əks-mövqeyi dururdu. Hesab edilirdi ki, sol yarımkürə nitq üzrə və bütün psixi proseslərə görə tamamilə dominantdır, sağ yarımkürəyə isə psixi fəallığın təşkilində tabe rol ayrılırdı. Jacksona görə, dominantlığın özü sol yarımkürənin aparıcı rolu kimi başa düşüldü.

XIX əsrin ortalarında, maraqlı beynin sol yarımkürəsinə öyrənməkdən sağ tərəfə keçdi. Yeni məlumatlarla dəstəklənən funksional asimmetriya nəzəriyyəsi "Nisbi dominantlıq konsepsiyası" adlandırıldı. Onun əsasında əvvəlki kimi sol və sağ yarımkürələrin funksiyalarının əksliyi ideyası durur və sol yarımkürənin nitq funksiyalarına nisbətən nisbi dominantlığı, habelə dolayı

nitqin psixi proseslər (sağçılarda) və sağ yarımkürənin qeyri-verbal gnostik funksiyaların təşkilində nisbi dominantlığı barədə təsəvvür təsdiq edilirdi. Bu yanaşma üçün qlobal asimmetriya ideyası səciyyəvidir, bu ideya bir yarımkürənin daha çox fəallığı ilə kontralateral əlin, ayaqların, gözlərin və s. üstünlük təşkil etməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur {4}

Hal-hazırda yarımkürələrarası asimmetriya problemi yarımkürələrin funksional spesifikasiyaya problemi kimi, hər bir yarımkürənin hər hansı bir psixi funksiyanın təşkilinə verdiyi töhfənin özünəməxsusluğu problemi kimi nəzərdən keçirilir. Bu, həm sol, həm də sağ yarımkürədə iştirak edir, lakin hər biri öz xüsusi töhfəsini verir. Funksional asimmetriya dedikdə, beynin sol və ya sağ yarımkürəsinin psixi funksiyaların həyata keçirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə fərqli və qeyri-bərabər iştirakı başa düşülür. Belə yanaşmaya aşağıdakı müddəalar xasdır:

- funksional asimmetriya qlobal deyil, parşial xarakter daşıyır. Motor asimmetriyalar (manual, ayaq, oral, gözhərəkəti və s.), sensor (vizual, eşitmə, toxunma) və əqli (nitq və digər psixi funksiyaları) fərqlənir. Müxtəlif sistemlərdə funksional asimmetriyanın xarakteri eyni ola bilər;

- funksional asimmetriyanın hər bir konkret forması öz dərəcəsi, ifadə ölçüsü ilə fərqlənir. Güclü və ya zəif asimmetriya haqqında danışa bilərik;

- böyük yarımkürələrin funksional asimmetriyası yetkin bir insanın biososial strukturlarının fəaliyyət məhsuludur. Uşaqlarda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, funksional fərqlərin əsasları anadangəlmədir, lakin uşaq inkişaf etdikcə interpoluşar asimmetriya və interpoluşar qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və mürəkkəbləşməsi baş verir.

Interpoluşar asimmetriya probleminin ikinci aspekti, daha az nəzərəçarpan, lakin daha az öyrənilmiş – interpoluşar qarşılıqlı əlaqələr məsələsidir. Uzun müddət beynin hər iki yarımkürəsinin

tamamilə müstəqil olduğuna, böyrəklər və ya ağciyərlər kimi eyni qoşa bir orqan olduğuna inanılırdı. Lakin Sperrin beyin komissuralarının tədqiqi üzrə işləri göstərdi ki, əgər sol və sağ yarımkürələr arasında qarşılıqlı əlaqə pozulursa psixi funksiyaların ciddi pozulmaları meydana çıxır. "Parçalanmış beyin modeli" adlanan beyin komissuralarının kəsilməsinin nəticəsi simptomların triadası ilə xarakterizə olunur:

- sağ yarımkürəyə daxil olan sensor informasiyanın bütün növləri haqqında hesabat vermək qabiliyyətinin pozulmasında özünü göstərən anomaliya;

- diskopiya-disqrafiya, onları bir (sağ və ya sol) əllə yerinə yetirərkən yazının və konstruktiv fəaliyyətin pozulması xarakterikdir;

- hərəkətlərin koordinasiyasının pozulması.

Problemin elmi yeniliyi. Eksperimentlər göstərdi ki, döyənək cismin qismən kəsilməsi zamanı bu simptomlar tam şəkildə göstərilir. Bu onunla əlaqədardır ki, döyənək cisim eynicinsli orqan deyil, diferensiallaşdırılmış sistemdir, hansının ki, müxtəlif sahələri interpoluşar qarşılıqlı təsir mexanizmlərində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Döyənək cismin ayrı hissələrinin qismən kəsilməsi ilə yalnız modallığın pozulması baş verir. Bundan başqa, döyənək cismin qismən kəsilməsi zamanı psixi funksiyaların nisbətən sürətli bərpa qeyd edilir. Uşaqlarda interpoluşar qarşılıqlı əlaqələr böyüklərdən fərqli olaraq baş verir. Uşaqlarda beyin parçalanması sindromu müşahidə edilmir, çünki döyənək cisim kifayət qədər gec yetişir (təxminən iyirmi yaşına yaxın).

Problemin praktik əhəmiyyəti. Psixi fəaliyyətin sistemli xarakteri yüksək psixi funksiyaların təşkilində müxtəlif beyin formasiyaları və beyin yarımkürələrinin diferensiallaşdırılmış iştirakından ibarətdir. Heç bir yarımkürə hər hansı bir funksiyası və ya fəaliyyəti ilə bağlı dominant kimi hesab edilə bilməz. Hər yarımkürə ona xas iş prinsipi ilə, onun psixi funksiyasının təşkilinə verdiyi töhfəyə görə üstünlük təşkil edir. Beləliklə, demək olar ki, psixi proseslərin yarımkürələrarası əməkdaşlığı iki faktorun vəhdətinə əsaslanır: beyin yarımkürələrinin funksional asimmetriyası (ixtisaslaşması) və onların insanın psixi fəaliyyətində qarşılıqlı təsiri.

Ədəbiyyat:

1. Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Изучение высших психических функций и категория бессознательного // Бессознательное. Новочеркасск: Агентство «Сагуна», 1994. – С. 69-80.
2. Лурия А.Р. Мозг человека и психические процессы. – М.: Педагогика, -1963. Т. 1; 1970. Т. 2.
3. Лурия А.Р. О двух видах персевераций при поражении лобных долей мозга // Лобные доли и регуляция психических процессов. – М.: МГУ, -1966.

4. Москвин В.А. Межполушарные отношения и проблема индивидуальных различий. – М.; Оренбург, -2002. 185. Московичюте Л. И. Асимметрия полушарий мозга на уровне коры и подкорковых образований // I Международная конференция памяти А. Р. Лурия: Сб. докладов / Под ред. Е. Д. Хомской, Т. В. Ахутиной. - М.: РПО, -1998.

E-mail: s-asadzade@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. S.N. İsgəndərova*

ped.ü.fəls.dok. M.Ş. Məlikov

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2023.

UOT 159.9

Telli Rəhim qızı Cabbarova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant,
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi
<https://orcid.org/0009-0008-1248-9487>

Səbinə Zahid qızı Şahverdiyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant,
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi

SUISIDIN ŞƏXSİYYƏTİN EMOSİONAL POZĞUNLUQ HALINA TƏSİRİ

Телли Рагим гызы Джаббарова,
диссертант по программе доктора философии, старший преподаватель
Гянджинского Государственного Университета

Сабина Захид гызы Шахвердиева
диссертант по программе доктора философии, старший преподаватель
Гянджинского Государственного Университета

ВЛИЯНИЕ СУИЦИДА НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ РАССТРОЙСТВО ЛИЧНОСТИ

Telli Rahim Jabbarova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy,
senior lecturer at Ganja State University

Sabina Zahid Shahverdiyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy,
senior lecturer at Ganja State University

WAYS TO OVERCOME THE EMOTIONAL DISORDER OF PERSONALITY ABUSE

Xülasə. Şəxsiyyətin özünüdərki prosesində emosiyaları və həyəcanları idarə etmək qabiliyyəti insanın koqnitiv imkanlarını inkişaf etdirir. Bu hiss və emosiyalardan məhrum olan insanlarda emosional pozğunluq halları, tənhalıq, suisid (intihar), müxtəlif nevroloji fobiyalar (qaranlıqdan, hündürlükdən qorxmaq və s.) xüsusiyyətlər formalaşır. Şəxsiyyəti həddən çox tənhalıqdan özünə qapanmadan xilas edə bilsək suisidə qalib gəlmək olar.

Açar sözlər: *emosiya, suisid, sosial, bioloji, şəxsiyyət, təhlükə, intihar, emosional pozğunluq*

Резюме. Способность контролировать эмоции и волнения в процессе самопознания личности способствует повышению ее познавательных способностей. У людей, лишенных этих чувств и эмоций, развиваются эмоциональные расстройства, одиночество, суицид, различные неврологические фобии (страхи). Темнота, высота и т. д.) Преодолеть насилие можно, если мы сможем освободить личность от чрезмерного одиночества, не замыкаясь в себе.

Ключевые слова: *эмоция, суицид, социальная, биологическая, личность, опасность, суицид, эмоциональное расстройство*

Summary. The ability to control emotion and excitement in the process of self-knowledge of personality improves one's cognitive abilities. Emotional disorders, loneliness, suicide, and various neurological phobias (fear) develop in people who are deprived of these feelings and emotions. Darkness, heights, etc.) It is possible to overcome abuse if we can free the personality from too much loneliness without becoming withdrawn.

Key words: *emotion, suicide, social, biological, personality, danger, suicide, emotional disorder*

Hər bir insanda formalaşmış və insanın davranışlarına müsbət və ya mənfi təsirlər edən amil emosiyadır. Emosiya – obyektiv aləmə, mövcud hadisələrə, özünə və digər varlıqlara fərdin ehtiyacından irəli gələn subyektiv dəyərləndirməsini əks etdirən psixi prosesdir. Emosiyaları və həyəcanları idarə etmək qabiliyyəti, insanın koqnitiv imkanlarını da inkişaf etdirir.(2) Bundan məhrum olan insanlar isə onların təsiri altına düşür və emosional pozğunluq halları ilə üzləşirlər. Emosional pozğunluq ətraf mühitə laqeydlikdə (emosional anesteziya), emosiyalara reaksiya verməməkdə (emosional deprivasiya), gerçəklikdən uşaqlaşmaqda (emosional qeyri-adekvatlıq) və özünəqapanmada (autizm), müxtəlif nevroloji fobiyalarda (qapalı yerdən, qaranlıqdan, hündürlükdən qorxmaq), müəyyən şeylərə qarşı hədsiz dözümsüzlükdə (müəyyən qidalara, heyvan və predmetlərə qarşı), həddən artıq kinlilik, inciklik və qisasçılıq emosional pozuntular insanların davranışlarında zorakılıq və intihar (suisid) hallarında özünü büruzə verir. Statistik araşdırmalar göstərir ki, xəstəliklərin 70%-dən çox hissəsini psixoemosional amillər təşkil edir.

İntihar edənlərin çoxu isə bunu remissiya vəziyyətində, yəni xəstəliyin kəskin simptomları özünü büruzə vermədikdə icra edir. Suisid mövzusu son zamanlar, demək olar ki, hər gün səslənən, istər kütləvi informasiya vasitəsi olan sosial şəbəkələrdə (twitter, instaqram, facebook və s.), istər qəzet və jurnallarda, istərsə də televiziya verilişlərində çox rast gəldiyimiz, cəmiyyəti narahat edən mövzuların ən birincisidir. "Universitetə girə bilməyən gənc qız çıxış yolunu intihar da gördü", "İşini itirən gənc oğlan özünü asaraq intihar etdi", "Ailəsinə baxa bilməyən ata özünü yandırdı", "10 yaşında balaca qız serialda gördüyü intiharı təkrarladı". Bunun kimi xəbərləri, demək olar ki, eşitmədiyimiz gün yoxdur. İntihar etmək yolları elə bil yoluxucu xəstəlik kimi sürətlə yayılır.

Kütləvi informasiya vasitəsi isə problemlərdən çıxış yolu kimi intiharı sanki təbliğ edir və intihar etmə üsullarından dərs keçir. Zəlzələdə yaxınlarını itirənlərə, psixoloji sarsıntı keçirənlərə, dərdlərinə çarə axtaranlara, təəssüf ki, böyük travmalar yaradır. İntihar edən şəxslərin yaxınlarına bəzən suallar verilir ki, "Necə oldu intihar etdi?", cavabda isə "Heç nə, həmişə de-

yib gülmürdü, normal da yemək yeyirdi. Sadəcə hərdən qapını bağlayırdı, hərdən də bizlə danışmırdı." "Bəs yaxşı, bu "hərdənlər" neçə dəfə baş verdi?", "Neçə ay davam etdi?" Artıq soruşan insan dərk edir və görür ki, doğrudan da mənim yaxınım uzun müddət bizdən uzaq dayanıbdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına görə, hər il intiharlardan ölüm halları 0,5 milyona çatır. ABŞ-da intiharlardan ildə 30 000 ölüm halı qeydə alınır, bu da hər 100 000 nəfər əhaliyə 12,5 və ya gündə təqribən 75 nəfər təşkil edir. Böyük Britaniyada bu göstərici 100 000 nəfərə 10 nəfərdən bir qədər az təşkil edir. Bu, əhalinin 1%-ni əhatə edir (təqribən o qədər də insan ürək-damar xəstəliklərindən ölür). Almaniyada həmin göstərici xeyli yüksək olub, ildə 13 000 tamamlanmış intihar, yəni 100 000 nəfərə 20 nəfər təşkil edir. Bu, avtomobil qəzalarında həlak olanlardan çoxdur. Ən aşağı göstəricilər Aralıq dənizi ölkələrində (İspaniya, Portuqaliya, İtaliya) qeydə alınıb. Sovet dönəmində ara-sıra intihar xəbərləri eşidirdik. Lakin onu intihar kimi qəbul etmirdilər, yəni insan özünü dənizə atıb özünə qəsd edirdisə, ona intihar demirdilər. Hadisə az qala vətəndaşın "qışda üzmə azadlığını ifadə forması, son-da bədbəxt hadisəyə gətirdi çıxardı" kimi cəmiyyətə təqdim edilirdi. Bir il ərzində Azərbaycanda intihar edərək dünyasını dəyişənlərin sayı 100 000 nəfərə 2,5-17 nəfərədək təşkil edir.

Suisidal davranışın aşağıdakı tipləri vardır:

1. Suisidal məqsədlər – intihar haqqında fikirlər, həyatdan getmək üsullarının düşünülməsi, müxtəlif hazırlıq işləri (məsələn, vəsiyyətnamələrin tərtib olunması və ya ölümqabağı kağızlar yazmaq, zəhərli maddələr haqqında məlumat toplamaq) suisidal məqsədlərə aid edilir.

2. Suisidal cəhdlər – nisbətən az təhlükəli davranış formalarından (məsələn, az miqdarda dərman qəbulu) həyat üçün təhlükəli olan auto-aqressiv əməllərə qədər geniş sahəni əhatə edir.

3. Tamamlanmış suisid – insanın həyatdan getməsi ilə əlaqədardır.

Suisidlərim sosial faktorlar üzrə ilk təsnifatını fransız psixoloqu Emile Dürkheim'ə öyrənmişdir:(1)

• *egoistik suisid* – öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və ona görə də ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir;

• **anomik suisid** – sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial inteqrasiyası pozulmuş şəxslərdə təsadüf edilir;

• **altruistik suisid** – öz həyatını sosial motivlər naminə qurban verən və bununla yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edir.

Suisidin iki forması var:

sadə suisid – insanın həyatla hesablaşması məqsədi daşıyan (kimyəvi dərmanlarla intihar, məsələn, essens kislata, narkotik maddələrdən həddən artıq istifadə, alkoqolizm xəstəliyi və s.);

genişlənmiş suisid – özünə qəsd edərəkən yaxınlarını da özü ilə aparmaq tendensiyalı şəxslərdə (məsələn, suisiddən azyaşlı uşağını guya əzabdan qurtarmaq üçün öldürmüş qadının hərəkəti, valideynin uşağını öldürməsi), eyni zamanda birgə intihar etmək üçün razılığa gəlmiş qruplarda təsadüf edilən kollektiv suisid.

Suisidə meyllilik şəxsiyyətin sosial statusdan, cinsindən, peşə mənsubiyyətindən asılı olaraq müxtəlif olur.

İntiharın müxtəlif növləri və səbəbləri var. Növlərinə boğularaq intihar edənlər qatar ilə intihar edənlər, qaz ilə intihar edənlər, özünü asaraq intihar edənlər, intihara məcbur edilənlər və s. daxildir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qadınlar özünü yandırma üsuluna əl atırlar. Şəxsiyyəti ən çox suisidə məruz qoyan səbəblərdən birincisi də zorakılıq hallarıdır. Zorakılıq insana fiziki, psixoloji və ya seksual ziyan vuran davranışdır.

Suisidal davranışın bioloji aspektləri. Suisidlər bir ailənin üzvlərini nəsildən-nəslə bir-bəla kimi izləyə bilər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, intihar etmiş şəxslə yaxın qohumluğu olanlar arasında suisidal risk 4 dəfə artıqdır. Ailədəki suisidlərin təqlidi davranışla və ya irsən keçən xüsusi bioloji mexanizmlərlə bağlı olub-olmaması alimlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün intiharların bir qismi təqlidi xarakter daşıyır. Məsələn, son dövrlər eyni məkanda və yaxud eyni formada silsilə suisidlərin təkrarlanması. İntihar baş verəndə insanlarda 1-ci növbədə ağrılar olur və üzlərində müəyyən mimikalar əmələ gəlir. Suisidal davranışla əlaqədar olan bəzi psixi xəstəliklərdə (depressiya, şizofreniya, alkoqolizm) irsi meylin müəyyənləşdirilməsi genetik hipotezi qismən təsdiq etdi. Danimarkada aparılan tədqiqat

qatlarda himayəyə götürülmüş ailədə böyümüş və intihar etmiş 57 nəfər öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, onların 12-nin bioloji qohumları intihar əməli yerinə yetirmişdir.(1)

Suisidin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü müəyyən edərəkən yaş amilini nəzərə almaq vacibdir. Kiçikyaşlı uşaqlar praktiki olaraq intihar etmirlər. Bununla belə 7 yaşından sonra da suisidal cəhdlərə, son dərəcə nadir hallar da olsa rast gəlinir. 15-24 yaşlı yeniyetmə və gənclərdə suisidlərin miqdarı kəskin artır. Çox güman ki, bu yaş dövrünə düşən həyatı sınaqların artması əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil müəssisələrinin gərgin tədris prosesi, gələcək peşənin seçilməsi, əks cinslə ilk kontaktlar, gənclərdə orduda xidmət və s. məhz bu dövrə təsadüf edir. Orta yaş dövründə kişilərdə suisidlərin miqdarı azalır, qadınlarda isə artır. Bu zaman peşə mənsubiyyəti daha çox əhəmiyyət kəsb edir. 50-70 yaşlarında hər iki cinsin nümayəndələri arasında intiharların sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Bu dövrdə tənhalıq hissi, həyat yoldaşının itirilməsi, ölüm haqqında fikirlər, həmçinin sağlamlıqla əlaqədar problemlər meydana çıxmağa bilər. 75 yaşını keçmiş kişilər arasında suisidlər qadınlara nisbətən xeyli çox olur.

Araşdırmalar göstərir ki, intihar edənlərin birbaşa fəsilə aidiyyəti var. Məsələn, yaz fəslini götürək. Yaz fəslində hər yer yaşıllıqdır. Hər bir insan bundan həzz alırsa, intihar etmək istəyən insana isə bu dəhşət kimi görünür. Onların gözündə həmin rənglər boz çalalarda olur. Bu da o deməkdir ki, intihar daha çox soyuq aylarda soyuq ölkələrdə baş verir. İntihar cəhdlərində məqsəd çox zaman ölmək deyil, hiss edilən ağrıları rahatlaşdırmaqdır.

Demonstrativ intihar. Yəni intiharı nümayiş etdirən şəxs, kütlənin qarşısında intihara meyil edən, intihar etmək istəmir. Onun demək istədiyi əslində "Eşidin məni!", "Məni heç kəs eşitməyir", "Məni heç kəs başa düşmür" kimi fikirlərdir. O adam ki, özünü öldürəcəyini bəyan edir, onun niyyəti artıq özünü öldürmək deyil, sadəcə olaraq hansısa tələb irəli sürmək, nəyəsə etiraz etməkdir. Psixoloqlar deyir: "Bəzən bizim danışdığımız insanlar olub ki, evdəkiləri qorxutmaq üçün yalandan özlərini atmaq istəyib, yalandan dərman içib zəng edib ki, "Mən dərmanı içdim, artıq mən ölürəm." Amma o bilir ki, dər-

manı içəndən sonra zəng edibsə, “məni xilas edin” deməkdir.

İntihar və ya suicidal halları aradan qaldırmaq üçün psixoloji-profilaktik üsulları.

İntihar təhlükəsi haqqında düşüncələr hər hansı mütəxəssislər üçün ən mürəkkəb və məsuliyyətli məsələdir. Suicidal məqsədlər haqqında birbaşa xəbərdarlıqlar, həyatın mənasız və öz vəziyyətinin ümitsiz olması haqqında fikirlər, ciddi sosial və şəxsi problemlərin olması, psixi vəziyyət (kəskin psixopatoloji simptomlar, psixoaaktiv maddələrdən istifadə), eləcə də fiziki vəziyyət təhlükə olduğunu göstərən faktorlardır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, pasiyent tərəfindən suicidal arzuların fəal şəkildə nümayiş etdirilməsi həyatın mənasız olması haqqında fikirlər, köməkətsiz olduğunu tez-tez yada salmaq və digər hallar həyatı könüllü tərk etmək haqqında ciddi fikirlərin olmasını göstərir. Belə hallarda açıq şəkildə soruşmaq lazımdır ki, nə üçün o, özünü öldürmək qərarına gəlib. "Ailəmə, həyat yoldaşıma, anama, uşaqlarıma görə" cavabları inandırıcı görünür.

Ağrı verən emosiyalardan (qəm, qorxu) qurtulub həzz verən emosiyalara yetişmək (səadət, sevinc) cəhdi bütün canlılar üçün nə qədər universal xarakter daşısa da, emosiyalar subyektlərə görə fərqli parametrlərə malik olur.(4)

Emosiyaların əksər funksiyaları koqnitiv inkişafa şərait yaradır. Emosiyaları və həyəcanları idarə etmək qabiliyyəti, insanın koqnitiv imkanlarını da inkişaf etdirir. Emosiyalar nəzarət altında saxladıqda koqnitiv effekt verir. Onlar nəzarətdən çıxdıqda isə, həm fizioloji, həm də psixoloji təhlükələr yaradırlar. Suicidal qalib gəlməyin əsas üsulları:

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov, N. Psixiatriya. / N. İsmayılov. -Bakı, 2013. -s. 447-459
2. Seyidov, S.İ. Psixologiya. / S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev Bakı 2007; s. 155-197, 347-372.
3. <https://az.m.wikipedia.org>;
4. <https://psixiatr.com>;
5. <http://www.scfwca.gov.az>

1) pasiyentlə sıx kontakt yaradıb onun dərdinə şərik olmaq, psixoloji iztirabları zəiflətmək;

2) yaxın və doğmaları xəbərdar etmək, onların pasiyentlə ünsiyyətini və ona yardımı genişləndirmək;

3) pasiyentin tələbatını hərtərəfli öyrənərək cins, yaş dövrünü nəzərə almaqla, mərhələlərlə həyata keçiriləcək real yardım proqramını planlaşdırmaq (ilk 24 saat, 48 saat, iki həftə, 1 ay və s. müddətində);

4) ehtiyac olduqda dərman müalicəsi təyin etmək və bir çox hallarda daha effektiv və vacib olan psixoterapiya aparmaq;

Problemin aktuallığı. Sosial şəbəkələrdə və rəngli inqilablarda müşahidə olunan “emosional yoluxma” halı, koqnitiv şəkildə “idarə olunan kaos” nəzəriyyəsiindən irəli gəlir. Kütləvi manipulyasiyanı təmin etmək üçün sosial şəbəkələrin və rəngli inqilabların mahiyyəti məntiqdən uzaqlaşdırılır və məntiqsiz emosional mühitə çevrilməsi şəxsiyyətin bioloji və sosial amillərin təsirindən yaranan çətinliklər, təhlükəli hallar şəxsiyyətin özünəqəsd, suicidal davranışları ilə nəticələnir.

Problemin elmi yeniliyi. Şəxsiyyət hadisələri hərtərəfli düşünməli, təfəkkür və yanaşma tərzini müsbət emosiyalara motivasiya edərsə suicidal qalib gəlməyi bacarar. Xoşbəxtliyi özümüzə axtararaq və içimizdəki həmişə yanan qığılcımı özümüz öz əllərimizlə söndürməyə. Unutmayın ki, hər birimizin yaşamağa və xoşbəxt olmağa haqqımız var.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə valideynlər, pedaqoqlar, psixoloqlar, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün faydalı ola bilər. Cəmiyyətdə suicidal (intiharın) aradan qaldırılması haqqında psixoloqlar və psixiatrlarla maarifləndirici söhbətlərin aparılması.

E-mail: ziyacabbarli@mail.ru

Rəyçi: fəls.elm. dok., prof. Q. Vəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2023

UOT 159.9

Aytən İlham qızı Alishanlı
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-0706-550X>

EMOSIONAL INTELLEKT MODELLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Айтен Ильхам гызы Алышанлы
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МОДЕЛЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Aytan Ilham Alishanli
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

FORMATION AND DEVELOPMENT OF MODELS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Xülasə. Elmi məqalədə emosional intellekt modellərinin formalaşma və inkişaf prosesinin əsas mərhələləri nəzərdən keçirilir. Mövcud modellərin (qabiliyyətlər və qarışıq) əsasında emosional intellekt anlayışına müxtəlif yanaşmaların spesifik cəhətləri təhlil olunur. Eyni zamanda, problemin gələcək tədqiqatlarında mütləq nəzərə alınmalı olan konsepsiyalar müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *emosiya, emosional intellekt, emosional intellekt modelləri, emosional intellekt komponentləri*

Резюме. В научной статье рассматриваются основные этапы процесса формирования и развития моделей эмоционального интеллекта. Анализируются особенности различных подходов к понятию эмоционального интеллекта на основе существующих моделей (способности и смешанная). При этом определяются понятия, которые необходимо учитывать при дальнейшем изучении проблемы.

Ключевые слова: *эмоция, эмоциональный интеллект, модели эмоционального интеллекта, компоненты эмоционального интеллекта*

Summary. The main stages of the process of formation and development of emotional intelligence models are considered in the scientific article. Specific aspects of different approaches to the concept of emotional intelligence are analyzed on the basis of existing models (abilities and mixed). At the same time, the concepts that must be taken into account in future studies of the problem are defined.

Key words: *emotion, emotional intelligence, models of emotional intelligence, components of emotional intelligence*

Müasir psixologiya elmində emosional intellekt anlayışı öz mahiyyətinə və nəzəri-praktik əhəmiyyətinə görə xüsusi yer tutur. Öz başlanğıcını psixologiyanın hələ fəlsəfi biliklər çərçivəsində inkişaf etdiyi antik dövrdən götürən, uzun bir zaman ərzində geniş polemikalara səbəb olan, ən müxtəlif yanaşmaların predmetinə çevrilən bir problem – koqnitiv və emosional-

affektiv sferaların qarşılıqlı əlaqəsi müasir elmdə “emosional intellekt” adı altında formalaşmış.

Emosional intellekt termininin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi tarixinə qısa bir nəzər salsaq, artıq psixologiyanın inkişafının ilkin mərhələsində intellektual sferanın diferensiasiyası, insan təfəkküründə emosional komponentlərin müəyyənləşdirilməsi faktları ilə rastlaşırıq. Sonrakı dövrdə H. Mayer “mühakimə edən”

təfəkkürlə emosional təfəkkürü, T. Ribo affektiv və intellektual təfəkkürü fərqləndirir. Bu baxımdan C. Mayerin Qərb psixologiyasında emosional intellektin öyrənilməsinə dair xarakteristikası maraqlıdır. Onun fikrincə, 1900-1969-cu illəri əhatə edən birinci mərhələdə emosiyaların öyrənilməsi əsasən intellektin tədqiqindən ayrı aparılsa da koqnitiv və affektiv proseslər arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlilinə ilk cəhdlər edilib. 1970-1989-cu illəri əhatə edən ikinci mərhələdə koqnitiv və emosional proseslərin qarşılıqlı təsiri diqqət mərkəzində olub. H. Qardnerin şəxsiyyətdaxili intellekti “öz emosional həyatını qiymətləndirmək”, “öz hiss və emosiyalarını sistemləşdirmək” bacarığı kimi xarakterizə etməsi buna misal ola bilər. C. Mayer 1990-1993-cü illəri emosional intellektin psixoloji tədqiqatların predmetinə çevrildiyi, 1994-1997-ci illəri emosional intellektin populyarlaşdırıldığı (əksər hallarda qeyri-elmi yanaşmalarda) dövrlər kimi qiymətləndirir. 1998-ci ildən bu günə kimi davam edən mərhələni isə “emosional intellektin mahiyyətinin aydınlaşdırılması” kimi xarakterizə edir.

Emosional və koqnitiv proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmlərinin tam və əsaslı şəkildə üzə çıxarılmasında, “emosional intellekt nədir?” sualına dəqiq və birmənalı cavab verilməsində emosional intellektin strukturu, tərkib hissələri barədə aydın elmi təsəvvürün olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ötən əsrin sonlarından başlayaraq emosional intellektin modelləşdirilməsi ilə bağlı məqsədyönlü tədqiqatlar, Eİ (emosional intellekt) səviyyəsinin ölçülməsinə dair işlənib hazırlanan çoxsaylı metodikalar məhz bu məqsədə xidmət edir.

Müasir dövrdə emosional intellektin dərk olunması və nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, həyatın müxtəlif sahələrində effektiv tətbiqi barədə daha dolğun təsəvvürə malik olmaq üçün emosional intellekt modellərinin formalaşması və inkişafı prosesinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin sonlarından emosional intellekt anlayışı ilə bağlı aparılan ardıcıl tədqiqatlar üç fərqli məktəbin (D. Qoulmenin məktəbi, C. Mayer və P. Saloveyin məktəbi, R. Bar-On məktəbi) və iki əsas modelin (qabiliyyətlər modeli və qarışıq model) formalaşması ilə nəticələnib. Bu prosesdə ilk mənbələrdən biri C. Mayer və P. Salovey tərəfindən 1990-cı illərdə yazılan mə-

qalələr hesab olunur. Bu məqalələrdə emosional sahə ilə bağlı təsəvvürlər sistemləşdirilib, “emosional intellekt” anlayışı ilk dəfə geniş məzmununda əsaslandırılıb və göstərilib ki, emosional intellekt özünün və digərlərinin emosiyalarının dərk olunmasına kömək edən mental bacarıqlar toplusudur. [1, s.28]

Müəlliflər ilkin olaraq emosional intellektin strukturuna üç komponent daxil etmişdilər. Lakin 1997-ci ildə bu struktura emosiyalar barədə informasiyaların təhlili ilə bağlı olan komponent əlavə etdilər. Nəticədə emosional intellektin dörd qrup qabiliyyətlərdən ibarət modelini yaratdılar:

1) emosiyaları qavrama, dəyərləndirmə və ifadə etmə (öz emosiyalarının fiziki vəziyyətə, hisslərə və fikirlərə görə yaranmasını anlama, öz emosiyalarını ifadə edə bilmək; ətrafdakıların emosiyalarını anlama, emosiyaların ifadəsindəki müxtəlifliyi fərqləndirə bilmək);

2) emosiyalardan istifadə edə bilmək (müəyyən emosiyaları yaratmaq və onların meydana gəlməsinə nəzarət edə bilmək; diqqətin mühüm informasiya və ya hadisəyə yönəlməsi üçün emosiyalardan istifadə edə bilmək);

3) emosiyaları anlama (emosiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək, emosional keçidləri anlamaq, emosiyaları və onların yaranma səbəblərini şərh etmək, sözlər və emosiyalar arasındakı əlaqəni identifikasiya etmək);

4) emosiyaların tənzimlənməsi (emosiyaları refleksiv tənzimləmək, mənfi emosiyaların intensivliyini azaltmaq, müsbət emosiyaların təsirini artırmaq, emosiya yüklü problemlərin öhdəsindən gələ bilmək).

C. Mayer və P. Saloveyin nəzəriyyəsinə görə, bu komponentlər iyerarxik şəkildə düzülür və səviyyələri ardıcıl şəkildə qavranılır. Komponentlərdən hər biri iki tərəfə yönəlir: insanın özünə və ətrafdakılara. Şəxsiyyətdaxili Eİ insanın öz fikirləri, hərəkətləri və hissləri arasında qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı deməkdir. Şəxsiyyətlərarası Eİ isə digər insanlara uyğunlaşmağa, onları bu və ya digər fəaliyyətə ilhamlandırmağa, öz qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməyə, ətrafdakılarla ünsiyyəti asanlaşdırmağa kömək edir.

C. Mayer və P. Saloveyin qabiliyyətlər modelində dörd qrupda birləşən bacarıqların iyerarxik təşkili müəyyən arqumentlərə əsasla-

nır. Məsələn, emosiyaları qavramaq və ifadə etmək qabiliyyəti (1-ci qrup) konkret məsələlərin həlli məqsədilə emosiyalardan istifadə olunmasında (2-ci qrup) zəruri əsasdır. Bu iki bacarıq isə emosiyaları anlamaq qabiliyyətinin (3-cü qrup) əsasını təşkil edir. Sonda bütün bu bacarıqlar emosiyaların tənzimlənməsi (4-cü qrup) üçün vacibdir.

C. Mayer və P. Saloveyin emosional intellekt nəzəriyyəsinin prinsipləri empatiya, məlumatlılıq, tarazlıq, məsuliyyət kimi anlayışlara əsaslanır. Empatiya emosiyaların dərk olunmasında və ifadə edilməsində, öz duyğularını digər insanın hissləri ilə eyniləşdirməkdə, həssaslıqda üzə çıxır. Emosional tarazlığı saxlamaq üçün öz hissləri barədə məlumatlı olmaq, səmərəli və səmərəsiz hissləri fərqləndirməyi bacarmaq vacibdir. Məsuliyyət Eİ-nin yüksək səviyyəsinə malik insanda özünün və digərlərinin rifahına cavabdehlik yaradır. C. Mayer və P. Salovey hesab edirdilər ki, "İnsan təfəkkürü rəasional hesablama ilə məhdudlaşmır. Emosiyalar və intellektin qarşılıqlı əlaqələrinin çox müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız bir neçəsi bizi həqiqətən də ağıllı edir. Bu qarşılıqlı kəsişmə və təsirin kifayət qədər məhdud sahəsini emosional intellekt kimi müəyyənləşdirmək olar." [8]

1999-cu ildə C. Mayer və P. Saloveyin emosional intellektlə bağlı araşdırmalarına D. Karuzo da qoşuldu və nəticədə onlar MSCEIT (the Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test) testini yaratdılar. Özündə sorğuları və qrafik tapşırıqları birləşdirən bu testin çoxsaylı tədqiqatlarda istifadəsi sayəsində müəyyən olunub ki, emosional intellekt insanın psixi və fiziki sağlamlığının qorunmasına təsir göstərir, adaptasiya və stressdən müdafiə funksiyalarını yerinə yetirir, sosialyönlü davranışın ilkin şərti olur və şəxsiyyətlərarası münasibətləri optimallaşdırır.

Müasir psixologiyada emosional intellekt anlayışının strukturlaşdırılması ilə bağlı tədqiqatların böyük bir qismi qarışıq modellərin yaranması ilə nəticələnib. Qarışıq modellər koqnitiv, şəxsiyyət və motivasiya xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Bunun sayəsində onlar real həyata adaptasiya və problemlərin öhdəsindən gəlmə prosesləri ilə sıx bağlanmış olur. Eİ-nin qarışıq modelləri müxtəlifliyi ilə seçilir və əsasən bir-birindən onlara daxil edilən şəxsiyyət xarakte-

ristikaları ilə fərqlənir. Bacarıqlar modeli Eİ-ni düzgün və yanlış cavabları olan tapşırıqlardan ibarət testlərin köməyi ilə ölçülən bacarıqların cəmi kimi müəyyən edirsə, qarışıq modellər Eİ-ni özünəhesabata əsaslanan sorğuların köməyi ilə ölçməyi nəzərdə tutur.

Eİ-nin qarışıq modelləri sırasında D. Qoulmenin konsepsiyası xüsusi yer tutur. Emosional intellekt anlayışına yanaşmada yeni bir məktəbin əsasını qoyan D. Qoulmenin nəzəri görüşləri 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq çap olunan məqalələrində və geniş populyarlıq qazanan "Emosional intellekt" (1995) kitabında öz əksini tapıb. D. Qoulmenə görə, sosial intellekt strukturuna daxil olan Eİ "insanın əldə olunan informasiyadan şəxsi məqsədlərinin reallaşdırılmasında istifadə etmək üçün özünün və başqalarının emosiyalarını şərh etmək bacarığıdır". [2, s.110] D. Qoulmenə görə, Eİ-nin strukturu müxtəlif keyfiyyətli və hətta müxtəlif istiqamətli parametrlərinin toplusunu ehtiva edir: öz emosiyalarını, öz davranışının məqsəd və vəzifələrini anlamaq; öz emosiyalarını və davranışını tənzimləmək və digər insanların davranışına təsir göstərmək bacarıqları.

C. Mayer və P. Saloveyin tədqiqatlarını daha da genişləndirən D. Qoulmen onların müəyyənləşdirdiyi komponentlərə entuziazm, inadkarlıq və sosial vərdişləri əlavə etdi. Bununla da o, Mayer və Saloveyin modelinə daxil olan koqnitiv bacarıqları şəxsiyyət xarakteristikaları ilə birləşdirdi.

D. Qoulmen ilkin olaraq emosional intellektin strukturunu beş tərkib hissəsinə ayırıb:

- emosional vəziyyətlərin dərk və adlandırılması, emosiyalar, təfəkkür və hərəkət arasında qarşılıqlı əlaqənin dərk olunması;

- emosional vəziyyətlərin idarə olunması – emosiyalara nəzarət və arzuolunmaz emosional vəziyyətin adekvat olanla əvəz edilməsi;

- özünü təhrik etmə (motivasiya), uğur qazanmağa kömək edən emosional vəziyyətə daxil olma;

- digər insanların emosiyalarını anlamaq, onlara qarşı həssas olmaq və onların emosiyalarını idarə etmək;

- digər insanlarla şəxsiyyətlərarası münasibətlərə girmək və onlara dəstək olmaq

Qoulmenin emosional intellekt strukturu iyerarxikdir. Belə ki, emosiyaları anlamaq onları

idarə edə bilmək üçün ilkin şərtidir. Eyni zamanda emosiyaları idarə etməyin aspektlərindən biri uğura aparan emosional vəziyyətləri yaratmaq bacarığıdır. Bu bacarıqlar digər insanlara yönəldəndə yaxşı münasibətlər saxlamağı şərtləndirir.

Tədqiqatçı sonradan bu strukturu təkmilləşdirib. Hazırda Qoulmenin Eİ modelinə dörd komponent: özünü anlama, özünə nəzarət, sosial həssaslıq, qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunması və onlarla bağlı olan 18 vərdiş daxildir.

Şübhəsiz ki, insanları həyatda uğur qazanmağa, şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə stimullaşdırmaq Qoulmenin və ardıcıllarının nailiyyəti sayıla bilər. Lakin sırf elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşanda Qoulmenin müəyyən etdiyi struktur komponentləri sırasında təkcə emosional bacarıqları yox, iradi keyfiyyətləri, özünü anlama xarakteristikasını, sosial bacarıq və vərdişləri tapmaq olar.

Müasir psixologiyada emosional intellekt anlayışına yanaşmalar sırasında tanınmış psixoloq R. Bar-Onun modeli yeni baxış bucağına və təhlil prinsiplərinə görə özünəməxsus yer tutur. R. Bar-On 1985-ci ildə ilk dəfə ənənəvi “psixometrik intellekt” termininə alternativ olaraq “emosional əmsal” terminini işlədib. 1988-ci ildə R. Bar-On emosional-sosial intellekt anlayışını irəli sürərək, onun insanın davranışını müəyyən edən çoxlu sayda həm şəxsi, həm də şəxsiyyətlərarası bacarıq və vərdişlərdən ibarət olduğunu göstərdi. Onun fikrincə, Eİ “ətrafda olanların tələb və təzyiqlərinin öhdəsindən gəlmək bacarığına təsir göstərən qeyri-koqnitiv bacarıq və vərdişlərin toplusudur”. [7]

Bar-Onun Eİ-nin nəzəriyyə və praktikasına mühüm töhfəsi 1996-cı ildə EQ-in (Emotional Quotient Inventory –EQ-i) ölçülməsi üçün yaratdığı sorğudur. Bu sorğuda emosional intellektin beş əsas komponenti təqdim olunur:

1. Şəxsiyyətdaxili – emosiyalar barədə bilik, emosiyaları anlamaq və ifadə etmək bacarığı (assertivlik, emosional özünü-təhlil, müstəqillik, özünəhərmət, özünüaktuallaşdırma);

2. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər – digər insanların hissələrini anlamaq və qəbul etmək bacarığı (empatiya, sosial məsuliyyət, şəxsiyyətlərarası münasibət);

3. Adaptivlik – hissələri, fikirləri və davranışı dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq, həmçinin bu dəyişiklikləri idarə etmək bacarığı (problem-

ləri həll etmək bacarığı, gerçəkliyin qiymətləndirilməsi, çeviklik);

4. Stressi tənzimləmək (stressə tolerantlıq, impulsivliyə nəzarət);

5. Ümumi əhval (həyatdan məmnunluq, optimizm).

R. Bar-Onun yanaşması Eİ insanın real həyata adaptasiyasına kömək etməlidir ideyasına əsaslanır. Beləliklə, deyə bilərik ki, qarışıq model tərəfdarlarının emosional intellektə yanaşması ona təkcə xalis koqnitiv bacarıq kimi yox, şəxsiyyət xarakteristikası kimi də baxmağa imkan verir, fərdiyyət strukturunda onun yeri barədə düşünməyə vadar edir.

Postsovet ölkələrində, o cümlədən Rusiya psixologiyasında emosional intellektə bağlı aparılan tədqiqatlar müəyyən özünəməxsus keyfiyyətlərinə baxmayaraq bütövlükdə Qərbdə formalaşan nəzəriyyələrin güclü təsiri altındadır. Rusiyalı tədqiqatçı D.V. Lyusin emosional intellekti özünün və digər insanların emosiyalarını anlamaq və onları idarə etmək bacarığı kimi təqdim edir. Lyusin emosional intellektin koqnitiv bacarıq kimi şərhinin əleyhinə çıxış edir. Onun fikrincə, emosiyaların başa düşülməsi və idarə olunması şəxsiyyətin emosional sferaya ümumi istiqamətlənməsi ilə (insanların daxili dünyasına maraq, davranışın psixoloji təhlilinə meyl) sıx bağlıdır. Buna uyğun olaraq, D.V. Lyusin emosional intellekti ikili təbiətə malik quruluş kimi təsəvvür edir. M.A. Manoylovanın modelində emosional intellekt “insanın özünün və başqalarının emosional vəziyyətlərini və hissələrini anlama, qəbul etməsi və tənzimləməsi bacarığıdır”. [6, s.17] Manoylova hesab edir ki, Eİ özündə intellekti, emosiyanı və iradəni birləşdirən integrativ anlayışdır. E.L. Nosenko və N.V. Kovriqin modelində “Böyük beşliyin” (P. Kosta, R. Mak-Qrey, L. Qoldberq və b. yaratdığı 5 amilli model) tərkib hissələri olan vicdan, yeni təcrübəyə açıqlıq, emosional dözümlülük, səmimiyyət və ekstraversiya emosional intellektin xüsusiyyətləri kimi irəli sürülür. Beləliklə, Eİ-yə həm bacarıqlar, həm də həyatda uğur qazanmağa yardımçı olan şəxsiyyət xarakteristikaları daxil edilir. Bütövlükdə bu modelləri də emosional intellektin qarışıq konsepsiyalarına aid etmək olar.

Beləliklə, emosional intellekt modellərinin formalaşması, inkişafı prosesinə və onların təs-

nifatına qısa bir nəzər salsaq, bir tərəfdə Mayer, Salovey və D.Karuzonun bacarıqlar modelini, digər tərəfdə xeyli sayda qarışıq modelləri (Qoulman, Bar-On, R.Kuperin modelləri) görmüş olarıq. Qeyd etmək lazımdır ki, qarışıq modellərin, Eİ səviyyəsini ölçmə metodikalarının çoxluğuna tədqiqatçıların münasibəti ziddiyyətlidir. Belə bir vəziyyəti “böhran” adlandıranlarla bərabər, emosional intellektin nəzəriyyə və praktikasının gələcək inkişafı üçün zəmin hesab edilənlər də var. Bizim fikrimizcə, ikinci yanaşmanın tərəfdarları daha rəşional mövqedə dayanırlar. Emosional intellekt psixologiyada nisbətən yeni anlayış olduğu üçün həm nəzəri, həm də praktik baxımdan təkmilləşməyə böyük ehtiyac duyur.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, öz mahiyyəti və mürəkkəbliyi ilə seçilən emosional intellekt müasir psixologiyanın diqqət mərkəzində olan əsas və mühüm anlayışlardan biridir. Emosional intellektin strukturlaşdırılması sahəsinə yanaşmalar, yaradılan çoxsaylı modellər bütün fərqliliklərə

və ziddiyyətlərə baxmayaraq, Eİ-nin ümumi nəzəri konsepsiyasının hazırlanması, gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün əsaslı zəmindir.

Problemin aktuallığı. Psixologiya elminin inkişafının ilkin mərhələsindən bu günə qədər emosional intellekt anlayışının mahiyyətinin aydınlaşdırılması bilavasitə onun strukturlaşdırılmasından, onu təşkil edən komponentlərin müəyyən edilməsindən asılı olmuşdur. Emosional intellekt modellərinin çoxluğu və elmi yanaşmaların müxtəlifliyi səbəbindən müasir psixologiyada bu problem öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə emosional intellekt modellərinin formalaşma prosesinin, bu sahədə yeni inkişaf meyillərinin sistemli təhlili aparılmış, müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir psixologiyada emosional intellekt anlayışının yeri və rolunu müəyyənləşdirmək baxımından onun modellərinin formalaşma və inkişaf prosesi barədə ətraflı təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Məqalədən ali məktəb müəllimləri, tələbə və magistrlər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Андреева, И.Н. Азбука эмоционального интеллекта / И.Н. Андреева. – СПб.: БХВ-Петербург, – 2012. – 288 с.
2. Гоулман, Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Д Бизнес Букс, – 2005. – . 304 с.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. -М: АСТ Москва, – 2009. – 478 с.
4. Карпов, А.В., Петровская. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика: монография / А.В. Карпов, А.С. Петровская; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль : ЯрГУ, – 2008. – 344 с.
5. Люсин, Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / Д.В. Люсин, Д.В. Ушаков. – М.: Институт психологии РАН, – 2009. – 347 с.
6. Манойлова, М.А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов / М.А. Манойлова. – Псков: ПГПИ, – 2004. – 60 с.
7. Bar-On, R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory / R. Bar-On // R. Bar-On, J.D.A. Parker. Handbook of emotional intelligence. – San Francisco: Jossey-Bass, – 2000. – P. 363–388.
8. Mayer, J.D. The intelligence of emotional intelligence/ J.D. Mayer, P. Salovey // Intelligence. – 1993. – V. 17.
9. Mayer, J. Emotional Intelligence: Theory, Findings and Implications / J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso // Psychological Inquiry, 2004. – V. 15, № 3. – P. 197–215.

E-mail: alishanli.aytan.ilham@bsu.edu.az
Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. S.N. Əliyeva,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. A.F. Səməndərova
Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2023

UOT 159.9

Şahla Aqil qızı İbrahimova

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,
Bakı şəhəri, N. Nərimanov rayonu 258 nömrəli məktəbin psixoloqu
0009-0000-8953-1438*

NARSİSTİN FACİƏSİ

Шахла Агиль гызы Ибрагимова

*докторант по программе доктора философии,
психолог школы № 258 Наримановского района города Баку*

ТРАГЕДИЯ НАРЦИССА

Shahla Agil Ibrahimova

*doctorial student in the program of doctor of philosophy,
psychologist
of school №. 258 of the Narimanov district of Baku city*

THE TRAGEDY OF THE NARCISSIST

Xülasə. Müəllif təqdim olunan məqalədə narsist şəxsiyyətin cəmiyyətdə tutduğu mövqə, xarakter xüsusiyyətləri və sosial münasibətlərdə ona qarşı tərəfə olan təsirlərini müzakirə etmişdir. Aydınır ki, günümüzdə narsist şəxsiyyətin yetişməsində ailə mühitinin rolu böyükdür. Məqalədə, həmçinin erkən uşaqlıq dövründə ailə amilinin önəmi ilə əlaqədar olaraq aktual məsələlərin ədəbiyyat icmalı üzrə təhlili aparılmışdır. Məqalədə narsist şəxsiyyətin sosial, dostluq, sevgi münasibətlərində müşahidə olunan xarakterik xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatların icmalı göstərir ki, uşağın narsist yetkinə çevrilməsində ailə dəyərləri mühüm amildir.

Açar sözlər: *narsizm, ideallaşdırma, dəyərsizləşdirmə, utanc*

Резюме. В представленной статье автор рассмотрел положение нарциссической личности в обществе, черты характера и влияние на другую сторону социальных отношений. Известно, что в настоящее время велика роль семейного окружения в развитии нарциссической личности. В статье также проанализирован обзор литературы по актуальным вопросам, связанным со значением семейного фактора в раннем детстве. Обзор исследований показывает, что семейные ценности являются важным фактором в развитии ребенка с нарциссической склонностью.

Ключевые слова: *нарциссизм, идеализация, обесценивание, стыд*

Summary. In the presented article, the author discussed the position of the narcissistic personality in society, character traits and the effects on the other party in social relations. It is clear that nowadays the role of the family environment in the development of narcissistic personality is great. The article also analyzed the literature review of current issues related to the importance of the family factor in early childhood. A review of foreign studies shows that the family approach is an important factor in the transformation of a child into a narcissistic adult.

Key words: *Narcissism, idealization, devaluation, shame*

Narsizm anlayışı Narcissus adlı şəxsin adı ilə bağlıdır. O, çox yaraşlıq olduğu üçün hər kəs onu sevir. O isə insanları aşağılayaraq rədd edirdi. Daha sonra Narcissus gölməçədə öz əksi-ni görür və özünə aşıq olduğu üçün intihar edir.

Elmə daxil olan bu anlayışa dair bir çox mütə-xəssislərin (Z. Freyd, O. Kernberg, H. Kohut) fərqli yanaşmaları olmuşdur. 1900-cü ildə Z. Freyd narsizmi psixanalitik nəzəriyyənin bir hissəsi kimi araşdırmağa başladı [3]. Həmçinin

Z. Freyd narsizmi libidonun eqoya yönəlməsi kimi qiymətləndirir. Z. Freyd narsizmi birincili və ikincili narsizm olaraq 2 hissəyə ayırmışdır. Narsizm haqqında O. Kernberg, H. Kohutun əsaslı tədqiqatları və araşdırmaları müasir dövrimüzdə çox aktualdır. Kohutun araşdırmalarına əsasən, narsist şəxsiyyət pozuntusu şəxsin uşaqlıq illərində baş verən travmatik təcrübələrdən, xüsusən də ana ilə uşaq arasında yaşanan xəyal qırıqlıqlarından qaynaqlanır. H. Kohutun bu kontekstdəki nəzəriyyəsi erkən uşaqlıq dövründəki inkişaf prosesinin şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusilə mühüm olduğunu qəbul edən bütün digər psixoanalitiklər ilə eynilik təşkil edir. H. Kohutun şəxsiyyət nəzəriyyəsindəki sağlam narsizm eqonun zəifliyi hesab edilən patoloji narsisizmdən fərqlidir. H. Kohut narsizmi güclü, sağlam və bacarıqlı mənləyin özünü ifadə forması kimi görür. İnsanlar öz zəifliklərini örtmək üçün özlərini böyütməyə meyl edə bilirlər, çünki onlar yalnız bu müdafiə mexanizmləri ilə daxili dünyalarını tarazlaya bilirlər. O. Kernberg narsist şəxsiyyət pozuntusunun antisosial şəxsiyyət pozuntusu ilə çox oxşar olduğunu və hər ikisinin empatiyadan məhrum olduğunu, cəmiyyətə qarşı gəldiklərini qeyd edir. O. Kernbergə görə narsist şəxslər hətta aşağılandıqları vəziyyətdə özlərini müdafiə etməyə davam edirlər. O. Kernberg, H. Kohutun narsistlər haqqında tədqiqatlarına əsasən, onların “asanlıqla incinə bilən” xüsusiyyətlərinin olmağına qarşı çıxır. Həmçinin O. Kernberg aqressiyanın insan yaradılışından gəldiyini qeyd edir və seanslarda bu aqressivliyin və şiddətə meyilliliyin ortaya çıxarılmasının önəmli olduğunu qeyd edir. Həm O. Kernberg, həm də H. Kohutun araşdırmalarında əsas ortaq nöqtə ondan ibarətdir ki, hər ikisi narsist şəxslərin “digərləri” anlayışını qavraya bilməməsi və digər insanları özlərinin bir uzantısı kimi görməsidir.

Narsist şəxsiyyətlər öz bacarıq və qabiliyyətlərini həddən artıq şişirdirlər, bu, şişirdilmiş mənlilik adlanır. Onların özlərini yüksək qiymətləndirməsi digər insanların dəyərsizləşdirilməsi ilə müşahidə olunur. Zövqlü paltarlar geyinmək, göstərişli əşyalar istifadə edərək insanları cəlb etmək bu insanların xarakterik xüsusiyyətidir. Narsist şəxsiyyət özündən daha bacarıqlı, daha istedadlı, işində uğurlu bir şəxslə qarşılaşdığı zaman şişirdilmiş balon partlayır və özlərinə

qarşı qısamüddətli dəyərsizləşdirmə yaşayıb, sonra yenidən şişirdilmiş mənliliyə geri dönlər. Narsistik pozğunluğu olan şəxslərin özünə hörməti başqalarının ona müsbət münasibətindən asılıdır [2]. Bu insanlar tez-tez başqalarının onlar haqqında nə düşündüyünü çox önəmsəyirlər və nə qədər yaxşı mühakimə olunduqlarını müşahidə edirlər. Başqalarının tənqidinə və uğursuzluqlara həssasdırlar, onlar üçün narahat olurlar, alçaldılmış və məğlub olduqlarını hiss edirlər. Narsist şəxslər daima narahatlıq, yetərsizlik duyğusu içindədir, ətrafın fikri onlar üçün çox önəmlidir, onların şişirdilmiş balonunun partlaması başqalarının onlara münasibətindən və özlərindən daha yüksəkdə bir şəxs görmələrindən asılıdır. Uğursuzluq nifrət və əsəblə özünü göstərir, ona görə də uğursuz ola biləcəkləri istənilən vəziyyətdən qaçirlar. Narsist şəxs üçün “ən yaxşı” və “ən pis” anlayışı vardır. Onlar qarşılardakı insanı dəyərsizləşdirib, öz günahkarlıqlarını həmin insana deyə bilirlər. Narsist şəxslər özlərini digər insanlardan “seçilmiş” hesab edirlər. İnsanları manipulyasiya, idarə etmək bu insanlara xas xüsusiyyətlərdir və davamlı olaraq hər şeyi kontrolda saxlamaq istəyirlər. Bu insanlar ən kiçik söhbəti, müzakirəni belə haqlı olmadıqları halda davaya, mübahisəyə çox asanlıqla çevirə bilirlər.

Narsistlər hadisələri dramatikləşdirməyə meyilli, empatiya hissindən məhrum olmuş insanlardır. Empatiyanın yoxluğu cəmiyyətdə onları həddən artıq aqressiv, soyuqqanlı insanlar kimi göstərir, buna görə də bir çox hallarda olduqları toplumda özlərini izolyasiya edirlər. İş həyatlarında davamlı olaraq rəhbərliklə mübahisələr qaçılmazdır və dərin rəqabət hissləri onların münasibətlərinə mənfi təsir edir. Onlar hər zaman ən yaxşısına sahib olmaq istəyirlər və istədiklərini əldə edə bilməyəndə isə hirsələnirlər, səbirlərini itirirlər. Maraqlıdır ki, çox vaxt narsistik davranışın arxasında əslində aşağı özünə hörmət durur. Narsistlər tənqiddə dözə bilmir, ya da özlərini daha yaxşı hiss etmək üçün qarşıdakı insanı dəyərsizləşdirirlər. Hətta onlar hər zaman haqlı olduqlarını düşünürlər, bəzən isə haqsız olduqları vəziyyətlərdə özlərini alçaltmaq onların müdafiə mexanizminə çevrilir. Narsistlər utanc hissəsinə qarşı çox həssasdırlar. Bu utanc hissəsinə qarşı olaraq başqalarına qarşı həd-

siz əsəb və başqalarını günahlandırma davranışları sərgiləyirlər [1, s. 27].

Narsist şəxslər istər dostluq, istərsə də sevgi münasibətlərində partnyorunu sanki sovururlar, buna görə də onların uzunmüddətli dostluq, evlilik, sevgi münasibətləri olmur. Bir çox hallarda isə cinsəl münasibət sevgi münasibətini əvəz edir. Qurduqları münasibətlərdə müəyyən müddətdən sonra hər kəs onlardan sıxılır və münasibətə son qoyurlar. Onlar çox tez bir zamanda aşiq ola bilir, tez bir zamanda da həmin insanı dəyərsizləşdirirlər. Bu şəxslər başqalarının istək və düşüncələrinə maraq göstərmir. Narsistlər daim başqalarını qısqanır və başqalarının da onları qısqandığına özlərini inandırırırlar. Narsistlər fikirlərinin doğru olmadığını, haqsız olduqlarını qəbul etməzlər, buna görə də həmin vəziyyətdə həddən artıq hirs özünü göstərərək özlərini müdafiə etməyə çalışırlar.

Narsist şəxsiyyət əhval-ruhiyyənin qeyri-sabitliyi, impulsivlik, diqqəti cəlb etmə, empatiya olmaması, dərin rəqabət və utanc hissi ilə xarakterizə olunur [4]. Utanc hissi narsist şəxsiyyət üçün əsas müdafiə mexanizmidir, sosial münasibətlərində narsistik xüsusiyyətlərin yığılacağından qorxurlar, utanc hissindən qaçmaq üçün sosial təcrid olunma nümayiş etdirirlər. Narsist şəxs özünü digər insanlardan üstün zəkali hesab edir, olduğu ortamda tək diqqət mərkəzində özünün olmağını arzu edir, eyni zamanda qarşılarındakı şəxsi (dost, partnyor) öz mənafeləri üçün manipulyasiya edə bilirlər. Narsist şəxslər ətrafa güvənsiz bağlanırlar, onlar birinə güvənməyi qəbul edə bilmirlər, çünki başqasının güvənli olduğunu qəbul etmək, onun daha üstün olduğunu qəbul etmək anlamına gəlir. Buna görə də onlara güvən verən insanı tez bir zamanda dəyərsizləşdirirlər.

Narsist şəxsiyyətin ideallaşdırma və dəyərsizləşdirmə kimi xarakterik xüsusiyyətləri var və bu iki xüsusiyyət narsizmi təmsil edir. Bunlardan birincisi ideallaşdırma. İdeallaşdırma narsistin fantaziyalı düşüncələridir. Narsist insanlar dostluq və ya sevgi münasibətində olduğu şəxsi ideallaşdıraraq, öz çatışmazlıqlarının fərqi qədirlər və başqalarını dəyərlərinə və ideallıq dərəcəsinə görə sıralamağa meyllidirlər.

Dəyərsizləşdirmə idealizasiyanın əksidir. İnsan həyatında mükəmməl heç nə yoxdur, gec-tez ideallaşdırılmış obyektə məyusluq və ona

bağlanan ümidlərin süqutu olur, yəni narsistlər digər insanları yalnız dəyərsizləşdirmək üçün şüuraltı səviyyədə ideallaşdırır. Eyni zamanda, dəyərsizləşdirmə uşaqların erkən inkişafının gedişində, xüsusən də valideyn fiqurlarından ayrılma-individuallaşma dövründə özünü göstərir. Bu dövrdə uşaqda narsistik xüsusiyyətlər müşahidə olunur, uşaq anadan ayrı bir fərd olduğunu dərk edir. Məhz bu dövrdə utanc hissi dominantdır, əgər valideyn uşağın utanc hissini onu rahatladaraq, empatiya quraraq tənzim edə bilsə, uşağın gələcəkdə narsist şəxsiyyət olma ehtimalının qarşısını alır. Uşaq utanc hissini yaşamaq, uşağın utanc hissindən qaçması, gələcəkdə utanc hissi ilə baş edə bilməyən narsist olmağına gətirib çıxarır. Uşağın öz hiss və duyğularını idarə edə bilməsi üçün, ilk növbədə, ona baxım verən şəxs öz duyğularını idarə etməyi bacarmalıdır. Çünki uşaq ona baxım verən şəxsdən duyğularını idarə etməyi öyrənir.

Narsist valideyn modeli necə olur? Ümumiyyətlə, qüsursuz valideyn anlayışı yoxdur, əksini düşünmək isə ancaq bir narsistə məxsusdur [1, s. 76]. Narsist ana övladını “mükəmməl” görmək istəyər. Əgər doğulan uşaq ona xəyal qırıqlığı yaşadarsa, istədiyi kimi “mükəmməl” olmazsa, özünü də, uşağı da dəyərsizləşdirəcək, hirs və utanc hiss edəcək. Məhz buna görə narsist ana həqiqi uşağı ilə deyil, xəyalındakı uşaq-la bağ qurar.

Narsist ana hamiləlik dövründə xəyali olaraq mükəmməl valideyn obrazı qurar, digər tərəfdən də bədən quruluşunun dəyişikliyə uğramasına görə depressiv hallar yaşayırlar. Həmçinin, istər hamiləlik, istərsə də hamiləlikdən sonrakı dövrlərdə uşağa qayğı göstərmək və özlərini diqqətdən kənar qoymaq narsist ananın özünü pis hiss etməsinə imkan verir.

Ümumiyyətlə, birləşmə - müstəqilləşmə dönməni uğurla tamamlamış yetkinlər uşaqlarının da bu dönməni uğurla tamamlamasına yardımçı ola bilirlər. Narsistlər, birləşmə-ayrılma dönməni tamamlaya bilməyən şəxslərdir. Simbiotik münasibətdə, yəni birləşmə dönməndə uşağa həmin dönmədə baxım verən şəxs onun üçün çox önəmlidir. Narsist ana ilə uşaq arasında təbii simbiotik münasibət olmaz, çünki ana uşağa öz həqiqi kimliyi ilə yanaşmır, bu isə uşaq üçün çox zərərli. Yəni ana öz həqiqi kimliyi ilə uşağa baxım verə bilməyəcək, çünki onu

analitq etməyə məcbur edən nüans narsisistik xüsusiyyətləri olacaq. Beynində qurduğu “mükəmməl valideyn” obrazını həyata keçirdiyi zaman özünü tam hiss edəcək və buna görə də uşaqda saxta kimlik formalaşmış olacaq. Narsist ana uşağa uzun müddət baxmaq istəməz, uşağının ehtiyaclarının altında əzildiyini hiss edər, buna görə də uşağa baxacaq başqa şəxs axtarmağa başlayar. Yəni uşaq anası ilə simbiotik münasibətə başlayan zamanda ana ona baxacaq başqa şəxs tapmış olacaq. Bəs narsist ata modeli necədir? Deyək ki, uşaq doğuldu, ana davamlı olaraq uşağa qayğı göstərir, ata isə diqqətdən kənar qalır, bu vəziyyət narsist ataya xoş gəlməz. Burada 2 vəziyyət yarana bilər. 1-ci halda ata oğlu ilə rəqabət aparar, hətta uşaqda yarışmaq üçün daha tələbkər birinə çevrilər. 2-ci halda isə uşağa oyuncaq və ya uşağın diqqətini çəkəcək əşyalar verərək onu anadan uzaqlaşdırmağa çalışar. Narsist ata həyat yoldaşını ya həddən artıq çox dəyərli edər, ya da çox aşağılayar, hər vəziyyətdə özünü haqlı görməyə çalışar. Öz utanc duyğusunu basdırmaq üçün narsist ata sadist hərəkətlər, şiddət göstərməyə meyillidir. Həm ata, həm də ana narsistdirsə, o evdə “sözdə sözə baxan” uşaq böyüyər. Yəni uşaq valideynlərinin bitməyən istəklərini qarşılamaqla məşğul olar, uşaqdan “uşaq kimi davranmamasını”, “böyüməsini” istəyərlər. Bu uşaqlar böyüdükcə əvvəlcə valideynlərini, sosiallaşmanın müxtəlif dövrlərində dostlarını, yaşıdlarını məmnun etməyə çalışırlar. Həmçinin “sözdə sözə baxan” uşaqlar hər şeydə “ən yaxşı” olmağa çalışırlar. Başqaları üçün fədakarlıq etmək onların eqolarını məmnun edən əsas amildir. Ümumiyyətlə, narsist valideyn öz eqosunu məmnun etmək üçün uşağın ona həzz verən, lakin uyğun olmayan davranışlarını mükafatlandırır, uşağın olduğu kimi görməsinə kömək etmək əvəzinə uşağı xəyali özgüvənə təşviq edər, beləliklə, böyüyən uşaq

narsist valideynlərin bir parçasına çevrilər. Narsist valideynlərin ortaq nöqtələri “mən” olur. Narsist valideyn himayəsində böyüyən uşaqlar ya onların bir parçasına çevrilir, yəni narsist yetkin olur, ya da başqalarına qarşı çox fədakar və həssas olurlar, çünki bu şəxslər uşaqlıq dönmində narsist valideynlərinin istəklərini həyata keçirməyə çalışan, öz istəklərindən məhrum olan və davamlı olaraq onları məmnun etməyə çalışan uşaqlar olub. Həm “sözdə yetkin” uşaqlar, həm də “hər şeydə haqlı olduğunu düşünən” uşaqlar narsist valideynlərin məhsuludur və hər iki uşaq modeli saxta kimliklə böyüyən yetkinlər olurlar [1, s. 77].

Narsistlər daim ifşa olunmaq qorxusuna qalib gəlməyə çalışırlar, buna görə də onlar bir şeydə daha yaxşı görünənlərə və ya sahib olmadıqları şeylərə nail olmaqda kömək edə biləcək xüsusiyyətlərə sahib olanlara həsəd aparırlar. Həmçinin tipik narsistlərdə sadizm və xarakterik bir paranoid tərəf vardır, həsəd hissi tez bir zamanda hirs və aqressiv davranışla əvəz olunur [5, s. 100].

Narsist insanlarda bir kombinasiya vardır. Bu insanlarda ideal mənlik özəlliyi, digər tərəfdə isə başqalarının ideal tərəflərini mənimsəmək və həqiqi mənlik özəlliyinin təcrid olunması vardır. Bu şəxslər adətən topluma, cəmiyyətə qarşı çıxarlar, eyni zamanda, əxlaqlı davranışlar sərgiləməyə çalışırlar [5, s. 101].

Narsist şəxsiyyət pozuntusu olan şəxs effektiv müalicə üçün, ilk növbədə, problemi qəbul etməlidir. Bir çox hallarda bu insanlar problemi qəbul etmir, səbəb isə hər hansı şəxsin (terapevtin) ona kömək etməsinə qəbul edə bilməməkdir.

Problemin aktuallığı. Narsist şəxsiyyət modeli cəmiyyətdə çox geniş yayılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Ailə amili fərdin narsistə çevrilməsinə səbəb olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorantlar və gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. S. Hotchkiss. Narsistik bir dünyada hayatta kalma rehberi. Sandy Hotchkiss, -2002.
2. <https://www.msdmanuals.com/ru>
3. <https://psyfactor.org/alienism/narkissizmus.htm>
4. <https://empathycenter.ru/articles/nartsissicheskaya-lichnost/>
5. O. Kernberg. Sapıqlıklarda ve kişilik bozukluklarında saldırganlık. Otto F. Kernberg, M.D, -1992.

E-mail: shahla.aqill@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. **A.K. Mirzəyeva**
ped.ü.fəls.dok., dos. **A.F. Səməndərova**

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2023.

UOT 159.9

Гюльнара Садыг гызы Ризаева
диссертант по программе доктора философии
старший преподаватель Азербайджанского Университета Языков
<https://orcid.org/0009-0008-6126-4321>

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ЗАЩИТЫ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ

Gülnarə Sadıx qızı Rizayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

UŞAQ YAŞLARINDA MÜDAFİƏNİN PSIXOLOJİ ÜSULLARI

Gulnara Sadık Rizayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy,
senior lecturer at
Azerbaijan University of Language

PSYCHOLOGICAL METHODS OF PROTECTION IN CHILDHOOD

Резюме. В данной статье говорится о психологических способах защиты детей. Одним из важных потребностей, функций является психологическая защита членов семьи. Эта потребность всех членов семьи в симпатии, уважении, признании, эмоциональной поддержке. Важность этой функции заключается в том, что наличие всех перечисленных факторов, ведет к стабильному, гармоничному развитию не только семьи, но и общества в целом.

Формирование полноценной системы психологической защиты ребенка происходит в процессе индивидуального обучения и развития.

В зависимости от того, какие существуют наборы защитных механизмов у ребенка и у каждого человека, зависят конкретные обстоятельства и жизненные ситуации. Это могут быть внутри-семейные ситуации, отношения ребенка с родителями.

Ключевые слова: психологическая самозащита, защитные механизмы, внутрисемейные ситуации, социальное поведение, агрессия, идентификация.

Xülasə. Məqalə uşaqları qorumaq üçün psixoloji yollardan bəhs edir. Mühüm ehtiyac və funksiyalardan biri də ailə üzvlərinin psixoloji müdafiəsidir. Bu bütün ailə üzvlərinin rəğbət, hörmət, tanınma, emosional dəstəyə ehtiyacıdır. Bu funksiyanın əhəmiyyəti ondadır ki, bütün bu amillərin mövcudluğu tək-cə ailənin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin sabit, ahəngdar inkişafına gətirib çıxarır.

Uşağın psixoloji müdafiəsinin tamhüquqlu sisteminin formalaşması fərdi öyrənmə və inkişaf prosesində baş verir.

Bir uşaqda, eyni zamanda hər bir insanda hansı müdafiə mexanizmlərinin mövcudluğu konkret şərait və həyat tərzindən asılıdır. Bu, ailədaxili vəziyyətlər, uşağın valideynlərlə münasibəti ola bilər. Uşaq körpə vaxtından öz ailəsində emosional, maddi-mənəvi, psixoloji dəstək görmürsə, bu elə bir vəziyyətə gətirib çıxara bilər ki, uşaqda psixoloji problemlər yarana bilər. Uşaqlar bu problemlərlə təkbətək qalaraq mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu mübarizə onların özlərini psixoloji müdafiə etmək üçün müəyyən psixoloji mexanizmlərin yaranmasına və istifadəsinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: psixoloji özünümüdafiə, özünümüdafiə mexanizmləri, ailədaxili situasiyalar, sosial davranış, aqressiya, identifikasiya.

Summary. This article talks about psychological ways to protect children. One of the important needs and functions is the psychological protection of family members. This need of all family members for

sympathy, respect, recognition, emotional support. The importance of this function lies in the fact that the presence of all these factors leads to a stable, harmonious development not only of the family, but of society as a whole.

The formation of a full-fledged system of psychological protection of the child occurs in the process of individual learning and development.

Depending on what sets of protective mechanisms exist in a child and in each person, specific circumstances and life situations depend. It can be intra-family situations, the relationship of the child with the parents.

Keywords: *psychological defense, defense mechanisms, intrafamily situations, social behavior, aggression, identification*

Одним из важных потребностей, функций является психологическая защита членов семьи. Эта потребность всех членов семьи в симпатии, уважении, признании, эмоциональной поддержке. Важность этой функции заключается в том, что наличие всех перечисленных факторов, ведет к стабильному, гармоничному развитию не только семьи, но и общества в целом.

Формирование полноценной системы психологической защиты ребенка происходит в процессе индивидуального научения и развития.

В зависимости от того, какие существуют наборы защитных механизмов у ребенка и у каждого человека, зависят конкретные обстоятельства и жизненные ситуации. Это могут быть внутрисемейные ситуации, отношения ребенка с родителями. Нужно отметить, что существуют два деления психологической защиты в родительских - детских отношениях:

Образцы защитного поведения со стороны родителей и негативное поведение, демонстрируемое родителями разнообразны.

Каждый человек, взрослея сталкивается с ситуациями, где он вынужден выработать свои защитные механизмы. Эмоциональные состояния, которые испытывает ребенок, вынуждает его выработать свои защитные механизмы. К примеру, если ребенок вынужден с детских лет пережить аномальные отношения с матерью, то это может привести к нарушению социального поведения, повышенной уязвимости или росту агрессивности, которые как итог, приводят к снижению интеллекта.

Причиной этому, может быть, то состояние, когда ребенок с раннего детства не получает или недополучает нужный уход,

ласку и внимание со стороны матери. Этот дефицит эмоционального благополучия приводит к состоянию болезненного напряжения. Эти дети часто бывают напряжены. Такие дети проходят три стадии: протест, отчаяние и отрешенность. С начала эти дети протестуют, сердятся, потом теряют надежду, а потом не реагируют ни на что, переходят в стадию отрешенности. Их больше ничего не волнует.

Они безразличны ко всему. Очень часто дети властных матерей в раннем возрасте страдают невротическими нарушениями. В будущей своей жизни у них проявляется это как: застенчивость, устойчивость страхов, повышенная тревожность или излишняя покорность.

Повышенная властность со стороны родителей может также проявляться в демонстративном стиле по отношению к ребенку. В этом случае родители ведут себя демонстративно: всем жалуются на его поведение, завышая его вину, опасность поведения. Они могут публично обозвать ребенка. Если родители, в первые годы жизни ребенка обращаются с ним добродушно, то это поведение ведет к тому, что ребенок будет защищен от многих расстройств.

Чрезмерно защищая, родители способствуют формированию, как бы защитной оболочки вокруг ребенка, в котором он всегда прав. Такие родители враждебно относятся ко всем, кто другого мнения. Эти дети, подрастающие в таких семьях, вырастают лживыми, жестокими и агрессивными и в будущем, практически не поддаются коррекции. Лучшим способом в таких случаях является помощь ребенку. Сама помощь подразумевает перенесение этих очагов напряжения на игру с игрушками.

Именно игрушки оказывают незаменимую помощь в самозащите. Играясь с ними, ребенок сам проявляет заботу и защиту о своих игрушках. Игрушки помогают ему решать его внутренние конфликты. Он как бы выдвигает на первый план свою внутреннюю проблему и таким образом, помогает себе сам. При помощи игрушек дети показывают свои чувства, страхи и тревоги.

Нужно отметить, что до сих пор единой классификации механизмов психологической защиты не существует. Однако, есть общепринятые психологические механизмы защиты:

- отрицание – это желание уйти от получения новой информации, которая не является приятной для личности. Защита проявляется в том, что человек игнорирует потенциально тревожную информацию.

- Подавление – человек, старается подавлять, блокировать, не вспоминать и не говорить о тех неприятностях, которые приводят его в состояние психологической неуравновешенности. Однако, эти события могут сохраняться психологически. Они, в основном, могут проявляться в ошибках, состояниях, оговорках. Эти симптомы, в основном, отражаются в связи с реальным и подавляемым миром человека.

- вытеснение-можно связать с забыванием настоящего, которое неприемлемо для человека причины поступка. Забывается, в основном, сам мотив, а не событие. Забывая настоящую причину, человек старается заменить его на ложный, скрывая от себя и окружающих.

- проекция. Такой механизм, при котором человек как бы проецирует, переносит бессознательно неприемлемые чувства, желания и стремления на другого человека. В основе этого механизма лежит неосознаваемое отвержение своих чувств и приписывание этих переживаний, сомнений, установок другим людям.

- идентификация-является разновидностью проекции, когда человек отождествляет себя с другим человеком.

- рационализация, это такой механизм защиты, при котором происходит использование в мышлении той части информации,

которая позволяет думать, что собственное поведение хорошо контролируется и не противоречит объективным обстоятельствам.

- замещение, это такая психологическая защита, которая позволяет перенести реакции с объекта, который для него является недоступным на тот объект, который можно получить, или заменить неприемлемые поступки на приемлемые.

- Сублимация – в основном, противопоставляется защитным техникам. При использовании сублимации происходит переделка не удовлетворяемых желаний эроса, в другую социальную активную жизнь.

У детей эти защитные механизмы выступают и проходят определенный этап и формирование. Побудителями могут выступить различные виды тревоги, которые присущи детям. Необходимой частью развития личности ребенка у А. Фрейд указаны именно организация защитного процесса. Он будет ребенком до той поры, когда инстинкты и влечения, а также их осуществления будут разделены таким образом, что главным будет считаться тот факт, что хочет ребенок? Это главный вопрос, который будет волновать родителей.

Для ребенка быть здоровым, независимым и ответственным будут зависеть от того, насколько его собственное «Я» будет справляться с внешними и внутренними проблемами. Именно опираясь на подсознательные защитные процессы, одна часть инстинктивного желания будет вытесняться, а другая будет направлена на другие цели.

Обычно у детей в защитных процессах могут участвовать не один, а несколько защитных механизмов. Здесь также происходит психологическая адаптация ребенка. Все это зависит от многих обстоятельств, которые окружают ребенка. Это могут быть отношения с родителями и внутрисемейная ситуация. Эти механизмы возникают как итог:

- образцы защитного поведения, которые усвоены при демонстрации родителей этого поведения;

- негативное влияние родителей.

Поэтому при анализе образцов защитного поведения, которые усвоены при де-

монстрации родителей, важное значение имеет роль семьи, как психосоциального посредника общества. Здесь важное значение имеет несколько холодны и безразличны родители. При таком отношении ребенок вынужден включать психологические защитные механизмы. Нужно отметить, что очень часто, если происходит обратная ситуация, то есть, если родители испытывают сложности в воспитании ребенка, они могут в общении с ребенком использовать психологические защитные механизмы.

При анализе различных ситуаций можно обнаружить прямую взаимозависимость «интеллектуализации» детей с «рационализацией» («и «проекцией») родителей. Здесь родители проявляют демонстрацию доброжелательного, социально принятого поведения.

Безусловно, дети чувствуют неискренность этого поведения, и стараются подменить чувства на логику. Это приводит к тому, что в таком детском возрасте, они вынуждены заменить свои эмоции по отношению к родителям, на разработку логически обдуманых поступков, по отношению к окружающим. То есть, они просто начинают рано взрослеть, и играть по правилам взрослой жизни так, как это не характерно для их возраста. Есть много факторов, приводящих к ускоренному интеллектуальному развитию этих детей.

С одной стороны это усложненные школьные программы, с другой стороны это взаимоотношения с родителями. Когда происходит игнорирование матерью проблем и неприятностей, это не приводит избеганию ребенком тревоги. «Интеллектуализация» ребенком с «проекцией», «рационализацией» родителей взаимозависимы.

То есть, защитные механизмы родителей переносятся на детей. Дети берут пример психологической защиты от своих родителей. Это является, как бы, образцом поведения для ребенка. Система защиты ребенка является изменчивой и носит конформный характер, подстраивая его к тем тревогам, которые будут иметь отношение не только к нему, но и к потребностям социума, в основном к родителям.

В младшем школьном возрасте, множество защитных механизмов, являются результатом усвоения поведения родителей, которых видел ребенок, наблюдая за ними. Это не может вести к упадку удовлетворения чувств.

Важной составляющей любой семьи является то, что семья должна создать сферу абсолютной защиты ребенка от нежелательного воздействия негативных факторов, также отрицательную эмоциональную напряженность. Так как, человек полностью восстанавливает силы в общении с близкими и родными. Дети, которые воспитываются в такой обстановке, получают сильную, здоровую психологическую защиту.

Таким образом, семья имеет огромное значение в жизни ребенка. Это то место, где ребенок полностью защищен. То есть, он не должен тратить свое детство на выработку защитных механизмов от родных и близких ему людей. Это сложно и чревато для детской психики. Так как, родительская любовь, имеет врожденные биологические компоненты, но в то же время отношение родителей к ребенку напрямую находятся под присмотром и влиянием социальных норм и ценностей, которые подвержены частым изменениям.

Исходя из перечисленного, можно сказать о том, что родители должны в общении с ребенком, искать пути и решения для правильного, гармоничного, доброжелательного воспитания и общения с ребенком. Дети, будущее родителей. Они зеркало, в котором отражаются отношения в семье: родителей между собой и отношение к ребенку в целом. Лишь при таком раскладе, мы можем говорить о том, что психика ребенка не пострадает, и мы получим гармонично развитую во всех отношениях человека. Правильно развитый и воспитанный ребенок сегодня, это полноценно развитая личность для общества в будущем.

Научная новизна. Данной статьи заключается в донесении актуальной проблемы до общества. В статье есть определения таких понятий как: психологическая защита, защитные механизмы, внутрисемейные ситуации, социальное поведение, дефицит эмоционального благополу-

чия, агрессия, идентификация личности в стрессовых ситуациях.

Теоретическая значимость. Исследования включает в себя раскрытие ответов на поставленные вопросы. В данной статье раскрывается значимость создания комфортных условий для развития детей, отвергнутых родителями.

Практическая значимость. Статьи заключается в создании единой модели поведения и общения с такими детьми. Данная статья может помочь учителям средних общеобразовательных школ в работе с детьми этой категории.

Литература:

1. Басов М. Я. Методика психологического наблюдения за детьми. -М., 1975.
2. Беллак Л., Беллак С.С. Тест детской апперцепции (фигуры животных): методическое руководство . – СПб: ИМАТОН, 2005. -63.с.
3. Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. -М., 1994. -с.22.
4. Липовская Н. В. Механизмы психологической защиты у детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития. -Питер. 1998. -С. 35-37.
5. Слуцкий В. М. Современное состояние детского психоанализа. Вопросы психологи. -1988. №5. -с.161-168.
6. Горохтий В. С., Прохорова О. Г. Психологическое здоровье семьи. -М.: Каро, -2009. -С.16
7. Фрейд, А. Психология « Я» и защитные механизмы. / А. Фрейд. -М.: Педагогика-пресс. -1993. -С.546.

E-mail: psixologiyaadu@mail.ru

Рецензенты: док.филос.по псих., доц. У.М. Газневи
док.филос.по псих., доц. Ш.Р. Бабаева

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

UOT 159.9

Əminə Sudef qızı Qubadova
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-5218-9066>

EMOSİONAL TÜKƏNMƏ SİNDROMUNUN TƏDQIQI TARIXİ

Амина Судеф гызы Губадова
преподаватель Азербайджанского Университета Языков

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Amina Sudef Qubadova
lecturer at Azerbaijan University of Language

HISTORY OF BURNOUT SYNDROME RESEARCH

Xülasə. Emosional tükənmə sindromu müasir dövrdə aktuallığı ilə seçilən və tədqiq olunmağa ehtiyac olan psixoloji problemlərdəndir. Məqalədə emosional tükənmə sindromunun yaranma və tədqiqi tarixi ilə bağlı araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Məqalədə müxtəlif psixoloqların emosional tükənmə sindromu ilə bağlı tədqiqatları, müxtəlif yanaşmaları ətraflı şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *emosional tükənmə, sindrom, simptom, tədqiqat*

Резюме. Синдром эмоционального выгорания является одной из наиболее актуальных психологических проблем современности и нуждается в изучении. В статье отражены исследования истории возникновения и изучения синдрома эмоционального выгорания. Автором подробно описаны исследования и различные подходы разных психологов, связанные с синдромом эмоционального выгорания.

Ключевые слова: *эмоциональное выгорание, синдром, симптом, исследование*

Summary. Burn out syndrome is one of the most relevant psychological problems in modern times and needs to be studied. The article reflects research on the history of the emergence and study of the burnout syndrome. The article describes in detail the research and various approaches of different psychologists related to the burnout syndrome.

Key words: *emotional exhaustion, syndrome, symptom, research*

Emosional tükənmə sindromunun tarixi qısa olsa da aktuallığı ilə seçilən, araşdırma tələb edən psixoloji məsələlərdəndir. Müasir dövrdə şəxsiyyətin psixi sağlamlığının pozulması hallarının artması həmin problemi son illərdə psixologiya elminin tədqiq etdiyi mərkəzi anlayışlardan birinə çevirmişdir.

Emosional tükənmə sindromu ilə bağlı aparılan araşdırmaları məkan olaraq 2 qrupda birləşdirmək olar: xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatları və rus psixoloqlarının tədqiqatları.

Emosional tükənmə termini ilk dəfə 1974-cü ildə amerikalı psixiatr H. Freydenberqer tərəfindən təklif edilmişdir. H. Freydenberqer müşahidələrinə əsasən müəyyən etmişdir ki,

peşə fəaliyyəti ilə bağlı olaraq insanlara yardım göstərən işçilərdə neqativ emosiyalar yaranır. Buna səbəb kimi, işçilərin peşəkar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq intensiv ünsiyyətdə olmalarını göstərirdi. Bu məqsədlə H. Freydenberqer belə gərgin işlə məşğul olanların psixoloji vəziyyətini xarakterizə etmək üçün emosional tükənmə anlayışını təklif etmişdi (4).

Bundan sonra “burnout” – “emosional tükənmə” haqqında çoxlu məqalələr nəşr edildi. Bu tədqiqatlarda problem təsviri və epizodik xarakter daşıyırdı.

Emosional tükənmə fenomeni tədqiqatçılar tərəfindən tibbi-psixoloji, ümumpsixoloji, psixoloji-pedaqoji, psixoloji aspektdən araşdırılmışdır.

Tükənmişlik sindromunun inkişafında mərkəzi tədqiqat kimi K. Maslaç və S. Ceksonun tədqiqatları hesab olunur. Qeyd edilən psixoloqların tədqiqatları emosional tükənmə sindromu sahəsində aparılan araşdırmalara stimül vermişdir. Aparılan tədqiqatların gedişində emosional tükənmə anlayışına fərqli aspektlərdən yanaşılmışdı. Belə ki, 1976-cı ildə K. Maslaç emosional yanma sindromunu iş stressi ilə əlaqələndirir, tükənmə zamanı insanlarla işləyən şəxslərin (psixoloq, psixiatr, tibb işçiləri və s.) xidmət göstərdiyi insanlara qarşı münasibətinin dəyişilməsinə, antihumanist münasibət bəslənməsinə və iş effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olduğunu qeyd edirdi. K. Maslaç tibb sahəsində çalışan insanların vaxtının daha çox insanlarla qarşılıqlı münasibətlərə sərf olunduğunu qeyd edirdi. Həkimdən insanlara həm tibbi yardım, həm də müsbət emosiyalar ötürülməsi tələb olunur ki, fasiləsiz olaraq belə situasiyalarda işləyən adamlarda tədricən emosional tükənmə təzahür edir. K. Maslaç və S. Cekson yanmanı şəxsiyyətlərarası ünsiyyət zamanı uzun müddət baş verən professional stressə cavab reaksiyası kimi izah edir və onun 3 komponentdən ibarət olduğunu qeyd edirdi: “emosional tükənmə, depersonalizasiya və professional nailiyyətlərin reduksiyası” (5).

Emosional tükənmə rus psixoloji ədəbiyyatında da kifayət qədər araşdırılmışdır. Bu sahədə ətraflı tədqiqatlar rus psixoloqu V.V. Boyko tərəfindən aparılmışdır. O, “Ünsiyyətdə emosiyaların enerjisi: özünə və başqalarına baxış” adlı məqaləsində emosional tükənmə sindromunun 3 fazasını müəyyən etmişdir: (1)

I faza: “Gərginlik fazası”. Emosional tükənmə sindromunun formalaşmasında başlanğıc mexanizm rolunu oynayır. Bu mərhələ özündə bir neçə simptomu birləşdirir:

*“Psixotraumatik vəziyyətlərin yaşanması” simptomu. Bu zaman şəxs peşə fəaliyyətinin zədələyici amillərini dərk edir və anlayır ki, bu amilləri gündəlik iş rejimində məhdudlaşdırmaq çətinidir, bəzi hallarda mümkün deyil. Tədricən qıcıqlanma inkişaf edir, ümitsizlik emosiyası yaranır.

*“Özündən narazılıq” simptomları. İşdə olan hər hansı uğursuzluq şəxsin özündən, seçdiyi peşədən, olduğu vəzifədən, konkret öhdəliklərindən narazılığına səbəb olur. Bu zaman

əhəmiyyətli yeri emosional tükənmənin meydana çıxmasını şərtləndirən daxili faktorlar tutur: şəxsin öhdəlikləri, vicdanlılıq və məsuliyyət hissinin artması.

*“Qəfəsə sıxışdırılmaq” simptomu. Bu simptomlar inkişaf edən stressin məntiqi nəticəsi kimi təzahür edir, lakin, hər zaman baş vermir. Psixi zədələyici şərait insanı çox sıxanda və onu aradan qaldırmaq mümkün olmayanda insan tez-tez əlacsızlıq duyğusu yaşayır. O, öz işinin onu qane etməyən tərəfləri üzərində dəfələrlə düşünür, nəyi isə dəyişdirməyə çalışır. Psixi enerji müəyyən səviyyəyə çatır və əgər çıxış yolu tapmırsa, psixoloji müdafiənin hər hansı bir vasitəsi işə düşmürsə, onda insan “qəfəsə sıxışdırılmışlıq” duyğusu keçirir.

*“Həyəcan və depressiya” simptomu. İşdən məmnun qalmamaq və özündən narazılıq hissləri qüvvətli energetik gərginlik yaradır, belə gərginlik şəxsi və situativ həyəcan formasında təzahür edir. “Həyəcan və depressiya” simptomu emosional tükənmə sindromunun inkişafında son nöqtədir.

II faza “Rezistensiya” fazası” adlanır. Bu faza faktiki olaraq yüksələn stressə qarşı müqavimət, həyəcan dolu gərginlik başlanan andan meydana çıxır. Bu faza aşağıdakı simptomlarla təzahür edir:

*“Qeyri-adekvat, seçilmiş emosional reaksiya” simptomu. Bu zaman emosiyaların qənaətli şəkildə təzahürü və qeyri-adekvat emosional reaksiya özünü göstərir. Bunlara xəfif gülümsəmə, sakit danışmaq tonu, güclü qıcıqlandırıcılara təmkinli reaksiya, laqeydlik aiddir. Bu zaman insana elə gəlir ki, o özünü lazımı tərzdə aparır. Lakin ünsiyyət subyektivi və ya kənar şəxslər emosional quruluşu, kobudluğu, biganəliyi hiss edirlər.

*“Emosional-mənəvi dezorientasiya” simptomu. Bu simptom işgüzar əlaqələr zamanı münasibətlərdə qeyri-adekvat reaksiyaları daha da dərinləşdirir. Xidmət göstərdikləri insanları emosional münasibət göstərmədən “yaxşılara” və “pislərə” ayırır və hətta özlərini haqlı da sayırlar.

*“Emosional qənaət sferasının genişləndirilməsi” simptomları. Bu simptomlar özünü iş fəaliyyətindən kənardə – ailə üzvləri, dostları və tanışları ilə ünsiyyət zamanı çətinlikdə, ünsiyyətdən qaçmaqda göstərir. Onu da qeyd edək ki,

emosional tükənmişlik zamanı ailə üzvləri “ilk qurban”lardan olur.

*“vəzifə öhdəliklərinin reduksiyası” simptomu. Reduksiya termini sadələşdirmə anlamını ifadə edir və insanlarla sıx ünsiyyəti nəzərdə tutan peşə sahələrində özünü öhdəliklərini yüngülləşdirmək, ixtisar etmək cəhdlərində bürüzə verir, bununla da emosional münasibətə qənaət edir.

III faza. Tükənmə fazası. Bu faza aşağıdakı simptomlarla özünü bürüzə verir:

*“Emosional çatışmazlıq” simptomu. Bu zaman işçi iş fəaliyyəti zamanı şəxslərə yardım edə bilməmək hissi yaşayır, empatiya qura bilmir. Zamanla simptomlar artır, müsbət emosiyalar az, mənfi emosiyalar daha çox təzahür edir.

*“Emosional təcrid olma” simptomu. Bu zaman şəxs peşə fəaliyyəti zamanı emosiyaları tamamilə çıxarır. İş prosesində insan sanki robotlaşdırılır. Ümumiyyətlə, hiss və emosiyasız işləmək tükənmişlik sindromunun ən parlaq simptomlarındanıdır.

*“Depersonalizasiya” simptomu. İlk növbədə, peşə fəaliyyətinin subyektivi olan insana qarşı marağın tam və yaxud qismən itirilməsində özünü göstərir. Həmin insan cansız əşya, manipulyasiya obyektivi kimi qavranılır.

*“Psixosomatik və psixovegetativ pozuntular” simptomu. Bu zaman reaksiyalar emosional səviyyədən psixosomatik səviyyəyə keçir.

Məsələn, yuxusuzluq, qorxu hissi, ürək nahiyəsində xoşagəlməz ağrılar və s. baş verə bilər.

Beləliklə, V.V. Boykonun yanaşmasına görə, emosional tükənmə sindromu çoxmərhələlidir və hər mərhələ özünəməxsus əlamətlərlə xarakterizə olunur. Emosional tükənmə sindromu ilə bağlı V.V. Boyko və K. Maslaçın konsepsiyası arasında müqayisə aparsaq hər iki yanaşmanın oxşar cəhətlərinin olduğunu görürük. Belə ki, K. Maslaçın konsepsiyasında emosional tükənmə sindromunun ilk, başlanğıc komponentivi olan emosional yorğunluq mərhələsi V.V. Boykonun müəyyən etdiyi “gərginlik” mərhələsinə uyğun gəlir. İki müəllifin konsepsiyasında digər bir oxşarlıq isə emosional tükənmənin xidmət göstərdiyi insanlarla uzunmüddətli ünsiyyət nəticəsində meydana gəlməsidir.

Problemin aktuallığı. Emosional tükənmə sindromunun tədqiqi müasir dövrdə aktual məsələlərdən biridir. Stressin, iş yükünün artması, psixi sağlamlığın təmin olunmaması problemin tədqiqinin əhəmiyyətini artırmışdır. Emosional tükənmə sindromu psixoloji fenomen kimi müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmuşdur. Problemin ayrı-ayrı nəzəri və praktik məsələləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə emosional tükənmə ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən emosional tükənmə ilə bağlı aparılan araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. -М.: Информационно - издательский дом «Филин», -1996. -87 с.
2. Бойко, В.В. Энергия эмоций. / В.В. Бойко. -СПб.: Питер, -2004. -474 с.
3. Старченкова Е.С. Синдром выгорания. / Е.С. Старченкова, Н.Е. Водопьянова -СПб.: Питер, -2008. -258 с.
4. Freudenberger, H. J. Staff burnout / H. J. Freudenberger // Journal of Social Issues. – 1974. – № 30. - P. 159–165.
5. Christian Maslach. Burned-out. Article in Human Relations . September 1976.

E-mail: e_qubadova@mail.ru

Rəyçilər: psix.ü.fəls.dok., dos. A. Ə. Quliyev
psix.ü.fəls.dok., dos. Ş.R. Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.06.2023.

UOT 159.9

Türkan İlqar qızı Rəhimli
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Xəzər Universiteti

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0009-0008-9663-5874>

BAĞLILIQ PROBLEMİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Тюркан Ильгар гызы Рагимли

докторант по программе доктора философии
Университет Хазар

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПРОБЛЕМА ПРИВЯЗАННОСТИ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕЕ

Turkan Rahimli Ilgar

doctorial student in the program of doctor of philosophy,
Khazar University

lecturer at
Azerbaijan State Pedagogical University

ATTACHMENT PROBLEM AND FACTORS AFFECTING IT

Xülasə. Bağlanma körpə ilə ona baxan şəxs arasında yaranan emosional münasibəti ifadə edir. Məqalədə öz əksini tapan eksperimentlər bağlılıq anlayışının istər körpə, istərsə də valideyn üçün əhəmiyyətini vurğulayır. Bir çox nəzəriyyəçinin fikrincə, körpənin anayla qurduğu münasibət onun gələcəkdə digər şəxslərlə quracağı münasibətlərə təsir edir. Bu baxımdan məqalədə bağlılığa təsir edən müsbət və mənfi faktorlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *bağlılıq nəzəriyyəsi, Con Bolbi, ana və körpə münasibəti, bağlanma üslubları, amillər*

Резюме. Привязанность относится к эмоциональным отношениям между ребенком и опекуном. Эксперименты, отраженные в статье, подчеркивают важность концепции привязанности как для малыша, так и для родителя. По мнению многих теоретиков, отношения ребенка с матерью влияют на его отношения с другими людьми в будущем. С этой точки зрения в статье рассмотрены положительные и отрицательные факторы, влияющие на привязанность.

Ключевые слова: *теория привязанности, Джон Боулби, отношения матери и ребенка, паттерны привязанности, факторы*

Summary. Attachment refers to the emotional relationship between the baby and the caregiver. Experiments reflected in the article emphasize the importance of the concept of attachment for both the baby and the parent. According to many theorists, the relationship a baby has with its mother affects the relationships it will have with other people in the future. From this point of view, the positive and negative factors influencing the attachment have been examined in the article.

Key words: *attachment theory, John Bowlby, mother-infant relationship, attachment patterns, factors*

0-2 yaş arası uşağın fiziki, zehni və emosional olaraq ən sürətli inkişaf etdiyi dövr hesab edilir. Buna görə də bu dövrdə uşağın yalnız fiziki ehtiyaclarının ödənilməsi kifayət deyildir. Körpənin bacarıqları yetəri qədər inkişaf etmə-

diyindən, ona baxan şəxsdən asılıdır. Bu asılılıq prosesində körpənin zehni və emosional inkişafı üçün ona baxan şəxslə qurduğu əlaqə çox əhəmiyyətlidir və onlar arasında bağlılığın yaranması qaçılmazdır. Bağlanma termini körpəylə

valideynləri, ya da baxıcıları arasında emosional olaraq müsbət və faydalı münasibətin mövcudluğunu ifadə edir. Bu dövrdə uşağın sosial ehtiyacları ona baxan şəxs tərəfindən ödənilir ki, bu da adətən anadır. İlk illərdə ana ilə yaranan bu bağlılıq uşağın şəxsiyyətinin önəmli bir hissəsini təşkil edir və bu xüsusiyyətlər ömür boyu dəyişməyə qarşı bir müqavimət göstərməkdədir (7, s. 24).

Erkən uşaqlıq illərində uşağa baxan şəxslə onun arasındakı bağlılıq və bunun yetkinlik dövrünə təsirləri haqqında ilk fikirlər 1958-ci ildə C. Bolbi tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, doğuşdan sonrakı 12 ayda körpə ona baxan ana fiquruna yönəlmiş güclü, libidinal bağlılıq inkişaf etdirir. Bağlılıq qurduğu insanla sıx yaxınlıq qurmaq istəyini nümayiş etdirir, bağlılıq qurduğu insandan ayrılıq anında isə kədər və stress əlamətləri ortaya çıxır (4, s. 64). Uşaq psixopatiyaya səbəb olan amillərlə maraqlanmışdır. Lakin Bolbi bir terapevtədən çox nəzəriyyəçi kimi qəbul edilir. O, öz nəzəriyyə-sində uşağın emosional inkişafına üstünlük verir. Nəzəriyyəsinin əsas nüansı isə ananın körpəsi üçün xarici dünyanı araşdırması və lazım gəldikdə təhlükəsiz bir mühit yaratmasıdır (7, s. 25). Eyni zamanda, ana ilə və ya onun yerinə uşağa baxan şəxslə körpə arasındakı əlaqə özünü güvəndə hiss etməsi, ehtiyaclarının qarşılınması, emosional yaxınlıq gözləntisinin qarşılınması kimi müsbət bir prosesdə irəliləsə, baxıcı-sıyla qurduğu pozitiv əlaqə nəticəsində özünü sevilməyə və təsdiqlənməyə layiq görərək özünü önəmli hiss edər və qarşısındakıları, dünyanı etibarlı bir yer kimi qavrayar (2, s. 241).

Bolbi bu bağlılığı izah edən 4 komponenti açıqlamışdır:

1. İkinci dərəcəli impuls (*secondary drive*) – ana uşağın fizioloji ehtiyaclarını təmin edir. Ana tərəfindən körpənin qidalanma, təhlükəsizlik, tualet təhsili kimi ən əsas ehtiyacları qarşılanır.

2. İlk obyektin əmilməsi (*primary object sucking*) – ana südü ilə qidalanan körpə əmmə prosesində ana ilə fiziki bağlılıq qurduğunu hiss edir. Yəni əmmə davranışı fiziki bir bağlılıq hesab edilir. Yeni doğulan körpə ilk fiziki bağlılığını əmmə ilə həyata keçirir.

3. Birincil obyektə yapışma (*primary object clinging*) – uşağın ana ilə fiziki yaxınlıq

qurmağa, onu qucaqlamağa ehtiyacı vardır. Başqa sözlə, ana fiquruna yapışan körpə özünü daha güvəndə hiss edir. Qidalanma ilə yanaşı təhlükəsizlik də əsas ehtiyaclardan biridir. Bəhs edilən yapışma davranışı təhlükəsizlik tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Körpə anasına qucaqlayarkən özünü xarici dünyadakı təhlükələrdən qorunmuş kimi hiss edir.

4. Ana bətninə qayıdış həvəsi (*Primary Return to Womb Craving*) – ana bətnindən ayrılan körpə xarici dünyayla tanış olduqdan və kəşf etdikdən sonra ora geri qayıtmaq istəyər (4, s. 64).

Bolbinin araşdırmasının mahiyyətini H. Harlovun bağlanma nəzəriyyəsi ilə bağlı gördüyü işlər təşkil edir. O, meymun balalarından istifadə etməklə apardığı tədqiqatlarda mühüm nəticələr əldə edib. Bu tədqiqatda əsas nüans ananın məhrumiyyətidir. Harlov meymun balalarının bir qismini 3, bir qismini 9 və digər qismini isə 12 ay olmaqla doğuşdan sonra analarından ayıraraq təcrid olunmuş mühitdə saxlamış və sonra başqa meymunların arasına yerləşdirmişdir. İzolyasiya edilmiş meymunların digər balalara nisbətən daha qəzəbli və narahat davrandıqları, aqressiv davranışları daha çox göstərdikləri müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda, bu mənfi emosiya və davranışlar təcrid müddəti ilə bir-bəşə mütənasib olaraq dəyişir. Alınan nəticələr anay ilə qurulan bağlılığın gələcəkdə sosial davranışlara müsbət mənada təsir etdiyini göstərir (4, s. 65; 7, s. 25).

Harlovun digər araşdırması ana ilə qurulan bağlılığın səbəbləri ilə əlaqəlidir. O, bu araşdırmasında bir qrup meymun balasını analarından ayıraraq bir otağa qoymuşdur. Həmin otaqda 2 ədəd süni ana vardır. Onlardan biri məftillərlə örtülür skelet şəklindədir və sinə hissəsində süd dolu butulka yerləşdirilib, digərində isə qida maddəsi yoxdur, lakin yumşaq parçalarla örtülmüş iki ədəd metal maketdir. Tədqiqat zamanı balaların çox vaxt yumşaq maketlə zaman keçirdikləri, yalnız ac olduqda yemək məqsədilə digərinə doğru getdikləri müşahidə edilmişdir. Hətta onlara qorxulu cisim göstərildikdə yumşaq maketi qucaqladıqları görülmüşdür. Bu araşdırma ilə təhlükə zamanı rahat və yumşaq bir qucaqlama ehtiyacının qidalanma ehtiyacından daha vacib olduğu nümayiş etdirilmişdir. Bolbi aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, yanlış formalaşmış və ya vaxtaşırı

kəsilən bağlılıq şəxsiyyət problemlərinə və psixi xəstəliyə səbəb ola bilər. Məsələn, onun fikrincə, güvənsiz bağlanma üslubları nevroitik şəxsiyyətin inkişafı üçün əsasdır (7, s. 25).

Kanadalı psixoloq Meri Ensvord Bolbi ilə birlikdə bağlanma nəzəriyyəsi ilə əlaqəli çox işlər görmüş və fikir mübadiləsində olmuşdur. Bir müddət sonra Con Hopkins Universitetində körpələr üzərində apardığı araşdırmalarda Bolbinin iddia etdiyindən daha çox nəticələr əldə etdi. O, körpə ilə ananı laboratoriya şəraitində müşahidə etmiş və “qərribə situasiya” olaraq adlandırdığı təcrübəni həyata keçirmişdir. Bu eksperimentdə, körpə 8 dəqiqə anasından uzaq yad bir adamla qalır. Burada iki nüans çox önəmlidir: anadan ayrılıq və ana ilə qovuşma vaxtı. Bu iki andakı cavabdan asılı olaraq, körpə iki əsas bağlanma üslubundan birinə daxil edilir: təhlükəsiz və ya təhlükəli. Təhlükəli bağlanma da qərarlı və qaçınan olmaqla 2 yerə ayrılır. Təhlükəsiz bağlanmış uşaq anası otaqdan çıxdıqda normal gərginlik yaşayırlar, geri qayıtdıqda isə şən bir halda qarşılaşırlar. Qərarlı bağlanma tərzinə malik uşaq anası getdikdə həddindən artıq üzüntü hissi keçirir və ayrılmaq istəmədiyini davranışlarında göstərir, lakin anası qayıtdıqda hirsələnir və onu qəbul etmir, ayrılıq vaxtı demək olar ki, reaksiya vermir, sakit qalır, ana geri döndükdə isə ondan imtina edir və uzaqlaşdırır.

Eksperimental nəticələr əsasında yaradılmış qruplaşmanı yalnız uşağın emosional vəziyyəti ilə əlaqələndirmək yanlış dəyərləndirmə olardı. Təhlükəsiz və ya güvənli bağlanmanın ana həssaslığı ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu ortaya çıxdı. Daha az həssas anaların körpələrin güvənsiz olaraq təsnif edilmə ehtimalı yüksək olduğu halda, həssas anaların uşaqları güvənli bağlanma meyli göstərdilər (3, s. 11-12). Lakin bu münasibətlərin əlaqəli olması onlar arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcudluğuna zəmanət vermir. Uşağın xasiyyəti də üçüncü dəyişən kimi bağlanma tərzinə təsir edə bilər (7, s. 27).

Bağlanma problemi ilə ingilis psixanalitik Donald Vinnikot da maraqlanırdı. Onun fikirləri müəyyən qədər Bolbi ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Vinnikota görə, ətraf mühitlə əlaqə ana tərəfindən təmin edilir. Ana böyüyən uşağın istəklərinə və ehtiyaclarına empatiya göstərə bi-

lən. Onun ən önəmli anlayışı “kifayət qədər yaxşı ana” olmuşdur. Vinnikot “kifayət qədər yaxşı ana” dedikdə uşağın bütün istəklərini qarşılayan yox, onun ehtiyaclarını ödəyən ananı nəzərdə tutur. Uşağın yetkinləşməsi üçün onun hər istəyinin qarşılanmaması və məhrumiyyətlərə məruz qalması lazım olduğunu ifadə edir. Uşaq müəyyən məhrumiyyətlər yaşadığıca daha yaradıcı olacaq, şəxsiyyətini və zəkasını inkişaf etdirəcək, gözləməyi, təxirə salmağı öyrənəcək və həyatda qarşılaşa biləcəyi müxtəlif problemlərlə mübarizə strategiyalarını kəşf edəcək. Əlavə olaraq, uşağın məqbul sayılacaq səviyyədə yalnız qalması da “tək qala bilmə qabiliyyətinin” inkişafına səbəb olacaqdır. O, özünü emosional cəhətdən təmin etməyi öyrənmiş olacaq. Tək qala bilmə bacarığı inkişaf etdikcə fərdləşmə prosesi daha sağlam şəkildə tamamlanacaqdır. Başqaları ilə asılı münasibət qurmaq əvəzinə, daha düzgün münasibətlərə addım atacaqlar (1, s. 51-52).

Bundan əlavə, Bolbi və Vinnikot uşaqılıq dövrü psixopatologiyalarından biri olan oğurluq davranışını oxşar şəkildə açıqlasalar da, bəzi nüanslarda fərqliliklər də var. Bolbi üçün oğurluq davranışı sosioloji bir hadisədir, erkən uşaqılıq dövründəki ana ilə ayrılmaya qarşı olan bir reaksiya kimi izah olunur. Vinnikot isə oğurlamaq aktını simvolik ifadə üsulu kimi görür. Oğurlanmış əşya uşaqdan ayrılmış ananın obrazını əvəz edir və ananın yoxluğu ilə yaranan emosional çatışmazlıq arasında körpü rolunu oynayır.

Bağlanma prosesi ilə əlaqədar işlər görmüş bir çox nəzəriyyəçinin fikrincə, insanın yetkin dövründə ətrafındakılarla qurduğu münasibətin keyfiyyətinə həyatın ilkin mərhələlərində anası ilə qurduğu bağlılığın olduqca təsiri vardır. Çətin və stresli situasiyalarda ana və uşağın bir-birinə verdiyi dəstək bağlılığı gücləndirir. Bağlanma hər iki tərəfin bir-birinin ehtiyacını ödəməsindən asılı olaraq inkişaf edən bir proses olduğundan ikitərəfli münasibətdir (6, s. 91). Dünyaya təzə göz açmış körpənin yemək, isinmək, qorunmaq və s. kimi ehtiyacları vardır və bunların ödənməsi üçün baxıcıya möhtacdır. Uşağa baxan şəxs – ana, ata və ya baxıcı isə bunu sadəcə bir vəzifə olaraq dəyərləndirməz, eyni zamanda, bu fəaliyyətdən məmnun olar. Bu

qarşılıqlı əlaqə də onlar arasındakı bağı gücləndirir.

Uğurlu bağlanmağa kömək edən amillərə nəzər saldıqda Fennel və yoldaşlarının keçirdiyi eksperiment nəzərə çarpır. Fennel və yoldaşları keçirdikləri eksperimentdə iki ana qrupundakı ana davranışlarını araşdırmış və aşağıdakı nəticələrə gəlmişlər: Birinci qrupdakı analar doğuşdan sonrakı ilk 3 gün uşaqları ilə sıx əlaqə saxlamağa icazə verilən analar idi. Digər qrupdakı analar uşaqlarının doğuşundan sonra çox qısa müddət onları görmüş və sonra hər 4 saatdan bir iyirmi dəqiqəlik əmizdirmə zamanı onlarla əlaqə quranlar idi. Bir ay və bir il sonra körpələri ilə erkən təmasda olan analar onlara daha bağlı görünürdülər, övladlarından ayrı olanda daha çox darıxdıqlarını və onlar haqqında danışmağa ehtiyac duyduqlarını daha çox bildiriblər. Eyni analar körpələri müayinə edilərkən, ağlayanda onları sakitləşdirmək və onlarla söhbət etmək üçün həkimlərə qoşulmağa meyl edirdilər.

Bağlanma prosesinə mənfi təsir edən amillərdən biri isə həddindən artıq ağlamaqdır. Robinson və Moss (1970) uşağının doğumunu səbirsizliklə gözləyən ananı təsvir edir. Lakin bu körpə ilk ayında olduqca çox ağlamış, qucağa alınmağa reaksiya verməmişdir, daha sonra isə göz təması qurmaqda və gülümsəməkdə gecikmiş, ümumiyyətlə inkişafında da geri qalma müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda, körpənin baxımında istəkləri çox olmuşdur. Üç ayın sonunda ana öz körpəsindən uzaqlaşmış, sevilmədiyini, yararsız olduğunu hiss etmiş və nəticədə körpəsini rədd etdiyi nəzərə çarpmışdır. Bununla yanaşı, Bell və Ensvord araşdırmalarında ana körpəsi ağladıqda nə qədər diqqət etməzsə, onun daha çox ağladığını bildirir. Körpələri həddindən artıq ağlayanda analar onları tərək etməyi üstün tutur. Beləliklə, çox ağlamaq ananın geri

çəkilməsinə, öz qayğısını göstərməməsinə səbəb olmuşdur. Valideyn-uşaq münasibətinə mənfi təsir edən digər amil isə uşağın xarici görünüşündə müəyyən qüsurların olmasıdır. Belə hallarda əksərən valideynlər övladlarını tərək etməkdən tutmuş, çox az qayğı göstərməyə qədər müxtəlif yollarla imtina edə bilirlər.

İnsan cəmiyyətdə yaşayan və başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaq istəyən bir canlıdır. Digər canlılarla müqayisədə insan sağ qalmaq üçün daha uzun müddət valideynlərinin köməyinə möhtacdır. Bu qaçılmaz vəziyyət insan növünün birlikdə yaşama meylini, xüsusən də bağlanma ehtiyacını açıqlayır.

Valideyn-körpə bağlılığında yaranan problemlər və nəticədə valideynin öz övladını uzaqlaşdırması bir çox mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Rədd edilmə hər bir uşağa təsir edər, lakin bunun dərəcəsi uşağın yaranmış vəziyyətə olan reaskiyasından asılıdır. Bu hal bir uşaqda davranış problemləri və əsəbilik yarada bilər, digəri isə öz valideyni ilə daha güclü münasibətə meyl edərək vəziyyəti tarazlaşdırmağa çalışır. Amma səbəb hər nə olursa olsun, ana-körpə arasındakı əlaqədə olan pozulmalar körpənin həm həmin dövəründə, həm də həyatının sonrakı dövrlərində psixoloji çətinliklər yaşamasına səbəb ola bilər.

Problemin aktuallığı. İnsanın körpəlik dövəründə ona baxan şəxslər arasındakı münasibətdə olan problemlər onun psixoloji vəziyyətinə təsir edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə bağlılıq probleminə təsir edən müsbət və mənfi faktorlar araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə yeni valideyn olmuş şəxslərə övladlarına yanaşma tərzi baxımından faydalı ola bilər. Eyni zamanda bu sahədə tədqiqat keçirmək istəyənlər faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Baloğlu D., Dan P., Dikicibaşı B., Demir G., & Akgün E. 2021. Yeterince İyi Ebeveyn Olmaq: Toplumsal ve Kuramsal Olarak. Kongre programı, 50.
2. Çalışır, M. (2009). Yetişkin bağlanma kuramı ve duygulanım düzenleme stratejilerinin depresyonla ilişkisi. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, 1(3), 240-255.
3. Demirdağ, M. F. (2017). Bağlanma Teorisi'nin Kökenleri: John Bowlby ve Mary Ainsworth. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 76-90.
4. Öztürk, E., Türel, F. İ., & Oğur, E. (2020). Psicotarih ve bağlanma kuramı. *Öztürk E, editör. Psicotarih*, 1, 63-71.
6. Robson, K. S., & Moss, H. A. (1970). Patterns and determinants of maternal attachment. *The Journal of Pediatrics*, 77(6), 976-985.

7. Soysal, A. Ş., Bodur, Ş., İşeri, E., & Şenol, S. (2005). Bebeklik dönemindeki bağlanma sürecine genel bir bakış. *Klinik Psikiyatri*, 8(2), 88-99.
8. Tüzün, O., & Sayar, K. (2006). Bağlanma kuramı ve psikopatoloji. *Düşünen Adam*, 19(1), 24-39.

E-mail: turkan.rehimli60@gmail.com
Rəyçilər: *psixol.elm.dok.* **R.V. Cabbarov**,
psixol.ü.fəls.dok., *dos.* **M.H. Mustafayev**
Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА В ВУЗЕ
PEDAGOGICAL PRACTICE AT THE HIGHER SCHOOLS**

UOT378

Əsmət İdris qızı İsmayılxanova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1151-4440>*

**TƏCRÜBƏÇİ TƏLƏBƏLƏRİN PEŞƏKAR MÜƏLLİM KİMİ FORMALAŞMASINDA
PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ROLU**

Асмет Идрис гызы Исмаилханова

*доцент кафедры Общая педагогика
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике*

**РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В СТАНОВЛЕНИИ
СТУДЕНТОВ-СТАЖЁРОВ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ**

Asmet Idris Ismayilkhanova

*associate professor of the department of General pedagogy at
Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in pedagogy*

**THE ROLE OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN THE TRANSFORMATION
OF PRACTISING STUDENTS TO PROFESSIONAL TEACHERS**

Xülasə. Müəllif yazmış olduğu məqaləsində təcrübəçi tələbələrin peşəkar müəllim kimi formalaşmasında pedaqoji təcrübənin rolu haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

O, qeyd edir ki, səriştəli, peşəkar müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin çox əhəmiyyətli rolu vardır. Müəllimlik sənətində bir çox praktik bacarıqlar və vərdislərə yiyələnmək üçün pedaqoji təcrübə ilk təcrübə məktəbi olmaqla əsil sınaq meydanıdır. Burada əsas məqsəd bütün imkanlardan bacarıqla yararlanmaq və eyni zamanda yüksək təcrübə toplamaqdır.

Pedaqoji təcrübənin əsas funksiyalarından bəhs edən müəllif ilk öncə pedaqoji təcrübənin təhsiləndirici, tərbiyəedici və inkişafedici funksiyalarını qeyd etmişdir. Bu funksiyaların meydana çıxmasında pedaqoji təcrübədə nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsini, nəzarəti, korreksiyaediciliyi, pedaqoji əməkdaşlığı və ünsiyyəti göstərmişdir.

Daha sonra müəllif bu proseslərin digər funksiyaların meydana çıxmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir ki, bunlara nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi, nəzarət və korreksiyaedici, adaptasiyaedici funksiyalardır.

Açar sözlər: *pedaqoji təcrübə, səriştə, peşəkarlıq, metodika, adaptasiya, ünsiyyət, demokratiya, pedaqoji proses, korreksiya, nəzarət*

Резюме. В статье автор дал подробные сведения о роли педагогического опыта в становлении студентов-стажёров как профессиональных педагогов.

По словам автора, педагогический опыт играет очень важную роль в подготовке грамотного, профессионального учителя. Главная цель – умело воспользоваться всеми имеющимися возможностями при одновременном наборе практического опыта.

В качестве основных функций педагогической практики автор в первую очередь упомянула образовательную, воспитательную и развивающую функции, назвав связь теории с практикой, контроль, согласование, педагогическое сотрудничество и общение в педагогической практике как факторы, способствующие проявлению этих функций.

Автор также отметила, что эти процессы приводят к возникновению других функций, включая соединение теории с практикой, контрольные, согласовательные и адаптирующие функции.

Ключевые слова: педагогический опыт, компетентность, профессионализм, методика, адаптация, общение, демократия, педагогический процесс, согласование, контроль.

Summary. Author provided a detailed information about the role of teaching experience in the development of practising students as professional teachers.

According to the author, pedagogical experience plays a very important role in the development of a competent, professional teacher. The main goal is to expertly take advantage of all the available opportunities simultaneously gaining practical experience.

Author primarily mentioned the educational, disciplinary and developmental functions of pedagogical practice, as well as the connection between theory and practice, control, adjustment, pedagogical cooperation, and communication in pedagogical practice as factors that contribute to the emergence of these functions.

She also noted that these processes lead to the emergence of other functions, including the connection of theory with practice, control, adjustment and adaptive functions.

Keywords: pedagogical experience, competence, professionalism, methodology, adaptation, communication, democracy, pedagogical process, adjustment, control.

Səriştəli, peşəkar müəllim hazırlığında pe-
daqoji təcrübənin çox əhəmiyyətli rolu vardır. Müəllimlik sənətində bir çox praktik bacarıqlar və vərdislərə yiyələnmək üçün pedaqoji təcrübə ilk təcrübə məktəbi olmaqla əsil sınaq meydanıdır. Bu səbəbdən pedaqoji təcrübənin yüksək səviyyədə qurulması və təşkili gələcəyin savadlı, peşəkar müəllimlərində bir çox bacarıqların yaranması üçün münbit şərait yaradır. Burada əsas məqsəd bütün imkanlardan bacarıqla yararlanmaq və eyni zamanda yüksək təcrübə toplamaqdır. Təlim, tərbiyə, təhsil və onların idarə olunması proseslərinin mərkəzində qararlaşılan pedaqoji təcrübə öz növbəsində təhsil və tərbiyənin idarəedilməsinin bütün funksiyalarını özündə ehtiva edir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi gələcəyin səriştəli müəllim kadrlarının peşəkarcılığının formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar təcrübəçi tələbələrle keçirilən pedaqoji təcrübənin məzmununun dərk edilməsi, mahiyyətinin açılmasında aşkarlayıcı və istiqamətverici amillər kimi özünü göstər-məklə bərabər, bütöv bir sistemin təşkilinə şərait yaradır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda pedaqoji təcrübənin təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici olmaqla üç vacib funksiyası qeyd edilmişdir. İndi bu funksiyaların əsas mahiyyətini nəzərdən keçirək.

1-Təhsilləndirici funksiya: Təhsilləndirici funksiya iki qarşılıqlı səviyyədə özünü göstərməkdədir:

a) təcrübəçi tələbə öyrədən, təhsilverən vəzifəsini yerinə yetirərək təhsilalanlara (məktəblilərə) elmin sirlərini öyrədirlər.

b) təhsilverən (təcrübəçi tələbə) həm məktəblilərə elmin sirlərini öyrədir, həm də özləri öyrənirlər. Pedaqoji təcrübədə təcrübəçi tələbələr həm öyrədən, həm də öyrənən kimi çıxış edirlər.

Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, təcrübəçi tələbələr nə qədər nəzəri biliklərə sahib olsalar da, məktəb təcrübəsində daha çox praktiki bilikləri öyrənməyə meyl göstərirlər. Praktiki biliklərin öyrənilməsinə daha çox ehtiyac vardır. Tələbələrin universitetlərdə psixologiyaya, pedaqogikaya, ixtisas metodikasına, eyni zamanda, ixtisaslarına dair qazandıqları biliklər sınaq dərslərində təlim prosesini daha səviyyəli şəkildə təşkil etməyə kifayət etmir, onlarda səriştəlilik, praktiki bacarıqların səviyyəsi aşağı olur. Belə olan təqdirdə tələbələrin çox hissəsi vaxtlarının əksər hissəsini yeni təlim metodlarını, metodikanı, pedaqoji və metodiki biliklərini zənginləşdirməyə deyil, əvvəllər öyrəndikləri ixtisas biliklərini daha dərinləndirən öyrənməyə sərf edirlər. Bu halda pedaqoji təcrübənin öyrədici, yəni təhsilləndirici funksiyası daha çox təcrübə-

çi tələbələrin öyrəndikləri nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsinə xidmət göstərir. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji təcrübə müəssisənin tədris planlarında əsas ixtisas fənləri, fənlərin tədrisi metodikası, psixologiya və pedaqogika fənlərinin tədrisindən sonra gəlir. Yəni təcrübəçi tələbələr istər orta məktəblərə, istərsə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə standartları minimum mənimsəyərək gedirlər. Artıq tələbələr müəllim və təcrübəçi kimi peşə və ixtisas sahəsində müəyyən biliklərə sahibdirlər. Doğrudur, onların nəzəri biliklərində müəyyən kəsirlər, çatışmazlıqlar, praktiki bacarıqlarında səriştəsizliklər hələ də müəyyən mənada özünü göstərəcəkdir. Burada pedaqoji təcrübənin üzərinə böyük məsuliyyət düşür, belə ki, onun əsas vəzifəsi bu tip çatışmazlıqları, kəsirləri ya azaltmaq, ya da tamamilə aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

2. Tərbiiyəcici funksiya: Adından da göründüyü kimi, pedaqoji təcrübənin əsas məzmunu və mahiyyəti tərbiiyəcici funksiya kimi mühüm bir vəzifə daşıyır. Təcrübəçi tələbələrin ümumtəhsil müəssisələrinə müəllim olaraq getməsi, pedaqoji təcrübə zamanı onların qarşısına hansı pedaqoji tələblərin qoyulduğunu başa düşməsi pedaqoji təcrübənin tərbiiyəvi gücünü daha da artırır. Tələbələrin özlərini əsil müəllim kimi hiss etmələri, hərəkət və davranışlarına, geyiminə, nitqinə daha çox diqqət etmələri, öz şəxsinə əsl müəllimə xas olan keyfiyyətlərin tərbiiyə edilməsinə can atması, başqalarının gözü ilə özünə baxması kimi xüsusiyyətlərin yaranması tələbələrdə müəllim şəxsiyyətinə xas keyfiyyətlərin dərinləşməsinə, dostlarına, yoldaşlarına, şagirdlərə daha da tələbkar və həssas olmalarına şərait yaradır. Ümumtəhsil müəssisələrinə təcrübəçi tələbə kimi gələnlər burada müəllim olduqlarını anlayır, özünü əsl müəllim kimi aparmağa çalışırlar. Dünənə kimi auditoriyada müəllimlər qarşısında tələbə olan, hərəkətində, davranışında bir az müstəqil, bir az çılğın olan gənclər pedaqoji təcrübə zamanı ona müəllim kimi yanaşıldığını, məktəblilər tərəfindən “müəllim” kimi xitab edildiyini görür. Bu zaman onlar hərəkət və davranışlarında, danışıqlarında, geyimlərində müəyyən həddi gözləməyə, müəllimə xas müsbət keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə çalışırlar.

Pedaqoji təcrübə tələbələrdə müəllim üçün aşağıdakı bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur:

- təcrübəçi tələbə öz şəxsi keyfiyyətlərini nəzarət altına alır;
- metodist tərəfindən ona tapşırılan bütün işlərə məsuliyyətli münasibət göstərir;
- sinfin bütün şagirdləri ilə canlı ünsiyyət yaradır;
- şagirdlərin çətinlik çəkdiyi işlərdə onlara yardım göstərir;
- sinfdən və məktəbdənkənar tədbirlərdə fəal iştirak edir.

Pedaqoji təcrübə zamanı təcrübəçi tələbələrin üzləşdikləri çətinliklərdən biri də müxtəlif xarakterli şagirdlərlə necə ünsiyyətə girə bilmək problemdir. Hər bir təcrübəçi tələbə bunu bacarmalıdır, əgər bacarmırsa metodistindən kömək istəməlidir. Çünki, şagirdlərlə ünsiyyət qura bilməyən müəllim öz peşəsində heç vaxt müvəffəqiyyət qazana bilməz.

Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr özünə-inam, özünün davranışına nəzarət, özünümüshidə, özünütəhqin kimi müsbət keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına diqqət etməlidirlər. Belə olan təqdirdə pedaqoji təcrübənin tərbiiyəvi təsirləri daha da güclənir.

Pedaqoji təcrübə zamanı demokratik ünsiyyət müəllim-şagird əlaqələrini tənzimləyir və onlar arasında dostluq münasibətləri formalaşır.

3- İnkişafetdirici funksiya: Təcrübəçi tələbələrin pedaqoji-psixoloji, elmi-nəzəri, idraki qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində pedaqoji təcrübə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dörd aylıq təcrübə müddətində təcrübəçi tələbələr hər gün səhər tezdən məktəbə gəlir, məktəblilərlə canlı ünsiyyətdə olur, məktəblilər tərəfindən onlara ünvanlanan suallara cavab verirlər. Belə olduğu təqdirdə təcrübəçi tələbədə məsuliyyət hissi artır, onlar öz bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün daha səylə çalışırlar. Təcrübəçi tələbə başa düşür ki, müəllim həm hörməti, həm yüksək nüfuzu o vaxt qazanır ki, o öz ixtisas fənnini hərtərəfli, dərinlən bilir, eyni zamanda bildiklərini şagirdlərə öyrətməyi bacarır.

Təcrübələr göstərir ki, istənilən şagird öz fənninin incəliklərini bilməyən müəllimlərə heç vaxt hörmət etmir. Savadsız müəllimlər nəinki tək şagirdlər, həm də müəllim həmkarları arasında nüfuz qazana bilmirlər. Belə olduğu təqdirdə məktəblilərin müəllimlik peşəsinə inamı azalır, gələcək ixtisas seçimində onlara mənfi təsir edir. Pedaqoji təcrübə təcrübəçi tələbələrin

bilik və bacarıqlarını artırmasına, öz üzərində əzmlə çalışmalarına, səriştəlilik, peşəkarlıq bacarıqlarının, vərdişlərinin təkmilləşdirmələrinə münbit şərait yaradır. Təcrübə zamanı məktəbin yenilikçi müəllimlərinin dərslərini dinləmələri, onların fəaliyyətini diqqətlə izləmələri, peşəkar pedaqoq, psixoloq və metodistlərin verdikləri məsləhətlərə tələbələrin əməl etmələri onların peşəkarlığını artırır, səriştəlilik təsəvvürlərini dərinləşdirir, onları gələcəyin bacarıqlı, savadlı müəllimi kimi formalaşdırır. Şagirdlərlə işləmək, təlim məşğələləri aparmaq, pedaqoji prosesin iştirakçısı olmaq mövcud imkanları dərinləşdirir, təsəvvürləri reallığa çevirir. Pedaqoji təcrübə zamanı yiyələndikləri əlavə biliklər tələbələrin elmi dünyagörüşlərini artırır, peşəkar müəllim kimi inkişafına səbəb olur. Təcrübəçi tələbələr təlim prosesində və sinifdənkənar tədbirlərdə mütəmadi problemlərlə qarşılaşırlar. Ona görə də tələbələr bu problemləri həll etməyə can atırlar.

Səriştəli müəllim olmaq üçün təcrübəçi tələbələrə öz ixtisasını dərinləndirən bilmək kifayət etmir, çünki, məktəblilərin hər bir məlumatı öyrənməyə can atmasından başqa, bəzən qəsdən təcrübəçi tələbəni yoxlamaq məqsədi ilə onlara mövzudan əlavə sual verməsi hallarına da rast gəlinir. Təcrübəçi tələbənin səriştəsizliyi, cavabını bilmədiyi sualların onlara ünvanlanması şagird-müəllim münasibətlərində anlaşılmaqlıqlar yaradır. Odur ki, təcrübəçi tələbə geniş elmi dünyagörüşə malik olmalı, öz ixtisasları ilə bağlı əlavə məlumatlar toplamağa çalışmalıdırlar. Yalnız pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr müəllimlik sənətinin heç də asan olmadığını anlayırlar. Yəni müəllim olmaq dərslərdəki mövzunu öyrənib şagirdlərə çatdırmaq demək deyildir. Digər peşələrlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə çətin, mürəkkəb və məsuliyyətli peşədir. Müəllimlik peşəsi axtarıcılıq, yaradıcılıq tələb edir. Əsl müəllim olmaq üçün çox çalışmağa, daim yenilikləri izləməyə, kreativ ideyalar axtarmağa, digər novator müəllimlərin fəaliyyətini araşdırmağa və onların iş prinsipindən yararlanmağa can atmalıdır. Pedaqoji təcrübə yalnız təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaların reallaşdırılması ilə məhdudlaşa bilməz. Təcrübə zamanı nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsi, korreksiyaedicilik, nəzarət, pedaqoji əməkdaşlıq, ünsiyyət kimi proseslərin mövcud olduğu hallar-

da bir çox funksiyalar da meydana çıxır ki, bunların bir neçəsini nəzərdən keçirmək vacibdir. Çünki, bu funksiyalar da sistem yaradan komponentlər kimi pedaqoji təcrübənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində əlverişli yer tutur.

1. Nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi funksiyası. Bildiyimiz kimi, pedaqoji təcrübə müəllim hazırlığında böyük imkanlara malikdir. O baxımdan mənimsənilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi üçün əsl sınaq meydanıdır. Təcrübə zamanı nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi reallaşır. Dörd aylıq pedaqoji təcrübə müddətində tələbələrdə peşə keyfiyyətləri yaranır və inkişaf edir. Eyni zamanda, pedaqoji təcrübə zamanı təşkilatçılıq, didaktik, perseptiv, kommunikativlik kimi bacarıqlar praktiki şəkildə özünü göstərir.

Təcrübəçi tələbələr nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirir, cəmiyyətin gələcəyi kimi tərbiyə etdiyimiz nəslin təlim-tərbiyə vəzifələrini vəhdətdə həyata keçirməyi bacarırlar. Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələrin işlərini elə qurmaq lazımdır ki, həyata keçirilən bütün tədbirlər rəngarəng və dinamik olsun. Bunun üçün metodist müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

2. Nəzarət və korreksiyaedici funksiya. Nəzarət və korreksiyaedici funksiya üç istiqamətdə özünü göstərir ki, bunlar aşağıdakılardır:

a) təcrübəçi tələbələrin fəaliyyəti üzərində təcrübə rəhbərlərinin, pedaqoq və psixoloqların, metodistlərin nəzarət və korreksiyaedici funksiyası;

b) pedaqoji təcrübə zamanı tələbənin öz fəaliyyəti üzərində nəzarət və korreksiyaedici işi;

c) təcrübəçi tələbənin təlim, təhsil və tərbiyə prosesində şagirdlərin fəaliyyəti üzərində nəzarət və korreksiyaedici işi;

Hər üç istiqamət təcrübəçi tələbələrin gələcəkdə səriştəli və peşəkar müəllim kimi məsuliyyət keyfiyyətlərə yiyələnməsinə münbit şərait yaradır. Nəzarət və korreksiyaedici funksiya təcrübəçi tələbənin öz biliyini sınaqdan keçirmə qabiliyyətini, məktəblilərlə işləyə bilmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübəçi tələbələr pedaqoji təcrübə zamanı tək biliklərində olan boşluqları doldurmaq, çatışmazlıqlar, səhvləri aradan qaldırmaq üzə-

rində deyil, eyni zamanda hərəkət və davranışlarında, danışıqlarında, nitqində, geyimlərində, xarakterində olan qüsurları üzərində korreksiyaedici işlər aparır, onları düzəltməyə çalışırlar. Bütün bu sadaladıqlarımızdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, nəzarət və korreksiyaedici funksiya müəyyən parametrlərin, meyarların gözlənilməsini tələb edən funksiyaadır.

3) Adaptasiyaedici funksiya. Adaptasiyaedici funksiya pedaqoji təcrübə dövründə tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təcrübəçi tələbələrin məktəblə yaxından tanış olması, məktəbin bütün pedaqoji kollektivi ilə, ayrı-ayrılıqda müəllimlərlə, şagirdlərlə yaxın ünsiyyəti, təlim-tərbiyə proseslərində subyekt kimi fəaliyyət göstərməsi və s. onların müəllimlik peşəsinə adaptasiya olunmalarına mühüm şərait yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə tək pedaqoji təcrübənin təşkilatçıları olan ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin kollektivi deyil, pedaqoji təcrübənin keçirildiyi məktəblərin də təsir qüvvəsi böyükdür. Bu prosesdə eyni zamanda, aşağıdakı amilləri də mühüm rol oynayır:

- məktəbdə sağlam mühitin mövcud olması;
- hər bir fənn müəlliminin öz işinə məsuliyyətlə yanaşması;
- daim yenilik axtarışında olmaları;
- şagirdlər arasında demokratik davranış tərzinin təşkil edilməsi;
- məktəblərdə istər rəhbərlik, istərsə də müəllimlər tərəfindən təcrübəçi tələbələrə diqqət və qayğı göstərilməsi;
- məktəbin əsil təhsil-tərbiyə ocağı kimi fəaliyyət göstərməsi və s.

Təcrübəçi tələbələrin bu cür müsbət psixoloji mühitdə təcrübə keçmələri, təlim-tərbiyə işində yaxından iştirak etmələri onlarda müəllimlik peşəsinə marağı, sevgini artırır, müəllimlikə, seçdikləri ixtisasa adaptasiya prosesi güclənir.

Adaptasiyaedici funksiyanın təsir dairəsi yuxarıda sadaladıqlarımızla məhdudlaşmır, eyni zamanda, bu funksiyanın mühüm cəhətlərindən biri də təcrübəçi tələbələrdə müəllimlik peşəsinə, seçdikləri ixtisasa məhəbbət hissini artırır.

Nəhayət onu deyə bilərik ki, pedaqoji təcrübənin düzgün və hərtərəfli təşkil edilməsi, aparılması, ona rəhbərlik, verilən vaxtdan səmərəli və düzgün istifadə edilməsi təcrübəçi tələbələrin seçdikləri ixtisas üzrə səriştəliliyə, peşəkarlığa yiyələnmələrində, gələcəyin ən savadlı, bacarıqlı müəllimi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tələbələr pedaqoji təcrübə zamanı müəllimin hansı mühüm vəzifələr daşdığını, hansı səviyyədə biliyə malik olmasını, üzərinə hansı məsuliyyətin düşdüyünü, necə bir dünyagörüşə malik olmaq lazım gəldiyini anlayır. Bu ilk sınaq meydanı tələbələrə bütün həyatları boyu yaddan çıxara bilməyəcəkləri bacarıqlar və vərdişlər aşılayır. Bu işdə onlara uğurlar diləyirik!

Problemin aktuallığı. Müasir tələbələrin gələcəyin səriştəli müəllimi kimi formalaşmasında pedaqoji təcrübənin səmərəli təşkili universitetlərin qarşısında aktual problem kimi dayanmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Tələbələr pedaqoji təcrübə zamanı müəllimin hansı mühüm vəzifələr daşdığını, hansı səviyyədə biliyə malik olmasını, üzərinə hansı məsuliyyətin düşdüyünü, necə bir dünyagörüşə malik olmaq lazım gəldiyini anlayır. Bu ilk sınaq meydanı tələbələrə bütün həyatları boyu yaddan çıxara bilməyəcəkləri bacarıqlar və vərdişlər aşılayır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəbdə pedaqoji təcrübənin düzgün qurulması baxımından təcrübəçi tələbələrin sınaq dərslərinin səmərəli təşkil etmələrinə köməklik göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Mehrabov, A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. / A.O. Mehrabov. -Bakı: Elm və təhsil, -2015. -286 s.
2. Mehrabov, A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. / A.O. Mehrabov. -Bakı: Mütərcim, -2010.
3. Veysova, Z. Fəal-interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. / Z. Veysova. -Bakı: UNİSEF, -2007.
4. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. / M.İ. İlyasov. -Bakı: Elm və təhsil, -2018.

E-mail: a.ismayilxanova@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok. prof. R. L. Hüseynzadə*

ped.ü.fəls.dok. dos. H.A. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 03.07.2023

**İSTEDADLI UŞAQLARLA İŞ
РАБОТА С ТАЛАНТЛИВЫМИ ДЕТЬМИ
WORKING WITH TALENTED CHILDREN**

UOT 37.0

Roza Darvin qızı İsmayılova
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/009-004-9429-574X>

İSTEDADLI UŞAQLARA YANAŞMA METODİKASI

Роза Дарвин гызы Исмаилова
преподаватель Азербайджанского Университета Языков

МЕТОДИКА ПОДХОДА К ОСОБО ТАЛАНТЛИВЫМ ДЕТЯМ

Roza Darvin Ismayilova
lecturer at Azerbaijan University of Languages

METHODS OF APPROACH TO ESPECIALLY TALENTED CHILDREN

Xülasə. Müasir dövrdə ölkənin inkişafı, xalqın tərəqqisi və maddi rifahı texniki tərəqqinin, kompüter və informasiya texnologiyalarının yüksək inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan dövlətimizin iqtisadi və siyasi cəhətdən daha güclü inkişafı üçün düşünən beynə, istedadlı, zəkali elm sahiblərinə həmişə ehtiyacı var. Bu məqsədlə dövlətimiz xüsusi qabiliyyəti və istedadı olan uşaqların aşkara çıxarılıb onlarla hərtərəfli iş aparılmasını məhz təhsil ocaqları qarşısında aktual məsələ kimi qoymuşdur. Bu işdə məktəbin, müəllimin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, məktəblərdə istedadlı uşaqlar az deyil. Sadəcə onları üzə çıxarmaq, düzgün istiqamətləndirmək lazımdır. Onların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir. Aydındır ki, intellekt yalnız məktəbdə və ya universitetdə təhsilalma qabiliyyəti deyil. İntellekt hər bir insan üçün fərdi xüsusiyyət daşıyır. Uşağın intellektinin inkişafı onun bütün cəhətlərini yaxşılaşdırmağa yönəldilir. Buna görə də, məsələn, məktəbdəki müvəffəqiyyəti ilə fərqlənməyən uşaqlar haqqında intellektin aşağı səviyyəsindən danışmaq kökündən səhvdir.

Açar sözlər: *istedadlı, uşaqlar, təhsil, inkişaf, metodika*

Резюме: В современный период развитие страны, прогресс в жизни народа и финансовое благополучие зависят от высокого уровня технического прогресса, компьютерных и информационных технологий. С этой точки зрения всегда есть потребность в ясных умах, талантливых и толковых ученых для экономического и политического развития нашей страны. С этой целью наше государство выделило детей с особыми способностями и талантами как актуальную тему для проведения с ними многосторонней работы со стороны образовательных учреждений. В этом вопросе школа и учителя несут большую ответственность. Наблюдения и исследования показывают, что талантливых детей в школах немало. Просто нужно раскрыть их способности и правильно их направить. Важно развивать их творческие способности. Очевидно, что интеллект – это не только способность учиться в школе или университете. Интеллект уникален для каждого человека. Развитие интеллекта ребенка направлено на совершенствование всех его качеств. Поэтому в корне неправильно говорить о низком уровне интеллекта, например, у детей, которые не отличаются особыми успехами в школе.

Ключевые слова: *одаренные, дети, воспитание, развитие, методика*

Summary: In the modern period, the development of the country, progress in the life of the people and financial well-being depend on a high level of technical progress, computer and information technologies. From this point of view, there is always a need for clear minds, talented and intelligent

scientists for the economic and political development of our country. To this end, our state chose children with special abilities and talents as a relevant topic for multilateral work with them by educational institutions. Schools and teachers have a great responsibility in this regard. Observations and studies show that there are many talented children in schools. You just need to discover their abilities and direct them correctly. It is important to develop their creative abilities. Obviously, intelligence is not only the ability to study at school or university. Intelligence is unique to each person. The development of the child's intellect is aimed at improving all his qualities. Therefore, it is fundamentally wrong to talk about a low level of intelligence, for example, in children who are not very successful at school.

Key words: *gifted, children, education, development, methodology*

İnkişaf etmiş ölkələrin inkişafının səbəbləri müzakirə olunarkən məlum olur ki, inkişaf ölkə xammalına görə deyil, intellekt tutumlu məhsullarına görə irəliləyir. Təbii haldır ki, nə vaxtsa xammal tükənə bilər, amma insan intellektinin inkişafına qoyulan investisiya heç zaman itmir, daha da artır. Bunun üçün də ölkənin aparıcı sahələrində yüksək intellektə malik kadr potensialını artırmaq zəruridir.

Ölkəmizdə də bu sahədə erkən yanaşmanı əsas tutaraq "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)" qəbul edilmişdir. Bu sahədə sürətlə irəliləmək üçün, ilk öncə, təhsil ocaqlarından başlayaraq, sistemli tədbirlər aparılmalıdır. Belə ki, 1999-cu ildən qüvvəyə minən ümumi orta təhsilin dövlət standartları çərçivəsində təsdiq olunmuş ümumtəhsil məktəblərinin bazis tədris planında seçmə fənlərə ayrıca saatların ayrılması da istedad potensialının aşkara çıxarılıb formalaşdırılmasına, həmin uşaq və gənclərlə iş sisteminin təkmilləşdirilməsinə müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. (4)

Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, istedadlı uşaqların bacarıq və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması məsələlərində bəzi çatışmazlıqlar var. Bunları konkretləşdirsək, aşağıdakı problemləri sadalaya bilərik:

- istedadlı uşaq və gənclərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən sosial-psixoloji tədqiqatların hələ də aşağı səviyyədə aparılması;

- istedadlı uşaq və gənclərin aşkara çıxarılması üzrə və belə uşaqlarla iş sahəsində elmi-pedaqoji və psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış ardıcıl sistemin, səmərəli fəaliyyət və konkret mexanizmlərin yaradılmaması;

- ümumtəhsil məktəblərində məktəb psixoloqu kadrlarına ehtiyac səbəbindən psixoloji xidmətin zəif həyata keçirilməsi;

- pedaqoji ali və orta ixtisas məktəblərində müəllimlik peşəsinə hazırlanan tələbələrə istedadlı uşaqlarla iş sahəsində nəzəri biliklərin, xüsusi metodikaların aşılınmaması;

- Milli Elmlər Akademiyası və ali məktəblərlə yeni tipli təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin zəif olması, tanınmış elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin istedadlı uşaq və gənclərlə aparılan işlərə az cəlb edilməsi;

- respublikanın bir çox bölgələrində istedad və qabiliyyəti ilə fərqlənən uşaq və gənclər üçün yeni tipli tədris ocaqlarının əlçatan olmaması;

- uşaq və gənclərin bu və ya digər sahələr üzrə istedadının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan diaqnostik metodikaların, xüsusi testlərin, o cümlədən psixometrik testlərin hazırlanıb çap olunmaması;

- istedadlı uşaq və gənclərin fənn olimpiadalarına daha geniş surətdə cəlb edilməsi üçün olimpiada qalıblarına müəyyən imtiyazların təsis edilməməsi, onları hazırlayan müəllim və mütəxəssislərin əməyinin stimullaşdırılmaması;

- istedadlı uşaq və gənclərin təhsil aldıqları yeni tipli tədris müəssisələri barədə tədris-pedaqoji və normativ hüquqi bazanın zəif olması;

- beynəlxalq təcrübənin tətbiq olunmaması.

Bu kimi problemlərin həlli üçün peşəkar pedaqog komandası birlikdə qərarlar qəbul etməlidir. Hər bir istedadlı uşaq üçün qiymətləndirilmə və fərdi inkişaf planları tərtib edilməlidir. Çünki digər uşaqlar kimi istedadlı uşaqlara da yanaşma mexanizmi individual olmalı, diferensial və fərdi yanaşma prinsiplərindən istifadə edilməlidir.

Belə uşaqların aşkar edilməsində əsas güc onları yetişdirən valideynlərə düşür. Öz uşağının intellekt, qabiliyyətini digər uşaqlardan daha üstün, daha fərqli olduğunu hiss edən valideynlər araşdırma aparmalı, uşağı bağçada, ya da

məktəbdə təhsil alırsa, uşağının istedadına bələd olan müəllimi ilə mütəmadi əlaqə saxlamalı, istedadının irəliləməsi üçün peşəkar pedaqoqların sayəsində xüsusi proqramlar tərtib edilməli, uşağın psixoloji mühitini yormayan, həvəsini artıran metod və üsullar müəyyən edilməlidir.

Elmə məlum olan insan idrakının inkişafına təsir edən bir çox alimlərin nəzəriyyələri

mövcuddur. Bunlardan biri də Hovard Qardnerin “Çoxsahəli əqli qabiliyyətlər” nəzəriyyəsidir. (3, s. 65)

Bu nəzəriyyənin təhlili zamanı məlum olur ki, hər kəsin ətraf mühiti qavrama üsulu fərqlidir. Nəzəriyyədəki mexanizmə görə hər bir insan aşağıdakı 9 intellektə uyğun olaraq ətraf mühiti qavraya bilir:

Hovard Qardnerin “Çoxsahəli əqli qabiliyyətlər” nəzəriyyəsi		
№	Nəzəriyyə	Şərhi
	Linqvistik (linguistic) – sözə yönəlik.	- Nitqi ilə dinləyənləri heyran edir. Oxu, yazı, dinləyib-danışmada fərqli strukturlar yarada bilir. - Hekayə, şeir yazma kimi fəaliyyətlərdən zövq alır. - Yüksək dinləmə vərdisləri var. - Dinləyərək, oxuyaraq, yazaraq və danışaraq öyrənir.
	Riyazi-məntiqi (logical-mathematical)	- Tapmaca və məntiqi oyunları çox sevir. - Qrafik və ya şəkil formasında olan vizual məlumatları şərh edir. - Kompüter proqramları hazırlayır. - Qrafik, sxem və şəkillərlə işləməyi xoşlayır. Karyeraları hansı istiqamətdə uğurludur? Mühasib; biznesmen; texnik; iqtisadçı; riyaziyyat
	Vizual – məkan (visual-spatial) – fəza təsvirli:	- Görərək və müşahidə edərək öyrənir. - Asanlıqla istiqamət tapmaq bacarığına malikdir. - Eşitdikləri əsasında fikri obyektlər, xəyallar, rəsmlər yaradır. Öyrəndiyi bilikləri xatırlayarkən bu fikri rəsmlərdən istifadə edir.
	Kinestetik (bodily-kinesthetic) – fiziki hərəkətlər edərək	- Aktiv hərəkətlə daha yaxşı öyrənir. Eşitdiklərindən daha çox hərəkətlə göstərilənləri xatırlayır. - Fiziki məharət tələb edən işlərdə (rəqs, idman) yeniliklər kəşf edir, fərqləri aşkarlayır. - Aktyorluq, atletizm, rəqs, tikmə, naxış vurma sahələrində xüsusi bacarıqları vardır. Karyera seçimləri: atlet, rəqqas, xoreoqraf, zərgər, dülgər, fiziki terapevt
	Fərdlərarası (interpersonal) – sosial, cəmiyyətə yönəlik:	- Həm yaşlıları, həm də müxtəlif yaş qrupları ilə birlikdə olmaqdan zövq alır. - Müxtəlif mədəniyyətlər və yaşam tərzləri ilə maraqlanır. - Güclü yumor hissəsinə malikdir. - Sözdən və bədən dilindən mükəmməl şəkildə istifadə edir. - Müxtəlif mühitlərdə və müxtəlif toplumlarda asanlıqla mühitə uyğunlaşmağa çalışır. - İnsanları yönəltməyi bacarır. Liderlik xüsusiyyətlərinə malikdir.
	Fərd daxili (intrapersonal) – özünə yönəlik	- Həm yaşlıları, həm də müxtəlif yaş qrupları ilə birlikdə olmaqdan zövq alır. - Müxtəlif mədəniyyətlər və yaşam tərzləri ilə maraqlanır. - Güclü yumor hissəsinə malikdir. - Sözdən və bədən dilindən mükəmməl şəkildə istifadə edir. - Müxtəlif mühitlərdə və müxtəlif toplumlarda asanlıqla mühitə uyğunlaşmağa çalışır. - İnsanları yönəltməyi bacarır. Liderlik xüsusiyyətlərinə malikdir.
	Musiqi-ritmik (musical intelligence) – ritmə yönəlik:	- İnsan səsinə başlamış təbiət səslərinə qədər ən müxtəlif səslərə qarşı həssasdır. Səsləri dinləyir və onlara qarşılıq verir. - Musiqi sənət aləminə qatılmağa meyllidir. - Səslər, notlar, ritmlər hər zaman, hər yerdə diqqətini cəlb edir. - Musiqi alətləri ilə maraqlanır. Asanlıqla alətlərdə ifa etməyi öyrənir. - Bütün günü bildiyi mahnıları zümzümə edib oxuyaraq gəzir.

	Naturalist (naturalist) – təbiətə yönəlik:	Demək olar ki, təbiətdə hər bir canlının yaşama ilə maraqlanır. Müxtəlif növlərin adını bilir. Çiçək növləri, heyvan növləri onların diqqətini çəkir. - Zoologiya, botanika, üzvi kimya, tibb, fotoqrafiya, dalğıçlıq, ləpircilik, və s sahələrlə maraqlanır. - Səyahət etməyi, sənədli filmləri, təbiət və səyahət jurnallarını sevir. - Bitki növlərinə həssaslıqla yanaşır. - Təbiətin insanlara və insanların təbiətə təsiri ilə maraqlanır.
	Ekzistensial intellekt– fəlsəfi düşünmək	Bu intellektin təzahürlərinə fəlsəfi düşünmək qabiliyyəti daxildir. Onlar erkən yaşlarından yüksək səviyyəli düşüncələri ilə fərqlənirlər. Hisslərini anlayır və onları idarə edə bilirlər. Onlar sağlam düşüncə bilir və nəticə çıxara bilirlər. Erkən yaşlarından onları insanın yaradılışı, varlığı, həyatın mənası və ölümlə bağlı mövzular maraqlandırır və dünyanın yaranışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürür, müzakirələr və mübahisələr aparır, başqalarının konsepsiya və fikirlərini araşdırırlar. İlahi elmlər və fəlsəfə ilə dərindən maraqlanır, sağlam düşünərək uzunmüddətli planlar qurur və bu planlara riayət edə bilirlər.

İstedad o qədər zərif və kövrəkdir ki, hər yaranan zəif psixoloji mühitdə “qırıla” bilər. Əgər cəmiyyətimiz belə insanları qazanmaq istəyirsə, onlar üçün lazımi şəraiti də yaratmalıdır: xüsusi məktəblərin yaradılmasından tutmuş, onlarla işləyən müəllimlərin yetişdirilməsində, həvəsləndirici tədbirlərdən tutmuş, iş şəraitinin yaradılmasına qədər və s.

İstedadlı şagirdlərin aşkar edilməsi və onlara yanaşma metodikasını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- kiçikyaşlı uşaqların psixoloji cəhətdən mütəxəssislər tərəfindən araşdırılması;

- dərş prosesində problemlə-situasiyanın yaradılması;

- məsələ nümunələrinin tərtibi və həll etdirilməsi;

- həlli çətinləşdirilmiş məntiqi məsələlər üzərində iş;

- olimpiada yarışlarına hazırlıq, olimpiadalarda uşaqların iştirakı, nəticələrinin təhlili;

- referat, albom, cədvəl, sxem, diaqram tərtib etmək, esse xarakterli mətnlər yazdırmaq, onlar üzərində mühakimələr aparmaq, əqli nəticələr çıxarmaq;

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. “Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramı (2006-2010-cu illər)”. Bakı: Təhsil, -2006. -48 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu, Bakı: -2009.
3. Əhmədov, H. Pedaqogika. / H. Əhmədov, N. Zeynalova. –Bakı: Elm və Təhsil, -2021. -544 s.
4. (<https://e-qanun.az/downloadWord/11601>)

- dərşlikdən, elmi ədəbiyyatdan, soruq kitablarından, qrafik testlərdən, lüğətdən istifadə etmək;

- müxtəlif variantlardan “Test toplularından” istifadə etdirmək, məntiq, düşüncə, xüsusi yaradıcılıq tələb edən testlər etmək ;

- viktorina yarışlarında, intellekt oyunlarında, fənn üzrə keçirilən sınaq oyunlarında şagirdlərin iştirakını təmin etmək.

Belə nəticəyə bilirik ki, cəmiyyət müasir problemlərin həllini, əsasən, məhz bu uşaqlardan gözləyir. Bu səbəbdən də belə uşaqların vaxtında aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişaflarının təmin edilməsi təlimin prioritet məqsədlərindəndir. Cəmiyyətimizə tək cə bilikli, savadlı yox, həm də hərtərəfli “insan” kimi yetişmiş vətəndaş lazımdır.

Problemin aktuallığı. Hər dövrdə olduğu kimi, müasir dövrdə də intellekti yüksək, istedadlı şagirdlərin öyrənilməsi və elm qazandırılması hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeni təhsil konsepsiyasından irəli sürülən istedadlı şagirdlərə verilən tələblərin reallaşdırılması üçün şərait yaratmaqdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə istedadlı uşaqlarla işləyən pedaqoqların onlara yanaşma metodikasının təşkili işində dəyərlidir.

E-mail: rozaqalandar@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. S.V. Rüstəmov
ped.ü.fəls.dok. Ş.Ş. Tahirova

Redaksiyaya daxil olub: 08.05.2023.

**MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
THE TEACHER' SELF-EDUCATION**

UOT 37.0

Akif Nurağa oğlu Abbasov

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi
pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
<https://orcid.org/0000-0002-9210-7141>*

ÇAĞDAŞ POEZİYAMIZIN SAYILIB-SEÇİLƏN NÜMAYƏNDƏSİ

Акиф Нурага оглу Аббасов

*ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики.
доктор педагогических наук, профессор, Заслуженный учитель*

ИЗБРАННЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ НАШЕЙ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ

Akif Nuragha Abbasov

*scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher*

THE ELECTED REPRESENTATIVE OF OUR MODERN POETRY

Xülasə. Mahirə Nağı qızı Hüseynova Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorudur. O, filologiya elmləri doktoru, professor, Prezident təqaüdçüsüdür. Filologiya elmləri sahəsində səriştəli tədqiqatçıdır. Lakin məqalədə Mahirə xanımın prorektoru olduğu universitetin beynəlxalq əlaqələrindən və onun elmi fəaliyyətindən danışılır. Mahirə Hüseynovanın şeirləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Onun şeirləri Vətənə, ölkəmizin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizəyə, oğul və qızlarımızın qəhrəmanlığına, şəhidlərimizə, anaya həsr edilmişdir. Erməni işğalçılarına qarşı mübarizə və müharibə qələbəmizlə bitmiş, torpaqlarımız işğaldan azad olmuşdur. Mahirə Nağıqızının şeirlərinin bir qisminə 44 günlük Vətən müharibəsinin uğurlarından, erməni ordusunun məhvindən danışılır.

Açar sözlər: *səriştəli tədqiqatçı, Mahirə Nağıqızının poeziya dünyası, şair, şeir, müxtəlif məzmunlu şeirlər, Vətənə həsr olunmuş şeirlər*

Резюме. Махира Нагы гызы Гусейнова – проректор по международным связям Азербайджанского Государственного Педагогического Университета. Доктор филологических наук, профессор, президентский стипендиат. Она компетентный исследователь в области филологических наук. Однако в статье не повествуется о международных связях и научной деятельности университета, где Махира ханум является проректором. В центре внимания находятся стихи Махиры Гусейновой. Ее стихи посвящены Родине, борьбе за независимость, территориальную целостность и свободу нашей страны, подвигу наших сыновей и дочерей, нашим шехидам, матерям. Борьба и война против армянских захватчиков завершилась нашей победой, и родные земли были освобождены от оккупации. В некоторых стихотворениях Махиры Нагы гызы рассказывается об успехах 44-дневной Отечественной войны и разгроме армянской армии.

Ключевые слова: компетентный исследователь, поэтический мир Махиры Нагыгызы, поэт, стих, стихи различного содержания, стихи, посвященные Родине

Summary. Mahira Naghi Huseynova – vice-rector for international relations of the Azerbaijan State Pedagogical University. She is doctor of philology, professor, presidential scholarship, a competent researcher in the field of philological sciences. However, the article does not tell about international relations and scientific activities of the university, where Mahira khanum is the vice-rector. The focus is on the poems of Mahira Huseynova. Her poems are dedicated to the Motherland, the struggle for independence, territorial integrity and freedom of our country, the feat of our sons and daughters, our martyrs, mothers. The struggle and war against the armenian invaders ended with our victory, and our native lands were liberated from occupation. Some poems by Mahira Huseynova tell about the successes of the 44-day Patriotic War and the defeat of the armenian army.

Key words: competent researcher, poetic world of Mahira Nagygyzy, poet, verse, poems of various content, poems dedicated to the Motherland

Söhbət filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Nağıqızından gədir.

Mahirə xanım Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorudur, Prezident təqaüdcüsüdür. Filologiya elmləri sahəsində səriştəli tədqiqatçıdır. Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə elmi dərəcə almaq üçün “Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri” mövzusunda (2012); elmlər doktoru elmi dərəcə almaq üçün isə “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el sairələrinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” mövzusunda (2017) dissertasiyalar müdafiə etmişdir.

Mahirə Nağıqızı tanınmış alim olmaqla yanaşı istedadlı şairdir, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Güzəl şeirləri vardır. Qələmindən neçə-neçə şeir kitabı çıxmışdır. Diqqət yetirək: “Mənim anam” (2006), “Su at dalımca, ana” (2006), “Ana sevgisindən doğan nəğmələr” (2008), “Yaşadacaq anam məni” (2009), “Ana kəndim Xalxalım” (2010), “Ömrün çıraqdır sənin” (2010), Sözün hikməti” (2012), “Analı dünyam” (2015), “Haqqa çağırən səs” (2015), “Dilimiz – varlığımızdır” (2021), "Salam Olsun (vətənpərvərlik şeirləri)" (2021) və s.

Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən Mahirə xanımın sözlərinə 30-dan artıq mahnı bəstələnmiş, aşıqların ifasında 70 mahnı səslənmişdir. Bəzi mahnıları diqqətə çatdırmaq: Sevinc Mansurovanın bəstəsində “Azərbaycan” və “Layla çal, yatım, ana; (hər iki mahnını Gülistan Əliyeva ifa edir), “Ata Heydər, oğul İlham”, Arif Səlimovun bəstəsində “Ay ana”, “Ana”, “Balam” (mahnıların ifası: Gülyanaq Məmmədova); Tahir Mahiroğlunun bəstəsində “Ata” (ifa: Eldəniz Məmmədov); Tahir Əkbərin bəstəsində “Qısqanıram (ifa: Bəyimxanım Vəliyeva) və s.

Mahirə Nağıqızının şeirləri mövzu müxtəlifliyi, mövzu rəğarəngliyi, məzmun dolğunluğu baxımdan diqqəti cəlb edir. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, o, vətənpərvər şairdir. Əsərlərində milli ruhun təbliği, milli özünüdərkə xidmət özünəməxsus yer tutur. Vətən sevgisini, onun bütövlüyünü, toxunulmazlığını, müstəqilliyini, azadlığını dönə-dönə vurğulayaraq doğma yurdu vəsf edir. Torpaqlarımızın işğal altında olduğundan yana-yana danışır, lakin inanır ki, gətez tutulmuş ərazilərimizə sahib olacağıq. Erməni faşist işğalçılarına qarşı sonsuz nifrətlə mübarizəmizdən, müharibəmizdən söz açır, erməni ordusunu 44 gün ərzində darmadağın etməyimi-

zi, zabit və əsgərlərimizin fədakarlığını, şəhidlərimizin, qazilərimizin böyük hünərini parlaq boyalarla işıqlandırılır. “Salam olsun” şeirini yada salaq:

Rəzil oldu bizi qüvvə saymayanlar,
Qanda batdı qan içməkdən doymayanlar.
Bu milləti yxılmağa qoymayanlar,
Dünyada hər anınıza salam olsun!

Bu tarixi qələbədə Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rolu xüsusi vurğulanır, Vətən müharibəsində ölkəmizə dəstək duran Rəcəb Tayyib Ərdoğan böyük məhəbbətlə yad edilir:

Adı qalar zaman-zaman Sər doğanın,
İzi qalmaz hər olanın, hər doğanın.
İlham, sənin, Rəcəb Təyyub Ərdoğanın,
Həmişə var canınıza salam olsun!

Əldə silah, fədakarlıqla, hünərlə döyüşənlər, Vətənin azadlığı, ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi uğrunda müharibə meydanında həlak olanlar da unudulmur:

Şəhidlərim, haqqınız var çiynimizdə,
Kəfən geydik, qalacaqdır əynimizdə,
Çıxmayacaq, yaşayacaq eynimizdə,
Tökülən al qanınıza salam olsun!

Azərbaycanımız yüz illər, min illər ərzində Vətənimizin müstəqilliyi, azadlığı uğrunda yüz minlərlə oğlunu, qızını itirmişdir. İkinci dünya müharibəsində cəbhəyə 600 mindən çox azərbaycanlı yola düşmüş, onların yarısı geri qayıtmamış, həlak olmuşdur. Birinci və ikinci Qarabağ müharibələrində nə qədər şəhid vermişik. Bir də 20 yanvar şəhidləri vardır. SSRİ rəhbərliyi öz vətəndaşlarının üzərinə tanklar yeritmiş, dinc sakinləri avtomat güllələrinə tuş etmişdir. Söhbət 1990-cı il yanvar qırğınından gedir. Mahirə xanımın “Şəhidlər” şeiri sovet ordusunun xalqımıza tutduğu divanı yada salır:

Doğulub düşməyə daş atmaq üçün,
Ürəyi qorxudan boşaltmaq üçün.
Ölrlər vətəni yaşatmaq üçün,
Hər qəlbə bir qala tikər şəhidlər.

Vətən Mahirə xanımın ən çox sevdiyi və yüksək dəyər verdiyi mövzulardandır. Əslində burada bir qəribəlik də yoxdur. Bütün şairlər ilk növbədə ana adlandırdığımız Vətəni tərənnüm edən şeir yazmışlar. Biz hamımız Vətəni, doğma diyarı sevirik. Bunu hərəmiş fərqli şəkildə mənalandırırıq. Birimiz şeirlərlə, digəri nəsr əsəri ilə, başqası memarlıq işi ilə, kimisi onun

müdafiəsinə atılmaqla, qeyriləri Azərbaycanı dünya miqyasında tanıtmqla. Mahirə Nağızı da həm özünün Vətənə məhəbbəti, həm də “Qar havası var” və başqa şeirləri ilə öz mövqeyini bildirir. Diqqət yetirək:

Haraya getsəm də, Vətən, ay Vətən,
Könlümdə ruhunun var, havası var.
Ayrılıqdı bilməm, xiffətdi - bilməm,
Sənsiz hər tərəfdə qar havası var.

Köksündə dondurmaz ayazı qışın
İstisi bəsimdi bircə qarışın.

Qürbətdə küləyin, yağın yağışın,
Səsinde bir ahu-zar havası var.

Mahirə xanım məxsusi Azərbaycanımıza da şeirlər qoşmuşdur. “Azərbaycan” şeiri səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir:

Azərbaycan
qayalarından uca,
Yaşımdan da cavan,
Dünyadan qoca
Azərbaycan.

Mahirə xanım anadır. Ananın insan həyatında nə demək olduğunu çox gözəl bilir və ailədə analıq vəzifələrini uğurla, yüksək səviyyədə yerinə yetirir. Şeirlərinin bir çoxunu analara, xüsusən özünün dünyalar qədər bağlandığı sevimli anasına həsr etmişdir.

Mahirə xanım 2020-ci ildə işıq üzü görmüş “Onun daş nağılı” (411 səh.) kitabına ana ilə bağlı üç şeir daxil etmişdir. Qəribə burasındadır ki, hər üç şeirini “Anama” adlandırmışdır. Əslində burada qəribəlik də yoxdur. Bu şeirlər şairin anaya, anasına böyük, dərin məhəbbətinin timsalı kimi meydana gəlmişdir.

Şairin anaya həsr etdiyi şeirlər arasında “Saçların balladası” şeri səmimiyyəti, təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mahirə xanım ana qayğısının, ana nəvazişinin, ana sevgisinin hamımıza tanış olan aşağıdakı notları ilə bir daha bizi tanış edir:

Hər dəfə başımı dizinin üstə -
Çəkərdi, saçımı oxşardı anam.

Bir onu, bir də ki, qulac saçıma
Dəyən nəfəsini unudammıram.

“Anama” adlanan digər şeirdə ana nikbin əhval-ruhiyyədədir. Həmişə belə olub, onu heç kim bu həyatdan gileyli görməyib:

Bir nəfər görmədi, səni bir nəfər,
Həyatdan gileyli, bəxtdən narazı.

Analar zəhmətə qatlaşan olurlar. Evin bütün ağırlıqları onların üzərinə düşür. Evdə görüşləri iş-güc çoxdur. Şeirir qəhrəmanı da hər şeyi çatdırır. Buna səhər ertə yuxudan oyanmaq, işə başlamaqla, özü də kiminsə şirin yuxusuna haram qatmamaqla nail olur:

Yadımdan çıxmaz ki, hər səhər erkən,
Elə gəzinərdin evdə yavaşdan.
Nə cür çatdırırdın, deyə bilmərəm,
O boyda işləri durub o başdan...

Şair çox düşünüb-daşır, dağı Arana,
Aranı dağa aparır. Fəqət dünyada anadan qiymətli heç nə tapa bilmir. Bunu yəqin etdikdən sonra qələmə sarılır:

Ay ana, bilirəm bu kainatda,
Qiyətli nə varsa oyun-oyuncaq.
Hər şeyin qiyməti olur həyatda,
Sənin qiymətini tapmadım ancaq.

Qadınları, anaları qorumaq lazımdır. Ana böyük qüvvə, müqəddəs varlıq, evin dirəyi, övladın gözünün bəbəyidir. Uşaqların həyatında hər iki valideyn əhəmiyyətlidir. Fəqət ananın xüsusi rolu vardır. Təsadüfi deyilməyib ki, "Uşaq atadan yox, anadan yetim qalar". Hətta ana, qadın həyatdan köçəndə kişilərin özləri yetim qalırlar. Musa Yaqub demişkən: "Qadınsız yaşamaq, ürəyinin dərini həyat yoldaşıyla bölüşə bilməmək əzabdır!"

Mahirə xanım şeirlərinin birində ananın fikir çəkdiyini, narahat olduğunu, hətta göz yaş tökdüyünü görüb qayğılanır. Bu onu varından yox edir. Anaya təsəlli verməyə, onun dərini, kədərini yüngülləşdirməyə çalışır:

Yenə qəlbim göynətməsin qəlbini,
Ağ saçını suya sərrib ağlama.
Kim böləcək bölünməyən dərini,
Fəqan çəkib qərib-qərib ağlama.

İstəyir ki, ana özünü ələ alsın, qayğılanmasın, göz yaş tökməsin. Axı göz yaş təsəlli ola bilər, dərini, kədərini bir azca, azacıq yüngülləşdirə bilər, fəqət "bölünməyən dərini heç kim bölə bilməyəcək" ("Kim böləcək bölünməyən dərini"). Əbədi heç nə olmur, gələn – gedir, dolan – boşalır, olan – olmur. Hər şey də, şeirdə deyildiyi kimi, "gəldi-gedərdir". Diqqət yetirək:

Ah eləmə, ahu-zarın hədərdi,
Bu dünyada hər şey gəldi-gedərdi,
Göz yaşımnan göyertmişəm bu dərini,
Təsəlli ver, durub-durub ağlama.

Mahirə Nağıqızının qadına, anaya xüsusi dəyər verməsi təbiidir. Professor T. Novruzovun aşağıdakı fikrini mən də təsdiqləyirəm: "Mahirə Nağıqızının poeziyasının baş obrazı ANADIR".

Mahirə xanımın bədii yaradıcılığının bir istiqamətini də Azərbaycanımızın adlı-sanlı insanların, məşhur elm adamlarına ünvanlanmış şeirləri təşkil edir. Bu baxımdan professor Həsən Mirzəyevə həsr etdiyi şeir səciyyəvidir:

El oğluydu, el adamı, - dedilər,
Tək qoymayıb bir adamı, - dedilər.
Ata, qardaş, əmi, dayı, - dedilər,
Dağda, düzdə Həsən Mirzə yaşayır.

Şeirdən görüldüyü kimi, Həsən Mirzəyev təkcə adlı-sanlı alim, millət vəkili olmaqla öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmayıb, el oğlu, el adamı olub, camaatın xeyrinə, şərinə yarayıb. Belələri həyatda həqiqi şəxsiyyət statusu alırlar.

Məhəbbət əbədi ehtiyacdır. Nazim Hikmətin dediyi kimi, "İnsanın ən böyük kəşfi məhəbbətdir". Elə şair tapılmaz ki, eşq, sevgi, məhəbbətə aid şeirləri olmasın. Hətta bəzi məşhurlar məhəbbət şeirləri ilə yaradıcılığa başlamışlar. Bu mənada Mahirə xanımın şeirlərini arayıb-axtardım, görüm ki, onun məhəbbətə aid hansı şeiri var. Tapdım. Yalnız birini – "Sənsiz" şeirini diqqət mərkəzinə gətirmək istəyirəm. Onun da bir bəndini:

Bu səhra dünyamın yuxularının,
Hər gecə gəzdiyi ormanı sənsən.
Yaralı qəlbimin, xəstə canımın,
Yeganə davası, dərmanı sənsən.
Eşq ilə dikələn dər – sarayıymış,
Başqa cür deyilən hay-harayımımış.
Sənsiz yaşadığım gün – haramıymış,
Ömrümün-günümün hər anı sənsən.

Mahirə xanımdan ötrü məhəbbət ümididir, imandır, inam və nəhayət, həyatdır. Eşqə mübtəla olan şəxs əxlaqını saflaşdırır, mənəviyyatını zənginləşdirir, pak, kindən-küdurətdən azad olur.

"Sənsiz" şeirindən görüldüyü kimi, şair eşqi "yaralı qəlbini, xəstə canın davası-dərmanı" adlandırır. Aşiqi "ömrümün-günümün hər anı" hesab edir. Uğurlu bənzətmələrdir.

Mahirə xanımın şeirləri arasında bir şeri ("Köhnədi") xüsusilə məni valeh etdi. Mənalandırma son dərəcə gözəldir. Yalnız iki bəndini nümunə gətirirəm:

Zaman gedər, zaman gələr,
Dünyanın çarxı köhnədi.
*Buluddan yağış ələlər,
Aparan arxı köhnədi.*

Danış, dərdin mənə gəlsin,
Təki sənün üzün gülsün.
*Taxda çıxan hardan bilsin,
Çıxdığı taxtı köhnədi.*

Münasibət bildirək: Yağış yağır. Hamının ürəyincədir ki, yağış olsun, əkin- biçin suvarıla bilsin. Suyu arx aparır, arx isə köhnədir, yağış suyunu ünvana çatdırma bilmir (“*Buluddan yağış ələlər, Aparan arxı köhnədi*”).

Həyatda hamı, hər bir şəxs bir vəzifə sahibi olmaq istəyir. Amma o vəzifəni necə yerinə yetirəcək? Tapşırılan işin öhdəsindən gələ biləcəkmi? Bir çoxlarının həsrətində olduğu vəzifə nə qədər arzuolunan, möhtəşəm olsa da, neçə-neçə insanı yola salıb. Odur ki, vəzifə alan şəxs düşünüb-daşınmalıdır: o, vəzifə taxtından dü-

şəndə necə düşəcək? (“Taxda çıxan hardan bilsin, Çıxdığı taxtı köhnədi”).

Qeyd etdiyimiz kimi, Mahirə Nağıqızının bədii yaradıcılığı əhatəlidir. Biz bu yaradıcılıqdan bəzi nümunələri diqqət mərkəzinə gətirə bildik. Təbii ki, bütün şeirlərinin üzərində dayanmaq mümkünsüzdür.

Bu yazını bitirərək bir daha vurğulayırıq: Mahirə Nağıqızı çağdaş poeziyamızın sayılıb-seçilən nümayəndələrindəndir! Qoy bundan sonra da belə olsun!

Mahirə xanımın şeirləri sevilə-sevilə oxunur! Şair sevilirsə, demək, o, əbədilik qazanıb.

Əbədilik qazanan şairlər var olsunlar!!! Mahirə xanıma uğurlar diləyirik!

Problemin aktuallığı. Söz ustalarının yaradıcılığı ilə tanışlıq və onların yaradıcılıqlarından faydalanmaq həmişə gündəmdə dayanır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə çağdaş poeziyamızın tanınmış nümayəndəsi Mahirə Nağıqızının yaradıcılığı diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Mahirə Nağıqızı. Şeirlər. <https://yazarlar.az/2022/08/27/mahir%C9%99-naqiqizi-seirl%C9%99r/>
2. Mahirə Nağı qızı: Özümü biləndən qədrini bildim... <http://zim.az/naxcivan/1981-mahr-naiqiqizi-zm-bilndn-qdrini-bildim.html>

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. İ.H. Cəbraylov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 23.05.2023.

**TARIXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS TEACHING HISTORY**

UOT 372.894(47)Az

Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov
*pedaqogika elmləri doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru,
<https://orcid.org/0009-0005-5011-2320>*

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX ÜZRƏ DƏRNƏKLƏRİN
VƏ VİKTORİNALARIN TƏŞKİLİNƏ DAİR**

Мубариз Миразиз оглы Амиров
*доктор педагогических наук,
профессор кафедры всеобщей истории и технологии преподавания истории
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

**OB ORGANIZACII KRUJKOV I VIKTORIN PO ISTORII
V OBIŠEOBRAZOVATELNYKH ŠKOLAX**

Mubariz Miraziz Amirov
*doctor of pedagogical sciences, professor of the department of General history and technology of teaching
history at
Azerbaijan State Pedagogical University*

**ON THE ORGANIZATION OF HISTORY CIRCUITS AND QUIZ PARTS IN GENERAL
EDUCATIONAL SCHOOLS**

Xülasə. Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılıb. Dərsdənkənar tədbirlərin təlim-tərbiyəvi cəhətləri şərh edilib. Tarix üzrə dərnəklərin təşkili qaydalarına aydınlıq gətirilib. Tarix üzrə dərnəklərin həm didaktik, həm də tərbiyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilib. Tarixi sevən şagirdlərin tarix dərnəklərinə və viktorinalara cəlb edilməsinin imkanları da işıqlandırılıb. Məqalədə viktorinaların təşkili qaydaları və onun VI-VII siniflərdə Azərbaycan tarixi kursu üzrə praktik nümunələri və verilib.

Açar sözlər: *ümumtəhsil məktəbləri, viktorinalar, dərnəklə, təşkili qaydaları, tarix fənni, dərsdənkənar*

Резюме. В статье обоснована актуальность темы. Были разъяснены учебные и образовательные аспекты внеклассной деятельности. Уточнены правила организации исторических ассоциаций. Определены как дидактические, так и воспитательные аспекты исторических ассоциаций. Также подчеркиваются возможности привлечения учащихся, любящих историю, к историческим клубам и викторинам. В статье приведены правила организации викторины и ее практические примеры для курса истории Азербайджана в VI-VII классах.

Ключевые слова: *общеобразовательные школы, викторины, кружки, правила организации, предмет истории, внеклассная работа*

Summary. The relevance of the topic is justified in the article. The training and educational aspects of the extracurricular activities were explained. The rules for the organization of history associations have been clarified. Both didactic and educational aspects of history associations have been determined. Possibilities of

engaging history-loving students in history clubs and quizzes are also highlighted. In the article, the rules for organizing quizzes and its practical examples for the history course of Azerbaijan in grades VI-VII are given.

Key words: secondary schools, quizzes, association, rules of organization, history subject, extracurricular

Tarix dərnləri və viktorinalar hər bir sinifdə, həmçinin məktəbdə tarixə böyük maraq göstərən şagirdlərin cəlb edilməsi ilə təşkil edilir. Təsirli formullardan biri də tarix dərnləridir. O, şagirdlərin fərdi maraqlarını təmin etməyə, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, biliklərini genişləndirmək və dərinləşdirməyə, praktik fəaliyyətə cəlb etməyə, onların elmi araşdırmanın ilkin bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edir. Təcrübə göstərir ki, əgər hansısa bir mövzu fakültativ məşğələlərdə öyrənilirsə, onda bu mövzu üzrə dərnlərin məşğələləri məqsədəuyğun deyil. “Tarix dərnyəyi şagirdlərin daimi tərkibini birləşdirir, qabaqcadan təşkil edilmiş plan əsasında öz işini təşkil edir, müntəzəm məşğələlər keçirir” [1, s.97]. Dərnyəyin yaradılması üçün müəllim məktəbdə ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən, ictimai və humanitar fənlərə xüsusi marağı olan şagirdlər cəlb edilməlidir. Dərnyəyin təşkilində məktəbdə kollektiv tədbirlərin təşkilində tarixə dair gecələrdə, olimpiadalarda, konfranslarda, ekskursiyalarda, viktorinalarda fəal iştirak edən şagirdlərə üstünlük verilməlidir.

Dərnyəyin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti yalnız bir sıra sualların düzgün həlli hallarında mümkündür: onun sayı neçə ola bilər, onu eyni yaşda olan şagirdlərdən, yoxsa müxtəlif yaş qruplarından olanlardan təşkil etmək olar, müxtəlif yaşlı uşaqların işini necə uyğunlaşdırmaq olar, irəliləyiş və intizamdan asılı olaraq forma qoymaq olar, məktəblilərin məşğələlərə daimi marağını necə təmin etmək olar. Təcrübə göstərir ki, dərnyəyin tərkibi müxtəlif ola bilər. Ancaq onun sayının 30 nəfərdən artıq olması arzu olunan deyil. O, həm də müxtəlif şagirdləri də əhatə edə bilər. Bu halda bir neçə bölmə formalaşdırmaq məqsədə uyğundur”. Qabaqcıl məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, dərnlərdə az intizamlı və ağır tərpənən şagirdlər daha özlərini yaxşı aparırlar. Adətən dərnyəyə sədr və katib, büro və şura üzvləri seçilir. Şura üzvlərinin miqdarı və onlar arasında vəzifə bölgüsü hər məktəbin öz spesifik şəraitinə uyğun aparılır. Adətən dərnyəyin və cə-

miyyətin adı, nizamnaməsi, üzvlük biletləri və nişanları olur” [2, s. 38].

Dərnlək işi məktəbliləri yaradıcılıq axtarışlarına yönəldir. Burada dərnyəyə əyləncəli perspektivlərin (hamıya aydın əlçatan) qoyulması əhəmiyyətlidir. Bu, istənilən böyük və faydalı işlər ola bilər. Arxeoloji qazıntıların keçirilməsinə hazırlıq, doğma şəhəri azad etmiş hərbi hissənin tarixinin yazılışı, məktəb muzeyinin təşkili və s.

Məktəb tarix dərnyəyinin iş prinsipləri:

- 1) Müəllimin rəhbərliyi;
- 2) Tədqiqat metodlarının tətbiqi;
- 3) Mövzunun dəqiq hazırlanması;
- 4) Dərnlək üçün nəticələrin tərtibatı və s.

Dərnlək üzvlərinin fəaliyyətinin nəticələri bütün şagirdlərinin hamılıqla uğurlu olması dərnlək fəaliyyətindən asılıdır. Dərnlək ictimai xarakter əhəmiyyətlidir. Dərnləklə müqayisədə şagird qrupları müxtəlif sinifdən olan çox sayda şagirdləri əhatə edir və daha geniş miqyaslı və müxtəlif fəaliyyəti həyata keçirməyə imkan verir. Son illərdə şagird qrupları daha geniş yayılıb. Tarix müəllimi tərəfindən yaradılan və idarə olunan məktəbli birlikləri və b. müxtəlif sinif şagirdlərini birləşdirir. Bu, şagird özünüidarəsi prinsiplərinə uyğun təşkil edilmişdir. Öz təbiəti, strukturu və məsələlərinin qoyuluşuna görə bu şagird qrupları tarix üzrə, qismən də olsa, dərnləklərə oxşayır. Amma, bir qayda olaraq, onların fəaliyyəti müasirliyə həsr edilir.

Metodik ədəbiyyatın, eləcə də məktəb təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi göstərir ki, Respublikamızın qabaqcıl tarix müəllimləri tədris ilini planlaşdırarkən dərnləklərə tədbirlər sırasında tarix üzrə viktorinalara da geniş yer verirlər. Viktorinalar – sual-cavab gecələri V-XI siniflərdə (kəndüllülük prinsipi əsas götürülməklə) tədris ili ərzində iki dəfə keçirilir. Birincisi, birinci yarımda, ikincisi, ikinci yarımda. Viktorinalar, adətən, eyni siniflərdə oxuyan şagirdlər arasında keçirilir. Məsələn, birinci yarımda həm Azərbaycan tarixinin, həm də ümumi tarixin keçilmiş mövzuları əsasında aparılmalıdır.

“Viktorina qruplarının üzvlərinə suallar toplusu bir ay əvvəl müəllim tərəfindən verilir. Viktorinanın keçiriləcəyi gün məktəbin elanlar lövhəsində yazılır. Viktorinada fərqlənən şagirdlər məktəb rəhbərləri tərəfindən mükafatlandırılırlar” [3, s.179].

VI sinfin Azərbaycan tarixi kursu üzrə keçiriləcək viktorinanın didaktik materialları

Suallar

- 1) İlk insan dəstələri necə adlanırdı?
- 2) Azərbaycanın qədim tarixi hansı qaynaqlar əsasında yazılmışdır?
- 3) Qədim insanların ilk əmək alətləri hansılardır?
- 4) Azıx mağarasından tapılmış ayı kəllələri üzərində olan cızıqlar nəyi bildirir?
- 5) Orta Paleoliti başqa necə adlandırırlar?
- 6) Neandertal insan tipi hansı dövrdə formalaşmışdır?
- 7) “Ağıllı insan” (Homo sapiens) hansı dövrdə yaranmışdır?
- 8) Anaxaqanlıq (matriarxat) hansı dövrdə yaranmışdır?
- 9) Ulu icma qəbilə icması ilə əvəz olunmuşdur?
- 10) Ox və kaman hansı dövrdə yaranmışdır?
- 11) Hansı dövrdə insanlar heyvanları əhliləşdirməyə başladılar?
- 12) İlk əkinçilik vərdişləri hansı dövrdə yaranmışdır?
- 13) İlk toxuculuq hansı dövrdə yarandı?
- 14) Hansı dövrdə insanlar torpağı toxa ilə yumşaldırdılar?
- 15) Hansı dövrdə əhali binaları çiy kərpic və möhrədən inşa edirdi?
- 16) Kür-Araz mədəniyyəti hansı dövrü əhatə edir?
- 17) Toxa əkinçiliyini xış əkinçiliyi əvəz etmişdir?
- 18) Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü meydana gəldi?
- 19) Anaxaqanlıq ataxaqanlıq hansı dövrdə əvəz etmişdir?
- 20) İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü nə zaman baş vermişdir?
- 21) Üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü nə zaman baş vermişdir?

22) E. ə. IX əsrdə Urmiya gölü ətrafında hansı dövlət yaranmışdır?

23) Mannanın əsas hissəsini təşkil edən Zamua vilayəti kimlərin vətəni idi

24) Tuqdamme hansı padşahlığın hökmdarı olmuşdur?

25) Manna dövləti hansı dövlət tərəfindən işğal olunmuşdur?

26) Əhəmənilər dövlətinin əsası kim tərəfindən qoyulmuşdur?

27) Makedoniyalı İskəndər kimi Midiya satrapı təyin etdi?

28) Atropatena dövlətinin paytaxtı hansı şəhər idi?

29) Atropatena ərazisindən tapılan pullar kimin adından kəsilmişdir?

30) Maqneziya döyüşü nə zaman baş vermişdir?

31) Zərdüştinin kahini necə adlanırdı?

32) Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli şəxs kim idi?

33) e.ə. 66-cı ildə baş verən döyüş nə ilə nəticələndi?

34) e.ə. 65-ci ildə baş verən döyüşdə alban döyüşçülərinə kim başçılıq edirdi?

35) Qobustan kitabəsi hansı illəri əhatə edir? (Romalıların burda olması haqqında olan kitabədən söhbət gədir)

36) Atropatena 227-ci ildə hansı dövlətdən asılı vəziyyətə düşdü?

37) 260-cı ildə baş verən döyüşdə kim qalib gəldi?

38) 371-ci ildə baş verən döyüşdə kim qalib gəldi?

39) Hansı Alban çarı əhaliyə zorla xristianlığı qəbul etdirdi?

40) Amaras alban abidəsi Azərbaycanın hansı rayonunda yerləşir?

VI sinfin Azərbaycan tarixi kursu üzrə keçiriləcək viktorinanın didaktik materialları

Cavablar

- 1) Ulu icma;
- 2) Arxeoloji və yazılı qaynaqlar əsasında;
- 3) Sivri daş, yerqazan çubuq və dəyənək;
- 4) Qədim insanların dini ayinləri və heyvanlara inamı ilə bağlıdır;
- 5) Mustye mədəniyyəti;
- 6) Orta Paleolit dövründə;
- 7) Üst Paleolit dövründə;
- 8) Üst Paleolit dövründə;

- 9) Üst Paleolit dövründə;
- 10) Mezolit dövründə;
- 11) Mezolit dövründə;
- 12) Neolit dövründə;
- 13) Eneolit dövründə;
- 14) Erkən tunc dövrü;
- 15) Erkən tunc dövrü;
- 16) Erkən tunc dövrü;
- 17) Erkən tunc dövrü;
- 18) Erkən tunc dövrü;
- 19) Erkən tunc dövrü;
- 20) Orta tunc dövründə;
- 21) Son tunc dövründə;
- 22) Manna dövləti;
- 23) Lullubilərin vətəni idi;
- 24) İskit padşahlığının;
- 25) Midiya dövləti tərəfindən;
- 26) II Kir tərəfindən;
- 27) Atropatı;
- 28) Qazaka;
- 29) Makedoniyalı İskəndərin adından;
- 30) e.ə. 190-cı ildə Roma ilə Selevkilər arasında;
- 31) Maq;
- 32) Ay məbədinin kahini;
- 33) Roma qalib gəldi;
- 34) Kozis;
- 35) 84-96-cı illəri;
- 36) Parfiya dövlətindən;
- 37) I Şapur;
- 38) Roma;
- 39) III Vaçaqan;
- 40) Xocavənd rayonunda.

VI sinfin Qədim dünya tarixi kursu üzrə keçiriləcək viktorinanın didaktik materialları:

Suallar

1. Bəşər cəmiyyəti hansı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir?
2. Orta Paleolitdə hansı insan tipi yaranmışdır?
3. İlk metal cəmiyyətin hansı inkişaf dövründə kəşf olunmuşdur?
4. Daş dövrü hansı mərhələdən ibarətdir?
5. Misir harada yerləşir?
6. Şadufdan nə vaxt istifadə olunur?
7. Vahid Misir dövləti nə vaxt yaranıb?
8. Misirin ilk paytaxtı hara olub?
9. Misir dövlətinin hökmdarı necə adlanırdı?

10. Misirdə “günəş oğlu” kimə deyirdilər?
11. Qədim Misirdə qulları necə adlandırırıldılar?
12. Hansı Misir hökmdarı hətleri məğlub etmişdi?
13. Misirdə baş allah necə adlanırdı?
14. İlk piramida hansı firona məxsusdur?
15. Misirlər nəyi ixtira etmişlər?
16. Mesapatomiya yunan dilində nə deməkdir?
17. Şumer şəhər-dövlətlərində hökmdar necə adlanırdı?
18. Yunanlar Babil şəhərini necə adlandırırıldılar?
19. Hammurapi qanunları neçə maddədən ibarətdir?
20. Qədim yunanlar Finikiyanı necə adlandırırıldılar?
21. Finikiyada hansı şəhər-dövlətləri yaranmışdır?
22. Hansı şəhərə “aslanlar yuvası” deyirdilər?
23. Aşşur dövləti neçənci ildə süquta uğradıldı?
24. Midiya dövləti harada yerləşirdi?
25. “Midiya yağı” nəyi adlandırırıldılar?
26. Zərdüştük nə vaxt yaranmışdır?
27. “Darik” nədir?
28. Misir kahinləri hansı Əhməni hökmdarını Miri Fironu elan etmişlər?
29. Partiya dövlətinin əsasını hansı qəbilələr qoymuşdur?
30. Vahə nədir?
31. Vahid hun dövləti nə vaxt yaranmışdır?
32. Böyük Çin səddi nə məqsədlə inşa edilmişdir?
33. Hun imperiyası nə vaxt iki hissəyə parçalandı?
34. Çin tarixində “vuruşan padşahlar dövrü” hansı əsrlər adlanır?
35. Çində hansı çay “gəzən çay”, “Çinin bəlası” adlandırılır?
36. Xan sülaləsi hansı üsyanın nəticəsində dağıldı?
37. Ari tayfaları nə vaxt Hindistanda məskunlaşdıblar?
38. Hindistanda “yad”, “düşmən” kimləri adlandırırıldılar?
39. Cənubi Yunanıstan necə adlanırdı?

40. Arora nədir?
41. Demosla aristokratları kim barişdirmişdir?
42. Falanqa nədir?
43. Marafon döyüşü nə vaxt və kimlər arasında baş vermişdir?
44. "İlliada və Odisseya" dastanlarını kim yaratmışdır?
45. Günəş allahı necə adlanırdı?
46. Kimi tarixin atası adlandırıldılar?
47. Yunanlar il hesabını nə vaxt aparırdılar?
48. İlk tragediya müəllifini kimdir?
49. Makedoniyalı İsgəndər hansı döyüşdə ilk sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirdi?
50. Hündürlüyü metr olan mayak hansı şəhərdə yerləşir?
51. Roma şəhərinin əsası neçənci ildə qoyulmuşdur?
52. Roma patrisilərinin "ağsaqqallar şurası" necə adlanır?
53. Roma-Karfojen müharibələri neçənci illəri əhatə edir?
54. "Püşk atılmışdı" ifadəsini kim işlətmişdir?
55. Kimin dövründə Roma dövləti imperiya adlandırılırdı?
56. Roma imperiyası nə vaxt II hissəyə parçalandı?
57. Qərbi Roma imperiyası neçənci ildə süqut etdi?
58. Romada qulları necə adlandırılırdılar?

VI sinfin Qədim dünya tarixi kursu üzrə keçiriləcək viktorinanın didaktik materialları

Cavablar

1. İbtidai icma, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm;
2. Neandertal;
3. Eneolit dövründə;
4. Paleolit, Mezolit, Neolit;
5. Afrikanın şimal-şərqində;
6. Hündürdə yerləşən tarlalara su vermək üçün;
7. E. ə. IV minilliyin sonunda;
8. Menfis;
9. Firon;
10. Firona;
11. Canlı ölümlər;
12. II Ramzes;

13. Amon;
  14. Firon Coserə;
  15. Günəş və su saatını;
  16. İkiçayarası;
  17. Ensi yaxud luqal;
  18. Vavilion;
  19. 282 maddədən;
  20. Foinike;
  21. Tir, Bibl, Sidon;
  22. Nineva şəhərini;
  23. E. ə. 605-ci ildə;
  24. İranın mərkəzində;
  25. Nefti;
  26. e. VII əsrdə;
  27. Pul vahidi;
  28. II Kambizi;
  29. Parin qəbilələri;
  30. Səhrada və çöldə suyu və yaşıllığı olan sahə;
  31. E.ə.220-ci ildə;
  32. Çinlərin hunların qarşısını almaq üçün;
  33. E.ə.58-ci ildə;
  34. e.ə. IV-III əsrlər;
  35. Xuanxe çayını;
  36. Sarıarıqlılar;
  37. e.ə. II minillikdə;
  38. Qulları;
  39. Peloponnes;
  40. Bazar meydanı;
  41. Solon;
  42. Sparta ordusu;
  43. İranlılarla yunanlar arasında e. ə. 490-cı ildə;
  44. Kor şair Homer;
  45. Helios;
  46. Herodot;
  47. e. ə. 776-cı ildən;
  48. Esxil, Sofokl;
  49. e. ə. 338-ci ildə Xeroneya döyüşündə;
  50. İsgəndəriyyə;
  51. e. ə. 753-cü ildə;
  52. Senat;
  53. E. ə. 264-146-cı illəri;
  54. Yuli Sezar;
  55. Oktavian Avqustun dövründən;
  56. 395-ci ildə;
  57. 476-cı il;
  58. Daşınan əmək alətləri.
- Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin keyfiyyətinin yük-

səldilməsi üçün dərsdənkənar dərnəklərin və viktorinaların səmərəli təşkili XXI əsrin şəxsiyyətinin formalaşmasına stimül yaradır.

Problemin aktualığı. Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, şagirdlərdə geniş dünyagörüşü formalaşdırılmasında müstəsna rol olan dərnək və viktorinaların səmərəli təşkili üzrə iş sisteminin yaradılmasına çox böyük ehtiyac var.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərində tarix üzrə dərnək və viktorinaların təşkili qaydaları, didaktik və tərbiyəvi təsiri şərh edilib.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin tədrisində dərsdənkənar işlərin kütləvi formalarından olan dərnək və viktorinaların təşkili ilə bağlı yaradılmış iş sistemindən tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Формы внеклассной работы по истории. Составители Е.М. Бердникова, И.З. Озерский, А.Н. Хмелев.- М., 1965, -375 с.
2. Методика преподавания истории и средней школе: С.А. Есипова, И.М. Лебедева, А.В. Дружсково и дч - М.: Просвещение, -1986, -297 с.
3. Воспитание школьников во внеурочное время. Под. редакций Л.К. Болясной. -М.: 1980, -317 с.

E-mail: mubariz1503@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayilov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 20.04.2023

UOT 372.894(3) Az

İsmayıl Kamil oğlu Nəsirov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-7649-2726>

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QƏDİM DÜNYA TARİXİ KURSU ÜZRƏ SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ TƏDQIQATIN APARILMASI METODLARI

Исмаил Камиль оглы Насиров
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЯХ ПО КУРСУ ДРЕВНЕЙ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Ismail Kamil Nasirov
Azerbaijan State Pedagogical University

ADVANCED EXPERIENCE IN THE USE OF RESEARCH METHODS IN SEMINAR SESSIONS ON THE COURSE OF ANCIENT WORLD HISTORY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə. Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılıb. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qədim dünya tarixi kursu üzrə seminar məşğələlərinin yeri və rolu müəyyənləşdirilib. Tədqiqatın aparılması metodunun kublaşdırma, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı üsullarından qabaqcıl ali məktəb müəllimlərinin necə istifadə etdiklərinə aydınlıq gətirilib.

Açar sözlər: *tədqiqat metodu, ali təhsil müəssisəsi, təlim, tədris metodları, müasir təhsil*

Резюме. В статье обоснована актуальность темы. Определены место и роль семинарских занятий по курсу древней мировой истории в педагогических высших учебных заведениях. Выяснено, как передовые учителя старших классов используют методы исследования, такие как кубирование, анкетирование и интервью, а также пользуются методом «дерево решений».

Ключевые слова: *методы исследования, высшие учебные заведения, обучение, методы обучения, современное образование*

Summary. The relevance of the topic is justified in the article. The place and role of seminar classes on the course of ancient world history in higher pedagogical educational institutions have been determined. It has been clarified how advanced high school teachers use the methods of research, such as cubing, questionnaires and interviews, and decision trees.

Key words: *research method, higher education institution, training, teaching methods, modern education*

Müasir dövrdə təlim səriştələrin formalaşmasının davamlı prosesi kimi də səciyyələndirilir. Ona görə də ali təhsil müəssisələrində səriştəli mütəxəssislərin formalaşdırılması problemi alimlərin, müəllimlərin, ictimaiyyət nümayəndələrinin diqqətini xüsusilə cəlb edir. Səriştəli mütəxəssislərin mövcudluğu birbaşa olaraq sosial və iqtisadi sahəyə təsir göstərir. “Təlimin təşkili üçün yeni tələblər yeni texnologiyaların inkişafının

ənənəvi məqsədi əvəzinə fərqli nizamlı normaların gəlməsinə əsaslanır, hər kəsə nə insana, nə təbiətə, nə də cəmiyyətə zərər verməyən bilikləri öyrənməyə, öyrətməyə ehtiyac var. Müasir təlim tələbələrin funksional savadlılığını, peşəkarlığını və sürətlə dəyişən dünyada həyata hazırlığını formalaşdıraraq, daha səriştəli və praktiki bacarıqlarına yiyələnmələrinə yönəldilib. Mütəxəssis intellektual bacarıqlara, sis-

temli düşüncə tərzinə, fəaliyyətinin nəticələrini qabaqcadan görmək bacarığına və s. malik olmalıdır” [1].

Rusiyalı tədqiqatçı C. Mitrofanov yazır: “Müasir müəllim tələbələrin aqli fəaliyyətinin inkişafında, eləcə də program materialından kənara çıxan müxtəlif bacarıq və biliklərin mənimsənilməsi prosesində mühüm rol oynamağa çağırılır” [2, s-31].

Dərs zamanı tədqiqat aparılarkən bir sıra metodlardan istifadə etmək zərurəti meydana gəlir. Bunlardan biri ali məktəb müəllimləri tərəfindən tez-tez müraciət olunan kublaşdırma metodudur. Kublaşdırma mövzunun hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə tələbələri onu təsvir, müqayisə, əlaqələndirmə, təhlil, tətbiq və mübahisəyə istiqamətləndirir. Kublaşdırmanın məqsədinə bunlar daxildir:

- keçilən mövzuya müxtəlif cəhətlərdən nəzər salmağın sadələşdirilməsi;
- məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişafı;
- cisim və ya hadisəyə hərtərəfli baxışın formalaşdırılması;
- qiymətləndirmə bacarığının formalaşdırılması;
- təhlil prosesinin inkişaf etdirilməsi;
- əməkdaşlıq vərdişlərinin formalaşdırılması.

Müəllim tədqiqatçılıq metodlarından mövzunu, situasiyanı və s. tədqiq etmək istədiyi zaman istifadə edir. Bu zaman tələbələr mürəkkəb və integrativ yanaşmalar üçün tələb olunan bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Qədim dünya tarixi kursu üzrə seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması zamanı kublaşdırma metodundan istifadə edərkən, ilkin olaraq, kiçik, 15-20 sm ölçüdə kağızdan kub hazırlanmalıdır. Daha sonrakı mərhələdə kubun hər bir üzünə “Təsvir et”, “Müqayisə et”, “Əlaqələndir”, “Təhlil et”, “Tətbiq et”, “Mübahisə et” göstərişləri qeyd olunur.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qədim dünya tarixi kursu üzrə seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması metodlarından istifadə ilə bağlı bir neçə müəllimin dərslərində iştirak edərək onların bu barədə fikirlərini öyrənməyə çalışdım. Müəllimlərin bir qismi dərslərin ənənəvi formada keçirilməsinin daha çox faydalı olduğunu bildirdilər. Həmin müəllimlər seminarla tələbələrin əməkdaşlıq şəraitində çalışmasına və

interaktiv metodlardan istifadəyə ehtiyac duyulmadığını düşünürlər. Əlbəttə ki, bu fikrə qarşı çıxan bir sıra müəllimlər də var ki, onlar seminar məşğələlərində əsasən yeni təlim metodlarından istifadənin daha səmərəli olduğunu düşünürlər.

ADPU-nun “Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi dosent Laçın Mustafayevin “Qədim dünya tarixi” fənnindən seminar məşğələsində iştirak edərək dərslərin gedişatını izlədim. Müəllim “Qədim Misir dövləti” mövzusunda seminar məşğələsi aparırdı. Seminarın gedişi ərzində müəllim kublaşdırma metodundan istifadə edərək şagirdlərin mövzu ilə bağlı təsvir, təhlil, müqayisə, tətbiq, mübahisə etməsinə şərait yaradırdı.

Sorğu vərəqləri və müsahibə sosioloji tədqiqat metodunun ən maraqlı növlərindən biri hesab olunur. Anket – soruşulan məlumatların göstərilmiş qayda üzrə müstəqil qeyd olunmuş sorğu vərəqidir. Müsahibə isə hər hansısa bir fakt, hadisə, münasibət və fikirlər haqqında məlumat əldə etmək vasitəsidir. Müsahibə araşdırılan məsələ ilə bağlı faktlar və hadisələr haqqında hər hansı cəmiyyət qrupunun ictimai rəyi barədə məlumat almaq məqsədilə, həmçinin tələbələrə tez bir zamanda əks-əlaqə yaratmaq, məntiqi və tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması, elmi-tədqiqat vərdişlərinin aşılınması və s məqsədilə aparılır: Ümumiyyətlə, istənilən bir araşdırma özündə bir neçə mərhələni əks etdirir:

- tədqiqatın hazırlanması və təşkili;
- məlumatların toplanması: bu zaman sorğunu həyata keçirmək üçün tələbələrə içində suallar olan vərəqlər paylanılır ki, onlar da həmin bu suallara cavab tapmalıdırlar. Eyni zamanda, tələbələrə öz düşüncələrini, hisslərini, təkliflərini və arzularını ifadə etmək imkanının verilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- əldə edilmiş məlumatların işlənilib hazırlanması;
- təhlil və ümumiləşdirmə.

Anketdə yer alan suallar dəqiq, konkret olmalı və maksimum bitərəf şəkildə ifadə olunmalıdır. Suallar açıq və qapalı formada da ola bilər. Müsahibə aparmaq üçün tələbələri məqsəduyğun suallar tərtib etməyə və müsahibənin nəticələrinin təhlilini keçirməyə yönəltmək lazımdır. Müsahibə üsulu ilə aparılan sorğu zama-

nı suallar tədqiqat mövzusunə uyğun olmalı, soruşulanların cavabları dəqiq qeydə alınmalı, soruşulanların xüsusiyyətləri qeydiyyatdan keçirilməlidir.

Müsahibənin keçirilməsi üçün bir sıra göstəricilər mövcuddur. Müsahibə aparmazdan öncə bir sıra məsələlər barədə fikirləşmək lazımdır. Məsələn: “Biz nəyi müəyyən etmək istəyirik?” Bununla bağlı suallar tərtib edilməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, suallar sadə və anlaşıqlı olsun. Kiminlə müsahibə aparılacağı əvvəldən müəyyən olunmalıdır. Müsahibə zamanı suallara verilən cavablar diqqətlə dinlənilməli və qeydə alınmalıdır. Yekunda isə əldə edilən nəticələr təhlil olunaraq ümumiləşdirmə aparılmalıdır.

Dərsdə sorğu vərəqləri və müsahibə metodundan istifadə olunan zaman öncədən suallar hazırlanmalı və anket vərəqləri çap olunmalıdır. Bu zaman tələbələrdə ünsiyyət problemi, nəticələrin çıxarılmasında çətinlik, həmçinin elmi-tədqiqat vərdişlərinin zəif inkişaf etməsi və vaxtın düzgün bölüşdürülməməsi kimi problemlər yarana bilər.

“Qərarlar ağacı” metodu ilk dəfə ABŞ alimləri Con Patrik və Riçard Remi tərəfindən təklif edilmişdir. Dərs zamanı qərarlar ağacı metodundan, çətin və birmənalı olmayan vəziyyətlərdə qərar qəbul etmək üçün problemlərin bir neçə həlli yollarını tapmaq, qərarların qəbul edilməsi zamanı rəhbər tutulan səbəblərin təhlilini və başa düşülməsini asanlaşdırmaq, mübahisəli baxışları və qərarları yaxınlaşdırmaq, tələbələrin biliklərini ümumiləşdirmək və onları qiymətləndirmək üçün imkan yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu metoddan istifadə etməklə tələbələr mümkün olan qərarların bütün variantlarını, həmçinin bu variantlarla əlaqədar müsbət və mənfi cəhətləri geniş formada təhlil edirlər. Bununla da qərarın qəbul edilməsi kifayət qədər sadələşir və tələbələrdə düşünülmüş qərar qəbul etmək bacarığı formalaşır. Qərarlar ağacı metodundan istifadə olunan zaman tələbələr verilən mövzu ilə bağlı müəyyən biliklərə malik olmalıdırlar. Eyni zamanda, onlar qabaqlayıcı ev tapşırığı qismində problem üzrə faktları toplaya bilərlər. [3, s-443-455]

Müşahidələrimi daha çox Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində apararaq daha bir müəllimin, ADPU-nun “Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası” kafedrasının müəllimi

dos. Elvin Əliyevin “Qədim dünya tarixi” fəninəndən “Qədim Şumerlilər” mövzusunəndan seminar məşğələsində iştirak edərək dərslərin gedişatını izlədim. Müəllim tədqiqat mərhələsində müzakirə problemini izah edir və onun həlli yollarının bir neçə variantını tələbələrlə birlikdə müəyyənləşdirir. Daha sonra tələbələr 4-6 nəfərdən ibarət qruplara bölünür və hər qrupa iş vərəqləri, markerlər verilir. Müəllim 10-20 dəqiqə ərzində tapşırığın yerinə yetirilmə müddətini müəyyən edir: məşğələ zamanı qruplar iş vərəqlərində sxem üzrə tərtib olunmuş cədvəli doldururlar. Problemin həlli yollarının hər variantın üstünlüklərini və qüsurlarını təhlil edir, problemin həlli üsulu haqqında qərar qəbul etməyə çalışırlar. Yekunda qərarı cədvəlin aşağı hissəsində qeyd edirlər. Daha sonra hər qrupdan seçilmiş bir nümayəndə öz işləri haqqında növbə ilə təqdimat edir. Təqdimat zamanı qərar yazılan hissə örtülür, qrupların nümayəndələri xanalarda olan yazıları oxuyur, lakin qərarı bildirmir. Tələbələr öz fikirlərini söylədikdən sonra cədvəldə qeyd olunan “qərar” xanası açılır. Bütün qruplar öz işlərini təqdim etdikdən sonra isə müəllim əldə olunmuş nəticələri müqayisə edərək, tələbələrin suallarına cavab verir. Dərslə müşahidə etdiyim zaman diqqət etdim ki, tələbələr tapşırığı alarkən sürətli şəkildə qərar qəbul etməyə hər hansısa bir variantı seçməyə çalışırlar. Bir qrupun fikrincə, cavab artıq aydındır və digər variantların müzakirəsi olunması əlavə vaxt itkisidir. Bu tip hallarda müəllim tərəfindən tələbələrə bütün variantları müzakirə edib başa çatdırdıqdan sonra qərar qəbul etməyin lazım olduğunu xatırlatmaq zəruridir. Digər bir qrup isə hər hansısa variantı seçmir, əvəzində bir neçə variantı birləşdirməyə çalışır. Müəllim isə onlara izah etməlidir ki, verilən tapşırığın şərti variantlardan yalnız birini seçməyi nəzərdə tutur.

“Respublikamızda XX əsrin ortalarından tarixin təlimi metodikasının praktik istiqamətlərində səmərəli fəaliyyət göstərmiş Rafiq Xəlilovun, Türyan Əzizovun, Ramiz Hüseynovun, Sabir Ağayevin, Elmira Qasımovanın, Lalə Əsədovanın, Leyla Mansurovanın, Dəyanət Musayevin, Nəzakət Mehdiyevanın, təqdirəlayiq xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bununla yanaşı, kadr hazırlığının, proqram, dərsləlik və metodik ədəbiyyatların hazırlanmasına öz töhfəsini verən görkəmli tarixçi-metodistlərimizdən Mü-

bariz Əmirov, Şamil Məmmədbəyli, Novruz Paşayev, Məzahir Quliyev, Tahir İskəndərov əldə edib təkmilləşdirdikləri metodik fikir və nəzəriyyələri, eləcə də qabaqcıl təcrübəni gələcək nəsillərə ötürməklə xeyirxah bir iş görüblər.” [3, s-45,46].

Problemin aktuallığı. Problemin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən etdik ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qədim dünya tarixi kursu üzrə seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması metodlarından istifadə sahəsində əsaslı tədqiqatlar aparılmadığına görə ali məktəblərimizdə bu səmərəli metoddan yetərinə istifadə olunmur. Güman edirik ki, təqdim etdiyimiz bu məqalə həmin sahədə olan boşluğun doldurulmasında müəyyən rol oynayacaq.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən fikirlər tarixin tədrisi metodikası elmini müəyyən səviyyədə zənginləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin praktik əhəmiyyəti odur ki, məqalənin məzmunundan ali məktəblərin müəllimləri öz pedaqoji fəaliyyətlərində yararlı biləcəklər. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qədim dünya tarixi üzrə seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması metodlarından istifadəyə dair qabaqcıl təcrübədən istifadə təlimin səmərəliliyini artıraraq tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol malikdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ali məktəblərdə qədim dünya tarixi kursunun seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması metodlarından istifadəyə dair təcrübəni öyrənərkən aydın oldu ki, bu problemin tədqiqinə çox böyük ehtiyac var. Tədqiqatçılıq metodu tələbələrdə təfəkkürün inkişafına motiv yaradır. Güman edirik ki, təqdim etdiyimiz məqalə və apardığımız tədqiqat bu sahədə olan boşluğun doldurulmasına qismən kömək edəcək. Problem öz tədqiqatçısını gözləyir.

Ədəbiyyat:

1. Pedagogical Research Methods of Training in Higher Educational Establishments: A Comparative Analysis - Yelena V. Ponomarenkoa, Rabiga I. Kenzhebekovab, Aidarbek A. Yessaliyevc, KulahmetMoldabekb, Liudmila A. Larchenkovad, Serik S. Dairbekove, and Gulnara Jumagulovaf.
2. Митрофанов С. Использование компьютерных технологий в преподавании истории в школе // История.– 8-15 мая 2012.– № 18.– С.9-11.
3. Əmirov M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). - Bakı, 2014.

E-mail: ismayil.nasirov@adpu.edu.az

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok..prof. M.M. Əmirov,*
ped.ü.fəls.dok. D. Musayev

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2023

UOT 372.894(47)Az

Seymur Cəmaləddin oğlu Səfərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-7135-9750>

**ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ ÜZRƏ
SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÜZAKİRƏLƏR METODU
İLƏ KEÇİRİLMƏSİNƏ DAİR QABAQCIL TƏCRÜBƏ**

Сеймур Джамаладдин оглу Сафаров

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ПЕРЕДОВОЙ ОПЫТ ПРОВЕДЕНИЯ СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА
ДИСКУССИИ**

Seymur Camaladdin Safarov

Azerbaijan State Pedagogical University

**ADVANCED EXPERIENCE IN DISCUSSING SEMINARS ON AZERBAIJANI HISTORY
IN HIGHER EDUCATION**

Xülasə. Məqalədə Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixinin tədrisində müzakirələr metodunun aşağıdakı üsullarından istifadəyə aydınlıq gətirilmişdir: 1) "dairəvi masa", 2) "Sokrat dialoqu", 3) "Akvarium". Sadalanan üsullar tələbələrin idrak proseslərinin, şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsinin təmin olunması, tələbələrin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxuması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir.

Açar sözlər: *müzakirə, metod, qabaqcıl təcrübə, diskussiya, Sokrat dialoqu, müzakirə xəritələri, akvarium, qruplarla iş, argument, əks-argument, vasitəçi, müzakirə bacarığı, fikri fəallıq, nitq bacarığı*

Резюме. В статье разъясняются следующие методы обсуждения при преподавании Истории Азербайджана в Вузах. 1) «Круглый стол», 2) «Диалог Сократа», 3) «Аквариум». Перечисленные методы направлены на то, чтобы интеллектуальные процессы, личностные качества учащихся эффективно совершенствовались, а также повысилось качество образования.

Ключевые слова: *обсуждение, метод, передовой опыт, обсуждение, диалог сократа, дискуссионные карты, аквариум, работа в группах, аргумент, экс-аргумент, посредник, дискуссионные навыки, мыслительная деятельность, речевые навыки*

Summary. The article clarifies the following methods of discussion in Azerbaijan's curriculum. (1) "Circuit Table," (2) "Socrates Dialogue," (3) "Aquarium. The methods listed are aimed at ensuring that students' intellectual processes, personality qualities are improved effectively, and that students can read well and read well.

Key words: *Discussion, Method, Pre-Experience, Discussion, Socrates Dialogue, Discussion Maps, Aquarium, Groups Work, Argument, Opposition, Intermediary, Discussion Skills, Thought Activity, Speech Skills*

Bu məqalədə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixi üzrə seminar məşğələlərinin müzakirə metoduna dair qabaqcıl təcrübələrdən bəhs olunur. Təlim sərəştələrinin formalaşmasının davamlı və vacib prosesidir. Ona

görə də ali təhsil müəssisələrində sərəştəli mütəxəssislərin formalaşdırılması problemi alimlərin, müəllimlərin, ictimaiyyət nümayəndələrinin diqqətini xüsusilə cəlb edir. Yüksək sərəştəli mütəxəssislərin mövcudluğu birbaşa olaraq so-

sial və iqtisadi sahəyə təsir göstərir. “Hər kəsə nə insana, nə təbiətə, nə də cəmiyyətə zərər verməyən bilikləri öyrənmək üçün təlim keçmək lazımdır. Müasir təlim daha çox praktikaya istiqamətlənmiş olmalı, funksional savad, peşəkarlıq və tələbələrin sürətlə dəyişən dünyada həyata hazır olmaları üçün şərait yaratmalıdır. Mütəxəssis intellektual cəhətdən bacarıqlı olmalı, sistemli düşüncə tərzinə malik olmalı, öz fəaliyyətlərinin nəticələrini qabaqcadan görə bilmə bacarığına və s. malik olmalıdır” [1, s. 3222].

Müzakirə seçilmiş mövzu və ya məsələ ətrafında ideyaların, məlumatların, təəssüratların, tənqiddin və təkliflərin qarşılıqlı və struktur mübadiləsidir. Hər bir müzakirə tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. “Tələbə şəxsiyyətində problemi təhlil etmək, həlli yolunu tapmaq, qərar qəbul etmək, fəal dinləmə mədəniyyəti, mənbələrlə işləmək, mövqeyi məntiqi təqdim etmək, məntiqi və tənqidi tərəkürün inkişafı, şifahi nitqin inkişafı və s vacib bacarıqlar formalaşır” [2, s 459-469].

Təcrübə göstərir ki, müzakirə metodu interaktiv təlimin ən vacib elementlərindən olmaqla yanaşı, ən çox səmərə verən metodlardandır. “Müzakirənin səmərəliliyinin artırılması üçün bir sıra vacib amillər var. Müəllimin pedaqoji ustalığı, müzakirə metodlarına dərinlən yiyələnməsi, dəstəkləyici mühit, şagirdlərin yaş və əqli səviyyəsi müzakirənin səmərələri təşkilində zəruri faktor olaraq görürəm” [3, s. 2-3].

Bu və ya digər metodun seçimi müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllim tələbələrini həm psixoloji, həm didaktik, həm də metodik cəhətdən həmin metodun tətbiqinə hazırlamalıdır. “Materialın qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün məntiq sxemlərindən, istinad siqnallarından istifadə etmək olar. Bu cür yenilikləri tətbiq edərkən tələbələrdə yeni anlayışları assosiasiyalar vasitəsilə qavramaq, hər hansı ictimai-siyasi problemlərə maraq, təcrübə bazasından istifadə etmək və toplanmış təcrübə əsasında yeni problemləri həll etmək bacarıqları inkişaf edir” [3, s. 4].

Müzakirə, hər şeydən öncə, tələbədə məntiqi və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirir. Müzakirə üsulunun digər bir faydası da tələbələrdə ilk kəşf sevincinə nail olmaqda kömək etməsidir. Aparılan diskussiya zamanı tələbələr məlumat mübadiləsi edir və o məlumatları müzakirə edərək

beyinlərində sistemləşdirirlər. İlk sistemləşdirilmiş biliklər tələbəni nəticə çıxarmağa sövq edir. Bunun sayəsində onlar bilmədikləri faktları özləri kəşf etmiş olurlar. “Araşdırmalar göstərir ki, müzakirənin səmərəli olması üçün dəstəkləyici mühitlə yanaşı müzakirədə iştirak edəcək tələbələrin sayı da önəmlidir. Belə ki, 10-20 nəfərin iştirak etdiyi diskussiya daha səmərəli hesab edilir” [4, s 1-3].

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin professoru X.F. Məmmədov Azərbaycan tarixi üzrə seminarlarında müzakirələr metodundan səmərəli şəkildə istifadə edir. Onun fikrincə, müzakirə metodu həm keçmiş biliklərin təkrarlanmasında, həm də yeni dərslərin qavranmasında müstəsna rola malikdir. Nümunə olaraq “Azərbaycan mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması” mövzusunda aparılan seminar məşğələsində müəllim iş üsulu olaraq klassik diskussiyayı seçmiş, tələbələrini dairəvi masa ətrafında əyləşdirmiş, müzakirə mövzusunı aydın şəkildə və şagirdlərin öz ideyalarını ifadə edə biləcəkləri tərzdə təqdim etmişdir. Ardınca isə müəllim müzakirəni inkişaf etdirəcək suallar verməklə və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müzakirəni tənzimləyir. Tələbələrin müzakirə qaydaları və mövzusu ilə tanışlığından sonra müəllim onlara “Səfəvilər dövləti necə yarandı?”, “dövlətin yaranmasını zəruri edən səbəblər hansılardır?”, “Qızılbaşların ideologiyası və əsas məqsədi nə idi?” kimi yönəldici suallar verməklə diskussiyayı tənzimləyir. Tələbələr fikirlərini sərbəst ifadə edir. Yanlış fikir söylənersə, istər müəllim, istərsə də digər tələbə yoldaşlarının səhvini düzəltməyə çalışırlar. Tələbələrdən Elmirin fikrincə, “Dövlətin yaranmasının zəruriyyəti Səfəvilər təriqətinin və onların ideologiyasının sıxışdırılması və təqiblərə məruz qalması idi”. Zaura görə isə “Dövlətin yaranmasının əsas səbəbi mövcud vəziyyətin Ağqoyunluların əleyhinə olması, onların içindəki bölünmədən, İsmayıl başda olmaqla, Qızılbaşların öz lehlərinə düzgün etməsidir”. Günel isə yoldaşının fikrinə əlavə olaraq, “Xalqın Ağqoyunlu zülmündən bezməsi və Səfəvilərin daha yaxşı həyat, daha ədalətli dövlət quracaqları vədləri ilə xalqı öz yanına çəkməsi vacib səbəblərdəndir”. Qarşılıqlı fikir mübadiləsindən sonra müəllimin rəhbərliyi ilə tələbələr diskussiyada deyilən fikirləri ümumiləşdirərək yekun nəticəyə gəlirlər. Xəqani

müəllim diskussiyanın nəticəsi olaraq: “dövlətin yaranmasına həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərir. İsmayıl və tərəfdarlarının mövcud vəziyyəti düzgün təhlil etməsi, Ağqoyunluların arasında olan ziddiyyətlərdən düzgün istifadə etməsi onların işini daha da asanlaşdırdı. Əlavə olaraq, Qızılbaşlar həm ideoloji, həm də hərbi qüvvəti hesaba qatılırsa, Səfəvi dövlətinin yarıdılması heç də təəccübləndirici deyil”, - deyir. Müəllim: “Azərbaycan mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması torpaqlarımızın vahid halda birləşdirilməsi, yadelli işğallarına qarşı çıxılması, vahid əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşmasına və vahid bazarın yaranmasına gətirib çıxardı”. Sonda Xəqani müəllim: “biz bu gün nəyi öyrəndik?” - sualını verərək dərsi yekunlaşdırır. Xəqani müəllimin fikrincə, düzgün qurulmuş diskussiya tələbələrin hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır. Bu metod onlarda fikri fəallığa, fəal dinləməyə, fikirlərini düzgün ifadə etməyə və nəticə çıxarmağa müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi S.N. Ramazanova “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” mövzusunda aid seminar məşğələsini Sokrat dialoqu metodu ilə təşkil etmişdir. Müəllim öncədən seminarın vaxtını, mövzunu və qaydalarını tələbələrə çatdırır. Dərsin əvvəlində müəllim tələbələrdən 3 qrup (Arqument, əks-arqument və vasitəçi) təşkil edir. Ortaya qoyulmuş problemin həlli üçün arqument və əks-arqument qrupları məsələnin həlli üçün vasitəçiyə öz arqumentlərini təqdim edir. Sonda isə vasitəçi hər iki tərəfin fikirlərini dinlədikdən sonra bu mövqələrdə olan faydalı ideyaları müəyyən edib kompromis və daha səmərəli yolu tapır.

Müəllim hər iki qrupa “Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun səbəbləri” problemini qoyur. İlk öncə “A” qrupu AXC-nin süqutunun səbəblərində əsas amilin xarici təzyiq, ermənilərin basqını və aprel işğalı olduğunu müdafiə edir. “A” qrupu öz arqumentlərini bitirdikdən sonra “B” qrupu öncəki qrupun arqumentlərinə əks-arqumentlər gətirərək süqutun əsas səbəbinin xarici deyil, daxili amillər olduğunu müdafiə edirlər. Müəllim özü vasitəçi (problemin həlli) qismində çıxış edir. “A” qrupu tələbələri: “Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbləri xarici təsirlərdir. Buna müstəqilliyimizin Versal sülh konfransında tam olaraq tanınmaması, Rusiyanın bizə təzyiqi, er-

mənilərin tez-tez Qarabağ və Naxçıvana etdiyi silahlı basqınlar və nəhayət, sonda aprel işğalı Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbləridir”. “B” qrupu tələbələri isə süqutun səbəblərinin daxildə olduğu vurğulayaraq bildirirlər ki, “Cümhuriyyəti süquta aparan yol daxildə olan çəkişmələrdən keçir. İyun böhranından başlayaraq hökumət kabinetlərinin təşkilində və idarə olunmasında problemlər var idi. Parlamentin daxilində fikir ayrılığı və düşmənçilik mövcud idi. V hökumət kabinetinin buraxılması, VI kabinetin təşkil edilə bilməməsi, bəlkə də qəsdən təşkil edilməməsi, ölkə daxilində 5-ci kolonun separatçı fəaliyyəti, erməni, rus və bolşeviklərin pozucu fəaliyyəti Cümhuriyyətin süqutunun əsas amilləridir”. Vasitəçi hər iki tərəfin fikirlərini dinlədikdən sonra həm A, həm də B qrupunun müzakirəsi zamanı təqdim olunan arqumentlərdən məsələnin həllinə ən uyğun olanları seçir və problemi tələbələrlə birlikdə ümumiləşdirir: “Cümhuriyyətimizin süqutuna həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərmişdir. Müstəqilliyimizin və suverenliyimizin xaricdə qəsdən tanınmaması azmış kimi ölkə daxilində separatçı qrupların və xainlərin fəaliyyəti ölkəni daha da çətin vəziyyətə salmışdır. Təəssüf ki, onlar istədiklərinə nail oldular, bu bizə və gələcək nəsillərə dərs olmalıdır. Müstəqilliyimizi nəyin bahasına olur olsun, qorumalıyıq”. Samirə müəllimin fikrincə, tələbələrin müzakirə bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün Sokrat dialoqu debatlardan daha əvvəl tətbiq edilməlidir. Düzgün təşkil edilmiş Sokrat dialoqu tələbələrdə analitik təhlilə, mənbələrlə işləmə bacarığına, tədqiqatçılığa, fikrini müstəqil ifadə etməyə və onu müdafiə etmə bacarığına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin do-senti Z.H. Kərimov “Akvarium” metodundan istifadə edərək “Xürrəmilər hərəkatı” mövzunu tədris etmişdir. Zakir müəllim tələbələrə öncədən bu metod haqqında qayda və reqlamentlər açıqlayır, tələbələr daxili və xarici dairələr olmaqla yerlərində əyləşirlər. İlk olaraq, daxili dairə iştirakçıları müəllimin verdiyi problemi müzakirə edir və “lehinə” olan dəlillər irəli sürürlər. İlk öncə, daxili dairə iştirakçılarının dəlillərini dinləyək: “Babək öz milli dəyərləri, inanc-ları və xalqı uğrunda mübarizə aparırdı. Onun heç bir siyasi məqsədi yox idi. Onun yeganə

məqsədi İslam dininin Azərbaycanda yayılması-nın qarşısını almaq və öz milli dinləri ilə rahat yaşamaq idi”.

Bu əsnada “xarici dairə” iştirakçıları dəlilləri dinləyir, qeydlər aparır, təhlil edir, öz əks dəlillərini hazırlayırlar: “Babəkin məqsədi din deyildi. O bilirdi ki, əgər Xürrəmilər hərəkatı qalib gəlsə, özü bu hərəkatın başında olduğu üçün müstəqil Azərbaycanın da başına keçə bilərdi. Mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, ilk öncə onun hərəkata qoşulma səbəbi xalqı və inancı uğrunda mübarizə aparmaq idisə, gedişatda onun planları və məqsədi dəyişdi. Buna misal olaraq, silah yoldaşları ilə aralarında yaranan mübahisələri və yoldaşlarının onu tərk etməsini göstərə bilərik”. Dərsin növbəti mərhələsində, təxminən 15-20 dəqiqə sonra müzakirə dayandırılır, xarici və daxili dairədən olan tələbələr öz yerlərini dəyişirlər. İndi onlar diskussiya apararaq, əvvəlki iştirakçıların dəlillərini təkzib etməlidirlər.

İlk öncə, daxili dairə iştirakçıları Xürrəmilər hərəkatının məqsədini, Babəkin dinə və ərəb zülmünə qarşı mübarizəsini müzakirə edib onu xalq qəhrəmanı adlandıraraq “lehinə” səs vermişlər. Bu zaman xarici dairə iştirakçıları Babəkin əslində xalq qəhrəmanı olmadığına, niyyətinin dinə qarşı çıxmaq olduğuna və siyasi məqsədinin olduğuna dair fikir söyləyir və əks-argumentlər formalaşdırırlar. 15-20 dəqiqə sonra isə daxili və xarici qrup iştirakçıları yer dəyişdirirlər. Bundan sonra artıq onlar özlərindən əvvəlki yoldaşlarının argumentlərinə qarşı hazırladıqları əks-argumentlərlə çıxış edirlər. “A” qrupu “B” qrupunun mülahizəsinə əks-argument olaraq: “Babək xalqa azadlıq, öz inanclarında qalmaq vədləri vermişdi. Onun məqsədi sadəcə ərəb zülmünün sona çatması idi”. “B” qrupu isə buna cavab olaraq: “Babək hərəkatın gedişində rəhbərlik arzusuna görə silah yoldaşlarını və tərəfdarlarını itirdi. Hərəkatın sonuna yaxın artıq xalq belə ona inanmaq istəmir, ondan üz döndərirdi. Bu da Babəkin xalq üçün yox, öz maraqları üçün vuruşduğunu göstərirdi. Artıq Azərbaycanda kök salmış İslam dininə qarşı çıxması

nəticəsində minlərlə soydaşımızın ölümünə səbəb olduğu üçün onu xalq qəhrəmanı adlandırmaq doğru olmaz”. Sonda isə müəllimin rəhbərliyi altında müzakirəyə son qoyulur, ümumiləşdirilərək yekun nəticəyə gəlinir. “Babək həm ərəb zülmünə qarşı, həm də xalqımızın öz dini etiqadları uğrunda mübarizə aparırdı. Doğrudur, onun da bir sıra səhvləri olmuşdur, amma buna baxmayaraq, o, qanının son damlasına qədər qəhrəmancasına xalqı uğrunda mübarizə aparmış, edam ediləndə belə öz yolundan dönməmişdir. Xürrəmilər hərəkatı yatırılsa da artıq Xilafət bəzi şeylərdə güzəştə getməyə məcbur oldu. Məhz bu səbəblərə görə biz Babəki xalq qəhrəmanı adlandırma bilərik!”

Problemin aktuallığı. Problemlə bağlı metodik ədəbiyyatın təhlili, eləcə də qabaqcıl ali məktəb müəllimlərinin təcrübələrindən məlum olur ki, pedaqoji təhsil müəssisələrində Vətən tarixinin tədrisində müzakirələr metodundan istifadənin didaktik və tərbiyəvi təsirinə baxmayaraq, bu aktual problemə bu vaxta qədər müraciət edən az sayda mütəxəssis olub. Bu sahədə olan boşluğun doldurulması problemin qismən həll edilməsinə zəmin yaradacağına inanırıq.

Problemin elmi yeniliyi. Müzakirənin səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilərək onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmişdir. Müzakirə metodunun müxtəlif üsullarından istifadə edən qabaqcıl ali məktəb müəllimlərinin iş təcrübəsi öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə irəli sürülən müddəalar tarixin tədrisi metodikası elminin nəzəri əsaslarının zənginləşməsinə bir töhfə olmasındır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Tələbələrin idrak fəaliyyətini gücləndirmək üçün təlim zamanı müzakirə metodlarından istifadə etməklə uğurlu nəticə alınır ki, bu təcrübədən də ali məktəb müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə bilər.

Azərbaycan tarixi üzrə seminar məşğələlərində müzakirələr metodlarının rəngarəng formalarından səmərəli istifadənin yolları öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə çoxsaylı tədqiqatçıların fikir və müddəalarından istifadə edilərək müzakirələr metodunun daha təkmilləşdirilmiş metodik yolları üzə çıxarılmışdır. Bu sahədə aparılan qabaqcıl təcrübələrdən bəhs edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Yelena V. Ponomarenkoa, Rabiga I. Kenzhebekovab, “Pedagogical Research Methods of Training in Higher Educational Establishments”, -Shymkent, 2016. -3232 s
2. M.M. Əmirov, “Tam Orta Məktəbdə Tarixin Fəal / İnteraktiv Təlimi Metodikası” -Bakı, 2014. -707 s

3. Ярославцева Оксана Владимировна, “Дискуссия, как метод технологии личностно ориентированного образования на уроках истории и обществознания” -Хворостянка, 2014. - 10 с.
4. Bruce Wilson Learning “Through Discussions: Comparing the Benefits of Small-Group and Large-Class Settings”, -Florida-2011. -11s.

E-mail: seymur.libra@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. M.M. Əmirov,*

ped.ü.fəls.dok. D. Musayev

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2023

**RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS**

UOT 372.851

Firidə Firudin qızı Mustafayeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin Şamaxı filialının kafedra müdiri

<https://orcid.org/0000-0001-8264-9097>

**ŞAGİRDŁƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏN ASILI OLARAQ
RİYAZİYYAT TƏLİMİ METODLARI: PROBLEMLİ TƏLİM**

Фирида Фирудин гызы Мустафаева

доктор философии по педагогике

заведующий кафедрой Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного

Педагогического Университета

**МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ОСОБЕННОСТЕЙ
ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ: ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ**

Firida Firudin Mustafayeva

doctor of philosophy in pedagogy

head of the department of Shamakhi branch of Azerbaijan State University

**MATHEMATICS TEACHING METHODS DEPENDING ON STUDENTS COGNITIVE
ACTIVITY CHARACTERISTICS: PROBLEM-BASED TEACHING**

Xülasə. Riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsi çoxşaxəli prosesdir və ona görə də bu işə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq lazım gəlir. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şagirdlərdə yüksək maraq, təşəbbüskarlıq və fəallıq təmin olunmalıdır. Məqalədə riyaziyyat təlimində problemlə təlim metodiki sistemindən istifadə yolları geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *problemlə təlim, model, dərslik, ibtidai sinif, sxem, əyanilik*

Резюме. Улучшение математического образования – это многогранный процесс, поэтому к нему нужно подходить с разных сторон. Наряду с совершенствованием содержания и методов обучения математике в начальной школе, учащимся должны быть обеспечены повышенная заинтересованность, инициативность и активность. В статье широко исследованы пути использования методической системы проблемного обучения в математическом образовании.

Ключевые слова: *проблемное обучение, модель, учебник, начальный класс, схема, наглядность*

Summary. Improving mathematics education is a multifaceted process and therefore needs to be approached from different angles. Along with the improvement of the content and methods of teaching mathematics in primary school, students should be provided with high interest, initiative and activity. In the article, the ways of using the methodical system of problem-based learning in mathematics education have been extensively investigated.

Key words: *problem learning, model textbook, primary school, scheme, visibility*

İbtidai məktəblərdə riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsi isə çoxşaxəli prosesdir və ona təkmilləşdirilməsi müasir məktəbin ən vacib görə də bu işə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaqlarından biridir. Riyaziyyat təliminin maqlarından yanaşmaq lazım gəlir.

Şagirdlərin fikri müstəqilliyini və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün dərstdə tətbiq edilən metodik sistemlər arasında problemlə təlim xüsusi yer tutur. Dərstdə problemlə yanaşmadan istifadənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər bir növ “tədqiqatçı”, “ilk ixtiraçı” vəziyyətinə salınır, biliklər onlara hazır şəkildə verilmir. Öyrəniləcək yeni biliklər onların qarşısında problem şəklində qoyulur. Təfəkkür prosesi tələb edən belə bir vəziyyət problemlə situasiya adlanır. Problem və situasiya anlayışları təklidə ayrı-ayrı anlayışlar olsa da bir-birilə sıx əlaqəsi olan və vəhdət təşkil edən anlayışlardır. Bunlardan ikincisi birincinin həllinə şərait yaradır. Onun aydınlaşdırılması üçün mübahisə doğurur, biri digəri üçün təhlil obyektinə çevrilir. Situasiyasız problem problem olaraq qalır, o öz-özlüyündə həllini tapa bilməz.

Situasiya elmi mübahisə yolu ilə biliklərin sistemləşdirilməsi və anlayışların formalaşdırılması zərurətini doğuran prosesdir.

Problemlə situasiya problemlə təlimin əsasını təşkil edir, çünki psixologiya elmi müəyyən etmişdir ki, təfəkkür sualdan, problemlə situasiyadan başlayır. Problemin qoyuluşunun özü çox vaxt böyük və mürəkkəb əqli iş tələb edən təfəkkür aktıdır. Problemin məntiqi forması sualdır, yəni problem sualla ifadə edilir. Əgər həmin sual çətinlik yaradırsa və həmin suala cavab vermək üçün şagirdlərdə fikri fəallıq əmələ gəlsə, onda problemlə situasiya yaranır. Problemlə situasiya – həlli axtarış tələb edən dərk olunmuş çətinlikdir. Çətinlik yalnız dərk edilən olduqda, yəni şagird onu həll üçün qəbul edə bildikdə problemlə situasiya yaranır. Başqa sözlə, problemlə situasiyada bir tərəfdən sual şagird üçün intellektual çətinlik yaradır, digər tərəfdən isə onun “ürəyinə damır” ki, bu çətinliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Problemlə situasiya təfəkkür prosesini yaradır, problemin həlli isə mənimsəmə prosesinin özüdür.

Problemlə situasiya yaradarkən, müəllim şagirdlər qarşısında problemlə sualları, tədqiqat xarakterli məsələləri planauyğun şəkildə qoyur və lazım gəldikdə onlara yönəldici suallarla kömək edir. Məlum olduğu kimi, təlim prosesində problemlə situasiya spesifik bir şəraitdir. Bu şəraitdə sinif problemlə sualların həlli ilə məşğul olur.

Dərstdə problemlə situasiya yaratmağın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni mövzunun

izahı giriş müsahibəsi ilə başlanır, şagird axtarış tələb edən yeni vəzifə ilə qarşılaşır, irəli sürülmüş tədris probleminin həllinin vacib olduğunu, bunsuz sonrakı biliklərin mənimsəməyin mümkün olmadığını dərk edir.

Bəzi müəllimlərin başa düşdüyü kimi, dərstdə hər hansı bir suala cavab almaq və ya dərsi yekunlaşdırmaq, yeni biliklər öyrətmək məqsədi ilə müsahibə keçirməyi problemlə situasiya adlandırmaq düzgün deyildir. Doğrudur, problemlə situasiya yaradılan zaman da suallar qoyulur, cavablar alınır, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparılır, nəticələr çıxarılır. Lakin problemlə situasiya yaradılan zaman qoyulan suallar adi suallar olmayıb, həlli çox düşünməyi, qazanılmış bilikləri və həyat təcrübəsini xatırlamağı, ondan istifadəni tələb edən, bir sözlə, problem şəklində qoyulan suallardır.

Problemlə təlimin elementlərindən biri problemlə şərhdir. Problemlə şərhin adı şərhdən bir sıra üstünlükləri vardır. Belə şərh bir tərəfdən şagirdlərə elmi axtarış nümunəsini göstərir, daha inandırıcı olur və bilik şüurlu mənimsənir. Digər tərəfdən, problemlə şərh həmişə emosional olduğu üçün şagirdlərin biliyə olan marağının artmasına səbəb olur. Lakin bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, problemlə şərh zamanı şagirdlər mənimsəmə prosesində müstəqil iş görmürlər və beləliklə də onların idrak müstəqilliyi haqqında danışmaq çətinidir. Düzdür, problemlə şərh zamanı müəllim idrak fəaliyyəti prosesinin bütün mərhələlərindən özü keçir və şagirdlərin də fikrini həmin yolla aparır. Problemlə şərh idrak fəaliyyəti prosesinin aşağıdakı mərhələlərindən keçir:

1. Problemlə situasiyanın yaradılması.
2. Problemlə situasiyanın təhlili, yaranmış çətinliyin mahiyyətinin araşdırılması, problemin sualla ifadəsi (problemin qoyuluşu).
3. Problemin həlli üçün fərziyyələrin irəli sürülməsi və əsaslandırılması.
4. Fərziyyələrin yoxlanılması.
5. Problemin həlli.

Şagirdlərin idrak fəaliyyəti yalnız o zaman müstəqil hesab oluna bilər ki, onlar bu mərhələlərin heç olmasa birindən müstəqil keçsinlər. Bu vəzifə problemlə təlimin elementi olan axtarıcı müsahibədə qismən yerinə yetirilir.

Axtarıcı müsahibədə müəllim problemi qoyduqdan sonra onun həllinə şagirdləri də cəlb

edir. Fərziyyələrin irəli sürülməsi və yoxlanılması şagirdlərin fəal iştirakı ilə aparılır. Burada müəllim öz şərhini tez-tez saxlayır, suallarla sinfə müraciət edir, ən başlıcası isə şagirdlərin müstəqil işlərini təşkil etmək imkanına malik olur. Beləliklə də biliyin mənimsənilməsi müsahibə şəraitində, müəllimin şərhilə şagirdlərin müstəqil işlərinin növbələşməsi şəraitində gedir. Pedaqoji ədəbiyyatda axtarıcı müsahibə Sokrat müsahibəsi də adlanır. Məlumdur ki, Sokrat özü haqqında deyərmiş ki, biliyi şagirdlərinə hazır şəkildə vermir, müsahibə prosesində biliyin, elmi həqiqətin yaranmasında o, yalnız “aktyor” rolunu oynayır.

Bəzən şagirdlər problemi dərk etdikdən sonra müstəqil axtarışa qoşulur, fərziyyələr irəli sürür, onları yoxlamaq üçün yeni üsullar fikirləşir və nəticələr çıxarırlar. Belə təlim metodunda şagirdlərin idrak fəaliyyəti yeni elmi həqiqətlər aşkar edən alimin fəaliyyətinə bənzədiyi üçün həmin metoda tədqiqat metodu adı verilmişdir. Bu metodla yeni bilik tamamilə şagirdlərin müstəqil işləri vasitəsilə mənimsənilir.

Beləliklə, şagirdlərin idrak fəallığını təmin edən bu üç metod: problemləli şərh, axtarıcı müsahibə və tədqiqat metodu birlikdə problemləli təlimi təşkil edir.

Problemləli təlimi nə metod, nə də üsul adlandırmaq düzgün deyildir. Bu, bir metodiki sistemdir. Problemləli təlim müxtəlif metod və üsulların növbələşdirildiyi bir prosesdir. Bu prosesdə müsahibə, müəllimin şərhilə, müqayisə və ümumiləşdirmə, müstəqil işlər və əyani vəsaitlərin nümayişi və s. bir-birini əvəz edir, tamamlayır, qarşıya qoyulan problemlərin həllinə xidmət göstərir.

Problemləli təlimi də digər metodlar kimi universallaşdırmaq olmaz. Problemləli təlimin tətbiqi dərslərin məqsədindən və öyrədiləcək tədris metodlarından asılıdır.

Problemlərin ifadə edilməsi və həlli o vaxt şagirdlər tərəfindən məqsədəuyğun hesab edilə bilməz ki, a) tədris materialı çox mürəkkəb olsun və şagirdlər tərəfindən müstəqil qavranıla bilməsin; b) tədris materialı əsasən qazanılmış biliklərin qavranılması və sadə təkrar edilən əməllərin icrası ilə bağlı olsun.

Problemlər dərslərin müxtəlif mərhələlərində meydana gələ bildiyindən, tədris problemlərini aşağıdakı kimi bölmək mümkündür:

1. Mövzunun öyrənilməsinin başlanğıcında meydana çıxan problemlər.

2. Mövzunun öyrənilməsi zamanı meydana çıxan problemlər.

3. Keçilənlərin möhkəmləndirilməsi zamanı meydana gələn problemlər.

4. Təkrar və ümumiləşdirmə aparandan sonra qarşıya çıxan problemlər.

5. Qazanılmış biliyin yoxlanılması və nəzərə alınması zamanı qarşıya çıxan problemlər.

Problemlər, onların təşkili, qoyulması və həllindən asılı ola bilər:

a) frontal (sınıf kollektivi tərəfindən və yaxud sınıf qarşısında qoyulan və həll olunan problemlər);

b) qrup şəklində (qrup tərəfindən və yaxud qrup qarşısında qoyulan və həll edilən problemlər);

c) fərdi (problemlər bir qayda olaraq müəllim tərəfindən irəli sürülür, həllini isə bir şagird icra edir).

Problemləli situasiya yaratmaq üçün materialın düzgün seçilməsi fənnin daha yaxşı mənimsənilməsinə sərf edilən vaxtı artırmadan mümkəmməl biliklərin qazanılmasını təmin edir. Seçilmiş mövzular şagirdlərin diqqətini əsas məqsədə cəlb etməlidir.

İdrak fəaliyyətinin xarakterindən, qarşıdakı problemin qoyuluşu və həllindəki fəaliyyət dərəcəsi, habelə alınan nəticələrin tətbiqi sahəsindəki bacarıq səviyyəsindən asılı olaraq biz problemlilik səviyyəsini bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən üç səviyyəyə bölürük.

Birinci səviyyə. Materialın izahında problemi ifadə etdikdən sonra onun həlli ilə əlaqədar bütün çətinliyi müəllimin özü aparır, şagirdlər isə problemin həlli prosesini müşahidə edirlər. Bu zaman müəllim şagirdlərin fikrini öz fikri ilə paralel istiqamətləndirir.

İkinci səviyyə. Müəllim şagirdləri problemin qoyuluşuna və formalaşdırılmasına, gücləri çatdığı dərəcədə onun həllinə cəlb edir. Buna görə də şagirdlər problemin həlli ilə əlaqədar olan axtarışların və alınan nəticələrin iştirakçıları olurlar.

Üçüncü səviyyə. Şagirdlər problemi özləri ifadə edir və onu öz qüvvələri ilə əvvəldən axıra qədər müstəqil həll edirlər. Həllin və tətbiqin nəticələri burada xeyli yüksək səviyyədə olur.

Problemliliyin səviyyələri şagirdlərin intellektual fəallığının, yaradıcı imkanlarının inkişafına təkan verən stimuldur. Bunları başa düşən müəllim şagirdlərin riyazi biliklərə dərin-dən və möhkəm yiyələnmə bilmələri üçün yeri gəldikcə bu və ya digər səviyyədə lazım olanını tətbiq edir.

Problemin elmi yeniliyi. Riyaziyyat təlimində problemlə təlim sistemindən istifadə edilməsi yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Riyaziyyat təlimində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə problemlə təlim sistemindən istifadə edilməsi yollarından çoxsaylı ibtidai sinif müəllimləri faydalana bilər.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyat təlimində məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, məsələlərin həlli zamanı problemlə təlim sistemindən istifadə edilməsi şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirdiyindən onun tədqiqi həmişə aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, X. Düşün tap. / X. Əlizadə. -Bakı, -2003.
2. Kazımov Z., Tağıyeva, S. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). -Bakı, -2017.
3. Mustafazadə, S.V. 3-4 sinifdə riyaziyyat kursunda inkişafetdirici məsələlərin rolu və əhəmiyyəti, - Bakı, -2017.
4. Богомоллова, О.Б. Логические задачи. / О.Б. Богомоллова. -Москва, -2013.
5. Mustafayeva, F.F. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). / F.F. Mustafayeva. - Bakı, -2019.
6. Mustafayeva F.F. Riyaziyyat təlimində qrafik təsvirlərdən istifadə (I-IV siniflər). / F.F. Mustafayeva. - Bakı, -2019.

E-mail: mustafayevafiride@gmail.com

Rəyçilər: dos. A.M. Bayramov

ped.ü.fəls.dok. M.T. Rzayev

Redaksiyaya daxil olub: 12.06.2023.

UOT 372.851

Əhməd Nüsrət oğlu Məmmədov

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Qızlar Universitetinin dosenti,*

RİYAZİ ANALİZ KURSUNUN “FUNKSIONAL ARDICILLIQLAR VƏ FUNKSIONAL SİRALAR” BÖLMƏSİNDƏ KONTRMİSALLARDAN İSTİFADƏ METODLARI

Ахмед Нусрат оглы Мамедов

*доктор философии по педагогике,
доцент Бакинского Университета для Девушек*

**МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОНТРИМЕРОВ В РАЗДЕЛЕ
«ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РЯДЫ»
КУРСА МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА**

Ahmed Nusrat Mammadov

*doctor of philosophy in pedagogy
associate professor of Baku Girls' University*

**METHODS OF USING COUNTEREXAMPLES IN THE "FUNCTIONAL SEQUENCES
AND FUNCTIONAL SERIES" SECTION OF THE MATHEMATICAL ANALYSIS
COURSE**

Xülasə. Təqdim olunan iş Riyazi analiz kursunun “Funksional ardıcılıqlar və funksional sıralar” bölməsinin tədrisi problemlərinə həsr olunub. Həmin bölmədə kontrmisallardan istifadə metodları tədqiq olunur. Ümumiyyətlə, kontrmisallar bu və ya digər riyazi təklifin tərsini, yaxud həmin təkliflərdəki şərtlərin nə dərəcədə zəruri və ya kafi olduğunu nümayiş etdirməkdə yaxud hər hansı təklifin doğruluğunu inkar edən zaman istifadə olunur. Kontrmisallar nəzərdə tutulan bölmədə bir çox əsas anlayışların mənimsənilməsində, təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm və əvəzsiz rol oynayır. Müəllif belə hesab edir ki, digər riyazi fənlərin təlimində də kontrmisallardan istifadə əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *funksional ardıcılıq, funksional sıra, limit funksiyası, müntəzəm yığılma, majorant sıra, kontrmisal*

Резюме. Представленная работа посвящена учебно-методическим задачам раздела «Функциональные последовательности и функциональные ряды» курса математического анализа, в котором изучаются приемы использования контрпримеров, как правило, контрпримеры применяются для демонстрации того, насколько необходимо или достаточно обратное того или иного математического суждения или условия в этих суждениях и они используются при отрицании истинности какого-либо предложения. Контрпримеры играют важную и незаменимую роль в усвоении многих основных понятий в намеченном разделе, повышении эффективности обучения, выработке творческих способностей студенты Автор считает, что использование контрпримеров важно и при обучении другим математическим предметам.

Ключевые слова: *функциональная последовательность, функциональный ряд, предельная функция, равномерная сходимость, мажорантный ряд, контрпример*

Summary. The presented work is dedicated to the teaching problems of the “Functional sequences and functional series” section of the Mathematical analysis course. In that section, the methods of using counterexamples are studied.

Generally, counterexamples are used to demonstrate how necessary or sufficient the converse of this or that mathematical proposition or the conditions in those propositions are. Or is used when denying the truth of any proposal. Counterexamples play an important and indispensable role in mastering many basic concepts

in the intended section, increasing the efficiency of training, and developing students' creative abilities. The author believes that the use of counterexamples is also important in teaching other mathematical subjects.

Key words: functional sequence, functional series, limit function, regular accumulation, majorant series, contra-examples

Ali pedaqoji məktəblərdə Riyazi analiz kursunun təlimində əsas məqsədlərdən biri nəzəri materialların mənimsənilməsi, əsas anlayışların möhkəmləndirilməsi və praktikada ondan necə istifadə olunması, tələbələrin yaradıcılıq imkanlarının inkişafı və beləliklə də fənnə marağın artırılmasıdır. Qeyd edək ki, digər riyazi elmlər kimi, Riyazi analiz fənninin tədrisi prosesində mühazirə materiallarının tələbələrə çatdırılması istiqamətində teorem və digər riyazi təkliflərdəki şərt və nəticələr (hökmlər) geniş şəkildə təhlil olunmalı həmin şərtlərin nə dərəcədə zəruri olduqları tələbələrin diqqətinə yönəldilməli və nümunələr vasitəsi ilə möhkəmləndirilməlidir. Bu xüsusilə Pedaqoji Ali məktəblərin "Riyaziyyat" və həmçinin "Riyaziyyat və informatika müəllimliyi" ixtisasında bakalavriat təhsili alan tələbələr üçün daha aktualıq kəsb edir.

Riyazi analizin tədrisi prosesində bir çox üsul və vasitələr vardır ki, onlardan səmərəli istifadə olunduqda tələbələrin fəallığı yüksəlir və fənnə olan maraq və qabiliyyətləri inkişaf edir. Təqdim olunan işdə Riyazi analiz kursunun "Funksional ardıcılıqlar və funksional sıralar" bölməsinin mənimsənilməsində kontrmisallardan istifadənin nə kimi əhəmiyyət daşıdığından bəhs olunur.

Hal-hazırda qeyd etdiyimiz ixtisaslarda "Riyazi analiz-2" proqramında (bakalavriat pilləsində) həmin bölmə tədris olunur. Əvvəlcə funksional ardıcılığa tərif verilir:

Tərif 1. Hədləri hər hansı $E \subset \mathbb{R}$ çoxluğunda təyin olunmuş $\{f_n(x)\}$ və ya

$$f_1(x), f_2(x), \dots, f_{n-1}(x), f_n(x), \dots (1)$$

şəklində olan ardıcılığa funksional ardıcılıq deyilir.

Və ardıcılıq olaraq qeyd edilir ki, argumentin (x dəyişəninin) konkret x_0 qiymətində bu ardıcılıq ədədi ardıcılığa çevrilir. Yəni

$$f_1(x_0), f_2(x_0), \dots, f_{n-1}(x_0), f_n(x_0), \dots (2)$$

ədədi ardıcılıq olur.

Əgər bu ardıcılıq yığılan olarsa, (1) ardıcılığı $x_0 \in E$ nöqtəsində yığılan, əks halda isə dağılındır.

Qeyd edək ki, əgər E çoxluğunun hər bir nöqtəsində (1) ardıcılığı yığılarsa, onda bu ardıcılıq E çoxluğunda yığılındır.

Bundan sonra limit funksiyası anlayışı daxil edilir.

Tərif 2. E çoxluğunda yığılan $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının E -nin hər bir nöqtəsində sonlu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x)$$

limiti var. $f(x)$ funksiyasına (1) ardıcılığının limit funksiyası deyilir.

Bu tərif aşağıdakı kimi də vermək olar:

Tərif 3. İstənilən $\varepsilon > 0$ ədədinə elə $N = N(\varepsilon, x)$ ədədi varsa, $n \geq N(\varepsilon, x)$ şərtini ödəyən bütün n -lər üçün

$$|f_n(x) - f(x)| < \varepsilon (3)$$

bərabərsizliyi bütün $x \in E$ nöqtələri üçün ödənilir. Onda deyirlər ki, $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılığı E çoxluğunda $f(x)$ funksiyasına yığılır.

$f(x)$ -ə $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının limit funksiyası deyilir.

Bu tərif kvantorların köməyi ilə qısa şəkildə belə vermək olar:

$(\forall \varepsilon > 0) (\exists N = N(\varepsilon, x)) (n \geq N(\varepsilon, x) (\forall x \in E): |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon$ olarsa, deyirlər ki, $\{f_n(x)\}$ ardıcılığı E -də $f(x)$ -ə yığılır.

Burada, təbii ki, belə bir sual yaranır: verilmiş E çoxluğunun hər bir nöqtəsi üçün yalnız ε -dan asılı olan elə $N(\varepsilon)$ ədədi varmı ki, $n \geq N(\varepsilon)$ şərtini ödəyən bütün n -lər üçün (3) bərabərsizliyi ödənsin? Belə hal mümkündür. Onda deyirlər ki, (1) ardıcılığı E -də $f(x)$ funksiyasına müntəzəm yığılır.

Beləliklə, aşağıdakı tərif tələbələrin diqqətinə çatdırmaq olar:

Tərif 4. İstənilən $\varepsilon > 0$ ədədi üçün elə $N=N(\varepsilon)$ ədədi varsa ki, $n \geq N(\varepsilon)$ şərtini ödəyən bütün n -lər və E -nin hər bir nöqtəsi üçün (3) bərabərsizliyi ödənilir. Onda deyirlər ki, (1) ardıcılıqlığı E çoxluğunda $f(x)$ -ə müntəzəm yığılır.

Bu fakt $f_n(x) \xrightarrow{E} f(x)$ ($n \rightarrow \infty, x \in E$) şəklində işarə olunur: (yaxud $f_n \xrightarrow{E} f, \forall x \in E$)

Bu tərifə də qısa kvantorların köməyi ilə belə ifadə etmək olar:

$(\forall \varepsilon > 0)(\exists N = N(\varepsilon))(\forall n \geq N)(\forall x \in E), |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon$ ödənilirsə, onda deyirlər ki, $\{f_n(x)\}$ ardıcılıqlığı $f(x)$ -ə müntəzəm yığılır.

Aşağıdakı teoremi nəzərdən keçirək:

Teorem 1. Əgər $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılıqlığı E -də müntəzəm yığılandırsa, həmin ardıcılıqlıq E -nin hər bir nöqtəsində yığılandır.

Burada belə bir sual yaranır. Bu teoremin tərsi də həmişə doğrudurmu? Yəni hər hansı çoxluqda yığılan funksional ardıcılıqlıq, həmin çoxluqda müntəzəm yığılan ola bilərmi?

Suala cavab vermək üçün aşağıdakı nümunəyə baxaq.

Misal 1. $f_n(x) = x^{2n}$ olsun $n=1,2,3,\dots$

Bu funksional ardıcılıqlığı açıq şəkildə yazmaq:

$$x^2, x^4, x^6, \dots, x^{2n-1}, x^{2n}, \dots \quad (4)$$

Bu ardıcılıqlıq $E=[-1; 1]$ parçasında yığılır və

$$f(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} x^{2n} = \begin{cases} 0, \text{əgər } -1 < x < 1 \\ 1, \text{əgər } x = \pm 1 \end{cases}$$

Həmçinin, görüldüyü kimi, $f(x)$ funksiyası E çoxluğuna daxil olan -1 və 1 nöqtələrində kəsildir. Lakin (4) ardıcılıqlığı $[-1; 1]$ -də müntəzəm yığılan deyil.

Bunu göstərmək üçün əksini fərz edək. Yəni, tutaq ki, (4) ardıcılıqlığı $[-1; 1]$ parçasında müntəzəm yığılandır. Başqa sözlə desək, tərifə əsasən istənilən $\varepsilon > 0$ ədədinə görə elə $N=N(\varepsilon)$ ədədi varsa, $n \geq N(\varepsilon)$ bərabərsizliyini ödəyən bütün n -lər və $[-1; 1]$ parçasının hər bir x nöqtəsi üçün

$$|f_n(x) - f(x)| = |x^{2n} - f(x)| < \varepsilon$$

ödənilir. n -i qeyd etsək və

$$x_0 = \sqrt[2n]{2\varepsilon} \in [-1; 1] \text{ götürsək}$$

$$\left(\varepsilon < \frac{1}{2} \Rightarrow 2\varepsilon < 1, x_0^{2n} = 2\varepsilon < 1\right)$$

$|x_0^{2n} - f(x_0)| < \varepsilon, x_0 \in (0,1)$ olduğu üçün $f(x_0) = 0$ olur. Sonuncu bərabərsizlikdən

$\varepsilon > |x_0^{2n} - f(x_0)| = x_0^{2n} = 2\varepsilon > \varepsilon$. Bu isə ola bilməz. Yəni fərziyyəmiz doğru deyil. Başqa sözlə desək, (4) ardıcılıqlığı $E=[-1; 1]$ çoxluğunda müntəzəm yığılan deyil.

Yeri gəlmişkən, burada funksional ardıcılıqlığın qeyri müntəzəm yığılmasının tərifini də tələbələrə izah etmək olar.

Tərif 5. Elə $\varepsilon > 0$ ədədi varsa, istənilən $k \in \mathbb{N}$ $n \geq k$ şərtini ödəyən elə n -lər varsa, $x \in E$ üçün $|f_n(x) - f(x)| \geq \varepsilon$ ödənilir. Onda deyirlər ki, $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılıqlığı E -də $f(x)$ -ə qeyri-müntəzəm yığılır (yaxud, müntəzəm yığılmır).

Bundan sonra funksional ardıcılıqlığın müntəzəm yığılması üçün zəruri və kafi şərti vermək olar.

Teorem 2. $\{f_n(x)\}, n=1,2,3,\dots$ funksional ardıcılıqlığının $f(x)$ funksiyasına müntəzəm yığılan olması üçün zəruri və kafi şərt

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sup |f(x) - f_n(x)| = 0 \quad (5)$$

bərabərliyinin ödənilməsidir.

Yaxud:

Teorem 3. (Koşi meyarı). $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılıqlığının hər hansı E çoxluğunda müntəzəm yığılan olması üçün zəruri və kafi şərt hər bir $x \in E$ üçün istənilən $\varepsilon > 0$ ədədinə görə elə $N_0(\varepsilon) \in \mathbb{N}$ ədədinin varlığıdır ki, $n \geq N_0(\varepsilon)$ şərtini ödəyən bütün n -lər və istənilən $p \in \mathbb{N}$ üçün

$$|f_{n+p}(x) - f_n(x)| < \varepsilon$$

bərabərsizliyinin (Koşi şərtinin) ödənilməsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada da $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılıqlığının qeyri-müntəzəm yığılan olmasını, yəni müntəzəm yığılma üçün Koşi şərtinin inkarını söyləmək (vermək) tələbələr üçün maraqlı yaradır. Onu belə ifadə edək:

Teorem 3. $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılıqlığının hər hansı E çoxluğunda qeyri-müntəzəm (müntəzəm yığılmayan) olması üçün zəruri və kafi şərt elə $\bar{x} \in E$ nöqtələrinin və $\varepsilon_0 > 0$ ədədinin varlığıdır ki, istənilən $k \in \mathbb{N}$ üçün $n \geq k$ bərabərsizliyini ödəyən elə n və elə $p \in \mathbb{N}$ var ki, həmin n və p -lər üçün

$$|f_{n+p}(\bar{x}) - f_n(\bar{x})| \geq \varepsilon_0$$

bərabərsizliyinin ödənilməsidir.

Kvantorların köməyi ilə sonuncu zəruri və kafi şərti belə ifadə etmək olar:

$$(\exists \varepsilon_0 > 0)(\forall k \in \mathbb{N})(\exists n \geq k)(\exists P \in \mathbb{N})(\exists \bar{x} \in E)$$

ödənilməsi $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının E çoxluğunda qeyri-müntəzəm yığılması üçün zəruri və kafidir.

Qeyd edək ki, hər hansı E çoxluğunda $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının müntəzəm yığılan olmasına dair kifayət qədər nümunələr (misallar) göstərmək olur.

Daha bir misalı nəzərdən keçirək.

Misal 2. $f_n(x) = x^n$, $E = \{x : 0 \leq x \leq 1\}$ götürək. Əgər $x \in [0, 1]$ olarsa,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = 0$$

$x=1$ olduqda

$$f_n(x) = x^n = 1$$

Ona görə də $\{x^n\}$ ardıcılığı üçün $[0, 1]$ çoxluğunda

$$f(x) = \begin{cases} 0, & \text{əgər } 0 \leq x < 1 \\ 1, & \text{əgər } x = 1 \end{cases} \text{ limit}$$

funksiyasıdır.

Lakin $\{f_n(x)\}$ ardıcılığı $f(x)=0$ limit funksiyasına qeyri-müntəzəm yığılır.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} x^n = 0, x \in [0, 1]$$

Göstərmək olar ki, $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılığı bu halda $f(x)$ -ə müntəzəm yığılır

Onu isbat etmək üçün əvvəlcə aşağıdakı teoremi yada salaq:

Teorem 4. E çoxluğunda verilmiş $\{f_n(x)\}$ funksional ardıcılığının hər hansı $f(x)$ funksiyasına qeyri-müntəzəm yığılması üçün zəruri və kafi şərt elə $\varepsilon_0 > 0$ ədədi və elə $N(\varepsilon)$ ədədinin varlığıdır ki, $n \geq N(\varepsilon)$ şərtini ödəyən bütün n -lər üçün $\{x_n\} \in E$ ardıcılığı üçün

$$|f_n(x_n) - f(x_n)| \geq \varepsilon_0 \quad (6)$$

bərabərsizliyi ödənməsin.

Bu teoremə əsasən $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının verilmiş çoxluqda yığılan olmadığını göstərək:

$$x_n = \frac{1}{\sqrt[n]{3}} \in [0, 1], \forall n \in \mathbb{N},$$

$$\text{Onda } |f_n(x_n) - f(x_n)| = x_n^n = \frac{1}{3} = \varepsilon_0$$

Yəni: $|f_n(x_n) - f(x_n)| = \varepsilon_0$ olur.

Deməli, $\{f_n(x)\}$ ardıcılığı $f(x)=0$ limit funksiyasına müntəzəm yığılan deyil.

Aşağıdakı misala baxaq.

Misal 3. $f_n(x) = \ln \left(2 + \frac{n^2 e^x}{n^4 e^{2x}} \right)$, $x \in [0, +\infty)$.

Bu funksional ardıcılıq $f(x)=\ln 2$ funksiyasına (sabit funksiya) yığılır:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \ln 2$$

Lakin verilən ardıcılıq $f(x) = \ln 2$

limit funksiyasına müntəzəm yığılan deyil, ($[0, +\infty)$ - da).

Doğrudan da, $x_n = 2 \ln n$ götürsək,

$$f_n(x_n) - f(x_n) = \ln \left(2 + \frac{n^4}{2n^4} \right) - \ln 2 = \ln \frac{5}{4}$$

olar.

Yəni, istənilən $n \in \mathbb{N}$ üçün

$$f_n(x_n) - f(x_n) = \ln \frac{5}{4}$$

$\varepsilon_0 = \ln \frac{5}{4}$ götürsək, $\{f_n(x)\}$ ardıcılığı

$f(x)=\ln 2$ funksiyasına $[0, +\infty)$ - da yığılandır, lakin müntəzəm yığılan deyil.

"Funksional ardıcılıqlar" mövzusunda aşağıdakı teorem də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Teorem 5. $\{f_n(x)\}$ $n=1, 2, 3, \dots$ ardıcılığının hər bir həddi $[a, b]$ parçasında kəsilməzdirsə, yığılan funksional ardıcılıqdır. Və $f(x)$ limit funksiyasına müntəzəm yığılır. $\{f_n(x)\}$ ardıcılığının bütün hədləri $[a, b]$ parçasında inteqrallandırsa, onda $f(x)$ limit funksiyası da bu parçada inteqrallanan olar və

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b \left(\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) \right) dx = \int_a^b f(x) dx$$

bərabərliyi (inteqral işarəsi altında limitə keçmə) doğrudur.

Teoremin şərtindən kəsilməzlik şərti ödənilməzsə, onda teorem doğru olmaz.

Aşağıdakı kontrmisalı nəzərdən keçirək:

Misal 4. $f_n(x) = x^n \cdot n^2 (1-x)$, $x \in [0, 1]$ funksional asılılığı üçün

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = 0, x \in (0, 1)$$

Doğrudan da

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} n^2 x^2 (1-x) = (1-x) \lim_{n \rightarrow \infty} n^2 x^2 = (1-x) \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2}{\left(\frac{1}{x}\right)^2}$$

$$= (1-x) \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2n}{\left(\frac{1}{x}\right)^n \cdot \ln \frac{1}{x}} = 0 \quad (\text{Lopital} - \text{Bernulli qaydalarına görə})$$

Yəni, $\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = 0$

$$\begin{aligned} \lim_{n \rightarrow \infty} \int_0^1 f_n(x) dx &= \lim_{n \rightarrow \infty} \int_0^1 n^2 x^2 (1-x) dx = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} n^2 \int_0^1 (x^n - x^{n+1}) dx = \lim_{n \rightarrow \infty} n^2 \left(\frac{x^{n+1}}{n+1} - \frac{x^{n+2}}{n+2} \right) = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} n^2 \left(\frac{1}{n+1} - \frac{1}{n+2} \right) = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{n^2}{n+1} - \frac{n^2}{n+2} \right) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^2}{(n+1)(n+2)} = 1 \end{aligned}$$

Yəni, $\lim_{n \rightarrow \infty} \int_0^1 f_n(x) dx = 1$

Lakin $\int_0^1 \left(\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) \right) dx = \int_0^1 0 dx = 0 \neq 1$

Hər hansı $[a, b]$ parçasında müntəzəm yığılmayan ardıcılıqlar üçün də

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b \left(\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) \right) dx$$

bərabərliyinin doğru olduğunu kontrmisallarla göstərmək olar.

Aşadək teoremə baxaq.

Teorem 6. $\sum_{n=1}^{\infty} f_n(x)$ funksional sıra hər hansı E çoxluğunda müntəzəm yığılırsa,

Həmin sıra E çoxluğunun hər bir nöqtəsində, yəni E -də yığılıdır.

Təbii ki, burada da aşağıdakı sual yaranır:

Əgər $\sum_{n=1}^{\infty} f_n(x)$ funksional sırası hər hansı

sıra E çoxluğunda müntəzəm yığıla bilərmi?

Misal 5. $\sum_{n=1}^{\infty} (x^{2n} - x^{2n-2})$ sırasına baxaq.

Bu sıranı açıq şəkildə yazaq :

$$\sum_{n=1}^{\infty} (x^{2n} - x^{2n-2}) = x^2 + (x^4 - x^2) + \dots + (x^{2n} - x^{2n-2}) + \dots$$

Bu sıranın n -ci xüsusi cəmi

$$S_n = x^2 + (x^4 - x^2) + \dots + (x^{2n} - x^{2n-2}) = \sum_{k=2}^n (x^{2k} - x^{2k-2}) + x^2$$

Sıranın cəmi

$$\begin{aligned} S(x) &= \lim_{n \rightarrow \infty} S_n(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\sum_{k=2}^n (x^{2k} - x^{2k-2}) + x^2 \right) = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} x^{2n} = \begin{cases} 0, & -1 < x < 1 \text{ olduqda} \\ 1, & x = \pm 1 \text{ olduqda} \end{cases} \end{aligned}$$

Yəni $x \in (-1, 1)$ olduqda verilən sıranın cəmi $S(x) = 0$, $x = \pm 1$ olduqda isə sıranın cəmi 1-ə bərabərdir. Lakin verilən sıra $[-1, 1]$ parçasında müntəzəm yığılan deyil.

$$S_n(x) = x^{2n} \text{ ardıcılığının } [-1, 1]$$

parçasında müntəzəm yığılan olmadığı

Misal 1-də göstərilib. Deməli, hər hansı çoxluqda yığılan funksional sıra həmin çoxluqda müntəzəm yığılmaya bilər.

Verilmiş çoxluqda sıraların müntəzəm yığılması üçün bir çox kafi əlamətlərdən istifadə olunur.

Əvvəlcə aşağıdakı tərifə yada salaq.

Tərif: Tutaq ki, $f_1(x) + f_2(x) + \dots + f_n(x) + \dots$ (7)

funksional sırasının bütün hədləri E çoxluğunun hər bir nöqtəsində

$$|f_n(x)| \leq a_n, \quad n=1, 2, \dots \quad (8)$$

bərabərsizliyini ödəyərsə, onda müsbət hədlə $a_1 + a_2 + \dots + a_n + \dots$ (9)

sırasına (7) sırasının E çoxluğunda majorantı deyilir.

Göründüyü kimi, (7) sırasının E çoxluğunda yığılan majorantı varsa, yəni

$\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ sırası yığılırsa, müsbət müsbət hədlə sıraların yığılması haqqında müqayisə

əlamətinə əsasən $\sum_{n=1}^{\infty} |f_n(x)|$ sırası yığılan olar. Buda (7) sırasının E çoxluğunda mütləq

yığıldığını göstərmiş olar. Mütləq yığılan sıranın özü də yığılandır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, əgər (7) sırası üçün elə yığılan (9) sırası varsa, onda (7) sırası hər hansı $S(x)$ funksiyasına yığılır.

(7) sırasının $S(x)$ cəminə müntəzəm yığılmasını isə aşağıdakı teorem təmin edir (Kafi əlamət).

Teorem 7. (Veyereştrass əlaməti). Əgər (7) funksional sırası üçün elə yığılan (9) sırası varsa, bunu $n \geq n_0$ şərtini ödəyən n -lər və bütün $x \in E$ üçün (8) ödənirsə, onda (7) funksional sırası E çoxluğunda mütləq və müntəzəm yığılandır.

Burada da təbii olaraq, tələbələr aşağıdakı sualla qarşılaşırlar:

Funksional sıranın yığılan majorantının olması kafi şərtidir, həmin şərt zəruri ola bilər mi? Yəni dağılan majorantı olan funksional sıra müntəzəm yığılan ola bilərmi?

Suala kontrmisalla cavab verək.

Misal 6. $\sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1}}{n+x^2}$ sırası bütün ədəd oxunda müntəzəm yığılandır.

Doğrudan da, bu sıra işarəsini növbə ilə dəyişən sıradır və x -in bütün qiymətlərində yığılandır. Verilən sıranın qalığı üçün

$$|R_n(x)| < \frac{1}{n+1+x^2} \leq \frac{1}{n+1} < \varepsilon$$

bərabərsizliyi doğrudur və

$$|R_n(x)| < \varepsilon$$

ödəyir, yəni verilən sıra bütün ədəd oxunda müntəzəm yığılandır. Lakin x -in heç bir qiymətində mütləq yığılmır. Müsbət həddli

$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n+x^2}$ sırası x -in bütün qiymətlərində dağılır. Bu misal onu göstərir ki, müntəzəm yığılan sıranın yığılan majorantı olmaya bilər. Başqa sözlə desək, majorant sıra dağılan olduqda da funksional sıra müntəzəm yığılan ola bilər.

Aşağıdakı teoremi nəzərdən keçirək:

Teorem 8. Əgər (7) sırasının hər bir həddi $[a, b]$ parçasında kəsilməzdirsə və sıra $S(x)$ funksiyasına müntəzəm yığılandırsa, onda $S(x)$ funksiyası da $[a, b]$ parçasında kəsilməzdir. Teoremin isbatı zamanı qeyd olunmalıdır ki, hər bir şərt vacibdir. Onların istənilən biri ödənməzsə, teoremin hökmü doğru olmaz.

Bu teoremdə sıranın hər bir həddinin $[a, b]$ parçasında kəsilməz olması və həmçinin sıranın verilən $[a, b]$ parçasında $S(x)$ funksiyasının müntəzəm yığılması əsas şərtidir.

Misal 7. $\left[0, \frac{\pi}{2}\right]$ parçasında $\sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n \cdot (1 - \sin x)$ sırasına baxaq.

$X=0$ və $x = \frac{\pi}{2}$ olduqda sıranın bütün hədləri 0 və cəm də 0 olacaq.

Verilən sıranı $\sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n \cdot (1 - \sin x) = (1 - \sin x) \sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n$

şəkildə yazmaq və sonsuz həndəsi silsilənin vuruğu $0 < q = \sin x < 1$ olan cəm düsturuna əsasən:

$$\sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n = \frac{\sin x}{1 - \sin x} \quad (|q| < 1 \text{ olduqda } S = \frac{b_1}{1 - q})$$

Onda

$$\sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n \cdot (1 - \sin x) = (1 - \sin x) \sum_{n=1}^{\infty} (\sin x)^n = (1 - \sin x) \frac{\sin x}{1 - \sin x} = \sin x$$

Sıranın cəmi isə

$$S(x) = \begin{cases} \sin x, & x \in \left[0, \frac{\pi}{2}\right] \text{ olduqda} \\ 0, & x = \frac{\pi}{2} \text{ olduqda} \end{cases}$$

Göründüyü kimi, verilmiş sıranın hər bir həddi kəsilməz olduğu halda onun cəmi olan $S(x)$ funksiyası kəsilməz deyil.

Göstərmək olar ki, bu sıranın cəmi $\left[0, \frac{\pi}{2}\right]$ -də müntəzəm yığılan deyil.

Bu da onu göstərir ki, teoremdəki hər bir şərt əsasdır. Bu şərtlərdən hər hansı birinə tələb etməsək, teorem doğru olmaz.

Son olaraq qeyd edək ki, Riyazi analiz kursunun "Funksional ardıcılıqlar və funksional sıralar" bölməsində (bakalavriat pilləsi üçün) digər teorem və təkliflərdə də verilən anlayışların tələbələr tərəfindən düzgün, anlaşılıq mənimlənməsində kontrmisallardan istifadə tələbələrin riyazi analizə dair biliklərinin sistemləşdirilməsində və onların yaradıcılıq imkanlarının artırılmasında müstəsna rol oynayır.

Problemin aktuallığı. "Funksional ardıcılıqlar və funksional sıralar" pedaqoji ali məktəblərin Riyazi analiz kursunda geniş tətbiqi əhəmiyyəti olan bölmələrdən biridir. Həmin bölmədə təlim prosesində bir çox teorem və təkliflərdə anlayışların tələbələr tərəfindən mənimlənməsində kontrmisalların əhəmiyyəti böyükdür. Burada belə kontrmisalların qurulmasından bəhs olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Kontrmisallardan istifadə təlim prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk dəfə olaraq ali pedaqoji məktəblərin riyazi analiz yeni təlim və pedaqoji texnologiyalardan istifadə baxımından kontrmisallardan istifadə ideya kimi irəli sürülür və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əvəzsiz vasitələrdən biri kimi tədqiq olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təlim prosesində kontrmisallardan istifadə ideyası

irəli sürülməkdə bir çox məqsəd daşıyır. Riyazi analiz kursunda belə misallardan istifadə olunduqda yaranan yeni anlayışlar tələbələr tərəfindən düzgün mənimsənilir və riyazi analizə dair biliklərinin sistemləşdirilməsində, fənnə olan maraqlarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Və həm də qeyd edək ki, digər Riyazi elmlərin təlimi prosesində də kontrmisallardan istifadə geniş tətbiq oluna bilər. Bu baxımdan ideya geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat:

1. Гелбаум Б., Олмегел Дж. Контрпримеры а анализ. -М.: Мир, -1997
2. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Т.2. -М.: Наука, -1969.
3. Шибинский В.М. Примеры и контрпримеры по математическому анализу. -М.:Высшая школа, -2007.
4. Demidoviç B.P. Riyazi analizdən məsələ və çalışmaları (rus dilindən tərcümə). -Bakı, -2001.
5. Davidov N.A., Korovkin P.P., Nikolski V.N. Riyazi analizdən məsələlər (rus dilindən tərcümə). -Bakı: Elm və Təhsil, -2016.

E-mail: ehmedmammedov1962@gmail.com

Rəyçilər: *riy.ü.fəls.dok.,dos.* **M.Ə. Şahverdiyev**
riy.ü.fəls.dok.,dos. **R. H. Şirinov**

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2023

**FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING PHYSICS**

UOT 372.853

Afət Cəlal qızı Məmmədzaadə,
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0009-0007-7672-5787>

FİZİKANIN TƏDRİSİNDƏ PROBLEMLİ TƏLİM

Афет Джалал гызы Мамедзаде,
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Afet Jalal Mammadzadeh,
lecturer at Ganja State University

PROBLEM TRAINING AND TEACHING OF PHYSICS

Xülasə. Məqalədə qeyd olunur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində təlimin məzmununun inkişafına, forma, vasitə və metodlarının təkmilləşməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Qarşıya qoyulan məqsədə layiqincə nail olmaq üçün orta məktəbdə tədris olunan digər tədris fənləri kimi fizika fənninin də yüksək səviyyədə, müasir texnologiya ilə tədrisi vacibdir. Bu səbəbdən orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan gənc müəllimlər tədrisin ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışmalı, fizika fənninin şagirdlər tərəfindən daha dərin-dən mənimsənilməsinə, tədris materiallarının istehsalat praktikası və məhsuldar əməklə əlaqələndirilməsi üçün əverişli yollar axtarmalıdır.

Açar sözlər: *problem təlim, təfəkkür müstəqilliyi, mübahisə situasiyası, fərziyyə situasiyası, uyğunsuzluq situasiyası, qeyri-müəyyən situasiya, problemin izahı, axtarış söhbəti, idrak qabiliyyəti*

Резюме. В статье отмечается, что в средних общеобразовательных школах особое значение придается развитию содержания образования, совершенствованию форм, средств и методов. Для правильного достижения поставленной цели важно преподавать физику на высоком уровне, с использованием современных технологий, а также другие предметы, преподаваемые в средней школе. По этой причине молодые учителя, работающие в средних общеобразовательных школах, должны стремиться к повышению идейно-политического уровня образования, искать более благоприятные пути для более глубокого освоения учащимися предмета физики, связывать учебные материалы с производственной практикой и производительным трудом.

Ключевые слова: *проблемное обучение, самостоятельное мышление, спорная ситуация, гипотетическая ситуация, ситуация несоответствия, неопределенная ситуация, объяснение проблемы, поисковая беседа, познавательная способность*

Summary. In the article, it is noted that in secondary general education schools, special importance is attached to the development of educational content, improvement of forms, means and methods. To correctly achieve the set goal, it is important to teach physics at a high level, using modern technologies, as well as other subjects taught in secondary school. For this reason, young teachers working in secondary schools should strive to raise the ideological and political level of education, look for more favorable ways for students to master the subject of physics more deeply, and connect educational materials with industrial practice and productive work.

Key words: *problem learning, independent thinking, disputed situation, hypothetical situation, situation of inconsistency, uncertain situation, problem explanation, search conversation, cognitive ability*

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Yeni təhsil sisteminin qurulması təhsilin məzmununu təkmilləşdirərək müasir tələblərə uyğunlaşdırmışdır. 2001-ci ildə Yeni dərslərinin başlanması münasibətilə keçirilən yığıncaqda Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: *“Azərbaycanın təhsil sistemi artıq tamam nəzərlənibdir. Təhsil sahəsində bizim son illər apardığımız islahatlar Azərbaycanın təhsilinin keyfiyyətini artırır, məktəblərdə, universitetlərdə müasir tələblərə uyğun təhsil verilir, xalqın sağlamlıq, bilikli, yüksək ixtisasa malik olan gələcək nəsillər yaranır. Xalqımızın elmi potensialı, bütün sahələrdə yüksək mütəxəssisləri ilə təmin olunmaq potensialı get-gedə artır. Bu, bizim müstəqillik dövründə əldə etdiyimiz əsas nailiyyətlərdən biridir”*.

Təhsil Qanununun qarşıya qoyduğu məsələlərin müvəffəqiyyətli həlli, tədrisdə ümumtəhsil fənlərinin, o cümlədən, fizika fənni üzrə biliyin keyfiyyətini daim təkmilləşdirməyi tələb edir. Bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün, hər şeydən əvvəl, tədris prosesində fizika fənninin tədrisinin elmi səviyyəsini yüksəltmək, təcrübə ilə nəzəriyyəni sıx əlaqələndirmək şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına nail olmaq, gəncləri əməli fəaliyyətə müasir səviyyədə hazırlamağa imkan verən bütün vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Müəllim tədris prosesində fizika qanunlarının texnikadakı tətbiqini göstərərək, təlim üsullarını təkmilləşdirməli, onların dərslərlər və test tapşırıqları üzərində müstəqil işlərini təmin etməli, dərslərin effektivliyinin yüksəlməsinə nail olmalıdır.

Ulu öndər Təhsil işçilərinin yığıncağında qeyd etmişdir: *“Təhsilimizin məqsədi gənc nəsillə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək, eyni zamanda, vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənəyə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun.*

Məhz bu baxımdan orta ümumtəhsil məktəblərində təlimin məzmununun inkişafına, forma, vasitə və metodlarının təkmiləşməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Qarşıya qoyulan məqsəddə layiqincə nail olmaq üçün orta məktəbdə tədris olunan digər tədris fənləri kimi fizika fənninin də yüksək səviyyədə tədrisi vacibdir. Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fizika fənni həm klassik, həm də müasir fizika-

nın əsas elementlərini özündə əhatə edir. Ona görə də 2002-ci ildə Azərbaycan Təhsil sisteminə Yeni tədris proqramı hazırlanarkən ənənəvi tədris materialları müasir baxımdan təhlil edilərək tədris proqramına daxil edilmişdir. Hazırda təhsil sisteminə aparılan müəyyən dəyişikliklərə uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan hazırkı proqramlarda mütəxəssislərin fikirləri nəzərə alınmış və mövzuların düzülüşündə həm radial və həm də konsentrik quruluş öz əksini tapmışdır” [1, s. 3].

Ali məktəb kursunda Fizikanın tədrisi prosesində tələbələr daha müasir fizika cihazlarla işləməyi, fiziki kəmiyyətləri ölçmək qaydalarını, sadə mexaniki və elektrotexniki işləri icra etmək yollarını, ətraf təbiətdə müşahidə olunan təbiət hadisələrini fizika qanunları ilə izah etməyi, müxtəlif xarakterli məsələlər həll etməyi, dərslər vəsaitlərindən, elmi ədəbiyyatdan və kompüter texnikasından istifadə etməklə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Məhz buna görə də qarşıya qoyulan məqsəddə layiqincə nail olmaq üçün fizikanın yüksək səviyyədə tədrisi vacibdir.

Təhsil islahatı müəllimlərdən dərslərdə şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyinin yaranmasına və artmasına kömək edən metodların tətbiqini tələb edir. Belə metodlardan biri də fizika dərslərində problem xarakterli situasiya yaradılması təcrübəsidir. Problemlə situasiya dərslərində şagird və tələbələrin tam fəallığına nail olmaq, bilikləri şüurlu və dərindən mənimsənilməsinə təmin etmək, müstəqil öyrənmə meylini gücləndirmək, yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan əsas təlim metodlarından biridir [3,4].

Dərslər prosesində şagirdlərin tam fəallığına nail olmaq, biliklərin şüurlu və dərindən mənimsənilməsinə təmin etmək, müstəqil öyrənmə meylini gücləndirmək, yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək hər bir müəllimin qarşısında qoyulan tələbdir. Bütün bunların həyata keçirilməsində, dərslərdə problemli təlimin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Problemlə təlimdən yeni bilik verən dərslərdə istifadə olunması daha əhəmiyyətlidir. Problemlə təlimin əsas məqsədi tədris prosesində materialın tədrisində minimum vaxtdan istifadə edib şagirdlərin təfəkkür və qabiliyyətlərində daha effektiv nəticə əldə etməkdir. Bir qayda olaraq, fizika kursunun strukturu ümumi ideyalar, fər-

ziyyətlər əsasında qurulur. Məsələn, əsas məktəbdə mexanika kursunun quruluşu aşağıdakı əsas metodik prinsiplər (ideyalar) əsasında təşkil olunmuşdur. Mexanika kursunda tədris materiallarının düzülüşündə əsas ideya maddi nöqtənin vəziyyəti və onun hərəkəti ilə bağlı mexanika məsələlərini müəyyən zaman anlarında müəyyənləşdirməkdir.

Problem təlimin əsas xarakteri kursun əsasını təşkil edən ideyaların aydınlaşdırılmasıdır. Bu problem əqli ardıcılığa əsaslanaraq kursun əsas məğzini aşkar edib, şagirdlərin aktiv düşüncə tərzini təşkil etməlidir. Məsələn, kinematika bölməsinin tədrisində kursun əsas problemləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

1. İxtiyari zaman anında bərabərsürətli düzxətli hərəkətdə maddi nöqtənin vəziyyəti hansı fiziki kəmiyyətlərlə və necə müəyyən etmək olar?

2. Çevrə üzə fırlanma hərəkəti edən maddi nöqtənin ixtiyari zaman anında vəziyyəti necə müəyyən oluna bilər?

Dinamika bölməsinin tədrisində isə kinematika bölməsi ilə bağlı aşağıdakı yeni problemlə situasiya yaratmaq olar:

1. Hansı halda bərk cismin düzxətli və bərabərsürətli hərəkəti mümkündür?

2. Hansı halda bərk cismin düzxətli bərabərtəcilli hərəkəti yaranır?

3. Təbiətdə qüvvələrin hansı növləri təsadüf olunur?

Tədris prosesində kursun strukturundan alınan əsas nəticə müəyyən problemlər arasında əqli nəticə çıxarmağa imkan verir. Alınan nəticələr əsasında tədris prosesində xüsusi problemlər yaradılır. Burada məqsəd ardıcıl müzakirənin köməyi ilə əsas problemin açılmasıdır. Məsələn, bu halda yuxarıda qeyd olunmuş bir fikir – məsələn, düzxətli və bərabərtəcilli hərəkət edən bərk cismin vəziyyəti ixtiyari zaman anında necə təyin olunur? İxtiyari zaman anlarında maddi nöqtənin vəziyyəti nədən asılıdır?

Tədris prosesində problemlə situasiya seçilərkən aşağıdakı münasibətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Şagirdlər tərəfindən problemlə tapşırığın sərbəst seçilməsi onların kursun uyğun bölməsini daha dərindən mənimsəmələrinə yardımçı olub, onların əqli və düşüncə qabiliyyətlərini daha da inkişaf etdirir.

2. Amma belə problemlə situasiyaların yaradılması, bir qayda olaraq, adi hala nəzərən çoxlu vaxt apardığından, onlardan yalnız çox vacib hallarda istifadə olunması məsləhətdir.

Məsələn, kinematika bölməsi öyrənilərkən şagirdlər üçün həm çətin, amma daha əhəmiyyətli olanı hərəkətin xarakterindən və koordinat sistemindən asılı olan nisbi hərəkət anlayışıdır. Ona görə də hərəkətin nisbiliyini daha aydın başa düşmək məqsədilə onlar qarşısında problemlə situasiya yaratmaq məqsədəuyğundur. Qarşıya qoyulan suala belə bir problem tapşırıq cavab verir. Sükunətdə olan XY koordinat sistemində bərabərsürətli düzxətli hərəkət edən cismin hərəkət (koordinatı) tənliyi $x = x_0 + \mathcal{G}_0 t$ ifadəsi ilə təyin olunur. Şagirdlər qarşısında belə bir problem qoyula bilər. Həmin hərəkətin tənliyini bu sistemə görə bərabərsürətli düzxətli hərəkət edən $x'y'$ koordinat sistemi üçün necə ifadə etmək olar? Problemin araşdırılmasında əlavə nümayiş təcrübələrindən və digər əyani vəsaitlərdən istifadə etmək də məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə şagirdlərə müəyyən əlavə praktik tapşırıqlar da vermək olar.

Mayələrin xassələri bölməsinin tədrisində daha çox tətbiq olunan aşağıdakı problemlə situasiyaları nəzərdən keçirək.

Mayeyə batırılmış cismə maye tərəfindən təsir edən qüvvə nədən asılıdır?

Mayeyə batırılmış cismə maye tərəfindən təsir edən qüvvə nədən asılıdır?

Bu məqsədlə müəyyən təcrübələr göstərilib Arximed qüvvəsi haqqında məlumat verib, müxtəlif əyani təcrübələrə müraciət etmək məqsədəuyğundur.

Çox vaxt eyni bir problem müxtəlif yollarla yaradıla bilər. Şagirdlərin qoyulan problemlə marağı, onların problemin həll olunmasında göstərdikləri aktivlik, birinci növbədə, problemin qoyulma qaydasından, onun şagirdlərə necə çatdırılmasından asılıdır. Məktəb eksperimentində problemlə situasiyaların qoyulma qaydalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: [4].

1. Problem situasiyası yaradıldıqda gözlənilməyən situasiya. Bu situasiya tədris prosesində şagirdlərdə təəccüb yaradan situasiyadır. Problem situasiya yaratmaq üçün müəllim xüsusi mövzu materialı seçir. Adətən bu məqsədlə müəllim əyləncə xarakterli mövzudan daha çox istifadə edir. Məsələn, şüanın əyilməsi (tam daxili qayıtma hadisəsi), isti otaqda suyun don-

ması, soyulmuş yumurtanın ağzı dar qrafının içərisinə düşməsi və s. kimi əyləncə xarakterli nümayiş təcrübələri.

Təbiətin maraqlı hadisələri də gözlənilməyən situasiya yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, güclü burulğanlı küləyin ani olaraq evlərin üstünü qoparıb kənara tullaması misali şagirdlərin dərin marağına səbəb olur. Bu hadisəni şagirdlərin yadına salıb onun səbəbinin fizika qanunu ilə, Bernulli qanunu ilə izah olunması şagirdlərdə dərin maraq yaradır.

2. Problem yaradılmasında mübahisə situasiyası. Adətən belə situasiya problemi fiziki nəzəriyyələrin və fundamental qanunların tədrisində istifadə olunur. Bu situasiya fizika tarixinin inkişafı ilə daha çox bağlı olub, tarixi faktların izahında istifadə olunur. Məsələn, işığın təbiəti haqqında danışıq belə problemdən istifadə olunur və təcrübi faktlarla təsdiqlənir. Bir sıra hallarda belə situasiya növbəti problemin müzakirəsində meydana çıxır. Məsələn, IX sınıfdə elektrolitlərdə elektrik cərəyanı bölməsində belə bir sual yaranır: elektrolitin müqaviməti temperaturdan asılıdır mı, asılıdırsa necə? Bu zaman şagirdlərin iki cavabı yaranır.

1. Elektrolit keçiricidir və qızma nəticəsində onun müqaviməti artır.

2. Qızma nəticəsində elektrolitdə dissosiasiya edən molekulların sayı artır, ionların sayı artır və nəticədə elektrolitin keçiriciliyi artır. Deməli, elektrolitin müqaviməti də azalır.

Təklif olunan hər iki hipotez müzakirə olunaraq həqiqət aydınlaşdırılır. Cavablar təcrübə ilə dəqiqləşdirilir.

3. Problemin yaradılmasında fərziyyə situasiyası. Bu situasiya dərsin izahında müəllimin irəli sürdüyü təkliflər əsasında meydana çıxır. Məsələn, elektromaqnit induksiya qanunu tədris olunduqda müəllim şagirdlər qarşısında belə bir problem qoyur. Məlumdur ki, elektrik cərəyanı maqnit sahəsi yaradır, bəs necə etmək olar ki, maqnit sahəsi də elektrik cərəyanı yaratsın? Təklif şagirdlər tərəfindən müxtəlif cür qarşılır. Bu məqsədlə müəllim cərəyanlı naqilin maqnit sahəsinə aid bir neçə təcrübə göstərərək təcrübənin nəticəsini şagirdlərlə müzakirə edir. Sonra sarğac, düz maqnit və qalvonometrlə göstərilən təcrübəni nümayiş etdirib alınan təcrübəni nəticəni şagirdlərlə müzakirə etmək lazımdır.

Bu halda müəllimin vəzifəsi verdiyi izahatla şagirdləri düzgün istiqamətə yönəltməkdir.

4. Problemin qoyuluşunda uyğunsuzluq situasiyası. Mövzunun müzakirəsi zamanı problem bəzən müəllim tərəfindən qoyulur və özü də həll edir. Bəzən problem müəllim tərəfindən qoyulur, şagirdlər tərəfindən həll olunur, bəzən isə problem şagirdlər tərəfindən qoyulur və şagirdlər özləri də həll edirlər. Çox vaxt şagirdlər qoyulan problemlərin həllində yanlış nəticəyə gəlirlər. Belə halda müəllim situasiyanı aydınlaşdırır. Məsələn, şagirdlər çox vaxt cismə qüvvə təsir etmədikdə yaranan bərabərsürətli düzxətli hərəkət halını izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə problemlə situasiya şagirdlərin müşahidə etdikləri həyatı təcrübə ilə elmi məlumatlar arasında yaranan uyğunsuzluqla bağlıdır. Məsələn, şagirdlərdə müxtəlif kütləli cisimlərin sərbəst düşmələri ilə bağlı səhv təsəvvürlər yaranır. Şagirdlər qarşısında “hava atmosferi cisimlərə təsir edirmi?” sualı qoyulduqda onların əksəriyyəti bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkirlər və düzgün olmayan cavab verirlər. Analoji vəziyyət mayelərlə bağlı müzakirədə də yaranır. Müəllim bu məqsədlə cisimlərin havada və havasız mühitdə düşməsinə aid və mayeyə salınmış cismə mayenin göstərdiyi təsirə aid təcrübələr göstərməklə onlarda düzgün təsəvvürlər formalaşdırılır [6].

5. Problem yaradılmasında qeyri-müəyyən situasiya. Belə problemlə situasiyada problemin cavabının birqiymətli axtarışında müəyyən kəmiyyətin çatışmaması nəticəsində qeyri-müəyyənlik yaranır. Bu halda şagird axtarış nəticəsində hansısa kəmiyyətin çatışmamasını müəyyən edib, əlavə vasitədən istifadə edərək qoyulan məsələnin həlli üçün yol axtarır. Məsələn, bir səthi paradaqlanmış şüşə lövhə ilə örtülmüş çertyoju görmək olarmı? Burada qeyri-müəyyənlik ondadır ki, deyilən şərtə şüşə lövhənin hansı üzünün çertyoj üzünə qoyulması deyilmir. Məsələn, şüşə lövhənin cilalanmış üzündə olarsa, onda çertyoj görünməz.

Yeni tədris materialının izahında, bir qayda olaraq, problemlə təlimin iki formasından: problemin izahı, axtarış söhbətindən istifadə olunur.

Problemlər şagirdlər qarşısında qoyularkən onların çətinlik dərəcəsi və şagirdlərin onların hansı bilik əsasında həll edəcəkləri nəzərə alınmalıdır. Birinci halda problem müəllim tərəfindən irəli sürülür və müəllim özü də bu prob-

lemi həll edir. Bu, idrakın birinci pilləsinə uyğun gəlir və problemlə şərh adlanır. Belə situasiyada müəllim təkcə materialı izah etmir, o, həm də problemi ətraflı araşdırır, mümkün variantlara baxır və məsələnin həlli yolunu üzə çıxarır.

Bir çox hallarda problemlərin həlli zamanı şagirdləri fizikanın inkişafında xüsusi rol oynamış tarixi təcrübələrlə tanış etmək faydalıdır. Aşağıdakı misallara baxaq. Fizika tarixində ən görkəmli tarixi təcrübələrdən biri Kavendiş tərəfindən qravitasiya sabitinin təyini ilə bağlı alimin apardığı təcrübədir. Onun təcrübəsi ilə bu qanun yekunlaşmış oldu. Bu qanunun kəşfindən və qravitasiya sabitinin ədədi qiyməti müəyyən olunduqdan sonra Günəşin, Ayın, Yerin və digər planetlərin kütləsinin təyini üçün imkanlar yaranmışdır.

Cazibə qanununun mahiyyətini araşdırmaq məqsədilə onları Kavendiş təcrübəsi ilə tanış etmək məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə qravitasiya sabitinin təcrübə təyininə aid plakat sxemdən istifadə edib onlar qarşısında belə sual qoymaq olar. Qravitasiya sabitini təyin etmək üçün istifadə olunan tərpənən və tərpənməz kütlələri hansı nisbətdə götürmək məqsədəuyğundur? Nə üçün təcrübədə tərpənən kütlələrin kütləsi kiçik götürülür? Tərəzinin həssaslığı nədən asılıdır? Qarşıya qoyulan problem sual mühakimə və əqli nəticələrlə həll edilir. Kulon elektirik yükləri arasında qarşılıqlı təsiri müəyyən

edərkən yükün miqdarını dəqiq bilmədən qanunun riyazi ifadəsini necə vermişdir? Arximed Yunan çarının tacının düzəldilməsində qızıla qatılan digər metalları necə ayırd edə bildi? [5]

Problemlə təlimin məqsədi şagirdlərə yalnız elmin əsaslarını mənimsətmək deyil, həm də biliyin əldə olunma yolu ilə tanış etməklə onların yaradıcılıq və idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Problemlə təlimin əsasını şagirdlərin təlimi, idrak axtarışı fəaliyyəti təşkil edir. Başqa sözlə desək, şagirdlər problemlə təlim əsasında hadisə və qanunları sanki kəşf edir. Bu kəşf elmi faktlardan, qanunlardan, tədqiqat üsullarından, biliyin tətbiq olunma metodlarından və s. asılıdır.

Problemin aktuallığı. Problemlə situasiya dərslər prosesində şagird və tələbələrin tam fəallığına nail olmaq, bilikləri şüurlu və dərinləndirən mənimsənilməsinə təmin etmək, müstəqil öyrənmə meylini gücləndirmək, yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan əsas təlim metodlarından biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Müəyyən edilmişdir ki, problemlə təlim gənc nəslin təfəkkürünün sürətli inkişafına və nəzəri materialın daha dərinləndirən qavranılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemlə təlim gənc nəslin riyazi təfəkkürünün və qavranılan materialın təcrübə tətbiqi qabiliyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurukium). Bakı, 2006.
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
3. Ş. Əlizadə, İ. İsmayılov. Fizikanın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2018, 340 s.
4. Y. Nurullayev. Fizika kursunun tədrisi metodikası. Bakı: BDU-nun nəşri, 2018, 185 s.
5. P. Малафаев, Проблемное обучение физике в средней школе. М., 2004.

E-mail: fizikaelmi@gmail.com

Rəyçilər: *fizika elm. dok., prof. N.İ. Musayev,*
ped.ü.fəl.dok. Ə.Ə. Qərayev

Redaksiyaya daxil olub:03.07.2023

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

UOT 372.854

Gülzar Vəsəd qızı Şadlinskaya

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

<https://orcid.org/0009-0008-8358-5599>

KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ
FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Гюльзар Васад гызы Шадлинская

доктор философии по химии,

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ХИМИИ

Gulzar Vasad Shadlinskaya

doktor of philosophy in chemistry,

senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF RESEARCH ACTIVITY
OF STUDENTS IN CHEMISTRY LESSONS

Xülasə. Məqalə problem həll edə bilən, müstəqil, kommunikativ şəxsiyyət yetişdirilməsi probleminə həsr edilmişdir. Bu məqsədlə yeni təlim model və üsulları nəzərdən keçirilmişdir. Şagirdlərin fəaliyyətində təfəkkür, aktivlik və dəyərlərə əsaslanan bacarıqların səriştəyə çevrilməsində probleməsaslı öyrənmənin və şagird tədqiqatlarının əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *tədqiqat, problem əsaslı öyrənmə, 7E modeli, idraki inkişaf, sosial inkişaf, emosional inkişaf, təfəkkür, fəaliyyət*

Резюме. Данная статья посвящена проблеме воспитания самостоятельной, коммуникативной личности, умеющей решать проблемы. С этой целью рассмотрены новые методы и модели обучения. Отмечено значение проблемного обучения и школьных исследований в трансформации их умений, основанных на мышлении, активности и ценностях в компетентность.

Ключевые слова: *исследование, проблемное обучение, модель 7E, когнитивное развитие, социальное развитие, эмоциональное развитие, мышление, деятельность*

Summary. The article dedicated to the problem of education of an independent, communicative, problem-solving personality. There are considered of the new learning methods and models. The importance of problem-based learning and school research in transforming their skills based on thinking, activity and values into competence has been noted.

Key words: *research, problem-based learning, 7E model, cognitive development, social development, emotional development, thinking, action*

Şagirdlərin kimyadan elmi-tədqiqat işinə, kürlərini inkişaf etdirmək məqsədilə tədris prosesinə, təlimə cəlb edilməsi, onların özünütəhsil problem əsaslı öyrənməyə, bu istiqamətdə təfəkkür

və ixtisas yönümlülüyünə əlverişli şərait yaradır. Elmi tədqiqatçılıq fəaliyyəti onlarda idraki, sosial, emosional, iqtisadi, ekoloji şərtləri də nəzərə almaqla, ən mühüm problemləri ayırmaq və həll etmək, müəyyən elmi sahənin yeni nailiyyətlərini əks etdirmək səriştələrini inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Bəs öyrədən özlüyündə öyrənənin tələbləri qarşısında hansı baza suallara cavab verməyə borcludur?

1. Şagirdlərim öyrənəcəyi bu məzmununda nəyi bilməli və nəyi bacarmalıdır?

2. Şagirdlərimdə elm-kimya haqqında ardıcıl, sistemli və faydalı anlayışların inkişaf etdirildiyini necə müəyyən edə bilərik?

3. Şagirdlərə kimyanı praktik olaraq dərk etmələrinə yardım etmək üçün hansı imkanlarımız var?

Müəllim məqsədyönlü olaraq öz fəaliyyətini kimya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq maraqlarının formalaşdırılmasına və inkişafına, təlim və tərbiyə işlərinin ümumi sisteminin yaradılmasına yönəldir. Azərbaycanda kimyanın tədrisi daha çox hafizəyönlü olduğundan yuxarıdakı baza suallar tam olaraq araşdırılmamışdır. Bu gün isə yüksək texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində hafizəyönlü, əzbərəsaslı öyrənmə təfəkküryönlü, fəaliyyətyönlü öyrənmə ilə əvəz olunur. Müasir öyrənmədə 7E təlim modelinə diqqət edə bilərik.

7E: Elicit (Yadasalma)

Engage (Cəlbətmə)

Explore (Tədqiqat)

Explain (İzahat)

Elaborate (Təkmilləşdirmə)

Evaluate (Dəyərləndirmə)

Extend (Genişləndirmə)

7E modelinin tətbiqi zamanı, ilk olaraq, şagirdlərin əvvəlki bilikləri yada salınır. Sonra onlarda maraq oyadılır, motivasiya gücləndirilir, bu yolla şagirdlər təlimə cəlb olunurlar. 3-cü addımda onlar tədqiqata sövq edilirlər. Tədqiqat əsas prosesdir. Bu zaman şagirdlərin maraqları, tələbatları, təlim ehtiyacları nəzərə alınır. Tədqiqatın aparılmasında vacib məqam tədqiqatın aparılması forması, üsulları, tapşırıqların hazırlanmasıdır. Bu haqda geniş məlumat olacaq. Sonra müəllim tərəfindən məzmun izah edilir, şagirdlərin bilikləri arasında təkmilləşmələr aparılır, onların bilik və fəaliyyəti dəyərləndirilir,

növbəti tədqiqatları üçün fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində tapşırıqlar verilir.

Tədqiqat tapşırığının yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin fəaliyyət ardıcılığı: tapşırığın məzmunu ilə tanışlıq və fəaliyyət məqsədinin formalaşdırılması; tapşırıqların icra edilməsi istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması və tədqiqat metodunun seçilməsi; tədqiqat aparılması; alınmış nəticələrin qoyulan məqsədə müvafiq dəyərləndirilməsi.

Müəllim situasiyanı elə qurur ki, şagirdlər bir sıra mümkün variantdan müəyyən bir həll yolunu seçsinslər, malik olduqları biliklərlə nəzəri izahı tələb olunan yeni faktlar arasındakı uyğunsuzluğu həll etsinslər; biliklərin ümumiləşdirilməsinin, sistemləşdirilməsinin vacibliyini dərk etsinslər; yeni faktın, hadisənin, yaxud prosesin izahı üçün qanunauyğunluqları müəyyən etsinslər.

Məsələn, duzların hidrolizi prosesinin tədqiqi zamanı şagirdlər aşkar edirlər ki, bəzi duzların məhlulları turş, yaxud qələvi mühit göstərilir. Bu onların malik olduqları bilgiyə uyğun gəlmir və şagirdlər meydana çıxmış təzadın nəzəri izahını aktiv surətdə axtarmağa başlayırlar. Beləliklə, tədris prosesinə elmi tədqiqat elementi daxil edilir: şagirdlər nəzəri analiz aparır, fərziyyələr irəli sürür və onun eksperimental yoxlanması üsulundan istifadə edirlər.

Tədqiqat aparmaq üçün ayrı-ayrı tədqiqat bacarıqları kifayət etmir, şagirdə bu bilik və bacarıqlardan kompleks istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasında keyfiyyətli nəticələr yalnız məqsədyönlü, sistemli işləməklə mümkündür. Belə bir sistem: nəzəri məsələlərin və faktiki materialın öyrədilməsi zamanı problemlə situasiya yaratmaqla dərslərin təşkil edilməsindən, əksər praktiki-laborator işlərin tədqiqat metodu ilə aparılmasından, nəzəri tədqiqat elementinə malik ev tapşırıqları sistemindən, ayrı-ayrı bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün çalışmalardan ibarətdir. Bu zaman şagirdlər tədqiqat xarakterli müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirirlər.

Təlim prosesində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti tədricən mürəkkəbləşdirilməli, tapşırıqların yerinə yetirilməsində onların müstəqilliyi aşağıdakı ardıcılıqla artırılmalıdır: müəllimin birbaşa rəhbərliyi ilə öyrənilən mövzunun ayrı-ayrı anlayışlarından istifadə etməklə sadə təcrü-

bələrin aparılması və müvafiq fərziyyələrin yürüdülməsi; mövzu üzrə bütün bilgiləri cəmləməklə, müəllimin təklif etdiyi planla mürəkkəb olmayan tədqiqatların yerinə yetirilməsi; kursun müxtəlif mövzularından əldə edilmiş bilgilərlə tədqiqat tapşırıqlarının müstəqil planlaşdırılması və icrası. Bu yolla tədricən şagird bacarıqları daha yüksək səviyyəyə yüksələ bilər.

Müstəqil işlər aparılan dərslərin bir sıra ümumi əlamətləri vardır: problemlə situasiyanın yaradılması, şagirdlər tərəfindən tədqiqat metodlarının (nəzəri analiz, eksperiment) tətbiq edilməsi. Bir qayda olaraq, nəzəri məsələnin tədqiqi bir neçə dərs müddətində baş verir, şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti isə digər fəaliyyət növləri ilə müştərək həyata keçirilir. Bu və ya digər maddənin xüsusiyyətinin tədqiqi adətən bir dərstdə yerinə yetirilir.

Müstəqil tədqiqatın təşkili və şagirdlərin fəaliyyətinin idarə edilməsi ondan başlayır ki, müəllim tədris materialını məntiqi analiz edir və bunun əsasında tədqiqat yolu ilə həll edilməsi mümkün olan məsələlər qoyur. Bu zaman mütləq dərslərin aralıq məsələlərini də qeydə alır, müəllimin və şagirdlərin fəaliyyət nisbətini dəqiqləşdirir, dərslərin müxtəlif hissələri arasındakı əlaqələri aydınlaşdırır. Maddənin xassələrinin tədqiqini nəzərdə tutan dərslərin strukturuna misal gətirək:

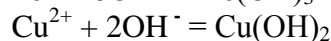
- Şagirdlərin biliklərinin aktualaşdırılması
  - Tədqiqat məqsədlərinin qoyulması
  - Nəzəri analizin aparılması
  - Fərziyyə qurulması
  - Eksperimental yoxlama planının tərtib edilməsi və yerinə yetirilməsi
  - Nəticələrin müzakirəsi və yekun fikrin formalaşdırılması
  - Dərstdə şagirdlərin işlərinin yekunlaşdırılması
  - Dərstdən sonra – ev tapşırığının verilməsi
- “Dəmirin birləşmələri” mövzusunun tədrisindən hissəni misal göstərə bilərik. Bu zaman şagirdlər fərqli təlimatlardan istifadə etməklə müstəqil iş yerinə yetirirlər. Şagirdləri müstəqil iş hazırlamaq məqsədilə müəllim eksperimentin planlaşdırılmasına və icrasına kömək edəcək sualları öncədən müzakirə etmək üçün tapşırıq verir.

Tapşırıq nümunəsinə diqqət edək:

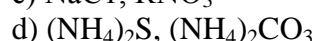
1. Aşağıda göstərilən hidrogenlərin kimyəvi xassələrini müəyyən edin. Təcrübi yolla cavabınızı təsdiqləyin.

- a) NaOH, Ca(OH)₂
- b) Al(OH)₃, Cr(OH)₃
- c) H₃PO₄, HNO₃

2. Aşağıdakı tənliklərlə ifadə olunmuş reaksiyaları praktiki olaraq yerinə yetirin. Nəticə çıxarın: həll olmayan əsas necə alınır.

3. Aşağıdakı duz məhlullarının mühitini müəyyən edin.

Müstəqil işlərin nəticələrini müzakirə edərək, müəllim qeyd edir ki, hidrogenlə müxtəlif xassəli ola bilərlər (turş, əsasi və ya amfoter), bu xassələrin müəyyən edilməsi üçün isə konkret hidrogenin turşu və qələvi məhlullarına münasibəti yoxlanmalıdır. Belə nəticəyə gəlinir ki, həll olmayan əsasi müvafiq metalın həll olan duzuna qələvi ilə təsir etməklə almaq olar, lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, əksər duzlar hidrolizə uğrayırlar. Müəllim xüsusilə qeyd etməlidir ki, şagirdlər bu nəticələrdən işlərinə istifadə edə bilərlər.

Şagirdlər ya tamamilə müstəqil, ya da müəllimin təklif etdiyi təlimatlardan istifadə etməklə yerinə yetirəcəkləri işi planlaşdırırlar. Təlimat müəllim tərəfindən ayrıca vərəqdə və şagirdlərə fərdi yanaşma nəzərə alınmaqla tərtib edilir. 1-ci təlimatda yalnız eksperiment üçün lazım olan reaktivlərinin siyahısı qeyd edilir, 2-ci təlimatda təcrübələrin gedişatı şəkillərlə ardıcıl göstərilir, 3-cü təlimatda təcrübələrin yerinə yetirilməsi ətraflı təsvir edilir.

Təlimat variantının seçilməsində şagirdlər müstəqildirlər. Lakin bu o demək deyil ki, onlar yalnız müəyyən bir təlimata əsasən işləməlidirlər. Şagirdlərə öz imkanlarını özlərinin müəyyənləşdirmələrinə imkan verilir.

1-ci Təlimat

Tapşırıq 1: Dəmir (2) hidrogen və dəmir (3) hidrogenin xassələrini tədqiq edin.

Təcrübə 1. Dəmir (2) hidrogen və dəmir (3) hidrogenin alınması. Reaktivlər: NaOH, FeCl₂, FeCl₃.

Təcrübə 2. Dəmir (2) hidroksidin havanın oksigeni ilə, turşularla qarşılıqlı təsiri. Reaktivlər: $\text{Fe}(\text{OH})_2$, HCl , H_2SO_4 .

Təcrübə 3. Dəmir (3) hidroksidin turşularla qarşılıqlı təsiri. Reaktivlər: $\text{Fe}(\text{OH})_3$, HCl , H_2SO_4 .

Tapşırıq 2: Dəmir (2) və dəmir (3) duzlarının xassələrini tədqiq etmək. Reaksiya tənliklərini yazmaq, onların mahiyyətini aydınlaşdırmaq, müşahidələri sistemləşdirmək və dəmirin hidroksidlərinin və duzlarının xassələri haqqında nəticələri formalaşdırmaq. Reaktivlər: FeCl_2 , FeCl_3 , KCNS , $\text{K}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6]$, lakmus.

2-ci Təlimat

Tapşırıq 1: Dəmir (2) hidroksid və dəmir (3) hidroksidin xassələrini tədqiq edin.

Təcrübə 1. Dəmir (2) hidroksid və dəmir (3) hidroksidin alınması.

Təcrübə 2. Dəmir (2) hidroksidin havanın oksigeni ilə, turşularla qarşılıqlı təsiri.

Təcrübə 3. Dəmir (3) hidroksidin turşularla qarşılıqlı təsiri.

Tapşırıq 2: Dəmir (2) və dəmir (3) duzlarının xassələrini tədqiq etmək. Reaksiya tənliklərini yazmaq, onların mahiyyətini aydınlaşdırmaq, müşahidələri sistemləşdirmək və dəmirin göstərilən birləşmələrinin xassələri haqqında nəticələri formalaşdırmaq.

Təcrübə 1. Duzların hidrolizi

Təcrübə 2. Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarının keyfiyyət reaksiyaları.

3-cü Təlimat

Tapşırıq 1: Dəmir (2) hidroksid və dəmir (3) hidroksidin xassələrini tədqiq edin.

Təcrübə 1. Dəmir (2) hidroksid və dəmir (3) hidroksidin alınması. FeCl_2 və FeCl_3 duzlarının məhlullarına NaOH qələvisinin məhlulunu əlavə edin. Reaksiya tənliklərini molekulyar və ion şəklində yazın. Bu reaksiyaların baş verməsinin səbəbi nədir?

Təcrübə 2. Dəmir (2) hidroksidin havanın oksigeni ilə, turşularla qarşılıqlı təsiri. Birinci təcrübədən alınmış dəmir (2) hidroksid iki sınaq şüşəsinə tökülür. Birinci sınaq şüşəsində dəmir (II) hidroksidin hava ilə təmas etdiyi yerdə rəng dəyişməsi müşahidə edilir, bu hadisəni izah edin. İkinci sınaq şüşəsindəki dəmir (2) hidroksidə xlorid turşusu məhlulu əlavə edin. Reaksiya tənliklərini molekulyar və ion şəklində yazın.

Təcrübə 3. Dəmir (3) hidroksidin turşularla qarşılıqlı təsiri. Birinci təcrübədən alınmış dəmir (3) hidroksid iki sınaq şüşəsinə tökülür. Birinci sınaq şüşəsinə sulfat turşusu məhlulu, ikinciyə isə xlorid turşusu əlavə edin. Nə müşahidə edilir? Reaksiya tənliklərini yazın. Dəmir (3) hidroksid xassələri nədən ibarətdir?

Tapşırıq 2: Dəmir (2) və dəmir (3) duzlarının xassələrini tədqiq edin.

Təcrübə 1. Duzların hidrolizi. FeCl_2 və FeCl_3 duzları məhlullarını lakmusla yoxlayın. Duzların hidroliz reaksiyalarının tənliklərini yazın. Dəmir (2) və dəmir (III) hidroksidlərinin əsas kimi qüvvətliliyi haqqında nəticə çıxarın.

Təcrübə 2. Fe^{2+} və Fe^{3+} ionlarının keyfiyyət reaksiyaları. FeCl_2 məhluluna kalium heksasianoferrat (3) - $\text{K}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ məhlulu əlavə edin. FeCl_3 məhluluna KCNS – kalium rodanid məhlulu əlavə edin. $\text{Fe}_3[\text{Fe}(\text{CN})_6]_2$ – trunbul abısının çökdüyünü, $\text{Fe}(\text{CNS})_3$ – dəmir (3) rodanidin isə ionlara az dissosiasiya etdiyini nəzərə alaraq, reaksiyaların qısa ion tənliklərini yazın. Müşahidələri sistemləşdirin və dəmir (2), dəmir (3) hidroksidlərinin və duzlarının xassələri haqqında nəticə çıxarın.

Eksperimentin nəticələrinin müzakirəsi zamanı müəllim şagirdlərin nəticələrini dəqiqləşdirir, Fe^{2+} , Fe^{3+} ionlarının keyfiyyət reaksiyalarının praktiki əhəmiyyətindən, onların insan orqanizmindəki bioloji rolundan danışır.

Dərsin sonunda müəllim aşağıdakı suallarla müraciət edir:

- FeCl_2 duzu məhlulunun tərkibində FeCl_3 duzu qarışığının olmasını eksperimental olaraq necə təyin etmək olar?

- Təbii tabaşirin bəzi nümunələrinin tərkibində dəmir (3) oksid vardır. Tabaşir nümunəsi tərkibində dəmir (3) oksidin keyfiyyət təyini üçün təcrübə təklif edin.

Tədqiqat elementli müstəqil işlərin təşkili zamanı təklif edilən tapşırıqlar şagirdlər üçün əlçatan olmalı, şagirdlərin onları icra etməyə həvələri olmalıdır. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti axtarış aktivliyi ilə məhdudlaşmır, bura həmçinin alınmış nəticələrin analizi, proqnozlaşdırma da (fərziyyə qurulması) daxildir. Bura həmçinin modelləşdirmə və öz gələcək, ehtimal olunan fəaliyyətinin reallaşdırılması – tədqiqatçılıq davranışının korreksiyası əlavə edilə bilər. Sonradan bütün bunlar praktikada yoxlanıb, yenidən qiymətləndirilir.

mətləndirilməklə, tədqiqatçı aktivliyini yeni səviyyəyə qaldırır.

Problemın aktualığı. Müasir dövr problem-çözümlü, tənqidi və yaradıcı təfəkkürə malik, qərar qəbul etməyi bacaran, hisslərini konstruktiv idarə edən, riski qiymətləndirən, özünü ifadə edən, kommunikativ bacarıqlara malik rəqabətqabiliyyətli mü-təxəssislər yetişdirilməsini tələb edir. Müasir texnologiyaların insanlar arasında yadlaşmaya və fərdlər-arası ünsiyyətə mənfi təsirləri şəxsin inkişafında az rol oynamır. İdraki, mənəvi, fiziki inkişafın səviyyə-sinin aşağı düşməsi, bunlar arasında balansın pozul-ması müasir insanın formalaşmasına öz mənfi təsir-lərini göstərir. İdraki fəallığın yüksəldilməsi, özünü-inkişaf və özünütəhsil qabiliyyətinin inkişaf etdiril-məsi problemin aktualığıdır.

Problemın elmi yeniliyi problemlə situasiyanı dəyərləndirmək və müxtəlif növ produktiv fəaliyyət zamanı (tədqiqat-axtarış, layihə, dərnək və s.) adekvat həll yollarının tapılması, əsas məntiqi priyomlar-dan, müşahidə, modelləşdirmə, proqnozlaşdırma, problem həll etmə üsullarının praktikada istifadəsi yolları problemin elmi yeniliyidir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Özünün və yoldaşlarının fəaliyyətinin müstəqil və faktlarla də-yərləndirilməsi, fəaliyyət üsulunun və nəticəsinin məntiqi, dolğun əsaslandırılması, məsələnin həllinə sərf olunan resursların istifadəsində obyektiv çətin-liklərin, həmçinin müəyyən mürəkkəbliyə malik hə-dəfə çatmaqda öz imkanlarının adekvat qiymətləndi-rilməsi müxtəlif həyati situasiyalarda məsuliyyətli və operativ qərarların verilməsində praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Алексеев Н.Г. О целях обучения школьников исследовательской деятельности // VII юношеские чтения им. В.И. Вернадского: Сб. методических материалов. - М., 2000. -с.304.
2. Иванова Л.В. Проектная деятельность как способ формирования УУД. / Л. В. Иванова // Химия в школе. - 2013. - № - С. 25-27.
3. Обухов А.С. Исследовательская деятельность как способ формирования мировоззрения //Народное образование, 1999 - № 10.- с. 158-161
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, -1998.
5. Крылова Н.А. Научно-исследовательская деятельность как средство формирования личности учащегося. nsportal.ru. 28.12.2019

E- mail: shadligulzar@yandex.ru

Rəyçilər: kimya ü.fəls.dok., dos. R. Ağayeva

kimya ü.fəls.dok., dos. K.Ə. Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2023

***BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY***

UOT 372.857

Rauf Lütvəli oğlu Sultanov

biologiya üzrə elmlər doktoru

Biologiyaya və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-00002-8934-3055>

***BİOLOGİYA FƏNNİNİN SƏKKİZİNCİ SİNİFLƏRDƏ VALEOLOJİ BİLİKLƏRİN
FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ***

Рауф Лютвели оглы Султанов

доктор наук по биологии,

профессор кафедры Биологии и технологии ее преподавания

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

***ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ВАЛЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ
В ВОСЬМЫХ КЛАССАХ ПО ПРЕДМЕТУ БИОЛОГИЯ***

Rauf Lutvali Sultanov

doctor of biological sciences

professor of department of Biology and its teaching technology at

Azerbaijan State Pedagogical University,

***ORGANIZATION OF THE WORK ON THE FORMATION OF VALEOLOGICAL
KNOWLEDGE IN THE EIGHTH GRADES OF BIOLOGY***

Xülasə. Səkkizinci sinifdə insanların sağlamlığı ilə əlaqədar üçüncü məzmun xəttində insan anatomiyası və fiziologiyasına dair mövzuların tədrisi ilkin olaraq planlaşdırılmışdır. Burada müxtəlif mövzularla əlaqədar altı istiqamətdə valeoloji sağlamlıqla əlaqəli biliklərin bioloji biliklərlə əlaqəli tədrisinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Məqalədə dayaq-hərəkət aparatının, ürək-damar sisteminin, orqanizmin qoruyucu immuniteti, tənəffüs və həzm sistemlərinin mövzularının tədrisi prosesində şagirdlərə valeoloji biliklərin məzmunu və onun həyata keçirilməsi yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *pedaqoji valeologiya, bilik, bacarıqlar, dayaq-hərəkət aparatı, ürək ,tənəffüs, həzm orqanları.*

Резюме. В восьмом классе изначально планируется преподавание анатомии и физиологии человека по третьей линии содержания, связанной со здоровьем человека.

В статье показано содержание валеологических знаний и способы их реализации студентами в процессе преподавания предметов опорно-двигательного аппарата, сердечно-сосудистой системы, защитного иммунитета организма, дыхательной и пищеварительной систем.

Ключевые слова: *педагогическая валеология, знания, умения, двигательный аппарат, сердце, дыхание, органы пищеварения.*

Summary. In the eighth grade, the teaching of human anatomy and physiology in the third content line related to human health is initially planned.

In the article, the content of valeological knowledge and ways of its implementation were shown to the students in the process of teaching the subjects of musculoskeletal system, cardiovascular system, protective immunity of the body, respiratory and digestive systems.

Key words: pedagogical valeology, knowledge, skills, locomotor apparatus, heart, respiration, digestive organs.

İnsan sağlamlığı kompleks anlayışdır. Pe-
daqoji valeologiyada sağlamlıq təhsilalanların
ictimai-iqtisadi vəziyyətindən, onların ekoloji
şəraitindən, qidanın keyfiyyətindən, sanitar,
gigiyenik və profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsindən və məktəb müəllimlərinin şagirdlərlə apardıqları profilaktik işlərdən, sağlamlıq müəssisələrinin iş sistemindən daha çox asılıdır. Təhsilalanın valeoloji inkişafı şagirdin ahəngdar inkişafına və onun fərdi sağlamlığının formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş fəaliyyətdir. Onu müəllimin köməyi ilə təşkil olunmuş şagirdin özünü dərkinə və reallaşmasını müəyyən edən öz fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu, həmçinin özünü nizamlanmanın nəticəsidir.

Biologiya dərslərində şagirdlərə valeoloji biliklərin verilməsi imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün sinif müəllimi kifayət qədər metodiki hazırlığa malik olmalıdır. Valeoloji biliklər, bioloji biliklərlə əlaqəli şəkildə tədris prosesində tədris olunduqda yaxşı mənimsənilir. Tədris prosesində şifahi şərh və əyani metodlardan istifadə etməklə insan sağlamlığına dair bilikləri şagirdlərə öyrədilməsi məqsədəuyğundur. Şagirdlər biologiya dərslərində öz orqanizmin quruluşu, orada gedən fizioloji prosesləri öyrənməklə, insan sağlamlığını qorunması kimi mühüm bir vəzifəni yerinə yetirə bilər. Müəllim səkkizinci sinifdə valeoloji biliklərə dair mövzuları bioloji biliklərlə əlaqələndirməklə şagirdlərə insan sağlamlığının qorunmasının yollarını daha dərindən öyrədə bilər. Səkkizinci sinifdə şagirdlərə insan anatomiyası və fiziologiyasına dair mövzuların tədrisi ilk dəfə olaraq planlaşdırılmışdır. Ona görə də bizim apardığımız təhlilə görə səkkizinci sinifdə müxtəlif mövzularla əlaqəli altı istiqamətdə valeoloji sağlamlıqla əlaqəli biliklər tədris olunur.

Burada dayaq-hərəkət aparatındakı dəyişiklikləri, ürək damar sisteminin gigiyenasını, orqanizmin qoruyucu immunitet sistemini, tənəffüs və həzm sistemlərinin və duyğu orqanla-

rının qüsurları ilə əlaqədar valeoloji biliklər tədris olunur.

Dayaq-hərəkət aparatındakı dəyişikliklərin sağlamlığa təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Biologiya dərslərində “Dayaq-hərəkət sistemi” bəhsinin tədrisində müəllim onun qüsurlarını və qüsurlardan qorunma yollarını şagirdlərə öyrədir.

Müəllim dayaq-hərəkət aparatındakı dəyişikliklərin baş verməsinin qarşısının alınması və insan sağlamlığının qorunması məqsədilə şagirdlərə valeoloji biliklərə dair məlumat verir. İnsanlar bu istiqamətdə sağlamlığı qorumaq üçün hərəkət zamanı daim ehtiyatlı olmalı, gündəlik idman rejiminə əməl etməli, sanitar, gigiyenik və profilaktiki tədbirlərə uyğun həyat tərzi keçirilməsinə üstünlük verməlidir.

Ürək damar sisteminin gigiyenasının sağlamlığa təsiri ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Müəllim biologiya dərslərində mövzu ilə əlaqədar əşya-şeydəki bilikləri çatdırdıqda bu zaman eyni vaxtda valeoloji biliklərin verilməsinə çalışmalıdır.

Ona görə də şagirdlərə insan sağlamlığını qorumaq üçün onun ürək damar qüsurlarının yaranmasının qarşısını almaqdan ötrə bu istiqamətdə valeoloji biliklərin verilməsi zəruridir. Valeoloji biliklər biologiyanın tədrisi ilə eyni vaxtda verilməlidir. Müəllim valeoloji biliklərin tədrisi prosesində əlavə materiallardan və İKT-nin imkanlarından istifadə edərək insan sağlamlığını qorunması yollarını göstərməlidir. İnsanlar sağlamlığını qorumaq üçün qan təzyiqinə daim nəzarət etməlidir.

Valeoloji sağlamlıqda qan təzyiqinin mü-
təmadi ölçülməsi ürək qüsurlarının diaqnostika-
sında mühüm yer tutur. Ona görə də şagirdlərə
qan təzyiqini ölçməyi əyani metodla öyrətmək
təvsiyə olunur. Müəllim monometrlə şagirdləri
tanış edir, onun quruluşu haqqında məlumat ve-
rir və qan təzyiqinin ölçülməsi qaydasını onlara
öyrətməlidir. Müəllim dərslərdə mövzular ilə
əlaqədar sual cavab yolu ilə şagirdlərlə birlikdə
valeoloji biliklərini təkrarlayır, onları möhkəm-

ləndirir. Beləliklə insan sağlamlığı haqqında valeoloji biliklərini yada salmaqla həm öyrədilmiş biliklər möhkəmləndirilir, həm də yeni dərslərin yaxşı başa düşülməsinə nail olunur. Qanın tərkibindəki dəyişikliklərin baş verməməsi üçün müəyyən vaxtlarda onun tərkibini müəyyən etmək məqsədilə laboratoriya analizinə verilməsi vacibdir. İnsan öz sağlamlığını qorunması üçün o özünün ilk həkimi hesab etməlidir.

Orqanizmin qoruyucu sistemi ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Orqanizmin mühafizə funksiyasını yerinə yetirilməsində (immunitet və faqasitoz) qan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın sağlamlığının qorunmasında qanın tərkibindəki qlobilin zülalları yoluxucu xəstəliklərin törədiciyi olan mikroorqanizmlər və viruslara qarşı antitellər kimi çıxış edir, onların zəhərlərini neytrallaşdırır.

Bu xüsusiyyət nəsilədən nəslə irsən keçməklə mühüm bir bioloji prosesi həyata keçirir. Bu elə bir bioloji prosesdir ki, insan orqanizmi onsuz mövcud ola bilməz. İmmunitet orqanizmi yoluxucu xəstəliklərdən və yad cisimlərdən qorunmasını təmin edir.

İnsanlarda immunitet irsən anadangəlmə və sonradan qazanılmış olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə insanların daxili sekresiya vəzilərinə sintez olunmuş hormonlar bu prosesdə iştirak edirlər. Müəllim insan sağlamlığı ilə əlaqədar immunitet haqqında biologiya dərslərində məlumat verdikdə mövzu ilə əlaqədar valeoloji biliklər şagirdlərə öyrədilməlidir. İnsan orqanizmində immuniteti möhkəmləndirmək üçün daim normal qidalanmalı, sanitariya-gigiyenik və profilaktik tədbirləri vaxtında həyata keçirməlidir.

Tənəffüs sistemi ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Ağciyər ətraf mühitlə onun patogen amilləri ilə ən çox təmasda olan daxili bir orqandır. Ağciyər qüsurlarının baş verməsində iştirak edən ekzogen və endogen mənşəli patogen amillər mövcuddur.

Ətraf mühitdən tənəffüs orqanları vasitəsilə insan orqanizminə müxtəlif xəstəlik törədən mikroorqanizmlər keçə bilər. Orqanizmə keçən müəyyən mikroorqanizmlər insanda müxtəlif xəstəlik yaradır. Məsələn – laringit, angina, və rəm və s. bu kimi xəstəlikləri göstərə bilərik. Müəllim insan sağlamlığı ilə əlaqədar tənəffüs yollarının qüsurlarının baş verməməsi üçün mövcud valeoloji bilikləri şagirdlərə çatdırmalıdır.

Bu qüsurlardan qorunmaq üçün ilk növbədə nəfəs aldığımız hava təmiz olmalıdır, ətrafımızı əhatə edən tozla daim mübarizə aparmalı, zərərli vərdişlərdən uzaq durmaq lazımdır. Bununla sağlamlığı müəyyən dərəcədə qorumaq mümkündür. Hər bir insan sanitariya-gigiyenik və profilaktik tədbirlərə əməl etməlidir.

Həzm sistemi ilə əlaqədar valeoloji biliklər. Qida maddələri ilə həzm orqanlarının fəaliyyəti arasında möhkəm əlaqə mövcuddur. İnsan orqanizminin normal inkişafı üçün qidalanma rejiminə daim əməl etmək lazımdır.

Müəllim insan sağlamlığı ilə əlaqədar həzm sistemi və qidalanmaya dair valeoloji bilikləri şagirdlərə öyrətməlidir. İnsan gün ərzində neçə dəfə qidalanmalı, onun həcmi və tərkibi orqanizmin tələbatına uyğun olmalıdır. İnsan fiziki tərbiyə və idmanla məşğul olan zaman qidanı məşqlərə 2-2.5 saat qalmış və qurtarandan 30-40 dəqiqə sonra qəbul etməlidir. Gün ərzində insan 3-4 dəfə qidalanmalı və yatmamışdan qabaq qidanı 3-4 saat əvvəl qəbul etməlidir. İnsan qidanı aclıq hiss etdikdə deyil, iştah yəni fizioloji aclıq yarananda qəbul etməlidir. Valeoloji sağlamlıq üçün rəşional qidalanma rejiminin əsasını insanın genetik xüsusiyyətləri (yaşı, cinsi və həyat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri (vərdişləri, peşəsi, ailə vəziyyəti və hərəkət fəallığı) təşkil etməlidir.

Vitaminlərin insan sağlamlığında əhəmiyyəti böyükdür. Bir çox vitamin orqanizmdə normal miqdarda olduqda xəstəliklərə yoluxma halı da azalır. İnsan orqanizminin sağlamlığının qorunmasının əsas şərtlərindən birincisi də düzgün qidalanmadır. Həzm sistemini təşkil edən orqanlarda yaranan dəyişikliklər də orqanizmi üçün böyük problemlər yaradır. İnsan sağlamlığında müəyyən qüsurlar əmələ gəlir. Məsələn qaraciyərin zədələnməsi nəticəsində serroz xəstəliyi yaranır. Bu cür xəstəliklərdən uzaq olmaq üçün onun qarşısını ala bilən qaydalara əməl etmək lazımdır. Müəllim həzm sistemi ilə əlaqədar valeoloji bilikləri biologiya ilə əlaqəli tədrisini təşkil etməlidir.

Böyrəklərimizi qoruyaq mövzusu ilə əlaqədar valeoloji biliklər. İnsan orqanizmində ifrazat orqanlarının vəzifəsi suyun, duzların artığını və maddələr mübadiləsi prosesi zamanı əmələ gələn azotlu maddələri bədəndən çıxarmaqdan ibarətdir. Böyrəklərin ən geniş yayılmış xəstəliklərinə onların zədələnmələri, iltihabı,

böyrək daşları və s aiddir. İnsan sağlamlığı ilə əlaqədar müəllim biologiya dərslərində şagirdlərə böyrəklərin qorunmasına dair valeoloji bilikləri öyrətməlidir. Digər orqanlarımız kimi böyrəklərdə də müəyyən problemlər yaranır. Bu zaman bir sıra xəstəliklər özünü göstərir (məsələn: kəskin böyrək çatışmazlığı.) Müəllim böyrəklərdə baş verə biləcək çatışmazlıqların qarşısını almaq məqsədilə şagirdlərə mövzu ilə əlaqədar valeoloji biliklər tədris etməlidir. Böyrəkləri qorumaq üçün müəyyən tədbirləri həyata keçirmək vacibdir. Çox duzlu və ədviyyatlı qidalarla qidalanmamalı, sidik vaxtında xaric edilməli, ayaqları soyuqdan qorunmalı və s.

Problemin aktuallığı. Məqalədə valeologiya fənninin səkkizinci sinfində valeoloji biliklərin formalaşması üzrə işin təşkili ilə əlaqədar dayaq-hərəkət aparatının, ürək-damar sisteminin, orqanizmin qoruyucu immunitetinin, tənəffüs, həzm sisteminin ,

böyrəklərin qorunması və mayalanma ilə əlaqədar mövzuların tədrisi prosesində şagirdlərə insan sağlamlığı ilə əlaqədar mövzuların tədrisi planlaşdırıldığı üçün aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Səkkizinci siniflərdə insan orqanizmində orqanların funksiyaları, törənə bilmək qüsurlarının aradan qaldırılmasında valeoloji biliklərin rolu və insan sağlamlığının mühafizə edilməsinə dair ilk dəfə olaraq tədrisi üzrə işin təşkilinin mahiyyəti açıqlanır. Valeoloji biliklərin biologiya dərslərində əlaqəli tədrisinin aparılması üzrə tədrisin xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Mövzu ilə əlaqədar verilmiş elmi nəticələrdən müəllimlər, magistrantlar və tədqiqatçı alimlər istifadə edə bilirlər. Həmçinin fənn proqramlarının dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibatı prosesində valeoloji biologiya ilə əlaqəli tədrisinin təşkili zamanı istifadəsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Sultanov R.L. Valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin pedaqoji ustalığının rolu. // -Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, -2021. № 3, -s. 41-46
2. Sultanov R.L. Təhsilalanların sağlamlığının qorunmasında və mühafizə edilməsində pedaqoji valeologiyanın imkanları // -Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin "Elmi əsərlər" -2020, cild 2, № 3, -s. 178-181.
3. Sultanov R.L. Ətraf mühitdə insan sağlamlığının qorunmasında valeoloji biliklərdən istifadənin imkan və yolları. // -Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı Slavyan Universitetinin elmi məqalələr məcmuəsi, -2021. № 1, -s. 258-260.

E-mail: rsultanov@bk.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.dos.X.Q. İbrahimova,*
ped.ü.fəls.dok. K.F. Mahmudova

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2023.

UOT 372.857

Könül Faiq qızı Mahmudova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
orcid.org/ 0000-0001-7042-9257

Əminə Azər qızı Cavadova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİOLOGİYA FƏNNİNİN HƏYAT BİLGİSİ FƏNNİ İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ İNTEQRATİVLİYİN TƏMİN OLUNMASININ BAŞLICA ŞƏRTİ KİMİ

Кёнуль Фаиг гызы Махмудова,
доктор философии по педагогике
доцент Азербайджанского Государственного
Педагогического Университета

Амина Азер гызы Джавадова
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет

ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТА БИОЛОГИИ, СВЯЗАННОГО С ПРЕДМЕТОМ ПОЗНАНИЕ МИРА, КАК ГЛАВНОЕ УСЛОВИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ

Konul Faig Mahmudova,
doctor of philosophy in pedagogy
associate professor of
Azerbaijan State Pedagogical University

Amina Azer Javadova
Azerbaijan State Pedagogical University

THE TEACHING OF BIOLOGY SUBJECT RELATED TO LIFE SCIENCE SUBJECT AS THE MAIN CONDITION FOR ENSURING INTEGRATION

Xülasə. Məqalədə müəllif biologiya fənninin Həyat bilgisi fənni ilə əlaqəli tədrisinə toxunmuş, təlimin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edəcək məqamları araşdırmış, tədrisdə faydalarını geniş təhlilini aparmışdır. Bunun üçün biologiya dərslərlərində keçilən bəzi mövzuları həyat bilgisi fənnində keçilən mövzularla əlaqələndirmiş, nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: *biologiya, Həyat bilgisi, inteqrasiya, canlılar, ekologiya*

Резюме. В статье автор коснулся преподавания предмета биологии, связанного с предметом Познание мира, рассмотрел моменты, которые послужат повышению качества преподавания, и провел широкий анализ его преимуществ в преподавании. Для этого некоторые темы, освещаемые в учебниках биологии, были соединены с темами, изучаемыми в предмете «Познание мира», и приведены примеры.

Ключевые слова: *биология, Познание мира, интеграция, живые существа, экология*

Summary. In the article, the author touched upon the teaching of the subject of biology related to the subject of Knowledge of the World, considered the points that would serve to improve the quality of

teaching, and conducted a broad analysis of its advantages in teaching. To do this, some topics covered in biology textbooks were combined with topics studied in the subject "Knowledge of the World", and examples were given.

Key words: *biology, knowledge of the world, integration, living, ecology*

Uşağa nə öyrətmək və necə öyrətmək lazımdır? Sualın məzmunu heç də yeni deyil. Amma indi bu sual xüsusilə kəskin səslənir. Axı, məktəbdə öyrənmək üçün şagirdi motivasiya etmək əvvəlkindən daha çətinidir. Müasir uşağı təəccübləndirmək o qədər də asan deyil. Möcüzəli oyuncaqlar, bir çox imkanları və xüsusi effektləri olan təhsil və əyləncə, kompüter sənayesi onları təhsil fəaliyyətinə cəlb etməyin bir çox pedaqoji üsullarının effektivliyini azaldır.

Yeni standartın əsasını təşkil edən sistem – fəaliyyət yanaşması bizi müxtəlif təhsil məkanlarını (kollektiv fəaliyyət olan dərslər; dərslər-seminar; dərslər-müzakirə; dərslər-təqdimat; təcrübə dərsləri, çöl dərsləri) yaratmaq zərurətinə gətirib çıxardı. İndi məktəb məlumat mənbəyi deyil, öyrənməyi öyrədir; biz müəllimlər isə hazır biliyi ötürən deyil, yeni biliklərin müstəqil mənimlənməsinə və tətbiqinə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyət yollarını öyrədən fasilitatorlarıq.

Ölkəmizdə ümumi təhsilin keyfiyyəti hər zaman diqqət mərkəzindədir. Təhsil sahəsində keçirilən layihələr də bunu deməyə əsas verir. Bu baxımdan müəllimin qarşısında tədris fəaliyyətinin təşkilinin yeni növ və formalarını tapmaq, digər fənlərə inteqrasiya edərək dərsləri daha maraqlı və canlı etmək vəzifəsi durur. Biologiya dərsləri bir çox fənlərlə inteqrasiya oluna bilər: ədəbiyyat, coğrafiya, kimya, həyat bilgisi və s.

Biologiya fənninin Həyat bilgisi ilə əlaqəli tədrisi dərsləri maraqlı, anlaşılacaq, yadda qalan etməklə yanaşı, həmçinin mövzuya hərtərəfli baxış da formalaşdırır. Elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması müasir məktəbin ən mühüm vəzifələrindən biridir və şübhəsiz ki, dünyagörüşü şəxsiyyətin cəmiyyətdəki davranış və fəaliyyətini müəyyən edir. Məktəbin Həyat bilgisi və Biologiya fənlərinin məzmunu dialektik vəhdət və təbii obyekt və hadisələrin ümumi qarşılıqlı əlaqəsi ilə səciyyələnən zəngin dünyagörüşü potensialına malikdir.

Biologiya fənnini Həyat bilgisi ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənərkən şagirdlər cisim və hadisələrin əlamətlərini, quruluşunu, funksiyalarını,

inkişafını, dialektika qanunlarının təzahür etdiyini, dünyagörüşü fikirlərində ifadə olunan qarşılıqlı əlaqənin dinamikasını öyrənirlər. Həyat bilgisi və biologiyanın əlaqəli öyrənilməsi təbiətin maddiliyi, onun obyektiv real xarakteri haqqında təsəvvür yaradır. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan Həyat bilgisi şagirdlərin özünü bioloji, psixoloji, sosial və mənəvi tərəfləri ilə bütöv bir varlıq kimi dərk etməsi və reallaşdırılması üçün lazım olan bilik, bacarıq və dəyərlər formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə kömək edən inteqrativ fəndir. Məktəb biologiyasında maddiliyin dərk edilməsi bitki və heyvanlar aləminin müxtəlifliyinin mövcudluq şəraiti ilə bağlı öyrənilməsi, hüceyrənin canlı orqanizmlərin struktur-funksional vahidi kimi, maddələr mübadiləsi, irsiyyət və dəyişkənliyin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Maddilik dünyanın vəhdətini və sonrakı dünyagörüşü ideyasını – bütövlük ideyasını əks etdirir.

Biologiyada orqanizmin həyatının bütövlüyünü bir-biri ilə əlaqəli orqan sistemlərinin və onların funksiyalarının vahid sistemi olan bitki və heyvan orqanizmlərinin təmsalında nəzərdən keçirmək olar. Həyat bilgisi fənninin Təbiət və biz məzmun xəttinin standartları hər iki fənn arasındakı əlaqəliliyi təmin edir ki, bu qarşılıqlı əlaqə şagirdlərin mövzu ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşmasına və nəhayət, müəllimin təlim nəticələrini yüksək səviyyədə reallaşdırmasına imkan yaratmış olur.

Şagirdlərin Həyat bilgisi fənnindən təbiətə, canlılarla tanışlığı sonralar Biologiya fənnində daha da dərinləşərək təbiətin inkişafının təbii xarakterini açmağa imkan verir. Elmi dünyagörüşünün tərkib hissəsi həm də ekoloji təhsildir. Azərbaycanın hər bir vətəndaşında ekoloji şüurun formalaşması hazırda əsas milli dəyərlərdən biridir və elm, bilik, genetik və dünyanın elmi mənzərəsi kimi anlayışlara əsaslanır. Ekologiya ilə bağlı mövzular həm Biologiya, həm də Həyat bilgisi fənlərinə daxil edilmiş mövzular olduğundan hər iki mövzunun qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq, məzmunu daha geniş anlamağa və nəticədə şagirdlərdə mövzu ilə bağlı metakogni-

tiv biliklərin formalaşmasına təkan verir. Ətraf mühitin, canlı və cansız təbiət obyektlərinin, onlarda baş verən proseslərin və hadisələrin öyrənilməsi elmi dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir ki, qeyd olunan məzmun da hər iki fəndə mövcuddur.

Biologiya və həyat bilgisi fənlərinin məzmunu aşağıdakı kimi problemlərin öyrənilməsinə yönəldilmişdir:

-təbii, ekoloji proseslərin mahiyyəti və dinamikası haqqında biliklər;

-təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas xüsusiyyətlərini, ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən rəşional istifadənin vacibliyini dərk etmək, həyatın bütün təzahürlərində yüksək dəyərin dərk edilməsi, ekoloji şüurun formalaşması;

-təbii, sosial-iqtisadi, ekoloji amillərlə bağlı məsələlər, insan sağlamlığı problemlərinin coğrafi həyat şəraitindən asılılığının müəyyən edilməsi və s.

Biologiya dərslərində ekoloji təhsil və təbii orqanizmlərin ətraf mühitlə əlaqəsini, ekoloji sistemlərin quruluşunu və fəaliyyətini, bitki və heyvan növlərinin müxtəlifliyini, onların təbiətdə və insan həyatında əhəmiyyətini öyrənməyə əsaslanırsa, Həyat bilgisi də oxşar və ya əlaqəli mövzuların tədrisini nəzərdə tutur. Təbiətin idarə edilməsinə inteqrasiya olunmuş elmi yanaşma ideyası mühüm ekoloji problemlərin həllinin fənlərarası əlaqəsində əks olunur. Təbiətin inkişaf qanunlarının dərk olunma bilməsi ideyası nəzərdən keçirilən fənlərin məzmununda da öz əksini tapır.

Qarşıya qoyulan vəzifələrdə Həyat bilgisi və Biologiya fənləri üzrə məktəb kurslarının

məzmunu əsasında şagirdlərin universal təlim fəaliyyətinə yiyələnməsi yolu ilə elmi dünyagörüşünün əsasını təşkil edən məntiqi, dialektik tərəkürün inkişafına diqqət yetirilir. Biologiya və həyat bilgisi üzrə proqramları daha da dərinlən təhlil edərək əsas əlaqələri müəyyən etmək olar. Şübhəsiz ki, fənlərarası əlaqələr canlı və cansız təbiətin, onun hərəkət və inkişafının dialektik əlaqələrini əks etdirir, şagirdlərdə daha geniş dünyagörüşü təsəvvürlərinin formalaşmasına kömək edir.

Son olaraq qeyd etmək olar ki, məktəb Biologiya və Həyat bilgisi fənlərinin məzmunu təbii, ekoloji proseslərin mahiyyətini və dinamikasını üzə çıxarmaq, təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin mahiyyətini dərk etmək, biliklərin inteqrasiyası, prioritetliyi ilə səciyyələnilir. Şagirdlərdə ətraf aləmə elmin mövqeyindən yanaşmağa və mövcud reallığa münasibəti müəyyən etməyə, öz mülahizələrini formalaşdırmağa və təbiətlə cəmiyyət arasında harmoniyanı nail olmaq üçün düzgün qərarlar qəbul etməyə imkan verən dünyagörüşü formalaşdırır.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində keyfiyyətin artırılması məqsədilə Biologiya fənninin Həyat bilgisi fənni ilə əlaqəli tədrisi, inteqrasiyanın təmin olunması aktual hesab edilir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə hal-hazırda dövrün tələbi olan inteqrativliyin təsnifatı verilmiş, ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində tətbiqinin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.e-derslik.edu.az>
2. <https://www.trims.edu.az>
3. <https://shorturl.at/eLY17>
4. Zöhrə Məmmədova, ADPU "Biologiya və onun tədrisi metodikası" kafedrasının müəllimi. Biologiya fənninin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi
5. Biologiyanın tədrisində müasir təlim metodlarının tətbiqi. Monoqrafiya. -Bakı, 2011, -96 s.
6. Biologiya dərslərində İKT-dən istifadə. N. Novruzli. Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Metodik dəstək, 2021.
7. İKT-nin biologiyanın tədrisində tətbiqinin aktuallığı // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. -2013, № 3, -s.322-325
8. Biologiyanın dərslərində multimediyə texnologiyalarından istifadə etməklə tematik təqdimatların tətbiqi imkanları // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. -Bakı, 2013, № 1, -s.427-431

9. Sınıfənkənar məşğələlərdə fəal təlim metodlarının tətbiqi // Azərbaycan məktəbi. -Bakı, 2014, № 3, - s.70-74
10. Развитие у учеников экологических знаний и навыков на уроках биологии в средней школе // «Вектор науки» Тольяттинского Государственного Университета. 2014, № 2, с.149-151
11. F. Babayeva. Biologiya fənninin tədrisində İKT tətbiqinin perspektivləri // Azərbaycan məktəbi, - 2022, № 1

E-mail: aminacavadova19@gmail.com
Rəyçilər: *biol.elm.dok., prof. R.L. Sultanov*
ped.ü.fəls.dok., dos. İ.A. Cavadov
Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2023

UOT 372.857

Malak Mahammad Azizova

doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-6135-7845>

SCIENTIFIC BASIS OF USING STEM TECHNOLOGIES IN VI CLASS IN BIOLOGY LESSONS

Mələk Məhəmməd qızı Əzizova

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

VI SİNİF BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ STEM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ELMİ ƏSASLARI

Мелек Мухаммед гызы Азизова

докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ STEM-ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ В VI КЛАССЕ

Xülasə. Məqalədə biologiya dərslərində STEM texnologiyasından istifadənin elmi əsaslarının əsas müddəaları haqqında məlumat verilir. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya kursunun tədrisi, təlimi və tərbiyəsi prosesində şagirdlərə yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün zəruri tələblər araşdırılmışdır. (Tayson, 2007) (Felder, 2016) Məqalədə, həmçinin həmin texnologiyalar və onların biologiya dərslərində istifadəsinə düzgün yanaşma ətraflı təsvir edilmişdir. Məqalədə fənlərdən daha çox fənlər üzrə inteqrasiya olunmuş təhsil kimi STEM təhsilinin üstünlüklərinin təhlili; yaradıcı təfəkkür və problem həlletmə bacarıqlarının inkişafı; texniki fənlərə marağın inkişafı və s., həmçinin müasir texnoloji istiqamətlərin üstünlükləri və onların təlim kursunu hazırlayan müəllimin işində təbii imkanlarının təhlili aparılır. Praktiki material kimi biologiya dərslərində STEM texnologiyası vasitəsilə hesablamalar və riyazi həllər, onların həlli ilə bağlı bir sıra fikirlər təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *biologiya, STEM texnologiyaları, STEAM, yaradıcı təfəkkür, elmi əsaslar*

Резюме. В статье представлена информация об основных положениях научно-педагогических основ использования STEM-технологий на уроках биологии. Исследованы необходимые требования к пересмотру подходов к учащимся в процессе преподавания, обучения и воспитания по курсу биологии в общеобразовательных школах. (Tyson, 2007) (Felder, 2016) В статье также подробно описаны эти технологии и правильный подход к их использованию на уроках биологии. В статье проводится анализ преимуществ STEM-образования как интегрированного обучения по предметам; развитие творческого мышления и навыков решения проблем; развитие интереса к техническим предметам и др. Также проводится анализ преимуществ современных технологических направлений и возможности их внедрения в работу преподавателя, готовящего учебный курс. В качестве практического материала на уроках биологии посредством технологии STEM были предложены ряд идей, связанных с расчетами и математическими решениями, и способы их решения.

Ключевые слова: *биология, STEM-технологии, STEAM, творческое мышление, научные основы*

Summary. The article provides information on the main provisions of the scientific-pedagogical basis of using STEM technology in Biology classes. Necessary requirements for revising approaches to learners during the teaching, training and education process of the Biology course in secondary schools were

investigated. (Tyson, 2007) (Felder, 2016) The article also describes in detail those technologies and the correct approach to their use in Biology classes. The article provides an analysis of the advantages of STEM education as an integrated education on subjects rather than subjects; development of creative thinking and problem-solving skills; development of interest in technical subjects, etc. Also, an analysis of the advantages of modern technological directions and the possibility of their implementation in the work of the teacher preparing the training course is carried out. As a practical material, a number of ideas related to calculations and mathematical solutions and their solutions were proposed in biology classes through STEM technology.

Key words: *biology, STEM technologies, STEAM, creative thinking, scientific foundations*

The relevance of the topic lies in the fact that, despite the existence of numerous interpretations of the cognitive interest of students, it is essential to focus on a specific aspect in order to promote better understanding and effective teaching strategies. The lack of scientific and methodological research on the problem and the underutilization of opportunities necessary for the development of cognitive abilities of students in the field of Biology highlight the need for a single recommendation. This study aims to develop the content and procedural components of the educational process by using STEM technologies to improve the cognitive interest of students in learning Biology.

In order to achieve this aim, it was necessary to determine the psychological and pedagogical foundations of STEM technologies for the development of students' cognitive interests in teaching and studying Biology. The study aimed to determine the role and place of STEM technologies in the development of students' cognitive interests in Biology, and to develop a structural and functional model of the project. Furthermore, a methodology for organizing project activities for students in teaching Biology was developed to contribute to the development of cognitive interest and ensure its effectiveness in pedagogical experiments.

STEM technologies are one of the active teaching methods that differ from passive teaching methods. Passive methods involve children's inactivity, as the purpose of their activity is less important for the student. In most cases, when working with traditional teaching methods, the student is not aware of the specifics of their activity, and they do not know why they are performing certain tasks. However, the teacher's recognition of the student's diligence, accuracy, and ability to cope with hard work

becomes a more important incentive for the student. (L, 2018) (M.U., 2020)

Pedagogical experiments and analyses in educational activities carried out project activities in a specific subject area. A systematic approach to solving problems in Biology leads to the learning of skills and habits found in the learning process. Thus, a systematic approach is important for building algorithms for different performers. If the performer is a computer, then we are talking about a systematic approach to programming, structured programming. This approach - when programming, compiling algorithms, and other sections of informatics, according to the proposed methodology of the design method, innovative projects are studied and created.

The use of STEM technologies in teaching Biology means, first of all, the organization of teaching in groups. During the application of the design methodology of creative projects, students work together in groups, which contributes to the development of important social personal qualities. They learn to obtain missing knowledge with enthusiasm and independently from various sources, use the knowledge gained while performing cognitive and practical tasks, acquire communication skills by working in various groups, develop their research skills (problem detection, hypotheses, data collection, observation, investigation, analysis, and generalizations), develop thinking systems, and acquire basic competencies. Additionally, students' independent creative activity is carried out through the use of STEM technologies, and they become more active at the end of the project, updating their previous knowledge and strengthening their practical skills.

During the experiment, it was found that solving mathematical problems increases the responsibility of students, and they feel a more

serious approach to learning. Students' interest in the subject increases, and they try to do more programming. Students come to classes every day prepared, knowing that their knowledge will be tested. Information about each student is received at each lesson, and the overall dynamics of learning in the classroom is monitored to provide necessary assistance. It is easier for students to perceive new topics than in the previous period because they did not study the previous topics sequentially, and the gaps in their knowledge were gradually eliminated, making them better prepared to understand the following topics. Time is effectively used in the educational process, and more knowledge is transferred to a number of students in less time, reducing downtime and keeping students active.

Our research on "Using STEM technologies in teaching Biology" allows us to draw the following general conclusions. The successful use of STEM technologies in teaching Biology has numerous benefits for students. These opportunities include:

1. Ensuring the integrity of the pedagogical process: STEM technologies provide teachers with a variety of tools that can be used to enhance the pedagogical process. This ensures that the content being taught is up-to-date and relevant, and that the teaching methods are effective.

2. Comprehensive development of students: STEM technologies create conditions for the development of both the upbringing and education of students. This means that students are able to develop their knowledge and skills in a holistic way, rather than just focusing on one specific area.

3. Ensuring the creative activity of students: STEM technologies allow students to become active participants in the educational process. By using these technologies, students are able to engage in creative activities, which can help to foster their creativity and critical thinking skills.

4. Forming a cognitive motive for learning: When students see the end result of their activities, they are more likely to be motivated to learn. STEM technologies provide

students with a clear goal, which can help to create a cognitive motive for learning.

5. Developing personal qualities of students: By engaging with STEM technologies, students are able to develop a range of personal qualities. These include social abilities, independent research skills, managing challenging skills, accuracy, and more.

However, despite the many benefits of STEM technologies, there is a significant gap between the content of existing secondary school textbooks and the requirements of real-life STEM technologies. This is why the article discusses the different views of well-known researchers in the field of STEM technologies, in order to guide secondary school teachers and textbook authors.

Overall, the aim of the article is to inform teachers and authors about the advantages and main features of STEM technologies, so that they can better incorporate them into their teaching and learning materials. By doing so, they can ensure that students are able to develop the skills and knowledge needed for success in the 21st century.

Introduction:

Recent studies and publications highlight the use of STEM technologies as a means to sustain cognitive interest in students. Combining different activities and learning methods, STEM technologies can facilitate the realization of personal potential and the development of cognitive interests. Although STEM technologies are not new, their creative implementation is now necessary. [1]

STEM technologies are used in modern pedagogy not as a substitute but as a component of the education system. It can help achieve the main task of schools, which is not only to provide knowledge but also to create interest, arouse personal motive, and prepare students for modern society. STEM technologies are primarily didactic, representing a set of methods and operations to acquire theoretical and practical knowledge in a particular field. They provide a way of cognition and organize the cognitive process.

Biology teaching is the most optimal field for developing students' cognitive interests, making STEM technologies particularly

important in this subject. Psychological-pedagogical and methodological analyses allow us to draw the conclusion that there are many interpretations of cognitive interest, but there is a need for a single recommendation for developing it.[2]

There is currently no developed mechanism for using STEM technologies to develop students' cognitive interest in Biology learning. The results of a confirmatory experiment, conversations with teachers, questionnaires conducted with them, and observation of Biology classes indicate that there is no systematic work to develop students' cognitive interest. There is a serious discrepancy between the development of students' cognitive interests and its practical organization and the potential of STEM technologies. Projects aim to resolve the conflict between the method's potential and the need to develop students' cognitive interests, which is especially relevant for the teaching of Biology.

In secondary schools, the teaching of Biology begins with theoretical information on characteristics of living things, cell theory, plants and animals' characteristics and classification. The organization of the training process is related to the methodology of using information technology. The application of STEM technologies in teaching ensures the development of students as intellectual, civic, and social beings.[3]

The formation of cognitive interest has attracted the attention of famous educators due to its practical significance. Project activities are one of the evolving teaching methods that allow students to develop logical and creative thinking, research skills, and the ability to summarize knowledge acquired in the learning process. Massirova R.R. and Saveleva V. suggest that project activities are especially important for bachelors, and there is a need to create a model for their formation after the creation of pedagogical conditions.

In the field of education, the concept of cognitive activity has attracted significant attention from scholars. The term cognitive activity refers to a lively and energetic type of activity aimed at fulfilling a given task. The development of cognitive interests in school is

considered impossible without the application of heuristic techniques in training. It has been equated with the needs of the heart and mental activity, and is viewed as a sign of personality manifested in action.[4]

Different scholars have put forth varying definitions and interpretations of cognitive activity. For example, E.A. Krasnovsky considers the idea of "preparation for problem solving, the complexity of teaching, which is the basis of training" as cognitive activity, whereas Groshev A.S. sees it as a sign of personality that leads to effective acquisition of knowledge, skills, and habits. M.A. Danilov defines cognitive activity as a special type of activity focused on fulfilling a given task.[5]

Moreover, the concept of cognitive activity has been linked to the process of formation of personality neoplasms. A model has been proposed that includes various elements, such as goals, objectives, principles, components, criteria, and levels of project activity. The interrelationships between these elements ensure the implementation of the process of formation of personality neoplasms.

The role of training in cognitive activity has also been emphasized by scholars. Ponomarev Ya. A. considered training as a type of activity, with the ultimate goal of preparing students for independent work. He noted that the learning process is not arbitrary, but rather has a social character, focused on the creative skills of students and carried out under the guidance of the teacher. The relationship between the teacher and student is seen as integral to the training process.

Additionally, scholars have analyzed the structure of activity and emphasized the importance of general training skills. The skills of planning work ahead, carrying it out rationally, exercising self-control, and working at a certain pace are considered crucial for cognitive activity. Memorization and revitalization also depend on the student's learning environment, highlighting the need to consider general training skills in addition to knowledge, skills, and habits.

In conclusion, the concept of cognitive activity is a complex and multifaceted one that has been analyzed by numerous scholars. It has

been linked to the process of formation of personality neoplasms, and is viewed as a sign of personality manifested in action. Training plays a crucial role in cognitive activity, with the ultimate goal of preparing students for independent work. General training skills are also deemed important, in addition to knowledge, skills, and habits, for effective cognitive activity.

As per Pakhomova's perspective, personality is grounded on activity. The author posits a paradox between the physical and psychophysiological fluctuations of an individual and the stability of their personality. Hence, the concept of the self, represented by the "I," has emerged as a predicament of personality psychology. The psychological traits of an individual, which define their character, constitute the essence of this predicament. Consequently, the constancy of one's "I" is challenged by these issues.

Statement of the problem

In the field of education, it is widely recognized that schooling should not only impart ready-made knowledge to students but also equip them with the skills and ability to independently strengthen their knowledge and skills system. The main task of teachers is to activate the logical thinking of students and their ability to comprehend, leading to cognitive interest. Cognitive interest is a fundamental part of life and serves as an incentive for students' learning and creative activities. However, the cognitive process is rarely stable, and it is not easy to work to keep this interest alive. This paper aims to explore the problem of cognitive interest in education and the opportunities necessary for the development of students' cognitive abilities when teaching Biology.

The problem of cognitive interest: Cognitive interest is an important motive for training and a powerful tool for educational training. It is also an essential factor for the implementation of the Projects method. The problem of cognitive interest has been studied by various scholars such as A.S. Belkin, X.J. Taneeva, V.A. Qusev, V.A. Kruteskiy, I.Y. Lanina, L.M. Friedman, and Q.İ. Shukina. These researchers have highlighted the importance of cognitive interest in learning and

how it contributes to the formation of volitional qualities. Voluntary qualities are formed when students overcome difficulties and strengthen their self-confidence, which plays a positive role in their future activities.

Cognitive curiosity also motivates students to constantly search for new information. During their research, they learn to pay attention to the main, more important issues, analyze and draw general conclusions. Cognitive interest activates any human activity, and all activities have a cognitive basis.

However, cognitive interest is not always stable, and educators face the challenge of keeping it constant. The use of creative tasks in the classroom can serve this purpose, as children present themselves through these tasks. The lack of sufficient scientific and methodological research on the problem of cognitive interest highlights the need for further studies on this topic.

Opportunities for the development of students' cognitive abilities in teaching Biology: In the context of teaching Biology, various opportunities can be utilized to develop students' cognitive abilities. The following table summarizes some of the key opportunities:

Opportunities for the development of students' cognitive abilities in teaching Biology

1. Comprehensive and timely development of children and youth
2. Formation of self-education and self-realization skills
3. Understanding the world as a whole and forming a modern worldview and intra-ethnic culture
4. Diversity of types and forms of educational institutions and programs for individualization of education
5. Continuation of the levels and stages of education in the form of tradition
6. Development of distance education and information technology programs in education
7. Academic mobility of students
8. Development of national tradition when working with talented youth
9. Participation of pedagogical workers in scientific activity
10. Training of highly educated and qualified specialists with professional mobility

in the process of informatization of society and development of new scientific technologies

Cognitive interest is crucial in education, and it plays a significant role in students' learning and creative activities. Educators must strive to keep this interest constant through the use of various creative tasks in the classroom. Moreover, the development of students' cognitive abilities in teaching Biology can be facilitated through utilizing the opportunities presented in the table above. Further scientific and methodological research is necessary to explore the problem of cognitive interest in education fully.

Conclusion:

Based on the conclusions drawn from the analysis of scientific, psychological-pedagogical and methodical literature, some suggestions can be made:

1. Encourage the use of STEM technologies in the teaching of Biology to ensure the integrity of the pedagogical process, promote the full development of students, ensure their creative activity, form the cognitive motive of learning, and develop their personal qualities.
2. Incorporate visual and practical projects that integrate the actions taken during the students' experience, set short-term goals, and inspire the student to achieve these goals,

thus promoting their independent thinking and action. This will also help develop civic competencies in the students.

3. Take into account the age level of students when implementing STEM technologies to ensure optimal development of cognitive interest during the learning process.
4. Address the contradiction between the existing reproductive nature of teaching Biology and the need to enhance students' productive skills and ability to acquire knowledge independently.
5. Implement the developed methodology for practical work in the teaching of Biology in schools, and evaluate its effectiveness.

6. Consider using the developed methodology as a course project in schools with in-depth study of Mathematics and Biology, based on the positive results from research and experiments.

By incorporating these suggestions, it is possible to enhance the teaching of Biology and help students develop their skills and abilities, while also preparing them for the requirements of the modern society.

The literature suggests that incorporating STEM technologies in the teaching of Biology can address these issues and create several benefits for students. These benefits can be summarized as follows:

Table 1: Benefits of using STEM technologies in the teaching of Biology

Benefits	Description
Ensures the integrity of the pedagogical process	STEM technologies allow for a more holistic approach to learning that integrates theory and practice. This ensures that students are exposed to a range of experiences that help them develop a deeper understanding of the subject matter.
Promotes the full development of students	STEM technologies create conditions for the development of both the upbringing and education of students. This means that students are not only learning about Biology but also developing important life skills such as teamwork, problem-solving, and communication.
Ensures the creative activity of students	STEM technologies turn students into active members of the learning process by encouraging them to engage in creative problem-solving activities. This fosters a sense of ownership and responsibility for their learning.
Forms the cognitive motive of learning	STEM technologies create a sense of purpose and motivation for learning by showing students the end result of their activity. This makes learning more relevant and meaningful to their lives.
Develops personal qualities	STEM technologies encourage students to improve and develop their knowledge, which helps to develop personal qualities such as resilience, perseverance, and self-confidence.

Reveals the active personal position of the student	STEM technologies give students the opportunity to interfere in the progress of the project and change the course of the project for their own purposes. This fosters a sense of agency and independence, which are important for developing civic competencies.
Taught in accordance with age level	STEM technologies can be adapted to suit the age and developmental level of students. This ensures that students are not overwhelmed with complex concepts and can progress at their own pace.

The urgency of the problem. One of the most urgent issues in the education system of our republic, which requires its own solution, is the problem of developing investigation skills of the secondary school students in Biology lessons.

Scientific novelty of the problem. In conclusion, the literature suggests that using STEM technologies in the teaching of Biology can create several benefits for students, including a more holistic approach to learning, the development of important life skills, creative problem-solving activities, a sense of purpose and motivation for

learning, and the development of personal qualities such as resilience and self-confidence.

Practical significance of the problem. It is suggested that STEM technologies should be adapted to suit the age and developmental level of students, which ensures that learning is not overwhelming and students can progress at their own pace. Finally, the literature highlights the need for a shift towards more practical and hands-on approaches to learning Biology, particularly in the context of an increasingly technology-driven world.

References:

1. Başaran, M., & Bay, E. (2022). The effect of project-based STEAM activities on the social and cognitive skills of preschool children. *Early Child Development and Care*, 1-19. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03004430.2022.2146682>
2. Choi, Y., & Hong, S. H. (2015). Effects of STEAM lessons using scratch programming regarding small organisms in elementary science-gifted education. *Journal of Korean Elementary Science Education*, 34(2), 194-209. <https://koreascience.kr/article/JAKO201518564243423.pdf>
3. Conrady, C., & Bogner, F. X. (2020). STEAM teaching professional development works: Effects on students' creativity and motivation. *Smart Learning Environments*, 7, 1-20. <https://link.springer.com/article/10.1186/s40561-020-00132-9>
4. ElSary, A. (2021). Transdisciplinary STEAM Curriculum Design and Authentic Assessment in Online Learning: A Model of Cognitive, Psychomotor, and Affective Domains. *Journal of Turkish Science Education*, 18(3), 493-511. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1325572>
5. Keefe, D. F., & Laidlaw, D. H. (2013). Virtual reality data visualization for team-based STEAM education: Tools, methods, and lessons learned. In *Virtual, Augmented and Mixed Reality. Systems and Applications: 5th International Conference, VAMR 2013, Held as Part of HCI International 2013, Las Vegas, NV, USA, July 21-26, 2013, Proceedings, Part II 5* (pp. 179-187). Springer Berlin Heidelberg. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-39420-1_20

E-mail: malak.azizova@arti.edu.az

Rəyçilər: *biol.elm.dok.*, prof. E.M. Qurbanov
biol.elm.dok., prof. R.L. Sultanov

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2023.

**FİZİKİ TƏRBİYƏNİN, İDMAN TƏLİMİNİN
NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI
ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ,
СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ
THEORY AND METHODOLOGY OF PHYSICAL EDUCATION,
SPORTS TRAINING**

UOT 372.879.6

Arzu Elşad qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının müəllimi

**YENİYETMƏ VOLEYBOLÇULARIN FİZİKİ QABİLİYYƏTLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ İŞİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI**

Арзу Эльшад гызы Джафарова
преподаватель
Азербайджанской Государственной Академии
Физической Воспитании и Спорта

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ФИЗИЧЕСКИХ
СПОСОБНОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ-ВОЛЕЙБОЛИСТОВ**

Arzu Elshad Jafarova
teacher at the Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports

**FORMATION OF PHYSICAL ABILITIES OF TEENAGE VOLLEYBALL PLAYERS
PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE WORK**

Xülasə. Məqalə yeniyetmə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin psixoloji əsaslarından və bu əsasların tətbiqi imkanlarından bəhs edir. Məqələdə göstərilir ki, yeniyetmə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün nəzərə alınan psixoloji yanaşmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman ilkin olaraq yeniyetmə voleybolçuların təfəkkür imkanlarının tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Bu prosesdə təfəkkürün əyani-hərəkəti təfəkkür, sözlü-məntiqi təfəkkür, nəzəri təfəkkür, əməli təfəkkür, empirik təfəkkür, analitik (məntiqi) təfəkkür və intuitiv təfəkkür, realistik təfəkkür, autistik təfəkkür, əyani-surətli təfəkkür, eqoistik təfəkkür, produktiv (məhsuldar) və reproduktiv təfəkkür kimi növlərindən istifadə edilməsi faydalı sayılır.

Açar sözlər: *yeniyetmə voleybolçular, fiziki tərbiyə, fiziki inkişaf, fiziki qabiliyyətlər, təfəkkür tərz, təfəkkürün inkişafı, əməli təfəkkür, nəzəri təfəkkür, empirik təfəkkür*

Резюме. В статье говорится о психологических основах работы по формированию физических способностей подростков-волейболистов и возможностях применения этих основ. В статье показано, что большое значение имеют учитываемые психологические подходы для формирования физических способностей волейболистов-подростков. В настоящее время он изначально предназначен для регулирования мыслительных способностей волейболистов-подростков. В этом процессе мышления выделяются наглядно-моторное мышление, словесно-логическое мышление, теоретическое мышление, практическое мышление, эмпирическое мышление, аналитическое (логическое) мышление и интуитивное мышление, реалистическое мышление, аутистическое мышление, наглядно-непосредственное мышление, эгоистическое мышление, продуктивное и репродуктивные виды мышления.

Ключевые слова: *юные волейболисты, физическое воспитание, физическое развитие, физические способности, стиль мышления, развитие мышления, практическое мышление, теоретическое мышление, эмпирическое мышление*

Summary. The article talks about the psychological foundations of the work of shaping the physical abilities of teenage volleyball players and the possibilities of applying these foundations. The article shows that the psychological approaches taken into account for the formation of the physical abilities of teenage volleyball players are of great importance. At this time, it is initially intended to regulate the thinking abilities of teenage volleyball players. In this process of thinking, visual-motor thinking, verbal-logical thinking, theoretical thinking, practical thinking, empirical thinking, analytical (logical) thinking and intuitive thinking, realistic thinking, autistic thinking, visual-immediate thinking, egoistic thinking, productive and it is considered useful to use such types of reproductive thinking.

Key words: *teenage volleyball players, physical education, physical development, physical abilities, thinking style, thinking development, practical thinking, theoretical thinking, empirical thinking*

Müstəqillik qazandığımız hazırkı şəraitdə yetişən nəslin fiziki tərbiyəsinin günün tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirilərək formalaşdırılması mühüm aktuallıq kəsb edir. Əlbəttə ki, bu aktual problemin daha da inkişaf etdirilərək formalaşdırılması və modernləşdirilməsi bu sahədə çalışan mütəxəssislərin qarşısında təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulur. Hansı ki, bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsindən ötrü ayrı-ayrı idman sahələrində olduğu kimi, voleybol idman növünün də beynəlxalq normalara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi zəruri sayılır. Yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üzrə işin pedaqoji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi bu aktuallığı bir daha artırmış olur. Yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin psixoloji əsaslarından ən başlıcası onların təfəkkür imkanlarının genişləndirilməsi hesab olunur. Ona görə ki, yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması zamanı yeni ən mühüm əlamətlərin axtarışına, kəşfinə yönəldilmiş, sosial mühit üçün maraq doğuran qələbə əzmini artıran psixi prosesdir. Məhz bu baxımdan yeniyyətə voleybolçuların təfəkkür tərzinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkürün növlərinin araşdırılması zamanı bir xüsusiyyətə fikir verilməlidir: onlardan bəziləri intellektual inkişafın ayrı-ayrı pillələrində formalaşır və onların adları pillələrin adları ilə üst-üstə düşür, digərləri isə eyni pillənin (daha doğrusu, yüksək pillənin) məhsuludurlar. Təfəkkürün əsas növlərini nəzərdən keçirək.

1. Əyani-hərəkət təfəkkür - əşyaların bilavasitə qavranmasına, onlarla hərəkətlərin yerinə yetirilməsi zamanı onların real şəkildə dəyişdirilməsinə əsaslanan növüdür (10, səh.163).

Əslində yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması zamanı onların təfəkkür tərzinin inkişaf etdirilməsi ən mü-

hüm şərtlərdən hesab olunur. Çünki voleybolçu qızların bu sahədəki həm nəzəri biliklərinin artırılması, həm də onların praktik fəaliyyətləri üçün zəruri sayılan vərdislər sisteminin inkişaf etdirilməsindən ötrü onlara psixoloji cəhətdən düzgün yanaşmaq lazım gəlir. Yəni yeniyyətə voleybolçuları hələ məşq prosesində fəndlər üzərində işləməyi öyrədərkən, həm məşqlərdən sonrakı proseslərdə onlara rəqiblərə qarşı diqqətli olmağa qələbə əzmini yüksəltmə oyunşaqlarının hərəkətlərini duyub qavramaq psixoloji cəhətdən hazır olmağı öyrətmək lazımdır. Bunun üçün isə voleybolçu qızların hər birinə fərdi yanaşmaqla onlara əyani şəkildə təqdim edilən fəndlərin mahiyyətini dərk etmək gərəkdir. Bu zaman voleybolçu qızların təfəkkür təzləri yüksəlir. Bu zaman onların idrak prosesi güclənir. Hər bəndin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi onların təfəkkür tərzini gücləndirir və dərinləşdirir. Təfəkkürün dərinləşməsi isə voleybolçu qızların idrak səviyyələrini genişləndirmiş olur. Beləliklə, voleybolçulara sözlə təsir etməyin imkanları çoxalır. Sözlə təsirin dinamik inkişafı sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişafına bir növ şərait yaratmış olur. Beləliklə, yeniyyətə voleybolçu qızlara fəndlərin düzgün yerinə yetirilməsinin sözlü məntiqi əməliyyatlar şəklində təqdim edilməsi onların psixoloji inkişafını təmin edir.

Belə fərdi yanaşmalar, əgər bir tərəfdən həm əyani təfəkkürün, həm hərəkət təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişafına bir növ yol açmış olur. Sözlə göstərilərək təsirlər məntiqi əməliyyatlar şəklində yerinə yetirilir.

Sözlü – məntiqi təfəkkür – təfəkkürün, anlayışlarla məntiqi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı yerinə yetirilən növüdür (10, s.164).

Əlbəttə ki, təfəkkürün bu növündən idman dərslərində, idman məşğələlərində, eyni zamanda, voleybolçu yeniyyətə qızların fiziki qabiliyyətlərini artırmaq üçün istifadə edilən təfəkkür tərzinin inkişaf etdirilməsi ən mü-

yətlərinin formalaşdırılması prosesində istifadə olunur. Ona görə ki, ilk növbədə, yeniyetmə voleybolçu qızların məsləhət almalarına ciddi ehtiyacları yaranır. Sözlə məsləhətlərin, hətta öyüdlərin, nəsihətlərin verilməsində də məntiqi cəhətdən əsaslandırılan sözlərə geniş yer vermək lazımdır. Çünki məntiqə əsaslanan söz təfəkkür tərzinə, onun inkişafına öz dinamik təsirini göstərir. Bu zaman nəzəri cəhətdən verilən məsləhətlər nəzəri təfəkkürü də çox inkişaf etdirmiş olur.

Nəzəri təfəkkür – qanunauyğunluqların, qaydaların öyrənilməsinə və onların əsasında qanunların və anlayışların formalaşmasına yönəlmişdir (10, s.164).

Deməli, nəzəri təfəkkürə malik olan yeniyetmə voleybolçular fiziki qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına istiqamət verən qanunauyğunluqlarını qaydaların öyrənilməsinə əməl etmələri onların hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olur. Nəzəri təfəkkürün inkişafı isə əməli təfəkkürün formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir. Nəticə etibarilə əməli təfəkkürün yaranma imkanları genişlənir. Yeniyetmə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşmasına təsir edən əməli təfəkkür onların məqsədyönlü və planlı inkişafını təmin edir. Yeniyetmə voleybolçular öz planlarına müvafiq olaraq fəaliyyət göstərmələri üçün hazırlıq işlərini həyata keçirirlər. Deməli, fiziki qabiliyyətlərin inkişafını təmin edən əməli təfəkkürün inkişafı ən zəruri psixoloji amillərdəndir.

Əməli təfəkkür – başlıca vəzifəsi kimi gerçəkliyin fiziki baxımdan dəyişdirilməsinin (məqsədin irəli sürülməsi, fəaliyyətin planının, layihəsinin və sxeminin) hazırlanması qəbul edilir (10, s.164).

Ümumiyyətlə desək, yeniyetmə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ilə bağlı aparılan tədqiqatların psixoloji cəhətdən əsaslandırılması fiziki tərbiyə müəllimlərinin və bu sahədə çalışan məşqçilərin məqsədyönlü fəaliyyətinin meyarı, yəni bir növ ölçü vahidi ola bilər. Çünki yeniyetmə voleybolçuların əməli təfəkkürünün məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilərək formalaşdırılması perspektivdə empirik təfəkkürün inkişafına yol açmış olur.

Empirik təfəkkür – sırf elmi anlayışlarla məşğul olan nəzəri təfəkkürdən fərqli olaraq həyatı, şəraitlə bağlı ümumiləşdirmələrlə məşğuldur (10, s.165).

Fiziki tərbiyə müəllimlərinin, eləcə də bu sahədə çalışan məşqçilərin nəzəri materiallardan bəhrələnməklə yanaşı real şəraitdə, yəni mövcud vəziyyətə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyin yollarını, qələbə qazanmağın metodlarını düzgün müəyyənləşdirə bilərlər. Bu şərtlə ki, empirik təfəkkürün imkanları ilə yanaşı analitik təfəkkürün, öz intuisiyalarının imkanlarından səmərəli istifadə edə bilsinlər. Analitik, yəni məntiqi təfəkkürün imkanlarından bəhrələnməklə nailiyyətlər qazanmaq mümkün sayılır.

Analitik (məntiqi) təfəkkür və İntuitiv təfəkkür – təfəkkürün bir-biri ilə sıx bağlı, eyni zamanda bir-birinin əksi olan bu iki növü üç əsas əlamətə görə fərqləndirilir: zamana (prosesin getmə vaxtına) görə, struktura (mərhələlərə bölünməyə) görə və həyata keçirilmə (dərək olunma) səviyyəsinə görə. Analitik (məntiqi) təfəkkür vaxt baxımından paylanır, dəqiq fərqləndirilən mərhələlərə malikdir, insanın şüurunda əhəmiyyətli dərəcədə öz əksini tapır. İntuitiv təfəkkür, əksinə, özünün sürətli axını, dəqiq mərhələlərə bölünməməsi və minimum səviyyədə dərək edilməsi ilə fərqlənir (10, s.165).

Ona görə də yeniyetmə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması zamanı daha çox ziddiyyətli məqamlarda daha tez nəticə çıxarmağı bacarmaq, mərhələlər üzrə fəaliyyət üçün səmərəli təklifləri irəli sürmək və minimum vaxt çərçivəsində qələbəni təmin etmək lazım gəlir.

Yeniyetmə voleybolçularla çalışan mütəxəssislərin realistik təfəkkürə malik olmaları da faydalı hesab olunur. Çünki realistik təfəkkürə malik olmağın bir çox üstünlükləri vardır.

Realistik təfəkkür - əsas etibarilə xarici aləmə yönəlmişdir, məntiqi qanunlarla tənzimlənir (10, səh.165).

Voleybolçuların xarici mühitə uyğunlaşmaları onların qələbə əzminə təsir edən əsas amillərdən hesab olunur. Hansı ki, xarici mühitə yönəldilmiş, bu mühitə uyğunlaşdırılmış voleybolçuların əlbəttə ki, məntiqi qanunlarla, qaydalarla tənzimlənir. Bütün bunlar isə qələbəyə aparıcı yolun əsas amillərindən hesab olunur. Əlbəttə ki, qələbənin təmin edilməsində autistik təfəkküründə payı az deyil.

Autistik təfəkkür – insanın istəklərinin həyata keçirilməsi (bir sıra hallarda arzu edilənin həqiqi kimi təqdim edilməsi) ilə bağlıdır (10, s.165).

Yeniyyətə voleybolçuların fiziki tərbiyəsinin formalaşdırılması işində əyani sürətli təfəkkürün də rolu əvəzolunmaz hesab olunur. Niyə? Birincisi, ona görə ki, yeniyyətə voleybolçular tezliklə usta voleybolçular kimi fəaliyyət göstərməyi arzulayırlar. Bir çox hallarda buna nail ola bilmirlər. Ona görə də həm fiziki tərbiyə müəllimləri, həm də məşqçilər korpusu onların əyani-sürətli təfəkkürlərinin inkişafına çalışmalıdırlar.

Əyani-sürətli təfəkkür – təsəvvürlərə və sürətlərə əsaslanmaqla səciyyələnən növüdür. Sürətli təfəkkürün funksiyaları, insanın təsəvvüründə şəraitin dəyişdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətinin nəticəsi kimi əldə etmək istədiyi vəziyyətlərin və dəyişikliklərin canlandırılması ilə bağlıdır. Sürətli təfəkkürün mühüm xüsusiyyətlərindən biri – əşyaların və onların xassələrinin qeyri-adi, ağlasığmaz birləşmələrinin yaranmasıdır (10, s.164).

Bu fikri voleybol idman növünə şamil etsək, deməli ki, sürətli təfəkkürün funksiyalarından bəhrələnməklə yeniyyətə voleybolçuların bütün hallarda nailiyyətlərinin qazanılmasına təkan vermək olar.

Əyanilikdən, sürətlilikdən istifadə etməyi bacarmayan yeniyyətə voleybolçuların fəaliyyətində eqoistlik müşahidə olunur. Adından məlum olduğu kimi, eqoistik təfəkkürə malik olanlar tərəf müqabillərinin mövqelərini düzgün dəyərləndirə bilmirlər.

Əyani-sürətli təfəkkür – hər şeydən əvvəl, subyekt tərəfindən tərəf-müqabilin mövqeyinin qəbul edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə səciyyələnir (10, s.165).

Elmi psixologiyada bütün bunların əksinə olaraq produktiv və reproduktiv təfəkkür tərzinin inkişaf etdirilməsilə bağlı bir sıra dəyərli fikirlər irəli sürülür.

Qeyd olunur ki, produktiv və reproduktiv təfəkkür tərzinə malik olan idmançılar, o cümlədən yeniyyətə voleybolçular yeniliklərə imza atmağa, qeyri-adi oyun tərzini nümayiş etdirməyə daha çox maraq göstərirlər.

Produktiv (məhsuldar) və reproduktiv təfəkkür növləri – əqli fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əldə olunan məhsulun subyektin fəaliyyət sahəsinə münasibətdə yenilik səviyyəsi ilə fərqləndirilir (10, s.165).

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün bu işin psixoloji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi zəruri sayılır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin psixoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və onların tətbiqi imkanlarından istifadə edilməsi ilə bağlı irəli sürülən nəzəri müddəalar məqalənin elmi yenilikləri hesab olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin psixoloji əsaslarının praktikada tətbiq olunması bu sahədə müvafiq nailiyyətlərin qazanılmasına dinamik təsir göstərir.

Yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin psixoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və məqsədyönlü şəkildə tətbiq edilməsi onların hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olur. Belə olan təqdirdə yeniyyətə voleybolçuların perspektiv imkanları genişlənir.

Ədəbiyyat:

1. Beynəlxalq elmi konfransın materiallarının toplusu. -Bakı: Araz, -2014.
2. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. -Bakı, 2013.
3. Hacıyev Z.C. Voleybolçu hazırlığının əsasları: Dərs vəsaiti. -Bakı, 2022.
4. İsmayılov T.M, Qurbanov X. Ali məktəb psixologiyası. -Bakı: Araz, -2011.
5. Qayıbov, R.H. İdman fiziologiyası. -Bakı: Mütərcim, -2015, -170 s.
6. Qasımov H.İ., Cəfərov Q.M. İdman tələbatı, müalicə, bədən tərbiyəsi və masaj. -Bakı: Mütərcim, -2002.
7. Sadiqov F.B. Ümumi pedaqogika (Fiziki tərbiyə bölməsi). -Bakı: Maarif, -2018.
8. Sadiqov F.B. Ali məktəb pedaqogikası (Fiziki tərbiyə bölməsi) -Bakı: Maarif, -2020.
9. Salamova K.B. Ümumi psixologiya. -Sumqayıt: SDU-nun nəşriyyatı, -2016.
10. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. -Bakı: Nurlan, -2007.

E-mail: arzum.cəfərova.1977@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. F.B. Sadiqov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. Z.C. Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2023

UOT 372.879.6

Şirin Musa oğlu Vəliyev,
*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosenti,
Əməkdar məşqçi*

Murad Aslan oğlu Süleymanlı
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

ATLETİKANIN TULLANMA NÖVLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Ширин Муса оглы Велиев,
*доцент Азербайджанской Государственной Академии
Физического Воспитания и Спорта, Заслуженный тренер*

Мурад Аслан оглы Сулейманлы
Азербайджанская Государственная Академия Физического Воспитания и Спорта

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЫЖКОВЫХ ВИДОВ АТЛЕТИКИ

Shirin Musa Valiyev,
*associate professor of
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports , Honored trainer*

Murad Aslan Suleymanli
Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports

JUMPING TYPES OF ATHLETICS THEORETICAL FOUNDATIONS

Xülasə. Məqalədə universal tullanma tərzinə malik idmançılar tərəfindən yerinə yetirilən şüvüllə tullanma texnikasının müqayisəli təhlili, eləcə də dərin ixtisaslaşma mərhələsində idmançıların istifadə etdiyi texnikanın variantları verilmişdir.

Açar sözlər: *şüvüllə tullanma, atletika məşqləri, yüngül atletika, fiziki inkişaf, tullanma növləri, uzunluğa tullanma*

Резюме. В статье проводится сравнительный анализ техники прыжка в высоту, выполняемой спортсменами с универсальным стилем прыжка, а также варианты техники, используемые спортсменами на этапе глубокой специализации.

Ключевые слова: *прыжки в высоту, атлетические тренировки, легкая атлетика, физическое развитие, виды прыжков, прыжки в длину*

Summary. The article provides a comparative analysis of the high jump technique performed by athletes with a universal jumping style, as well as the technique options used by athletes at the stage of deep specialization.

Key words: *high jumps, athletic training, athletics, physical development, types of jumps, long jumps*

Yüngül atletika yerimə, qaçış, tullanma və tullanıb keçmə hərəkətlərini birləşdirən və bu cür çoxnövcülükdən ibarət idman növüdür. Orta məktəbdə atletika yerimə, qaçış (qısa, orta, uzun məsafələr; estafet yarışı; kross qaçışı), tullanma

(yüksəkliyə, uzunluğa), atma (kiçik top, qumbara, güllə atma) kimi növlərlə təmsil olunur. Daimi atletika məşqləri güc, sürət, dözümlülük və gündəlik həyatda insan üçün zəruri olan digər keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Yüngül atletika – müxtəlif tullanma növlərini özündə birləşdirən idman növüdür. Hazırda tullanmalar atletikanın ayrı-ayrı növləri kimi deyil, həm də şagirdlərin ahəngdar, hərtərəfli fiziki inkişafı üçün tədris, sağlamlıq və inkişaf vəzifələrini həll etmək üçün şagirdlərin bədən tərbiyəsi vasitəsi kimi xidmət edən faydalı fiziki məşqlər kimi geniş istifadə olunur.

Yüngül atletika məşqlərinin tullanma növləri vasitəsilə fiziki cəhətdən inkişaf etmiş bir insanın hazırlanması onun aktuallığını şərtləndirir. Bədən tərbiyəsi və idman tədqiqatçılarının əksəriyyəti əmindirlər ki, bu problemin həlli yüngül atletikanın növlərini bədən tərbiyəsi dərslərinə daxil etməklə tədris prosesinin optimallaşdırılmasındadır. Buna görə də onların insanın sağlamlığına və fiziki inkişafına təsirini öyrənmək vacibdir.

Yüngül atletikada dörd növ tullanma var: hündürlüyə tullanma, şüvüllə tullanma, uzunluğa tullanma və üç təkənla tullanma.

Hazırda tullanma təkə atletikanın ayrı-ayrı növləri kimi deyil, həm də hərtərəfli fiziki inkişafın effektiv vasitəsi kimi xidmət edən faydalı fiziki məşqlər kimi geniş yayılmışdır.

Yüksək idman nəticələrinə nail olmaq üçün təkə tullanma üzrə məşq etmək kifayət deyil. Çoxyönlü və xüsusi fiziki inkişaf səviyyəsinin yüksək olması vacibdir. Bu məqsədlə müxtəlif təlim vasitələrindən istifadə olunur. Jumperin (Tullanan idmançının) xüsusi məşqində əzələlərin daralma sürətinin və gücünün inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə aşağıdakılardan istifadə olunur: gimnastika, ştanqla məşqlər, xüsusi tullanma hərəkətləri, sprint hərəkətləri, qısa məsafəyə qaçış və s. Eyni zamanda, tullanma texnikasının təkmilləşdirilməsinə çox diqqət yetirilir. Motor keyfiyyətlərinin inkişafı və texnikada tullanmanın təkmilləşdirilməsi bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır.

Əsas tullanma texnikasına daxildir:

Yüngül atletika tullanmaları qarışıq tsiklik-atsiklik quruluşa malik məşqlərdir. Bu məşqlərin texnikasını mənimsəmək onun ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən bir sıra keçid mərhələlərini ehtiva edir. Bu fazaların mürəkkəbliyi ondadır ki, onların strukturunda dəyişiklik və sürət və səyin yenidən bölüşdürülməsi ilə hərəkətlərin koordinasiyasında keçid var. Kommutasiya və texniki həyata keçirilməsinin təbiəti baxımından

xüsusilə çətin olan qaçışdan itələməyə keçid mərhələsidir.

Yüngül atletika ilə tullanmalar iki növə bölünür: şaquli maneələrdən tullanma (hündürlükdən tullanma və şüvüllə tullanma) və üfüqi maneələrdən tullanma (uzunluğa və üç təkənla tullanma).

Tullanmanın effektivliyi itələmə mərhələsində, tullanmanın effektivliyi üçün əsas amillər yaradıldıqda müəyyən edilir. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir: *jumperin* (tullanan şəxs) gövdəsinin ilkin sürəti; *jumper* gövdəsinin gediş bucağı. Uçuş mərhələsində kütlənin cəm olduğu mərkəzi trayektoriyası itələmənin xarakterindən və tullanma növündən asılıdır. Üstəlik, üç təkənla tullanmanın üç uçuş fazası, dirəklə tullanmada isə uçuş mərhələsinin dəstəkləyici və dəstəklənməyən hissələri var.

Tullanmanın aşağıdakı növləri vardır:

- hündürlüyə tullanma;
- şüvüllə tullanma.

Hündürlüyə tullanma – qaçış başlanğıcından hündürlüyə tullanma texniki tipli şaquli tullanmalarla əlaqəli atletika intizamıdır. Tullanmanın komponentləri qaçış, dəf etməyə hazırlıq, itələmə, bardan keçmə və yerə enmədir. O, atletlərdən tullanma qabiliyyətini və hərəkətlərin koordinasiyasını tələb edir. Yaz və qış mövsümündə keçirilir. 1896-cı ildən kişilər üçün, 1928-ci ildən isə qadınlar üçün olimpiya atletika intizamıdır.

Hündürlüyə tullanma yarışları tutacaqlar üzərində bar və eniş yeri ilə təchiz olunmuş tullanma sahəsində keçirilir. İlk mərhələdə və finalda idmançıya hər hündürlükdə üç cəhd verilir. İdmançının hündürlüyü tullanmaq hüququ var, buraxılmış hündürlükdə istifadə olunmamış cəhdlər isə yığılmır. Əgər idmançı hər hansı bir hündürlükdə və ya iki uğursuz cəhd edibsə və bu hündürlükdə daha tullanmaq istəmirsə, o, istifadə olunmamış (müvafiq olaraq iki və ya bir) cəhdi növbəti hündürlüyə daşıya bilər. Yarış zamanı boy artımı hakimlər tərəfindən müəyyən edilir, lakin 2 santimetrdən az ola bilməz. İdmançı bu barədə hakimlərə məlumat verdikdən sonra istənilən hündürlükdən tullanmağa başlaya bilər. Çubuğun tutacaqları arasındakı məsafə 4 metrdir. Eniş sahəsinin ölçüləri 3×5 metrdir. Çalışarkən idmançı bir ayağı ilə itələməlidir.

Aşağıdakı hallarda cəhd uğursuz sayılır:

- tullanma nəticəsində bar raflarda qalmadı,
- idmançı barı təmizləməzdən əvvəl çubuğun yaxın kənarının şaquli proyeksiyasından kənardə yerləşən sektorun səthinə, o cümlədən eniş sahəsinə və ya bədəninin hər hansı bir hissəsi ilə dirəklərin arasında və ya kənardə toxundu;

- idmançı hər iki ayağı ilə itələdi.

Uğurlu cəhd hakim tərəfindən ağ bayrağın qaldırılması ilə qeyd olunur. Ağ bayraq qaldırıldıqdan sonra bar dirəklərdən düşərsə, cəhd etibarlı sayılır. Bir qayda olaraq, hakim hündürlüyü atletin eniş yerini tərk etməsindən əvvəl təyin edir, lakin nəticənin rəsmi olaraq təyin olunmasına dair son qərar hakimin ixtiyarındadır.

Atletika fənləri arasında dirəklə tullanma struktur baxımından ən mürəkkəb motor hərəkətlərindən biridir. Buna görə də atlama texnikasını öyrənmək çox vaxt tələb edir və onun təkmilləşdirilməsi problemləri bütün idman karyerası boyunca baş verir. Eyni zamanda, yüksək səviyyəli nəticələr əldə etmək üçün şüvül tutan sprinter sürətinə, gimnastın gücünə və koordinasiyasına, tullanmanın sürət-güc keyfiyyətlərinə və bir sıra digər keyfiyyətlərə malik olmalıdır (güc, qətiyyət, cəsarət və s.). Bu baxımdan, təhsil və təlim prosesində dirəklə tullanmanın motor funksiyalarını və psixo-fiziki keyfiyyətlərini təbiyə etməyə yönəlmiş çoxlu sayda müxtəlif təlimlər var. Şüvüllə tullanma, atletlərin əhəmiyyətli bir hündürlükdə (6 m-ə qədər) iki dirək üzərində sabitlənmiş üfüqi çubuğu aşmaq üçün uzun çevik dirəklərdən (hazırda dirəklər şüşə lifdən və ya karbon lifindən hazırlanır) istifadə edərək, tullanma hündürlüyündə yarışdıqları atletika intizamıdır). Şüvüllə tullanma yarışları artıq Qədim Yunanıstanda, eləcə də Keltlər və qədim Krit sakinləri tərəfindən keçirilirdi. Şüvüllə tullanma 1896-cı ildə Birinci Yay Olimpiya Oyunlarından, qadınlar üçün isə 2000-ci ildə Sidneydə keçirilən Olimpiya Oyunlarından bəri kişilər üçün olimpiya idman növüdür.

Şüvüllə tullanmalar üçün təlim növləri arasında xüsusi fiziki və texniki olanları fərqləndirmək lazımdır. Şüvüllə tullanmada idman nəticələrinin səviyyəsi əsasən onlardan asılıdır. Bir tullanmanın xüsusi fiziki hazırlığı, obrazlı desək, tullanmanın enerji məzmunu əsası, texniki hazırlığı isə onu idman məşqində həyata keçirən forma kimi təqdim edilə bilər. Fiziki məşqlərin məzmununu və formasının vəhdəti haqqında müd-

də nəzərə alınmaqla, göstərilən məşq növlərindən ən azı birində çatışmazlıqlarla yüksək səviyyəli idman nəticəsi əldə etmək mümkün deyil.

Aşağıdakı mütəxəssislər öz elmi işlərini dirəklə tullanmaçıların hazırlanması prosesinin rasionallaşdırılmasına həsr etmişlər: (İ. Xəlilov, G. Ağayeva, T. Süleymanov [1], S. Abramova [4], Q. Brizinski [6], V. Qorbunov [9], Q. Qretsov [10], A. Qrişin [11], V. Duşenkov [12], V. Dyaçkov [14], O. Jbankov [15], S. Levinşteyn [16], A. Malyutin [18], V. Mansvetov [19], A. Nazarov [20], I. Nikonov [21], B. Savinx [22], V. Stepaşin [23], Y. Stepin [24], X. Umarov [25], N. Feld [27], V. Çuqunov [29], İ. Şuster [30], R. Qanzlen [31], F. Şade [32] və başqaları).

İdman hazırlığı nəzəriyyəsinin qanunauyğunluqları çərçivəsində müəlliflər şüvüllə tullanmanın üsulları, texnikası və vasitələri haqqında ideya və bilikləri dərinləşdirmiş və genişləndirmişlər. Təəssüf ki, məqalənin həcmi bu barədə geniş tədqiqata imkan vermir. Növbəti işlərdə bu barədə ətraflı danışacağıq. Eyni zamanda, iki eyni (hər cəhətdən) şüvüllə tullanma olmadığı kimi, təlim vasitələrinin dəqiq həcmi və məzmununu göstərən hazırlıq məşğələlərinin vahid planı da yoxdur. Bu mənada hər bir məşq prosesi (idman hazırlığı nəzəriyyəsinin qanunları çərçivəsində) yaradıcılıq prosesi və ya müəyyən mənada “sənət”dir.

Yarış zamanı yüksəklikləri tullanmaq və cəhdlərə dözmək bacarığı əsas taktikadır. Növbəti hündürlükdə uğursuz cəhd zamanı tipik bir texnika iki cəhdi növbəti hündürlüyə köçürməkdir. Şüvüllə tullanma yarışları atletika sektorunda ən uzun yarışlar arasındadır və bəzən saatlarla davam edir. Bu yaxınlarda qaydaların alternativ versiyaları nəzərdən keçirildi, burada idmançılara (ağır atletikada olduğu kimi) bütün yarışlar üçün müəyyən sayda cəhdlər verilir.

Şüvüllə tullanma yarışları tutucular üzərində bar və eniş meydançası ilə təchiz olunmuş dirəklə tullanma sahəsində keçirilir. İlkin mərhələdə və finalda idmançıya hər hündürlükdə üç cəhd verilir. Yarış zamanı boy artımı hakimlər tərəfindən müəyyən edilir, o, 5 sm-dən az ola bilməz. Adətən, alçaq hündürlüklərdə çubuq 10-15 sm artımlarla qaldırılır və sonra pillə 5 sm-ə keçir.

Bar tutucuları arasındakı məsafə 4,5 m-dir. Eniş sahəsinin ölçüləri 6x6 (regional yarış-

lar üçün 5×5) m. Uçuş zolağının uzunluğu ən azı 40 m, eni 1,22 m-dir.

Aşağıdakı hallarda cəhd uğursuz sayılır:

- tullanma nəticəsində bar raflarda qalmadı;
- idmançı dayaq üçün qutunun uzaq kənarından keçən şaquli müstəvidən kənarında yerləşən sektorun səthinə, o cümlədən eniş sahəsinə bədənin hər hansı bir hissəsi və ya dirəklə toxundu;

- uçuş mərhələsində olan idmançı əlləri ilə barın düşməsinə qorumağa çalışıb.

Uğurlu cəhd hakim tərəfindən ağ bayrağın qaldırılması ilə qeyd olunur. Ağ bayraq qaldırıldıqdan sonra bar rəflərdən düşdüyə, bunun artıq əhəmiyyəti yoxdur – cəhd sayılır. Cəhd zamanı dirək qırılırsa, idmançının yenidən cəhd etmək hüququ var.

Uzunluğa tullanma – üfüqi tullanmalarla əlaqəli motor hərəkəti. Uzunluğa tullanma idmançılardan tullanma qabiliyyəti və sprint keyfiyyətləri tələb edir. Uzunluğa tullanma qədim Olimpiya Oyunlarının yarış proqramının bir hissəsi idi. Bu, 1896-cı ildən kişilər üçün, 1948-ci ildən isə qadınlar üçün müasir Olimpiya atletika intizamıdır.

Hazırda məşqdə və yarışlarda 4 əsas tullanma texnikasından istifadə olunur:

- addımda;
- tağlı (əyilmiş);
- qayçı;
- yerdən.

“Addımla” uzunluğa tullanma – tarixdə ən qədimdir. Məhz onlarla bu fənnin hazırlığı başlayır.

Tullanma aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- itələmədən sonra idmançının ayaqları addım mövqeyini alır,
- eniş milçək ayağında baş verir, təkən ayağı ona çəkilir və bədən bir az irəli əyilir,
- qumla təmasdan əvvəl tullanma dizlərini bükür və əllərini qabağına çıxarır,
- ayaqları düzəldilir və irəli atılır, eyni zamanda qollar aşağı endirilir və geri çəkilir.

Uzunluğa tullanmalar “əyilmə” texniki cəhətdən əvvəlkilərdən daha çətin, buna görə də onların inkişafına davam etməzdən əvvəl müəyyən bir məşq səviyyəsinə çatmaq lazımdır. “Əyilmə” texnikası idmançılar arasında xüsusilə yaygındır. Onun mahiyyəti belədir:

- itələyərek, idmançı “gəzinti” mövqeyini qəbul edir, bədən irəli yönəldilmişdir və itələyən ayağı arxadadır və əyilmir;

- əyilmiş milçək ayağı omba ilə irəli aparılır, qollar əyilir və yuxarı qalxır;

- yelləncək üzvü aşağı enir və təkən üzvü ilə eyni vaxtda geri çəkilir və bədən aşağı arxada əyilir;

- dizlər əyilir və idmançının sinəsinə qədər çəkilir, sonra ayaqları kəskin şəkildə düzəldilir, əllər arxa arxaya çəkilir;

- qumun üstünə enərkən, ayaqları bükülür və qollar bir-birindən ayrılır.

“Qayçı” texnikası idmançının güc və sürət bacarıqlarına malik olduğunu nəzərdə tutur. Tullanmada tullanma qaçışda olduğu kimi ayaq hərəkətlərini yerinə yetirməyə davam edir. Beləliklə, havada 8 m. uzunluğunda bir tullanma ilə idmançı 3,5 addım atır:

- itələmədən sonra “addımda” mövqeyi alınır;

- havadakı ayağı düzəlir və aşağı qaçır, sonra əyilib geri qaydır;

- eyni zamanda, itələyən ayaq əyilmiş və irəli yönəldilmişdir;

- itələyən ayaq aşağı qaçır və yan tərəfindəki qol yuxarı qalxır və irəli çəkilir;

- havadakı ayağı irəli yönəldilir və yan tərəfindəki qol irəli və yan tərəfə;

- enişdən əvvəl hər iki ayaq əyilir və sinəyə qaldırılır, sonra güclə düzəldilir və irəli aparılır.

Tullanma aşağıdakı kimi edilir:

- qollar və ayaqlar bir az əyilmiş;
- dəf edildikdə, qollar kəskin şəkildə irəli çəkilir;

- ayaqları yuxarı çəkilir və düzəldilir, idmançı itələyir və ayaqları səthdən qaldırır;

- uçuş zamanı dizlər sinə qalxır, bədən düzəldilir, qollar düşür, ayaqlar irəliləyir;

- eniş zamanı qollar kəskin şəkildə irəli çəkilir, ayaqlar dizlərdə bükülür.

Hərəkətin zahiri sadəliyinə baxmayaraq, uzunluğa tullanma şagirdin üzərinə bir sıra ciddi tələblər qoyur, onlarsız müəyyən nəticə əldə etmək mümkün deyil. Bu cür atletikada yaxşı nəticələr əldə etmək üçün yüksək sürət, güc, tullanma qabiliyyəti və çeviklik çox vacibdir.

Jumperin (Tullanma şəxsinin) vəzifəsi yalnız ayaq qurulana qədər maksimum hərəkət sürətinə

nail olmaq deyil, həm də daha mürəkkəb tələbdir – üfüqi sürətin bir hissəsini şaquliyə çevirmək üçün çağırış prosesində, bu, olanlar üçün mümkündür.

Beləliklə, sürət üfüqi müstəvidə ən sürətli hərəkətin mümkünlüyünü, tullanma isə bədəni şaquli müstəvidə atma qabiliyyətini ifadə edir.

Kompleks məşq, çoxnövlülük, sürət, güc və güc keyfiyyətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsi, beləliklə, ilk andan uzunluğa tullanmaların hazırlanması üçün əsasdır.

Eyni zamanda, uzun tullanmanın hazırlanması texniki və fiziki təkmilləşdirmə problemlərini həll edən, şagirdin anatomik və fizioloji xüsusiyyətlərini, yaşını, hazırlığını müəyyən edən bir neçə mərhələdən ibarətdir, bununla əlaqədar fiziki və texniki təlimlər, eləcə də uşaqlarla işləmək üçün pedaqoji üsullar seçilir.

Təhsil və təlimin bütün mərhələlərində sıçrayışların mənimsənilməsi şagirdlərin ümumi və xüsusi hazırlıq səviyyəsinin artması ilə müşayiət olunmalıdır – bu, tullanmalara xas olan

maksimum partlayıcı səylərin təzahürü üçün əsasdır.

Məşq zamanı, xüsusən ilkin mərhələlərdə oyunlardan və müxtəlif estafet yarışlarından tullanmalardan geniş istifadə etmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən təlim prosesinə lazımi emosionallığı gətirəcək və məşq yükünü əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq, digər tərəfdən isə uşaqların koordinasiya qabiliyyətlərini təkmilləşdirəcək, onlara uçuş zamanı bədənlərini idarə etməyi öyrədəcək və tullanma cəsarətinin və çevikliyin inkişafa kömək edəcək.

Problemin aktuallığı. Atletikanın tullanma növləri ölkədə zəif inkişaf etmişdir. Bu növlər üzrə idmançı hazırlığı və ölkənin beynəlxalq arenalarda təmsil edilməsi aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə atletika idman növünə daxil olan tullanma növləri üzrə ölkədə ilk elmi əsərdir, məşqçilərə və idmançılara tövsiyələr verilməkdədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, magistrantlar, dissertant və doktorantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə. İdman gimnastikası. -Bakı, -2004.
2. Mustafayev M.Q. Uşaqların fizioloji xüsusiyyətləri. -Bakı: Maarif, -1965.
3. Xəlilov İ., Ağayeva G., Süleymanov T. İdman güc və gözəllik. Dərslik. Bakı: Ayna mətbu evi, 2004.
4. Абрамова, С.А. Начальное обучение технике прыжка с шестом на основе целенаправленного использования мыслительной активности юных спортсменов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / С.А. Абрамова; ВНИИФК. – М., 2005. – 19 с.
5. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании [Текст]: (Пособие для студентов, аспирантов и преподавателей ин-тов физ. культуры) / Б.А. Ашмарин – М.: ФиС, -2006. - 288 с.
6. Бризинский, Г.З. Специальная силовая подготовка юных прыгунов с шестом на основе организации движений соревновательного упражнения в искусственных условиях: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Г.З. Бризинский; МОГИФК. – Малаховка, 1984. – 23 с.
7. Быкова, Т.В. Как прыгать над головой / Т.В. Быкова. - М.: ФиС, -2007. - 64 с.
8. Ворон, А. В. Прыжок с шестом : пособие / А. В. Ворон. – Минск : БНТУ, -2013. – 100 с.
9. Горбунов, В.А. Спортивно-прикладная гимнастика в системе специализированных средств подготовки спортсменов в прыжках с шестом: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04 / В.А.Горбунов. – Омск, 2001. – 144 с.
10. Грецов, Г.В. Исследование особенностей силовой подготовленности юных прыгунов с шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Г.В.Грецов; ГДОИФКим. П.Ф. Лесгафта. – Л., 1974. – 19 с.
12. Гришин, А.В. Формирование двигательных умений юных прыгунов с шестом с помощью координационных тренажерных устройств: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / А.В. Гришин; УГПУ. – Екатеринбург, 2001. – 25 с.
13. Душенков, В.С. Организация и планирование специальной физической и технической подготовки прыгунов с шестом высокой квалификации: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.С. Душенков; ВНИИФК. – М., 1989. – 24 с.
14. Дьячков, В.М. Прыжок в высоту с разбега [Текст]: [В помощь значкисту ГТО] / В.М.Дьячков, заслуж. мастер спорта; Груз. н.-и. ин-т физкультуры. - Тбилиси: [б. и.], 1940. - 56 с. –

- [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://search.rsl.ru/ru/record/01005214706> (дата обращения: 17.01.2022).
15. Дьячков, В.М. Техника и методика обучения прыгунов с шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.М.Дьячков; ГЦОЛИФК. – М., 1950. - 19 с.
  16. Жбанков, О.В. Методы повышения эффективности тренировки прыгунов с шестом на основе использования специальных тренажерных устройств: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О.В.Жбанков. – Малаховка, 1984. – 177 с.
  17. Левинштейн, С.В. Обучение подростков и юношей технически сложным видам легкой атлетики (исследование техники и методики обучения юных прыгунов с шестом): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / С.В. Левинштейн; ГЦОЛИФК. – М., 1961. – 29 с.
  18. Легкая атлетика: учебник / М.Е. Кобринский [и др.]; под общ. ред. М.Е. Кобринского, Т.П.Юшкевича, А.Н. Конникова. – Минск: Тесей, 2005. – с.203-215.
  19. Малютин, А.М. Исследование взаимосвязи факторов разбега и отталкивания, определяющих эффективность прыжка с фибергласовым шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / А.М. Малютин; ГЦОЛИФК. – М., 1974. – 26 с.
  20. Мансветов, В.В. Модельные характеристики технического мастерства прыгунов с шестом и их использование в подготовке спортсменов высшей квалификации: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.В. Мансветов. – М., 1984. – 199 с.
  21. Назаров, В.Т. Движения спортсмена / В.Т. Назаров. – Минск: Полымя, -1984. – 176 с.
  22. Никонов, И.И. Прыжки: взаимосвязь физических качеств и техники / И.И. Никонов // Легкая атлетика. – 1982. – №8. – с.12-13.
  23. Савиных, Б.А. Повышение эффективности обучения прыжку с шестом на начальном этапе подготовки юных прыгунов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Б.А. Савиных; ГЦОЛИФК. – М., 1982. – 23 с.
  24. Степашин, В.И. Исследование значимости развития двигательной чувствительности и пространственных представлений для совершенствования методики обучения подростков прыжку с шестом: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.И. Степашин. – Ленинград, 1974. – 157 с.
  25. Степин, Ю.В. Скоростно-силовая и техническая подготовка прыгунов с шестом различной квалификации на основе использования тренажерных устройств: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю.В. Степин. – М., 1984. – 145 с.
  26. Умаров, Х.Ю. Планирование тренировочных и соревновательных нагрузок в годичном цикле подготовки прыгунов с шестом высокой квалификации: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Х.Ю. Умаров; ГЦОЛИФК. – М., 1986. – 23 с.
  27. Устройство для тренировки прыгунов с шестом: пат. 889020 СССР, МПК А 63 В 5/16 / И.П.Ратов; заявитель: ВНИИФК. – №2699367/28–12; заявл. 20.12.78; опубл. 15.12.81 // Бюллетень №46.
  28. Фельд, Н.Э. Исследование оптимальных форм структурноритмической организации разбега в прыжках с шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н.Э. Фельд; Тарт. гос. ИФК. – 1974. – 19 с.
  29. Хоменкова, Л.С. Легкая атлетика [Текст] / Под общ. ред. Л.С. Хоменкова. - Москва: Физкультура и спорт, 1982. - 479 с. // https://vk.com/doc259945320_437552208?hash=c3fb6ee01e98ba73be (дата обращения: 17.01.2022).
  30. Чугунов, В.О. Исследование эффективности построения этапа непосредственной предсоревновательной подготовки в прыжках с шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.О. Чугунов; ВНИИФК. – М., 1979. – 24 с.
  31. Шустер, И.И. Обучение подростков и юношей прыжку с шестом: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / И.И. Шустер; ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. – Ленинград, 1958. – 19 с.
  32. Ganslen, R. Evolution of Modern vaulting // Athletic Journal. –1971. – Vol. 51, № 7. – P. 102–113.
  33. Schade, F., G. Bruggemann, J. Izolehto, P. Komi, A.Arapatzis The pole vault at the 2005 World Championships in Athletics: A preliminary report // New Studies in Athletics. – 2006. – Vol.21, №2, – p.57-66.

E-mail: suleymanli-m@list.ru

Rəyçilər: *dos. Ş.M. Vəliyev,*
dos. P.N. Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 14. 06. 2023.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

UOT 372.881.116.11

Лариса Владимировна Колесникова
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
<https://orcid.org/0000-0002-0436-4050>

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ТЕКСТУ

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏTNƏ PRAQMATİK YANAŞMA

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

A PRAGMATIC APPROACH TO THE TEXT

Резюме. В статье говорится о прагматическом подходе к тексту в методике преподавания русского языка. Освоение прагматических текстов подготавливает обучающихся к решению реальных коммуникативных задач, и когда необходимо использовать информацию, полученную в различных формах. Внесение прагматических текстов в процесс обучения повышает мотивацию обучаемых, так как в текстах актуализируется информация, используемая в реальной жизни.

Ключевые слова: прагматический текст, прагматика, коммуникативный метод, эффективность, смысловое содержание

Xülasə. Məqalədə rus dilinin tədrisi metodikasında mətnə praqmatik yanaşma haqqında danışılır. Praqmatik mətnlərin mənimsənilməsi müxtəlif formalarda alınan məlumatlardan istifadə etmək mümkün olmadıqda tələbələri real kommunikativ problemlərin həllinə hazırlayır. Təlim prosesində praqmatik mətnlərin olmaması tələbələrin motivasiyasını artırır, çünki mətnlərdə real həyatda istifadə olunan məlumatlar yenilənir.

Açar sözlər: praqmatik mətn, praqmatik, kommunikativ metod, səmərəlilik, semantik məzmun

Summary. The article talks about the pragmatic approach to the text in the methodology of teaching the Russian language. Mastering pragmatic texts prepares students to solve real communicative tasks, and when it is necessary to use the information received in various forms. The inclusion of pragmatic texts in the learning process increases the motivation of the trainees, as the texts update the information used in real life.

Key words: pragmatic text, pragmatics, communicative method, effectiveness, semantic content

Прагматический подход к тексту и описанию его единиц в качестве самостоятельной задачи сформировался в 60-е годы XX-го века. Прагматика решает задачи, которые традиционный функционализм не считал об-

ластью интересов науки о языке. Изменения взгляда на язык было подготовлено представителями лингвистической философии языка, в которой активно стали разрабатываться вопросы подхода к тексту как составной час-

ти человеческой деятельности. Прагматика была эволюцией теоретических идей и в науке, и в философии, а также имела научно-практические задачи, которые решались фундаментальными и прикладными отраслями знаний с целью создания действенных моделей речевого поведения в условиях социально-деятельностных контактов.

Углубление научной рефлексии способствует изменению взглядов на язык, а тем более на текст, на его свойства, его предназначение в жизнедеятельности отдельного языкового социума и языкового индивидуума. И все это предопределило роль лингвистики в системе знаний о мире и человеке и создало мистификацию кажущегося растворения лингвистики в других науках. С этим изменилась и задача в самой лингвистике, которая все отчетливо приобретает облик не дисциплинарной области гуманитарных исследований, о чем свидетельствуют такие названия новых лингвистик, как прагмалингвистика, геоллингвистика, гендерная лингвистика и т.д. Все эти дисциплины показывают состояние современной лингвистики и основные тенденции развития.

Мы знаем, что новая информация может быть сообщена двумя разными путями или приемами. Первый – выразить информацию прямо, точно, недвусмысленно, то есть, чтобы понимали ее в прямом смысле. Вторых – информацию можно выразить косвенно, через указания на какие-либо смежные явления, на причинно-следственные связи. Если речевая интенция переведена в рационально-логическое, прямое и самостоятельное высказывание, то соответствующий текст можно назвать прагматическим. Термин “прагматический” образован от греческого слова, что означает “вещь, явление, сущность”. Прагматика должна показать, что тексты, которые мы имеем ввиду нацелены на сообщение основной информации, поэтому роль адресата сводится к сложению смыслов номинативных единиц, включенных в высказывание.

Если же речевая интенция соотнесена с чем-то похожим, близким, но не прямо с предметом мысли и где есть посыл, то текст можно назвать проективным, исходя из это-

го, отметим, что есть два вида текста – прагматичный и проективный, которые следует различать.

И прагматичный, и проективный способы подачи информации существенны, нужны с точки зрения лингвострановедения. Для иностранцев сведения сообщаются с помощью разнообразных печатных публикаций и с помощью интернет-ресурсов, поэтому роль текста в аккультурации иностранца, на виду с номинативными формами языка, выходит на первый план.

Есть жанры словесности, которые относятся только к прагматичным текстам. Это словари, учебники, учебные пособия, методические пособия, деловая документация и так далее, то есть вся научная, учебная, справочная литература направлена на прагматичный текст, которая доступна для иностранцев. Но восприятие таких текстов не русскоговорящими отличается от восприятия носителя языка, поэтому необходимо выявить, насколько информация может нести прагматичный текст для усвоения за одно занятие и в какой форме оно должна быть представлена.

Прочтение проективных текстов – это важный аспект для лингвопрагматики и для лингвострановедения. Составители учебников учитывают степень подготовленности иностранца, отбирают тексты или комментируют отрывки из художественных произведений, специальных книг для чтения. Но, когда изучающий язык, приступает к чтению газеты, он не может рассчитывать на носителя языка, или когда он погружается в художественную книгу, написанную для носителя языка, тогда в этих случаях проективные тексты принимаются за прагматичные. Информация может теряться, и в результате этого общий замысел публицистического или художественного произведения не может быть принят адекватно. Необходимо дать различие между прагматичным и проективным способом коммуникации. С понятиями прагматичных и проективных текстов тесно связаны такие категории текста, как подтекст, контекст, физотекст.

Текст, который эффективно включается преподавание русского языка как иностранного, является учебным. Он может быть лю-

бого объема, упражнения могут состоять из одной фразы; книга для чтения занимает несколько страниц. Учебные тексты бывают двойного происхождения. Первое – тексты создаются заново авторами учебников и пособий. В таких учебниках для начального этапа может присутствовать повторяемость и закрепление. Когда же текст официально пишется для учебника, составители принимают во внимание и содержательные языковые категории. Второе – иногда учебные тексты представляют собой модификацию материалов, предназначенных для других целей. Авторы учебника русского языка должны просмотреть массив огромную массу литературы, прежде чем отобрать текст, который должен стать адаптированным. Этот адаптированный, отобранный текст также нельзя переносить в аудиторию. Текст необходимо сократить, перестроить, и подвести его под учебную задачу. Но не все тексты по этическим соображениям нужно перерабатывать принудительно в художественное произведение, которые перефразировке тоже не поддаются. Тексты справочного, учебно-профильного, публицистического жанра допустимо модифицировать более радикально. И если текст заимствуется из кого-либо источника, то он должен пройти процедуру отбора.

Предположим, что перед нами учебный текст, отвечающий всем требованиям содержания языка.

Валентин Серов

Один из самых крупных художников второй половины XIX-го начала XX-ых веков.

Он родился 7 января 1865 года. Как будущему художнику, Серову, можно сказать, повезло с первых же минут жизни. Отец Серова был в то время профессором консерватории, автором популярных опер. Мать, Валентина Сергеевна, была студенткой консерватории. Их близкими друзьями были известные музыканты, художники, ученые, в их числе учёный и путешественник Миклухо Маклай, имя которого известно во многих странах мира.

В восемь лет он твёрдо сказал ей, что решил стать художником. Мать не стала с ним спорить, хотя и не была уверена, что

сын станет художником. Однако везде, где они бывали даже короткое время, Валентина Сергеевна устраивала сына учиться рисовать. Серову опять везло. Везде и всегда он попадал в прекрасные школы и к прекрасным художникам.

Серову не было ещё и шестнадцати лет, когда его учитель, известный русский художник Илья Репин, сказал: «Ну, пора поступать в Академию».

Осенью 1880 года Серов стал студентом Петербургской академии художеств. Учеба в Академии (программа, преподавателем) быстро разочаровали Серова.

Осенью 1885 года за несколько месяцев до окончания Серов бросил Академию.

В 23 года Серов решил показать свои картины на всероссийской выставке в Москве. И опять удача. Все его работы были приняты, хотя молодым начинающим художникам было трудно попасть на эту выставку. Кроме того, все картины Серова были куплены прямо на выставке. А одна из его работ была куплена ещё до открытия выставки знаменитым коллекционером П. Третьяковым, который поместил ее в своем музее (в Третьяковской галерее).

Он много и с большим увлечением работал. Для него главным было понять и показать внутренний мир человека со всеми его плюсами и минусами. Неудивительно, что люди, которых рисовал знаменитый Серов, часто были недовольны своим портретом и называли его «злым художником». Вот, например, два портрета: портрет миллионера Михаила Морозова и портрет его трёхлетнего сына Мики. Портрет сына миллионера один из лучших детских портретов в мировой живописи. Прекрасные живые глаза мальчика сразу обращают на себя внимание. В них так много света, радости, энергии, интереса к миру. Рассказывают, что Мики, когда стал взрослым, сохранил эти черты характера, которые увидел в нём художник.

Он был очень честным человеком, прямым по характеру, и не мог спокойно относиться к любой несправедливости, в том числе и социальной.

Умер Валентин Серов 22 ноября 1911 года. На его похоронах очень много говорили

о таланте художника, но ещё больше говорили о том, что Серов был совестью русских художников.

В этом тексте нет устойчивой традиции анализа страноведческих сведений в тексте, ни их эффективной подачи и т.д. Если дано столько информации, то что следует запомнить учащимся? Необходимо подсчитать, какие единицы информации способен усвоить обучающийся, как должна будет храниться информация в памяти. Вопросов, связанных с лингвострановедческой отдачей содержательно учебных текстов, возникает немало.

Чем полнее учащийся осмыслил, понял текст, тем легче и прочнее он его запомнит и тем точнее воспроизведет. Получается, что в первую очередь нужно стремиться помочь студентам в понимании текста, а запоминание придет само собой. Читающий спонтанно и бессознательно разделяет любой полный текст на отдельные смысловые части. В итоге в сознании читателя остается его смысловой каркас. Этот процесс называется структурированием текста. В структурировании текста определяются интересы человека, общее развитие, а также такие факторы, как вхождение читаемого текста в круг прочитанных материалов одной тематики. Также одновременно проходит процесс компрессии, смыслового сжатия текста. Каждая структурная часть текста в сознании человека перерабатывается в сторону сокращения. Некоторые информационные единицы отбрасываются, другие включаются в семантическое поле смежной информационной единицы.

Литература:

1. Бабайлова А.Э. Текст как продукт, средство коммуникации при обучении неродному языку. Саратов, -2005 -86 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -Москва, -2007. -101 с.
3. Пассов Е.И. Теоретические основы обучения иноязычному говорению. -Воронеж, -1999. -150 с.
4. Якунин В.Л. Обучение как процесс управления. -Москва, -2008. -55 с.
5. По-русски без ошибок! Пособие по грамматике русского языка для иностранных учащихся. - Москва, -2016.

В тексте существует фиксатор или носитель компрессивной текстовой информации. Понимание текста заключается в структурировании и компрессии. И они сменяют друг друга при чтении, наслаиваясь друг на друга. Все эти процессы проходят спонтанно, без воли читающего.

В большинстве действующих учебников русского языка для иностранцев тексты страноведческого содержания печатаются сплошным массивом. Следовательно, учащийся сам делит текст на смысловые части и самостоятельно приписывает каждой смысловую вежу. Страноведческие тесты рассчитаны на непосредственное усвоение их содержания, они нужны для тренировки речевых навыков и умений.

Актуальность проблемы. Прагматический аспект текста связан с его семантикой, содержанием и не имеет специальных средств выражения. Информация как основная единица текста различна по своему прагматическому назначению.

Научная новизна проблемы. Прагматический компонент процесса усвоения второго языка представлен практической парадигмой: прагматикой обучения, прагматикой текста и прагматикой усвоения информации.

Практическая значимость проблемы. Практическая значимость данной статьи заключается в применении прагматических текстов, которые указывают на тип общения и языковые упражнения, входящие в высказывание. Деятельность по реализации прагматического содержания должна быть методически структурирована, чтобы автор имел больше возможностей выбора.

E-mail: larisa37288@gmail.com

Рецензенты: док. филол. наук, доц. **Ф.С. Бахшиева**
док. филос. по филол, доц. **С.А. Садыхова**

Redaksiyaya daxil olub: 12.06.2023.

UOT 372.881.111.1

Şahnaz Ağasəməd qızı Abdullayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-2861-6045>

VII SINIF İNGİLİS DİLİ DƏRSLİYİNDƏ MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR

Шахназ Агасамед гызы Абдуллаева
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕОБРАЗОВЫЕ ЦЕННОСТИ В УЧЕБНИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ VII КЛАССА

Shahnaz Aghasamed Abdullayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES IN THE GRADE VII ENGLISH TEXTBOOK

Xülasə. Məqalədə milli və ümumbəşəri dəyərlər, məktəblilərin milli və ümumbəşəri dəyərlərə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi araşdırılmışdır və bu məqsədlə 7-ci sinif şagirdlərinə milli və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında 7-ci sinif ingilis dili dərsliyinin rolu dəyərləndirilmişdir. Üç müəllifin (Könül Heydərova, Günay Qurbanova və Sevinc Məmmədova) birgə ərsəyə gətirdiyi ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün ingilis dili (əsas xarici dil) fənni üzrə dərslük 12 avqust 2022-ci ildə əlyazma halında yığılmış və çapa imzalanmışdır. Ümumi təhsil müəssisələri üçün bütün dərslüklər kimi ingilis dili dərsliyi də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” sənədinə və “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”na əsasən hazırlanmışdır. Məqalə boyu həmin sənədlərdə milli və ümumbəşəri dəyərlərin dərslüklərdə əks olunması haqqında qoyulmuş tələblər və həmin dəyərlərin və tələblərin 7-ci sinif ingilis dili dərsliyində necə əks olunduğundan bəhs olunur.

Açar sözlər: *dərslüklər, milli dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər, şagird, tələb*

Резюме. В статье исследованы национальные и общечеловеческие ценности, воспитание школьников в духе любви к национальным и общечеловеческим ценностям. С этой целью была оценена роль учебника английского языка для 7 класса. Учебник по английскому языку (основному иностранному языку) для 7 класса общеобразовательных учреждений, созданный совместно тремя авторами (Көнүль Гейдарова, Гюнай Гурбанова и Севиндж Мамедова), был составлен и подписан в рукописном виде 12 августа 2022 года. Как и все учебники для общеобразовательных учреждений, учебник английского языка также соответствует документу «Государственные стандарты общего образования в Азербайджанской Республике», утвержденному постановлением Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 29 сентября 2020 года № 10. 361 и «Образовательная программа по предметам иностранного языка для общеобразовательных школ Азербайджанской Республики (курукулум)». На протяжении всей статьи обсуждаются установленные в этих документах требования об отражении национальных и общечеловеческих ценностей в учебниках и то, как эти ценности и требования представлены в учебнике английского языка для 7 класса.

Ключевые слова: *учебники, национальные ценности, общечеловеческие ценности, ученик, требование*

Summary. In the article, national and universal values, education of schoolchildren in the spirit of love for national and universal values were investigated, and for this purpose, the role of the 7th grade English

textbook in instilling national and universal values in the 7th grade students was evaluated. The textbook on English (the main foreign language) for the 7th grade of general educational institutions, which was jointly created by three authors (Kunul Heydarova, Gunay Gurbanova and Sevinj Mammadova), was compiled and signed in manuscript form on August 12, 2022. Like all textbooks for general educational institutions, the English language textbook also complies with the document "State standards of general education in the Republic of Azerbaijan" approved by the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated September 29, 2020 No. 361 and "Education program for foreign language subjects for general education schools of the Republic of Azerbaijan (curriculum)" Throughout the article, the requirements set in those documents about the reflection of national and universal values in textbooks and how those values and requirements are reflected in the 7th grade English language textbook are discussed.

Key words: *textbooks, national values, universal values, student, demand*

“Dəyər nədir?” sualına bir çox perspektivdən cavab tapmaq olar. Dəyər termininə həm pedaqogikada, həm də fəlsəfədə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, dəyərləri öyrənən fəlsəfi təlimə aksiologiya deyilir. Aksiologiya sözü iki sözün birləşməsindən yaranmışdır, “axia” dəyər, “lo-qos” isə təlim deməkdir. Dəyər sözü yunanlara qədim dövrdən tanış olsa da, bu sözə fəlsəfədə ilk dəfə XX əsrdə filosofların nəzəriyyələrində rast gəlmək olar. Dəyəri pedaqoji termin kimi izah etdikdə isə onu “interpretasiya” adlandırmaq olar[1]. Interpretasiya latın mənşəli söz olub, mənası izah, təfsir və şərh kimi izah olunur.

“Beynəlxalq dəyərlər” termini qlobal miqyasda geniş şəkildə tanınan və xalqlar arasında paylaşılan prinsiplərə, normalara və inanclara aiddir. Bu dəyərlər beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyət, əməkdaşlıq və ölkələr arasında davranışa rəhbərlik edən normaların yaradılması üçün ümumi çərçivə təmin edir. Xüsusi beynəlxalq dəyərlər fərqli ola bilsə də, beynəlxalq arenada, ümumiyyətlə, vacib hesab edilən bir neçə əsas prinsip var. Bunlara daxildir: suverenliyə hörmət, dinc yaşamaq, insan hüquqları, qanunun aliliyi, əməkdaşlıq və çoxtərəflilik və davamlı inkişaf.

Milli dəyərlər dedikdə isə müəyyən bir xalq və ya ölkə tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilən və mənimsənilən prinsiplər, inanclar və ideallar nəzərdə tutulur. Bu dəyərlər bir xalqın kollektiv kimliyini, mədəni irsini və xalqın ümumi istəklərini təmsil edir. Milli dəyərlər çox vaxt vətənpərvərlik, milli birlik, mədəni müxtəlifliyə hörmət, ictimai harmoniya, bərabərlik, ədalət, azadlıq, demokratiya, ölkənin tarixi və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması kimi anlayışları əhatə edir.

Bu dəyərlər cəmiyyət daxilində fərdlərin davranışları, münasibətləri və qarşılıqlı əlaqələri üçün rəhbər çərçivə rolunu oynayır, onlarda

aidiyyət hissini formalaşdırır və bir vətəndaş kimi hərəkətlərinə təsir göstərir. Milli dəyərlər bir millətin sosial, siyasi və iqtisadi inkişafının formalaşmasında, həmçinin vahid və inklüziv cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, milli dəyərlər hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərini və prioritetlərini əks etdirən müxtəlif ölkələr və mədəniyyətlər arasında dəyişir və əsasən, xalqların tarixi keçmişindən bəhrələnilir. Azərbaycan türk mənşəli qədim xalqların yaşayış məskəni olmuş, bununla bərabər, türklər burada həmişə müxtəlif etnik tayfalarla qonşuluq və dostluq münasibətində yaşamışlar. Elə bundan irəli gəlir ki, Azərbaycanın milli dəyərləri onun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə formalaşmış və zənginləşmişdir. Bu dəyərlər Azərbaycan xalqının geniş şəkildə qəbul etdiyi arzuları, prinsipləri və inancları əks etdirir. Azərbaycanın tarix qoxulu milli dəyərlərinə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar: milli qürur və vətənpərvərlik, mədəni müxtəliflik və tolerantlıq, milli birlik və həmrəylik, böyüklərə hörmət və ailə dəyərlərinə hörmət, qonaqpərvərlik və alicənablıq.

Azərbaycanın milli dəyərlərindən yalnız bəzi nümunələr yuxarıda sadalansa da, Azərbaycanın ümumilikdə saydıqca bitməyən milli dəyərləri vardır.

Dərsləri təhlil etməzdən əvvəl dərslərin yazılması prosesi və onlara verilən tələblərə nəzər salmaq. Dərslərlər “Ümumi təhsil müəssisələri üçün dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin və digər tədris-metodik vasitələrin hazırlanması qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 fevral 2020-ci il tarixli 67 nömrəli qərarı əsasında hazırlanır. Qərara əsasən ümumi təhsil müəssisələrində istifadə edilməsi üçün dərslərlərin təsdiqlənməsi, onlara qrif verilməsi yolu ilə elektron şəkildə həyata

keçirilir. Dərslik ümumi təhsil müəssisəsinin müraciəti və ya Elm və Təhsil Nazirliyinin təşəbbüsü əsasında baş tutur. Dərslinin qiymətləndirilməsi Nazirlik tərəfindən müvafiq sahədə 10 (on) ildən artıq pedaqoji təcrübəsi və ya elmi dərəcəsi olan ən azı 3 (üç) nəfər mütəxəssis cəlb edilərək həyata keçirilir. Bu prosesin vaxtı təxminən 2 (iki) ay çəkir və qiymətləndirmə 100 ballıq şkala üzrə meyarlar əsasında aparılır. Bu meyarlara əsasən dərslinin təhsil proqramına (kurikulumu) uyğunluğu (30 bal); dərsliyə daxil edilmiş materialların elmi etibarlılığı, dəqiqliyi, inkişafyönlülüüyü, tərbiyəyönlülüüyü, dəyeryönlülüüyü, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğunluğu (40 bal); dərslidə nəzərdə tutulan pedaqoji və metodiki yanaşmaların qabaqcıl nəzəriyyələrə uyğunluğu (20 bal); dizayn və tərtibatın məntiqliyi, estetikliyi və müasirliyi (10 bal) qiymətləndirilir.

Dərslik qiymətləndirildiyi hər bir meyar üzrə maksimal balın ən azı 80 faizini topladığı halda ona qrif verilir. Dərsliyə qrifin verilməsi Təhsil Nazirliyinin əmri ilə rəsmiləşdirilərək istifadəyə verilir. Nəşrə verilmiş dərslinin məzmunu qrifin verildiyi tarixdən sonrakı 5 (beş) tədris ili ərzində istifadəyə yararlı hesab olunur. Yəni dərslilər başqa bir halla qarşılaşmadığı təqdirdə 5 il müddətində istifadəyə yararlı olur. Başqa sözlə, dərslilər minimum hər beş ildən

bir yenilənir [9]. Dərslilər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” sənədinə və “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”na əsasən hazırlanır. 361 nömrəli qərara əsasən, ümumi təhsil pilləsində formalaşdırılan səriştlər aşağıdakı təsnifata uyğun və cədvəldə qeyd olunan təhsil səviyyələri üzrə qruplaşdırılır [10]:

1) təfəkkürlə bağlı səriştlər – yaradıcılıq (kreativlik), tənqidi təfəkkür, problem həlletmə, qərar qəbuletmə, müstəqil öyrənmə;

2) fəaliyyətlə bağlı səriştlər – ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal savadlılıq, informasiya savadlılığı, maliyyə savadlılığı;

3) dəyərlər – milli kimliyin dərki və milli iftixar hissi, fəal vətəndaş mövqeyi, şəxsi və sosial məsuliyyət, demokratiya və insan hüquqlarına hörmət, mədəni müxtəlifliyə hörmət.

Dərslilərdə dəyərlərin əks olunmasına verilən tələblər isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” sənədinə əsasən aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Dəyərlər	milli kimliyin dərki və milli iftixar hissi	dövlət rəmzlərini tanıyır	dövlət rəmzlərinə hörmət nümayiş etdirir	azərbaycançılıq ideyalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir	azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ edir
	fəal vətəndaş mövqeyi	yaşadığı bölgə və ölkə haqqında məlumatlıdır	dövlət və dövlətçilik ənənələri barədə məlumatlıdır	dövlət maraqlarının müdafiəsində öz rolunu dərək edir	dövlət maraqlarını müdafiə edir
	şəxsi və sosial məsuliyyət	davranış mədəniyyəti haqqında məlumatlıdır	şəxsi məsuliyyətini dərək edir	şəxs-cəmiyyət münasibətlərini şərh edir, cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini dəyərləndirir	cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini şərh edir, sosial layihələrdə iştirak edir, könüllülük fəaliyyəti ilə məşğul olur

demokratiya və insan hüquqlarına hörmət	insan hüquqları barədə təsəvvürə malikdir	öz hüquqlarını və vəzifələrini bilir, digər insanların hüquq və vəzifələrinə hörmət nümayiş etdirir	insan hüquq və azadlıqlarının mahiyyətini dərk edir	insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir
mədəni müxtəlifliyə hörmət	mədəni müxtəliflik barədə məlumatlıdır	mədəni müxtəlifliyi (müxtəlif etnik qruplar, dillər, dinlər, irqlərə mənsub insanlar) qəbul edir	birgə yaşayış qaydalarına əməl edir	ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini əsaslandırır

Cədvəldə milli kimliyin dərki, fəal vətəndaş mövqeyi kimi milli dəyərlərə xas olan dəyərlərlə yanaşı, həm də şəxsi və sosial məsuliyyət, demokratiya və insan hüquqlarına hörmət və tolerantlıq kimi ümumbəşəri dəyərlərə də yer verilmişdir.

5-ci sinif ingilis dili dərslində, demək olar ki, bütün mövzular dərslük boyu azərbaycanlı məktəblilərlə Azərbaycana qonaq gəlmiş xarici həmyaşıdlarının dialoqu üzərində cərəyan edir, məktəbli həmvətənlərimiz ölkəmizi həmin xarici həmyaşıdlarına təqdim edərək milli və ümumbəşəri mövzulara toxunurdularsa, 6-cı sinif ingilis dili dərslində isə həmin məktəblilərə mövzuların daxilindəki animasiyalarda rast gəlmək olurdu. 7-ci sinif ingilis dili dərslində də bu ardıcılıq qorunaraq davam edir [2]. 7-ci sinif ingilis dili dərsləri 6 mövzudan ibarətdir. Bunlara aiddir: “Dünyadakı məktəblər” (Schools around the world), “Texnologiya dünyası” (A world of technology), “Nə istedaddır!” (What a talent!), “Səyahət” (Travel), “Əbədi dostlar” (Friends forever) və “Gələcəkdə həyat” (Life in the future). [3]

Mövzuların hər birində, uyğun olaraq, milli və ümumbəşəri dəyərlər mövzusu öz aktuallığını qoruyur. Məsələn, birinci mövzuda, adından göründüyü kimi, dünyanın fərqli yerlərində olan müxtəlif tipli məktəblərdən və orada təhsil alan məktəblilərdən söhbət gedir. 6-7-ci səhifələrdə bəzi şagirdlər ölkələrinə və məktəblərinə məxsus problemləri bölüşür. Banqladешdən olan Binita öz monoloqunda su qıtlığından

söz açaraq sanki azərbaycanlı həmyaşıdlarını global problemlər haqqında maarifləndirir. Çinli Fen isə vaxtilə ölkəsində məktəb infrastruktur çatışmazlığını vurğulayaraq, eyni zamanda, yaşıdlarını sahib olduqlarının dəyərini bilməyə səsləyir. Amerikalı Andryu və Nik isə məktəbliləri müasir və fərqli tipli məktəblər haqqında məlumatlandırır. Nikin məktəbində heç bir qayda olmadığı halda, Andryunun məktəbində dərslərin yerini elektron vəsaitlər əvəz edir. 9-cu səhifədəki danışq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş 4 nömrəli çalışmada da şagirdlər İsveç, Gürcüstan, Belçika və Hindistan məktəbləri barədə müzakirə aparırlar. Çalışmaların birində isə Elan və Meqan meşə daxilində yerləşən məktəb barəsində danışirlar [3, səh.10]. 12-ci səhifədə Nikin babası ilə dialoqundan qədimdə onların geniş ailə olmaqlarından və ölkələrində yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuş universitetin mövcud olmağından xəbər tuturuq. Beləcə, bu tapşırıqlar şagirdləri eyni zamanda problemlər, fərqlilik və inkişaf haqqında düşünməyə və müqayisə aparmağa vadar edir. Beləliklə, şagirdlər şəxsi və sosial məsuliyyətlərini dərk edir, mədəni müxtəlifliyi dərk edərək hörmət edirlər.

Texnologiya haqqında olan 2-ci mövzu yeni texnoloji kəşflər edən insanlar və onların ixtiraları barədə məlumat verir. Sevindirici haldır ki, burada həmvətənlərimiz haqqında məlumatlar da öz əksini tapıb. Buna misal olaraq, yağış sularını enerjiyə çevirən və bu enerjini işıq

landırma məqsədilə istifadə edilən Reynerjinin (Rainergy) banisi, həmyerlimiz Reyhan Camalovanı göstərmək olar. Mətnə qeyd olunduğu kimi [3, s. 25], o, bu kəşfi kasıb ölkələri düşünərək edib. 32-ci səhifədə dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş tapşırıqlarda Aleksandr Qrem Bell, Mariya Küri, Tomas Alva Edison və Qalileo Qalileylə eyni cərgədə həmyerlimiz Tural Xuduyevin şəklini görmək qürurvericidir. O, dinləmə mətnində öz həyat tərzi və fəaliyyəti barədə danışır. Qeyd edək ki, elmi karyerasını Massaçusets Texnologiya İnstitutunda davam etdirən Tural Xuduyev bükümlü nanokabellərin işıq keçirməsini 20 faiz artırmağa nail olmaqla bərabər, bir çox başqa ixtiralarda da onun adı çəkilmişdir [11]. Beləcə, bu mövzu daxilində şagirdlərə yaşadığı ölkə və həmvətənləri haqqında məlumat verilərək fəal vətəndaşlıq mövqeyi aşılır.

Mövzu 3 müxtəlif bacarıq haqqındadır. Bu mövzuda yer alan 48-ci səhifədəki mətnə Leyla öz rəfiqəsi üçün ad günü hədiyyəsi hazırlamağa çalışır. Lakin o, təkbaşına gəlinciyi toxuyub bitirə bilməzdi. Bu mətnə biz Leyla və onun ailəsi haqqında, ailəsində olan birlik, dəstək və cinsindən asılı olmayaraq, bütün ailənin Leylaya gəlinciyi toxumağa kömək etməsinin şahidi oluruq. Ailə dəyərlərinin Azərbaycan xalqı üçün çox vacib olduğunu, övladlar arasında cinsi ayrı-seçkilik olmadığı kimi, ailədə iş bölgüsünün də cinsi ayrı-seçkiliyə məruz qalmamasını, ailənin bir məqsəd uğrunda birləşərək iş bölgüsü aparması və bir-birinə dəstək olmasını bu mətn daxilində görmək olar. Bu mövzu dolayı yolla, insan hüquqlarına hörməti aşılrayır. Səhifə 50-də Alina və Kamilin dialoqu Venesiya Biannalesində Azərbaycanı təmsil etmiş, fərqli üsluba malik, xalça dizaynı ilə məşğul olan müasir incəsənət rəssamı Faiq Əhməd haqqındadır. 57-ci səhifədə isə dinləmə tapşırığında milli musiqimizin incilərindən olan “Sarı gəlin” səsləndirilir. Şənliyə qoşula bilməyən Daniel həmin vaxt qrup layihəsinə hazırlaşmaq üçün dostları ilə görüşərək “Sarı gəlin” xalq mahnısını ifa edəcəyini deyir. Mahnı haqqında məlumat verən azərbaycanlı dostu həmin mahnını nənəsindən, nənəsinin də öz nənəsindən eşitdiyini vurğulayır. Beləliklə, bu mövzuda milli kimliyin dərki və milli iftixar hissi, dəyərlərin qorunması öz əksini tapır.

Səyahət haqqında olan 4-cü mövzu boyunca müxtəlif ölkələr və orada yerləşən görülməli yerlər haqqında məlumat toplayan şagird 69-cu səhifəyə çatdıqda yenə öz vətəninə, milli dəyər və adət-ənənələrinə geri döner. Şəkildə qədim adət-ənənələrimizi əks etdirən Novruz bayramının atributlarını, şəkərbura, paxlava və qoğalı görürük. Bundan əlavə, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədli olan həmin çalışmada şagirddən tarixi məkanlarımız, özünəməxsus təbiətimiz və mədəniyyətimiz haqqında da məlumat verməsi və müzakirə aparması tələb olunur. Şəkillərdə Azərbaycan xalqına məxsus qədim milli musiqi alətləri olan tar, saz, kamança, balaban və nağara əks olunmuşdur. Bu tapşırıq vasitəsilə şagird öz milli dəyərləri və mədəni sərvətləri haqqında ingilis dilində məlumat verməyi, deməli, öz mədəniyyətini dünyaya tanıtməyi öyrənir.

5-ci mövzu dostluq haqqındadır. Tarix boyu Azərbaycan qonşu dövlətlərlə dostluq mövqeyini qorusa da, bəzi dost bildiyimiz ölkələr bizim yağlı düşmənimizə çevrilib. Lakin Azərbaycan yenə də öz tolerantlığından və humanistliyindən əl çəkməyib, 30 il ərzində tarixi torpaqlarımızı öz işğalı altında saxlayan Ermənistanla humanist addım ataraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığı təqdirdə Azərbaycan torpağında ermənilərin yaşaya biləcəyini bildirərək yenə də öz humanizmini və qonaqpərvərliyini dünyaya nümayiş etdirib. 79-cu səhifədə Elay və Ayan, Lətifə və Xalidə haqqındakı mətnə də elə kiçik yaşdan necə dostcanlı və humanist olduğumuz bəlli olur.

“Gələcəkdə həyat” adlı 6-cı mövzu şagirdlərin təxəyyülünü inkişaf etdirir və gələcək barədə planlar qurmağa sövq edir. Mövzulardan əlavə, kitabda oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədli 3 hekayə də yer alır ki, bu hekayələr mənəvi dəyərlər haqqındadır. “Təşəkkürlər, cənab Falker” adlı birinci hekayənin müəllifi amerikalı məşhur yazıçı Patrika Polakkodur. Bu hekayədə o öz uşaqlıq illərindən, məktəb illərində oxuyub-yazma bacarıqlarına yiyələnmə bilməyən “fərqli” şagird olmasından və müəlliminin onun həyatını necə dəyişməsindən bəhs edir. “Səndən daha yaxşı” adlı ikinci hekayədə müqayisənin, təkəbbürün və eqoistliyin pis vərdiş olması və bu cür pis vərdişlərin dostları özündən uzaqlaşdırması haqqındadır. “Hər xeyirxahlıq” adlı

üçüncü hekayədə isə göstərilir ki, dünyanı xeyirxahlıq dəyişir və bu dəyişimə özümüzədən başlamalıyıq. Vaxtında etmədiyimiz xeyirxahlıq bizə ancaq peşmanlıq gətirər, bu isə faydasız olar. Bundan əlavə, bu hekayələrdə dünya məktəblərində aktual problem olan bullinq mövzuna toxunulmuşdur. Bununla da məktəblilərə birbaşa və ya dolaylı yolla insan hüquqları haqqında məlumatlar, müxtəlifliyə və fərqliliyə hörmət, tolerantlıq hissi aşılanır.

7-ci sinif ingilis dili dərslində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yer alması heç də təsadüfi deyil. Bütün bu məsələlər Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin birbaşa nəzarətindədir. Dərslərləri əhatə edən mövzular və standartlar qərarlar çərçivəsində nizamlanılır və dərslərlərin yazılma prinsipi həmin qərarlara əsasən tənzimlənir. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin şagirdlərə aşılanması dərslərlərin yazılmasında irəli sürülən tələblər siyahısında ən

mühüm yerdədir və məqalə boyu 7-ci sinif ingilis dili dərslərinin təhlili zamanı dərslər müəlliflərinin hər bir incə məqamı gözdən qaçırmadan milli dəyər, atribut və keyfiyyətlərimiz, adət-ənənələrimiz və fəxrimiz olan həmyerlilərimiz haqqında dərslərdə məlumat verdiklərinin şahidi oluruq. Bundan əlavə, mənəvi dəyərlər, insan hüquqları, tolerantlıq və dözümlülük, şəxsi və sosial məsuliyyət kimi ümumbəşəri dəyərlər də dərslərdə öz əksini layiqincə tapmışdır.

Problemin aktuallığı. Milli dəyərlərimizdən biri də dəyər, adət-ənənə və mentalitetimizin sonrakı nəsələ öyrədilərək dəyərlərimizi qoruyub saxlamaqdır. Bunun üçün ən mühüm və məqsədəuyğun vasitələrdən biri kitablar, məktəbli dərslər vəsaitləri hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə 7-ci sinif ingilis dili dərsləri milli və ümumbəşəri dəyərlər mövzusunda gözdən keçirilir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Məqalə tələbələr, doktorantlar, dissertantlar və gənc tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Paşayev, Ə.X. Pedaqogika. / Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov. -Bakı: Çarşıoğlu, -2002. -512 s.
2. Kurikulum elmi-metodik jurnal, 15-ci cild, 2022-ci il (oktyabr-dekabr), N4 (60)
3. Heydərova, K. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün İngilis dili (əsas xarici dil) fənni üzrə dərslər. / K. Heydərova G. Qurbanova, S. Mammadova. -Bakı: Şərq-Qərb” ASC, -2022, -160 s.
4. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. -Bakı: Maarif, -2015, -104 s.
5. Qurbanov P. Dəyərlər. Bakı, Xalq qəzeti.-2009.-15 mart.-S.8.
6. Ömərrov V. F.ü.f.d. dos. Ümumbəşəri dəyərlər
7. Qasımova L. P.ü.e.d. Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinin nəzəriyyə və təcrübəsi (V-IX siniflərin ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi fənləri üzrə) -Bakı: BDU, -2005. -302 s.
8. Qəhrəmanova S. Xarici dil dərslərində şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi (ingilis, alman, fransız dilləri materialları əsasında). -Bakı: ADPU, 1994, -140 s.
9. “Ümumi təhsil müəssisələri üçün dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin və digər tədris-metodik vasitələrin hazırlanması qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 fevral 2020-ci il tarixli 67 nömrəli qərarı <https://e-qanun.az/framework/44610>
10. “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli qərarı <https://e-qanun.az/framework/46052>
11. <https://sabahinalimleri.edu.az/index.php/elmi-yenilikler/item/57-azaerbaydzanl-zhaendzin-ikhtiras-dunyan-heyraetlaendirdi.html>

E-mail: shahnaz.aliyeva.ghasamad@bsu.edu.az

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L.N. Qasımova*
ped.elm.dok., dos. E.Ə. Mollayeva

Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2023-cü il

UOT 372.881.111.1

Səbinə Vahid qızı Əlizadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-5456-2750>

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ TƏLİMƏ KREATİV YANAŞMANIN FORMALAŞDIRILMASI

Сабина Вахид гызы Ализаде
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университета

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОДХОДА К ОБУЧЕНИЮ У УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Sabina Vahid Alizade
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

FORMATION OF CREATIVE APPROACH TO TRAINING IN STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Xülasə. Elmi məqalədə ingilis dilinin tədrisi zamanı təhsil alanlarda kreativliyin formalaşdırılması prosesi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Təlim prosesində kreativ yanaşmanın sistemli şəkildə formalaşdırılmasına, ingilis dilinin tədrisi zamanı şagirdlərin təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: *təlim, xarici dilin tədrisi, kreativlik, şagird, müəllim*

Резюме. В научной статье широко отражен процесс формирования творческих способностей учащихся в процессе обучения английскому языку. Показаны примеры системного формирования творческого подхода в учебном процессе и повышения качества образования учащихся при обучении английскому языку.

Ключевые слова: *обучение, преподавание иностранного языка, творчество, ученик, учитель*

Summary. In the scientific article, the process of forming creativity in students during English language teaching has been widely reflected. Examples of the systematic formation of a creative approach in the training process and the improvement of the quality of education of students during the teaching of the English language were shown.

Key words: *training, foreign language teaching, creativity, student, teacher*

Müasir dövr məktəblərimizdə yaradıcı düşünməyə qabil olan şəxslər yetişdirməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında yaradıcı fəaliyyətin rolu əvəzsizdir. Məktəb yaşı yaradıcılığın inkişaf etməyə başladığı dövrdür, hələ kiçik yaşlardan uşaqlar rəsm çəkir, mahnı oxuyur və nəğmələr bəstələyirlər. Hər bir uşağın özünəməxsus yaradıcılığı olur, lakin onun qabiliyyətləri müəllimlər tərəfindən üzə çıxarılmalı və inkişaf etdiril-

məlidir. Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı prosesində müəllimlərlə yanaşı valideynlərin də rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər də təhsil prosesində iştirak edirsə, onda məktəblilərin idrak fəallığı, motivasiyası, marağı artır.

2005-ci ildə mayın 19-da Norveçin Bergen şəhərində keçirilən konfransda ölkəmiz Bolonya prosesinə qoşuldu və beləliklə Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası başladı. Bu dövrdən bəri təhsil müəs-

sisələrinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri hərtərəfli inkişaf etmiş, ixtisas dili ingilis dili olan, bu dildə kommunikativ cəhətdən səriştəli və dildən kreativ qabiliyyətə malik olan pedaqoji kadrların hazırlanmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, ingilis dilinin tədrisi prosesi ibtidai sinifdən başlayır, bununla da uşaqlara kiçik yaşlardan dil bacarıqları aşılanır.

Şagirdlərin davranış tərzinə təsir edən bir çox amillər vardır ki, bunlar öyrənmə prosesinə müsbət təsir göstərərək şagirdlərdə hər şeyə maraq və həvəs oyadır. Başlıca amillərdən biri motivasiyadır. Motivasiya şagirdlərin dərslərdə fəal iştirakına, daha kreativ, məhsuldar olmasına və yüksək keyfiyyətli öyrənmə bacarıqları nümayiş etdirməsinə imkan verən bir növ gücdür. Fəal dərslərin mərhələlərindən birincisi olan motivasiyanın reallaşdırılması şagirdlərdə idrak fəallığı, kreativlik yaradır.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda geniş təhlil olunan bu anlayışa hələ də vahid olaraq bir tərif verilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar kreativliyi innovasiya termini ilə eyniləşdirirlər. Bu anlayışları fərqləndirsək, görürük ki, innovasiya kreativliyin məhsulu hesab olunur. Kreativlik ixtira, yaratma və partlayışdır. İnnovasiyalar isə kreativ ideyaların istənilən sahədə uğurlu tətbiqidir. [1]

Kreativlik – hər hansısa həll edilməli olan məsələni orijinal və qeyri-adi, eyni zamanda, lazımı şəkildə həll etmək kimi səciyyələndirilə bilər. Bu anlayışı termin kimi ilk dəfə işlədən XVIII əsrin Polyak şairi Mateş Kazimirz Sarbiyevski olmuşdur.

Kreativliyin üstün cəhətlərindən biri bir-başa problemin həllinə yönəlməsidir. Buna görə də o bir sıra ifadələrlə - “müvafiqlik, orijinallıq və problemin həlli yolu” assosiasiya olunur. Costellonun fikrincə, kreativliyi “problem həlli” və “çərçivədən kənar” düşüncə tərzini əks etdirir kimi vurğulamışdır ki, “təlim pillə-pillə inkişaf edən, diferensial prosesdir və bu zaman səhvlərin olması da istisna deyil.” [2]

Bir çox psixoloqlar öz araşdırmalarında XXI əsri kreativlik əsri kimi dəyərləndirirdilər. Lakin kreativliyə nail olmaq o qədər də asan proses deyildir. Şagirdlərdə kreativlik formalaşdırmaq üçün, ilk növbədə, problemlə situasiya yaratmaq lazımdır. Bu uşaqları düşünməyə sövq edərək, onlarda yaradıcı və məntiqi tənqidi inkişaf etdirmiş olur. Bundan başqa, filmlərdən

epizodlar, xəritələr, şəkil və illüstrasiyalar, dinləmələ, açar sözlərdən istifadə etməklə yaradılan motivasiyalar şagirdlərin fərziyyələrinin alınması məqsədi ilə həyata keçirilməklə yanaşı araşdırılacaq problemə həvəsin oyanması və yeni yanaşmaların yaranması üçün zəmin yaradır.

"Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında qeyd olunur ki, "Şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud "yaddaş məktəbi"ndən "təfəkkür və düşüncə məktəbi"nə keçidin təmin olunması məqsədi ilə sistemli tədbirlər görülməlidir". Göründüyü kimi, ölkəmizin təhsil siyasətində tənqidi, düşüncə, intellekt məktəbinin yaradılması prioritet istiqamətlərdən biridir. Müasir məktəbin dərsləri də bu müqəddəs vəzifələrin icrasına çevriləcəkdir. Özünün yaradıcılıq imkanlarını axtaran müasir müəllim, ilk növbədə, tədqiqatçılığa başladığı fəaliyyətini dərslərdəki yaradıcı fəaliyyəti ilə başa vuracaqdır. [3]

Müəllimlər şagirdlərdə təlim prosesində kreativliyə nail olmaq üçün təlimə maraq yaratmalı, onları həvəsləndirməlidirlər. Şagirdləri öyrənməyə motivasiya etmək müəllimin məsuliyyətinin bir hissəsidir ki, o, həmişə şagirdlərin səviyyəsinə müvafiq olaraq maraqlı, müxtəlif və uyğun mövzular tapmalı, onlara müəyyən vəzifələr verməklə rollar təyin etməli, təqdim olunan mövzunu mənimsəmələri üçün çoxlu imkanlar yaratmalı, çevik olmalı, müəyyən fərdi yanaşma nümayiş etdirməli və marağını saxlamaq üçün ehtiyacların təhlilini aparmalıdır. Bütün bunlar şagirdin kreativ fəaliyyətinə müsbət təsirini göstərir.

Kreativliyin müəyyən vaxt tələb etdiyini unutmamaq və hər sahədə olduğu kimi bu prosesdə də effektiv nəticəni hər zaman əldə etmək olmur. İlk öncə araşdırılmalar aparılmalı, bundan sonra fəaliyyət sahəsində məqsəd və bundan irəli gələn nəticələr dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Təhsil alanlarda aşağıdakı bacarıqların olması sayəsində təhsildə kreativliyi tətbiq etmək daha əlverişlidir:

- münaqişələri həll etmək bacarığı;
- problemlə situasiyaları təşkil etmək bacarığı;
- problemlə vəziyyətlərlə əlaqəli yeni alternativ fərziyyələri irəli sürmə bacarığı;
- yaradıcı tapşırıqları tərtib etmə bacarığı.

Kreativ yanaşma məhsullarının praktikaya tətbiq olunması nəticələrin səviyyəsinin yüksəlməsinə müstəsna töhfələr vermiş olur. Kreativliyin təmin edilməsi müəyyən prinsiplərə söykənir.

Kreativ dərsləri xarakterizə edən prinsiplər aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- tapşırıqların “açıqlıq prinsipi” – tapşırıqlar açıq sual əsasında qurulmalıdır;

- idrakı mühitin yaradılma prinsipi – müxtəlif öyrədici və stimullaşdırıcı vəsaitlərin mövcud olması;

- idrakı fəaliyyətin təşkili prinsipi – uşaqların fəal sual verməsi üçün sağlam mühitin yaradılması;

- uşaqların yeni ideyaların irəli sürməsi prinsipi;

- yaradıcı mühitin təşkili üçün şəxsi nümunədən istifadə olunması prinsipi;

- təhlükəsiz psixoloji mühitin yaradılması prinsipi;

- uşaqlar tərəfindən irəli sürülən ideyalara hörmətlə yanaşma prinsipi.[4]

Sınıf mühitində şagirdlərdə müəyyən yaradıcılıq qabiliyyəti yaratmaq müəllimə bağlıdır. Müəllimin dərs apardığı siniflərdə ingilis dili fənnini tədris etməsindən asılı olaraq kreativ yanaşması fərqli ola bilər. Siniflərdə tətbiq edilən hər hansı bir iş uşaqların yaşına müvafiq olmalıdır. Lakin aşağıdakı fikirlər toplusu müəllimə şagirdlərdə kreativliyi formalaşdırmaqda köməkçi ola bilər:

- ideya və məqsədləri vizuallaşdırmaq;

- şagirdlərin düşünməsi üçün problemlə situasiyaların və sualların yaradılması;

- ilhamverici qabaqcıl təcrübələrin nümunə olaraq göstərilməsi;

- oxuyub - anlama mətnlərinin şagirdlərdə yeni fikirlərin yaranmasına sövq etməsi;

- multimedia təlim materiallarından istifadə etmək;

- bəzi vaxtlarda sinif mühitindən kənar (məktəb həyətində, parkda, kitabxanada və s.) təlimin həyata keçirilməsi;

- şagirdləri tərif və mükafatlar ilə həvəsləndirərək onlarda təlimə maraq oyatmaq;

- İnteraktiv təlim metodlarından mütəmadi olaraq istifadə etmək və s.

Məktəbdə xarici dilin tədrisi təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin hərtərəfli həyata keçirilməsi məqsədini güdür. Təlim prosesində şagirdlər nitqin, dinləmənin, yazının əsaslarına, nitq fəaliyyətinin əsas növlərinə yiyələnirlər. Xarici dilin tədrisinə kreativ yanaşma bu əsasların mənimlənməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edir.

İngilis dili dərslərində müəllimin vəzifəsi şagirdlərdə dünyagörüşü formalaşdırmaq, həyata hazırlamaq, fəallıq yaratmaq, dərslərin əvvəlində motivasiya verərək həvəsləndirmək, yeni təlim mühitində öz düşüncəsini göstərməyə qabiliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Xarici dilin tədrisində tapşırıqların uğurla yerinə yetirilməsi üçün kreativlik amili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müəllimin rollu oyunları, yaradıcı layihələr, drammatizasiyalar, müsabiqələr, viktorinalar, yaradıcı laboratoriyalar yaratmaqla, şagirdlərdə xarici dildə qəzetlərə, regionşünaslıq üzrə albomlara maraq oyatmaqla, qiyabi dərnəklərə cəlb etməklə yaradıcı insan yetişdirməsi vacibdir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı təlim mühtisi şagirdlərdə kreativliyin ortaya çıxarılıb formalaşmasına şərait yarada bilər. Peşəkar pedaqoqların sayəsində təhsil alanların əksəriyyətində kreativlik potensialının kəşfi, genişləndirilməsi, kultivasiya, inkişaf etdirilməsi, daha dərinləndirilməsi formalaşdırılması mümkündür.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə hər bir sahədə gedən yeniləşmə təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərir və bu prosesə ayaq uydurmaq üçün təhsil alanlarda kreativliyin formalaşdırılması əsas məqsəddir.

Problemin elmi yeniliyi. Kreativliyin formalaşdırılması prosesində şagirdlərin hər birində maraq və inkişafın yaranması, yeni bilik və bacarıqların aşkara çıxması, müəllimlərin müxtəlif üsullardan istifadə edərək şagirdlərdə tədqiqatçılığın inkişaf etdirilməsi və s. kimi amillərin araşdırılması, bu istiqamətdə müəyyən tövsiyələrin hazırlanması təqdim olunan problemin elmi yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr bu sahədə mövcud olan bir sıra vacib məsələlərin həlli üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Van de Ven A.H., Angle H.L. “An introduction to the Minnesota Innovation Research Program”. In A.H. Van de Ven, H.L. Angle & M.S. Pooke (eds.), Research on the management of innovation. New York: Harper & Row, 3-30, 1989.
2. Costello P.J.M. “Thinking Skills and Early Childhood Education”. London: David Fulton Publishers Ltd, 2000
3. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/346715.htm
4. <http://tehsil-zaman.blogspot.com/2016/05/movzu-kreativ-dusunc-v-thsild-onun-rolu.html>

E-mail: sebine.elizade.1996@bk.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L.N. Qasımova*
pdos. N.B. İmamverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2023.

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

ÜMÜMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV – 100
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕРА ГЕЙДАР АЛИЕВ – 100
NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV – 100

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

Akif Abbasov.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev müasir gənclər siyasətinin banisidir
Общенациональный Лидер Гейдар Алиев – основатель современной молодежной
политики 5
National Leader Heydar Aliyev - founder of modern youth policy

Sahib Məmmədov.

Heydər Əliyevin multikultural və tolerantlıq siyasəti 10
Мультикультуральная и толерантная политика Гейдара Алиева
Multicultural and tolerant policy of Heydar Aliyev

Afaq Qasımoğlu.

Azərbaycan təhsilinin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi 13
Развитие Азербайджанского образования на этапе Гейдара Алиева
Development of Azerbaijanian education at the stage of Heydar Aliyev

Dinara Əsədova.

Tarixə qədəm qoyan insan 18
Человек, шагнувший в историю
A man who stepped into history

ÜMUMPEDAQOQJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

Müdəfiə Mahmudov.

Müasir təhsil problemləri və fənlərarası əlaqələr 22
Современные проблемы образования и межпредметные связи
Contemporary educational problems and interdisciplinary relations

Rəhimə Mahmudova.

Tələbə müstəqil fəaliyyəti həfizə, təfəkkür və təxəyyül paradıqmaları kontekstində 31
Самостоятельная деятельность учащихся в контексте парадигм памяти, мышления и
воображения
Independent activity of students in the context of paradigms of memory, thinking and
imagination

Sevinc Əliyeva.

Ali təhsildə interdisiplinar təfəkkür bacarıqları və vərdisləri 37
Умения и навыки междисциплинарного мышления в высшем образовании
Interdisciplinary thinking skills and habits in higher education

Əminə Niftiyeva.

Beynəlxalq təcrübəyə görə keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üçün təhsil sistemində innovativ fəaliyyəti stimullaşdıran mexanizmlər

Механизмы стимулирования инновационной активности в системе образования для повышения качества согласно международному опыту

Mechanisms stimulating innovative activity in the education system for quality improvement according to international experience

41

Amil Dadaşov.

Hərbi institutda mühəndis hazırlığının didaktik layihələndirilməsi vəziyyətinin təhlili

Анализ ситуации дидактического проектирования инженерной подготовки в военном вузе

Analysis of the situation of didactic design of engineer training in a military institute

47

Elvin Səmədov.

Müasir təhsil və əmək bazarında bilik, bacarıq və vərdislər üçbucağının əhəmiyyəti

Значимость треугольника знаний, умений и навыков в современном образовании и на рынке труда

The importance of the triangle of knowledge, skills and habits in today's education and labor market

52

***NƏSİLLƏRƏ NÜMUNƏ
ПРИМЕР ДЛЯ ПОКОЛЕНИЙ
EXAMPLE FOR GENERATIONS***

Akif Abbasov.

Böyük hörmət və məhəbbətlə yad edilən insan

Человек, которого вспоминают с большим уважением и любовью

The person remembered with great respect and love

56

***AİLƏ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ
ISSUES OF FAMILY UPBRINGING***

Tamilla Həsənova.

Ailə xoşbəxtliyinə təsir edən amillər

Факторы, влияющие на семейное счастье

Factors affecting family happiness

60

***TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ
LEARNING TECHNOLOGIES***

Sadiq Sadiqov.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları

Пути внедрения современных образовательных технологий

Ways to implement modern educational technologies

65

Ruqiyə Babəşova, Sevinc Baxşiyeva.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqində öyrənmə nəzəriyyəsi

Теория обучения в применении интерактивных методов обучения

Theory of learning in the application of interactive learning methods

70

Həsən İbrahimli.

Təlimə məsuliyyətli münasibət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri
Содержание и задачи воспитания ответственного отношения к обучению 74
Content and objectives of education of responsible attitude

Səbinə Estrova.

Aviasiyada insan amilinin azaldılması üçün proqramların uyğunlaşdırılmasında milli dəyərlər
aspektinin nəzərə alınması
Учёт аспекта национальных ценностей при адаптации программ по снижению 77
человеческого фактора в авиации
Taking into account the aspect of national values during adaptation of programs of reducing
human factors in aviation

Aidə Xanbutayeva.

Onlayn təhsildə oxuyub anlama strategiyaları
Стратегии понимания прочитанного в онлайн-образовании 82
Reading comprehension strategies in online education

Türkan Əlizadə.

Qarıxıq təhsil modeli
Смешанная модель обучения 86
Blended education

Mətanət Həsənova.

Kommunikativ texnologiyalarla ötürülən informasiyaların tərkib elementlərinə görə
qavranılması
Восприятие информации, передаваемой по средству коммуникативных технологий, по 90
составным элементам
Perception of information transmitted through communicative technologies according to the
component elements

Lalə Abdullayeva.

Təlimin keyfiyyətinin meyarları və göstəriciləri
Критерии и показатели качества обучения 94
Criteria and indicators of the quality of training

***TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES***

Rəhiməxanım Məmmədzadə.

Ali təhsil müəssisələrində tərbiyə texnologiyalardan istifadə etməklə tələbələrin mənəvi
keyfiyyətlərin formalaşdırılmasının vacibliyi
Важность формирования нравственных качеств студентов посредством воспитательных 98
технологий в вузе
The importance of forming the moral qualities of students with the help of upbringing
technologies in the university

Həmidə Qasımova.

X-XI sinif şagirdlərində təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ümumtəhsil məktəbinin
mühüm vəzifəsi kimi
Формирование организационных навыков у учащихся X-XI классов как важная задача 101
общеобразовательной школы
Formation of organizational skills of students of the X-XI grades as an important task of a
general educational school

Nabat Əhmədova.

Orta ixtisas təhsili sistemində tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən amillər
Факторы, влияющие на развитие личности студента в системе среднего профессионального образования 105
Factors affecting the development of student personality in the system of secondary vocational education

Elmir İsgəndərov.

Tərbiyə prinsipləri NLP aspektində
Принципы воспитания в аспекте NLP 108
Education principles in NLP aspect

***МƏКТƏВ ВƏ ПЕДАГОЉІ ФІКІР ТАРІХІ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT***

İradə Əmirəliyeva.

Qurani-Kərimdə tərbiyə məsələləri
Вопросы воспитания в Корани-Кариме 113
Issues of upbringing in Korani-Karim

***TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ***

Aytac Mustafayeva.

Məktəbi idarəetmə və ona rəhbərlik prosesinin eksperimental tətbiqi
Экспериментальное применение процесса управления школой и руководства 116
Experimental application of the school management and leadership process

***MƏKTƏVBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING***

Allahyar İmanov.

Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətləri, metod və vasitələri
Основные направления, методы и средства патриотического воспитания школьников 121
Main directions, methods and means of patriotic education of schoolchildren

***TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI
ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION***

Samirə Cəfərova, Lalə Rəhimova.

Təhsil sahəsində müasir informasiya texnologiyaları: imkanlar və perspektivlər
Современные информационные технологии в сфере образования: возможности и 126
перспективы
Modern information technologies in education: opportunities and prospects

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

Novruz Musayev, Elşad Musayev.

Daxili qulaqda enerji çevrilməsi, səsin əmələ gəlməsi
Преобразование энергии во внутреннем ухе, возникновение звука
Energy conversion in the inner ear, voice action 130

Elmira Kərimova.

Autistik spektrin pozulmasında tibbi korreksiyanın vacibliyi
О важности медицинской коррекции при нарушениях аутистического спектра
The importance of medical correction for violations autism spectrum 135

Kamilə Kazımova, Aynur İsmayılı.

Depressiyanın yaranmasına fiziki məhdudiyyətin təsiri
Влияние физических ограничений на развитие депрессии
The effect of physical limitation on the development of depression 141

Ülviyyə Nəhmətova.

Qərb və Şərq mədəniyyətlərində yeniyetmələrdə gender rollarının formalaşmasının müqayisəli təhlili
Сравнительный анализ формирования гендерных ролей у подростков в западной и восточной культурах
Comparative analysis of the formation of gender roles in adolescents in Western and Eastern cultures 147

Səlbi Abasova.

Ali psixi funksiyaların pozulmasının sindromlu təhlili
Синдромный анализ нарушения высших психических функций
Syndrome analysis of higher mental function disturbances 154

Telli Cabbarova, Səbinə Şahverdiyeva.

Suisidin şəxsiyyətin emosional pozğunluq halına təsiri
Влияние суицида на эмоциональное расстройство личности.
The impact of suicide on emotional personality disorder 159

Aytən Alışanlı.

Emosional intellekt modellərinin formalaşması və inkişafı
Формирование и развитие моделей эмоционального интеллекта
Formation and development of models of emotional intelligence 163

Şəhla İbrahimova.

Narsistin faciəsi
Трагедия Нарцисса
The tragedy of the Narcissist 168

Gülnarə Rizayeva.

Uşaq yaşlarında müdafiənin psixoloji üsulları
Психологические способы защиты в детском возрасте
Psychological methods of protection in childhood 172

Əminə Qubadova.

Emosional tükənmə sindromunun tədqiqi tarixi
История исследования синдрома эмоционального выгорания 177
History of burnout syndrome research

Türkan Rəhimli.

Bağlılıq problemi və ona təsir edən amillər
Проблема привязанности и факторы, влияющие на нее 180
Attachment problem and factors affecting it

***ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА В ВУЗЕ
PEDAGOGICAL PRACTICE AT THE HIGHER SCHOOLS***

Əsmət İsmayılxanova.

Təcrübəçi tələbələrin peşəkar müəllim kimi formalaşmasında pedaqoji təcrübənin rolu
Роль педагогической практики в становлении студентов-стажёров как профессиональных педагогов 185
The role of pedagogical practice in the transformation of practising students to professional teachers

***İSTEDADLI UŞAQLARLA İŞ
РАБОТА С ТАЛАНТЛИВЫМИ ДЕТЬМИ
WORKING WITH TALENTED CHILDREN***

Roza İsmayılova.

İstedadlı uşaqlara yanaşma metodikası
Методика подхода к особо талантливым детям 190
Methods of approach to especially talented children

***MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
THE TEACHER' SELF-EDUCATION***

Akif Abbasov.

Çağdaş poeziyamızın sayılıb-seçilən nümayəndəsi
Избранный представитель нашей современной поэзии 194
The elected representative of our modern poetry

***TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS TEACHING HISTORY***

Mübariz Əmirov.

Ümumtəhsil məktəblərində tarix üzrə dərnəklərin və viktorinaların təşkilinə dair
Об организации кружков и викторин по истории в общеобразовательных школах 199
On the organization of history circuits and quiz parts in general educational schools

İsmayıl Nəsirov.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qədim dünya tarixi kursu üzrə seminar məşğələlərində tədqiqatın aparılması metodları
Методика проведения исследований на семинарских занятиях по курсу истории древнего мира в высших учебных заведениях 205
Advanced experience in the use of research methods in seminar sessions on the course of ancient world history in higher educational institutions

Seymur Səfərov.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixi üzrə seminar məşğələlərinin müzakirələr metodu ilə keçirilməsinə dair qabaqcıl təcrübələr

Передовой опыт проведения семинарских занятий по истории Азербайджана в педагогических вузах с использованием метода дискуссии

209

Advanced experience in discussing seminars on Azerbaijani history in higher education

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Firidə Mustafayeva.

Şagirdlərin idrak fəaliyyəti xüsusiyyətlərindən asılı olaraq riyaziyyat təlimi metodları: problemlə təlim

Методы обучения математике в зависимости от особенностей познавательной деятельности учащихся: проблемное обучение

214

Mathematics teaching methods depending on students cognitive activity characteristics: problem-based teaching

Əhməd Məmmədov.

Riyazi analiz kursunun "Funksional ardıcılıqlar və funksional sıralar" bölməsində kontrmislərdən istifadə metodları

Методы использования контрпримеров в разделе «Функциональные последовательности и функциональные ряды» курса математического анализа

218

Methods of using counterexamples in the "Functional sequences and functional series" section of the mathematical analysis course

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING PHYSICS

Afət Məmmədzadə.

Fizikanın tədrisində problemlə təlim

Проблемное обучение в преподавании физики

225

Problem training and teaching of physics

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Gülzar Şadlinskaya.

Kimya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təşkili

Организация научно-исследовательской деятельности учащихся на уроках химии

230

Organization of research activity of students in chemistry lessons

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

Rauf Sultanov.

Biologiya fənninin VIII siniflərdə valeoloji biliklərin formalaşdırılması üzrə işin təşkili

Организация работы по формированию валеологических знаний в VIII классах по предмету биология

235

Organization of the work on the formation of valeological knowledge in the eighth grades of biology

Könül Mahmudova, Əminə Cavadova.

Biologiya fənninin həyat bilgisi fənni ilə əlaqəli tədrisi inteqrativliyin təmin olunmasının başlıca şərti kimi

Преподавание предмета Биология, связанного с предметом Познание мира, как главное условие обеспечения интеграции 239

The teaching of biology subject related to life science subject as the main condition for ensuring integration

Mələk Əzizova.

VI sinif biologiya dərslərində STEM texnologiyalarından istifadənin elmi əsasları

Научные основы использования STEM -технологий на уроках биологии в VI классе 243

Scientific basis of using STEM technologies in VI class biology lessons

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN, İDMAN TƏLİMİNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI
ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ, СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ
THEORY AND METHODOLOGY OF PHYSICAL EDUCATION, SPORTS TRAINING

Arzu Cəfərova.

Yeniyyətə voleybolçuların fiziki qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üzrə işin psixoloji əsasları

Психологические основы работы по формированию физических способностей подростков-волейболистов 250

Formation of physical abilities of teenage volleyball players psychological basis of the work

Şirin Vəliyev, Murad Süleymanlı.

Atletikanın tullanma növlərinin nəzəri əsasları

Теоретические основы прыжковых видов атлетики 254

Jumping types of athletics theoretical foundations

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Larisa Kolesnikova.

Mətnə pragmatik yanaşma

Прагматический подход к тексту 260

A pragmatic approach to the text

Şahnaz Abdullayeva.

VII sinif ingilis dili dərslərində milli və ümumbəşəri dəyərlər

Национальные и общеобразовательные ценности в учебнике английского языка для VII класса 264

National and universal values in the grade of VII grade English textbook

Səbinə Əlizadə.

İngilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərdə təlimə kreativ yanaşmanın formalaşdırılması

Формирование творческого подхода к обучению у учащихся в процессе обучения английскому языку 270

Formation of creative approach to training in students in the process of teaching English language

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Təqdim olunan məqalələrdə müəlliflərə aid Orcid öz əksini tapmalıdır.
4. Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. Hər məqaləyə adları çəkilən dillərdə xülasələr və açar sözlər yazılır.
5. Məqalələr Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman - 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı. Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir. 9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şənbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarılar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda "ardı növbəti nömrədə" adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (Email).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Представленные статьи должны отражать Орхидею автора.
4. Статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках. Каждая статья имеет резюме и ключевые слова на упомянутых языках.
5. Текст статьи должен быть представлен с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
6. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
7. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
8. Нежелательно иметь более трех соавторов.
9. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
10. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
11. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
12. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
13. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
14. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
15. Затем предоставляется список использованной литературы.
16. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
17. Права авторов статьи защищены.
18. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
19. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
20. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
21. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
  2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
  3. Submitted articles should reflect the author's Orcid.
  4. Articles are accepted in Azerbaijani, Russian and English. Each article has a summary and keywords in the languages mentioned.
  5. The text of the article should be submitted with an interval of 1.5; font 14 Times New Roman - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
  6. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
  7. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
  8. It is undesirable to have more than three co-authors.
  9. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
  10. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
  11. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
  12. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
  13. The journal publishes articles related to its profile.
  14. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
  15. Then a list of references is provided.
  16. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
  17. The rights of the authors of the article are protected.
  18. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
  19. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
  20. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
- The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

Çapa imzalanıb: 12.07.2023.

Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.

Həcmi: 18 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 154

TƏRCÜMƏ VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

(012) 596 21 44;

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

ISSN 2409-8817

9 772409 881009